

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 1 (2025)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/YVDX6427>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

Аитова Ж. Ж., Тулебаева Қ. Т., Абикенова Г. Т. Қазақ прозасындағы Семей қаласының бейнесі	6
Айтбаева К. Б., Тараков А. С., Олдфилд А. Феномен лингвоэтнического барьера при переводе художественного текста и способы его преодоления	18
Аканова А. И., Еспекова Л. Ә. Қазақ фольклорлық прозасындағы мифтік лексиканың дифференциалдық аспектісі	31
Ақылбекова А. К., Нығметова В. Д., Рамазанова М. А. Kognitive Aspekte der Repräsentation authentischer Wörter und lexikalischer Einheiten im Sprachunterricht	42
Вахитова Т. Ф. Употребление лакун в речи билингвов: лингвокультурологический аспект	54
Фабдрахман Т. С. Детективтік мәтіннің жанрлық және құрылымдық ерекшеліктері (К. Тоқаевтың «Түнде атылған оқ» повесі негізінде)	67
Дауткулова А. К., Атабаева М. С., Отарбекова Ж. К., Ақтай Г. Қазақ гидронимдеріндегі халықтық магия мен анимистік нанымдар	80
Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ. Мәшһүр-Жүсіп еңбегіндегі тезаурстік таным: ұлт пен билік	93
Yerkinbekova E., Kumar I. Essay as a Literary Genre	104
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н. Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы аңыздар: Абылай хан	116
Ильясова Н. Ә., Тайжанов У. Б., Молдағали Б. Ұлттық құндылықтардың мәнін айқындаудың лингвоаксиологиялық аспектісі	129
Кабжанова А. Ш., Ереғалиев Қ. С., Уайханова М. А., Сарыбаева Б. Ж., Ереғалиева С. Ж. Қазақстандық виртуалды кеңістіктегі мифологемалардың номинативтері	141
Қадыров Ж. Т., Кулибекова Ж. С., Шапауов Ә. Қ., Биғужина Г. К. М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» еңгімесі мен Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романы бойынша салыстырмалы талдау	155
Қайырбекова А. Қ., Төлебаева К. А., Такиров С. У. Көркем мәтіндегі танатологияның зерттелуі	168

Karagulova B. S., Mulkamanova A. Zh., Ilgin A. The linguocultural feature of phraseologisms (Based on materials from the Kazakh, Russian and English languages)	180
Култанова Ж. М., Шоманова Г. К. Готическое и двойничество в романе О. Уайльда и точность перевода	193
Кыяхметова Ш. А., Джакыпбекова М. Т., Жазыбекова А. К. I. Жансүгіровтің сараптамалық мақалалары	206
Машрапова З. С. Қазақ ақын, жазушыларының шығармаларында кездесетін «Ақыл», «Жүрек» сөздерінің нейролингвистикалық маңызы	217
Мәдібаева Қ. Қ., Қонаев Д. А., Әмірбаева Ш. М. Мұхтартануға қосылған құнды жәдігер	228
Nasipov I. S., Shakirova K. M. The main features of the concept «Space» in the poetry of narrators	241
Несипбай А. Ш. Қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуындағы олқылықтар	254
Nessipbay G. B., Mambetova M. K., Aldasheva K. S. Terminological phraseological units of the business sphere in Kazakh and English languages	263
Nurbekov T. B., Salkynbai A. B. Scientific knowledge and linguistic image of the world in Kazakh fairy tales	275
Нургожина Б. В. Лингвистика фокусындағы бизнес-келісімшарт: шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі аспектілер	294
Нуркина Н. А. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Гүлшат-Шеризат» дастаны	307
Оразбек М. С., Сағидулліева С. С. Балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры мен мифопоэтикалық аспект (Шетел және қазақ әдебиеті бойынша)	318
Popovich O. A., Khudiyeva S. R., Zhumabekova B. B., Gafiatulina Yu. O., Krylova N. F. Creating the image of a subject in a polycode image media text	333
Сәкен С. И., Әбсадық А. А., Жолдыбаев О. М., Саулембаева А. Б. Қазақ эпосы және Жошы ұлысының тарихи тағылымдары	348
Сейсенқұлұлы Ө., Әбдиманұлы Ө. Абай шығармаларының ҚХР-дағы қазақ әдебиетінің дамуындағы орны	362
Тлеубекова Б. Т., Ибраева А. Д., Бердыбекова Ж. М. Көркем шығарманың нарративті мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері	379

Тлеулинова М. Б., Сейденова С. Д., Алпысбаева А. Е., Коксал Д., Джесур К. Д. Исабеков шығармаларының аудармаларындағы мәтін мен автор прагматикасы	390
Тоқсанбаева Р. К., Кенжеқанова Қ. К. Қазақстан Республикасы азаматтық кодексінде синонимия мен полисемияның қолданылуы	404
Умарова Г. С., Бозбаева А. Г. Художественная картина мира казахского этноса в лингвистике и литературоведении	420
Ускенбаева Р. М., Удербает А. Ж., Шахажанова Г. К., Оданова С. А., Жаксылықова К. Б. Қазақ мифологемасындағы «Тәңір» мифонимінің этномәдени ерекшелігі	432
Шаикова Г. К. Коммуникативные стратегии и тактики в рекламных текстах	445
Shaimardan Y. Y., Ismagulova G. K. Mother–daughter relationship in Ali Smith's novel «Autumn»	457
Авторлар туралы ақпарат Сведения об авторах Information about the authors	470
Авторларға арналған ережелер Правила для авторов Rules for authors	500
Жарияланым этикасы Публикационная этика Publication ethics	524

<https://doi.org/10.48081/CWMO3775>

***Ж. Ж. Аитова¹, Қ. Т. Тулебаева², Г. Т. Абикенова³**

Alikhan Bokeikhan University, Қазақстан Республикасы, Семей қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

*e-mail: aitova_1@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ БЕЙНЕСІ

Мақалада қазақ әдебиетіндегі Семей қаласының бейнелену ерекшелігі қала табиғаты мен құрылымының прозалық шығармалардағы көрінісі жан-жақты талданады. Қазіргі таңда пәнаралық сипатта айқындалатын қала бейнесінің әдебиеттегі көрінісін зерттеу урбанизациялық үрдістің басты тақырыптарының біріне айналып отыр. Сол себепті де, қала бейнесін сол әдеби кеңістікте өмір сүретін кейіпкер психологиясымен бірлестікте қарастыру келелі мәселелер қатарынан табылады.

Қазақ әдебиетінде да өткен ғасырдың бас кезеңінен бастап Семей қаласының бейнесі ақын-жазушылар шығармаларына өзек болғанымен де, арнайы зерттеушілер тарапынан қарастырыла көп қарастырыла қоймағаны белгілі. Сол себепті де, аталмыш мақалада Алаш астанасы болып табылатын Семей қаласының тарихи-әлеуметтік сипатын танытып қана қоймай, оқырман таным-түйсігіне әсер беретін эстетикалық-психологиялық факторлары сараланады.

Қала образының алғашқында адамгершілік идеясымен астасып, «мінсіз қала» сипатындағы көрінісі біртіндеп адамзаттың қалаға шоғырлануы нәтижесінде тұрғындардың бойындағы кейбір қасиеттеріне әсері қарастырылады. Ұлылар мекені саналатын қарт Семейдің қалыптасқан идеялық имиджі анықталады.

Семей қаласы бейнесінің қазақ прозасындағы көрінісі Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол тайғақ кешу», Сапарғали Бегалиннің «Бала Шоқан», Кәмен Оразалиннің «Абайдан соң». Дихан Әбіловтің «Сұлтанмахмұт», Медеу Сәрсекенің «Қазақтың Қанышы»

туындыларындағы табиғат пен кейіпкер бейнесін салыстыра талдау арқылы ашылып талданады.

Кілтті сөздер: қала бейнесі, қала табиғаты, ұлттық таным, жаһандық құндылық, психология, символ, кейіпкер психологиясы

Кіріспе

Қала – өркениет дамуының айқын белгісі, сондықтан да қаланы зерттеу, әдебиетіміздегі қала моделін зерделеу әр елдің мәдени кеңістігін танып білуге септігін тигізеді. Әдебиет тарихында кез келген қаланы суреттеу арқылы оның өткені мен бүгіні ғана емес, өркениет дамуындағы келешегіне де көз салады.

Адамзат қай заманда болмасын өзімен қоса отбасын, дүниесін сыртқы жаудан қорғауға, қызмет жасап, тұрмыстық жағдайын жақсартуға, қолайлы өмір сүруге ұмтылды. Бұл мақсаттарды іске асыратын бірден-бір құрал – қала екенін адамдар жылдам түсініп, қалаға қарай ұмтыла бастады. Сондықтан да болар, қала ежелгі дәуірден бастап философтардың, тарихшылардың, кейін әлеуметтанушылар мен мәдениеттанушылардың, бертін келе әдебиеттанушы ғалымдардың назарын өзіне аударды. Мысалы, Аристотель мен Платон адамзат тарихында қаланы алғаш рет мінсіз қала бейнесінде қарастырған зерттеушілер болса, әл-Фараби қала билеушілерінің бейнесін жасайды. Кейін қала туралы Т. Мор мен Т. Кампанелланың еңбектері жарық көрді. Бұл кезеңде «мінсіз қала» үлгісі жайлы сөз қозғалып, кейіннен бұл идеялар утопиялық көзқарастың алдыңғы үлгілері ретінде қарастырылса, орта ғасырлық түркі мәдениеті мен әдебиетінде қала бейнесі адамгершілік мәселесімен астасып, ұштасып жатты. Философ О. Шпенглер өзінің «Зақат Европы» еңбегінде тұңғыш рет қаланы тарихи-мәдени феномен факторы ретінде қарастырып, әлемдік урбанистикада жаңаша жол ашып берді [1].

Бастапқы кезде қала мәселесі тек қана тарих немесе әлеуметтану ғылымдарының зерттейтін нысандары болғанымен уақыт өте келе әдебиеттанушыларды да қызықтыра бастады. 20-ғасырдың екінші жартысынан бастап көркем туындылардағы түрлі қалалардың бейнелену ерекшеліктері, алардың жалпы әдебиеттану ғылымында алатын орны айқындалып, зерттеу еңбектері жазыла бастады.

Дегенмен де, бірлі жарымды зерттеу еңбектері болғанымен жалпы қазақ әдебиетіндегі қаланың алатын орны, кейіпкерлердің өсу эволюциясын, мінез-құлықтарындағы еркшеліктерді қаламен байланыстыру әлі байыпты түрде зерделеуді қажет ететін тақырыптардың қатарында. Көп жағдайда қала тақырыбына қалам тербейтіндер ақындар, олар өз шығармаларында өздері өмір сүріп отырған қалаға деген сүйіспеншілігін жырға қосып, қаланың төл табиғи мінезін танытуға тырысады. Атап айтсақ, Алматы – жастық пен

махаббаттың символы болса, Астана – еркіндік пен өрліктің, асқақ армандарға жетелейтін биіктік, Семей – Абай мен Шәкәрімді, Мұхтарды тудырған ұлылар мекен», кешегі Алаштың ізі қалған киелі жер, мәдениет ошағы.

Жалпы алғанда көркем әдебиеттегі қала бейнесі алғашында зерттеушілер тарапынан библиографиялық сипатта ғана сөз болса, бірте-бірте көркем туындылардағы қала образын талдау алдыңғы қатарға шыға бастады. Ричард Леханның «Әдебиеттегі қала: интеллектуалдық және мәдени тарихы» [2], Мэри Энн Каус «Қала бейнелері» [3], Даниел Маккеун «Қала және урбандық әдебиеттің бейнелері» [4], Роберт Альтердің «Бейнеленген қалалар» [5], т.б. көлемді ғылыми зерттеулер жарыққа шықты.

In The Image of the City Lynch defined a concept of imageability or legibility of the physical form by the pattern or structure of the interrelations among five elements [6].

Орыс әдебиеттануында қалалық әдебиет жайлы алғашқы зерттеуді Н. П. Анциферов еңбегінен көре аламыз [7]. Кейіннен ресейлік әдебиеттанушы В. Шаравин Ф. Глинка мен В. Белинский және А. Григорьев еңбектерін қала тақырыбындағы алғашқы зерттеулер қатарында қарастырып, қала образын зерттеу ісі 19-ғасырда бастау алады деген пікірге келеді [8].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша қазақ прозасындағы Семей қаласы бейнесін айқындау барысында құрылымдық талдау әдісі пайдаланды.

Нәтижелер және талқылау

Орта ғасырлардағы әлем әдебиетінде қалалық әдебиет қалыптаса бастады. Қалалық әдебиетке жататын фаблио жанры пайда болды. Онда қала тұрғындарына тән кейбір кемшіліктер әшкерленіп, қала тұрғындарының сараңдығы мен рақымсыздығын, мейірімсіздігі мен екіжүзділігі және кәсіпқой алдамшылардың китүрқы қасиеттері әлеуметтік сипатта әжуаланаып отырды. Осы кезеңдегі қала тұрғындары екі жақты суреттелген болатын: біріншіден олардың ептілігі мен икемділігін айрықша мадақтаса, екіншіден осы қасиеттерін алдау, арбау мақсатында пайдаланғаны авторлардың ішкі жиренішін тудырды.

Дегенмен де, уақыт өте келе қала көрінісі басқаша жағымсыз сипатқа ауысты. Алғашындағы пайдалы жағынан ғана, адамдардың тұрмыстық жағдайын көтеруге себепші қасиеті басымырақ болса, кейіннен қала мен ауыл өмірінің айырмашылығы айқын көріне бастады. Адамдардың арасындағы туыстық, достық қасиеттердің әлсіреп, жатбауырлық сынды теріс мінездер шығармаларда көрініс тапты. Міне осы кезеңнен бастап үлкенді-кішілі қаланы сипаттауда гуманистік және дегуманистік сипат байқалды. Бас кезеңінде өнер білім ордасы, сәулелі қала бейнесі бірте-бірте сұрғылт суықтыққа айналды.

XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басынан бастап жалғыздық пен үмітсіздік, қатыгездік пен мейірімсіздік қала атрибуттарының біріне айналды.

Ауыл адамдарының біртіндеп бір орталыққа шоғырлануы нәтижесінде қазақ акын-жазушылары туындыларында да қала мен дала бір-біріне қарама-қарсы образ ретінде қарастырыла бастады. Атап айтсақ, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Айттыс» поэмасында даланы ұлттық дәстүр мен қаймағы бұзылмаған туыстық пен қарапайымдылықтың символындай қараса, қала арқылы мінез-күлкі өзгерген, адами қасиеттерден ада бейнені сипаттайды: Сұлтанмахмұт Торайғыров [9, 7-б.].

Қорқамын бұл заманы кетер ме деп,
Қаладан қазағыма мінез жұғып;
Жұқтырдың көп күйенді, қала, маған,
Бізді де қойған жоқсың есен-аман...

Осылайша, шығармашылық иелерінің қалаға деген көзқарасының әртүрлігіне қарамастан қоғам шындығын бейнелейтін туындылардың негізгі тақырыптарына негіз болып, әлем әдебиетінде қала әдебиетінің элементтері байқала бастады. Уақыт өте Батыс Еуропада Лондон мен Париж, Ресейде Петербор мен Мәскеу қалалары көркем шығармалар арқауына айналып, әдебиеттегі қала бейнесі айшықтала бастады.

Осы мәселеге келмес бұрын, жалпы ұлттық әдебиетіміздегі қала әдебиетінің жайына тоқталу қажет секілді. Осы тұста Бағашар Тұрсынбайұлының «Қазақ әдебиетіндегі қала әдебиетінің жай-күйі қандай?» атты мақаласында: «бірді-екілі шағын романдар, әңгімелер жарық көрді. Бірақ олар қала адамының жан дүниесін, қала тіршілігінің мехнатын, ондағы психологияны, құндылықтарды аршып көрсете алған жоқ», - деп әдебиетіміз мен мәдениетіміздің түп қазығына айналған көшпенділер философиясынан ұзамай, дала мен ауыл тақырыбындағы туындылардың көптігі жайлы сөз қозғайды [10].

Дегенмен де қазіргі әдебиетімізде қала жайлы туындылар мүлде жоқ деген сөз емес. Мәселен, Айгүл Кемелбаеваның «Майя» туындысында қаладағы ауыл жасының жалғыздығы берілсе «Қоңырқазында» қала адамзатты түзу жолдан тайдырар жағымсыз күш.

Әлем әдебиетімен қатар, қазақ әдебиеті тарихында да қаланың алатын орны ерекше. Қазақ әдебиетіндегі қала бейнесі біртіндеп зерттеу нысанына алына бастады. Ұлттық әдебиетімізге жаһандық құндылықтар биігінен қарап, ұлттық құндылықтарымызды дәріптейтін шығармалар көптеп шығарылуда. Білім мен өнердің ордасы саналатын кешегі Алаш арыстарының ізі қалған Семей қаласының әдебиеттегі бейнесін саралау бүгінгі күннің келелі тақырыптары қатарында.

Семей қаласы туралы алғашқы шығармалар құжаттық сипатта болды. Мысалы, орыс ғалымы Г. Потанин алғашқылардың бірі болып Семей туралы жазып қалдырды. Ғалым: «Семипалатинск – біздің ортаазиялық шекарамызда орналасқан Одесса сияқты. Бұл жер кемелер мен батысеуропалық саудагерлердің орнына Түркістан, Қытайдан келген шұбырған түйелер мен азиялық жатжұрттықтарға толы», – деп жазады. Және қаланың он тоғызыншы ғасырдағы көрінісі туралы: «Қала екі бөліктен тұрады: орыс және татар; соңғысы ауқатты да көлемді; онда қалаға шығыстың кейпін беретін ондаған мешіттер мен мұнаралар бар», – деген пікір білдіреді [11, 7-б.].

XX ғасырдан бастап қазақ жазушыларының прозалық шығармалары жарық көре бастады. Осы шығармалардың бірқатарында оқиғалардың өткен орны ретінде Семей қаласы берілді. Қазақ қалагерлері шығармаларында көп жағдайда даланың әсем табиғаты суреттелгенімен прозалық туындылардағы қала табиғаты мен ауа-райы, климаттық ерекшеліктеріне баса назар аударылатын тұстары кездеседі. Мысалы, Кәмен Оразалиннің «Абайдан соң» романында: «Таң алдында қою қара бұлт төніп келгенмен, қатты жел жаудырмай көтеріп кетті. Аспан әлемі бұлыңғыр, жүдеу көңілдің кейсін тарқатарлықтай табиғатта да лыпа шамалы. Қала халқының күйі тірлігі аспан әлемінен де елес бергендей, су барабайы мен тиірменінің ұзын трубаларынан көтерілген қою түтін созалаңдап ширатылады да бұлыңғыр күннің кірпігіне оралады» [12, 89-б.]. Әлемдік әдебиетте қаланың физикалық бөлігін суреттеу арқылы оның күшінің өміршеңдігін сипаттай отырып, даму ерекшелігін саралайтын туындылар мол.

Сәкен Сейфуллин: «Жер-дүние аппақ қалың қар. Жыпырлап, үлкен паселка тәрізденіп Семей қаласы жатыр, күн суық емес, жылы. Қаланы да қар басқан. Аспанда бұлт жоқ. Кіршіксіз аппақ қардың беті гәуһардай құлпырады. Тап-таза аппақ қардың мың құбылған жәуһәрімен алтын күннің шұғыласы шағылысып, ойнап, неше түрлі от шашады» – деп кейіпкердің жай-күйі қала ауа райымен астаса өрілген [13, 249-б.].

Дихан Әбілев: «Сұлтанмахмұтқа Алтай заңғарлары тәрізді Семейдің де қабағы тұнжыр, иығы басыңқы көрінді. ... Семей бұл күндерде, сарғайған күзгі жапырақтай, сұрықсыз болатын. Аспаны ала бұлт. Кірпігін көз жасы қырыққан күйікті әйелдің көзіндей қып-қызыл күн көзін әлсін-әлсін бұлт көміп өтеді. Қала үстінде қарға-құзғынның қап-қара қанаттары қалықтайды. Олар бірде бытырап, бірде топтанып ұшып құлқынына қан жеміт іздегендей. Үндері жексұрын-ақ», – деп сұрықсыз қала ауру меңдеген ақынның жұпыны жағдайы мен дәрменсіз күйін тап басқандай [14, 300-б.]. Қала феноменін, оның табиғи бейнесін суреттей келе авторлар қала табиғатына деген ішкі қайшылық, қарсылығын сездіреді.

Семей қаласының ішкі көрінісін, архитектурасын бейнелейтін тұстар да көркем әдебиетте жиі кездеседі. Бұған мысал ретінде Сапарғали Бегалиннің «Бала Шоқан» туындысын келтіруге болады. С. Бегалиннің «Бала Шоқан» повесінде он тоғызыншы ғасырдың оқиғасы суреттелгендіктен, Семей қаласының сол уақыттағы бейнесін көреміз. «Ертіс бойына әлі ел көп қоныс теппеген. Анда-санда казак-орыс селениелері көрініс береді. Кей жеріндегі тырбақай тоғай ішінен мыжырайған казак қыстауы да көрініп қалады» [15, 378-б.].

Сондай-ақ аталған шығармада қаланың ішкі құрылымы туралы мынадай үзінді келтірілген: «Семей қаласы аумағы тұтасып қалындамаған үйірім-үйірім бөлек топтар. Мысалы күншығыс шеті ноғай, шала казак бөлімдері. Батыс-солтүстіктегі казак-орыс бөлімі. Әсіресе әзірше көзге түсер құбылысы абақты үйі екен. Сыртқы қорғанын зәулім биік етіп, орта жерінен сығырайған тор көз кішкене терезелер қалдырыпты. Осы маңға жақын ескіден қалған үлкен тас қақпа тұр. Бір кезде бұл тас қақпа үлкен балшық дуалдан салынған көне қорғанның аузы болғанға ұқсайды» [15, 381-б.]. Байқап отырғандай, қала табиғатынан бөлек оның ішкі құрылымындағы тас қамалдар, сығырайған тор көз терезелер шығармашылық иелерін қыспаққа қамап, тар шеңберден шығармайтын кеңістік.

Дегенмен де, кез келген қала белгілі бір мәдени типтің белгісі. Қала образын суреттеу арқылы сол заманның мәдениеті мен тархынан көрініс береді. Мәдениет ошағына айналған Семей қаласының тарихы арқылы қазақ халқының бүткіл бір тарихы оқырманның көз алдына сурет болып тізбектеледі. Барлық көше жолдары мен алаңдарында, аспанға бойлаған күмбездер мен мұнаралардың жарқыраған әсем келбетінде асқақтық жатыр. Бұл жайында Шпенглер: «Город бросает вызов земле. Своим силуэтом он противоречит линиям природы. Он желает быть чем-то иным и высшим», – деп жазады [1].

Семейдің құрылымы мен ішкі архитектуралық ғимараттары туралы Медеу Сәрсеке: «О күндегі Семей – Алтайдан Алатауға, Ертістен Есілге дейінгі орасан зор аймақты алып жатқан ұлан-ғайыр өлкенің әкімшілік орталығы. Соған орай Ертіс жағасындағы қала XIX ғасырдың екінші жартысынан беріде тез өскен, көркі де айтарлықтай келбетте. Еуропа мәнерімен салынған еңселі ғимараттар, іші ғана емес, сырты да неше алуан әлемішпен безеніп, орталық көшенің екі жағында сап түзеп тұрады. ..., қалталы саудагерлердің өзара бәсекемен тұрғызылған, сән-салтанаты бір-бірінен асқан дүкендері мен тұрғын үйлері – Сібір мен Қазақ даласының өзара түйіскен шебінде тұрған жаңа мекеннің айрықша орнын, тарихи мәнін паш еткендей» [16, 53-б.], -деп мақтанышпен тілге тиек етеді.

Семей- ұлылар мекені, мәдениет пен білімнің қара шаңырағы. Қазақ жазушылары туындыларындағы Семей қала жайлы қалыптасқан эмоционалды немесе рационалды идеяларды айқындайды. Семей қаласы Абай елі, білім ордасы ретінде: «Семей – Абайдың дүниеге қанат қағып, көтерілуіне қуат бітірген асыл ордасы. Онда жекжат, дос-жарандармен қоса Абайды аса қастерлей, қадірлейтін оқыған озық қауым бар. Олар да Абайдың бір қонағын жөнелтуге әзірліктерін айтып, сәлем жолдасты. Абайдың ең жақындарының келуін қалап, жүзбе-жүз көріскілері келді» [16, 261-б.], – деп кестелене суреттеледі.

Семей қаласының мәдениеті туралы: «Нағыз өркениетті хәм өскелең қала деп мына Семейді айт! ...Қала тұрғындарының да білім шамшырағына деген ілтипаты ерекше зор: қыр елінен кітап алдырып иә жиі келіп, білім қорынан сусындауға ынталылар да аз емес, солардың бірі – Шыңғыстау қазағы – Абай Құнанбайұлы. Хакім ақынның мұражайындағы естеліктердің бірінде Баянауылдағы оқымысты замандасы Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов пен Абай ғұлама Семейдегі Бас мешіттің жұма намазында танысып, осы кітапхананың оқу залында табысқандығы айтылған» [16, 56-б.], – деп ерекше ілтипатпен атап өтеді. Демек, Семейдің имиджі жылдар бойы қалыптасқан бейне-символ, сана құбылысы мен жалпы әлеуметтік шындықты анықтайды.

Ертіс өзені – Семейдің ажырамас бөлігі болғандықтан, көркем шығармаларда асау Ертістің өзенінің бейнесі де кездеседі. Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек» романында «Ертіс – үлкен өзен. Өре басы Қытайдан келеді. Екі қабағы ызғындай ел. Ызғындай елдің ортасындағы өнер-білімнің, сауда-кәсіптің, от арба, от кемеңнің тоғысатын кіндігі – қара шаңырақ Семей. Семей бір гүбірне елдің миы: ақыл-ойдың табысы – Семейде. Семей – бір гүбірне елдің жүрегі: Семей бүлк етсе, бір гүбірне ел бүлкілдейді. Ертістің оң қабағында – Семей, солында – Алаш қаласы. Алаш пен Семей арасынан өткенде, Ертіс сауулы інгендей талтаяды», – деп көненің көзі Семей мен Ертісті бірлікте суреттейді [17, 179-б.].

Жоғарыда аталған көркем шығармалардан Семей қаласының көріністерін салыстыра отырып, мынадай топтар жіктелді:

- Семейдің климаттық (ауа райы) және табиғат көріністері, ландшафтысы;
- Қаланың құрылымы мен архитектуралық құрылыстары;
- Білім мен ақындықтың ордасы және Абайдың туған жері ретінде;
- Қала тұрғындарының құрамы мен әлеуметтік жағдайы;
- Қала мәдениеті мен дәстүрлері;

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің грантымен қаржыландыратын АР23486445 «Абай облысының әдеби-мәдени картасы

және цифрлық интеграция (фольклордан бүгінге дейін)» жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Кез келген әдебиет тарихында көркем сөз иелері қоршаған орта мен ондағы тарихи-әлеуметтік өзгерістерді өздерінің таным-түсінігіне сай әсерлеп, оқырманға ой сала жеткізуге тырысады. Сол себепті де алаш астанасы қарт Семейді бейнелейтін прозалық туындыларда қала бейнесін интерпретациялау өте маңызды болып табылады. Көркем әдебиеттегі Семей қаласы - адамзат болмысының урбанизациялау үрдісіндегі ерекше құбылыс қана емес, қазақ халқының ұлттық болмысындағы ерекше феномен, мәдениет пен ғылымның тоқайласқан символы.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Spengler, O.** The Decline of the West: Perspectives of World History [Text] / Translation from German and comments I. I. Makhankov. – Vol. 2, Worldwide and historical prospects. – М., 2003.

2 **Lehan, R.** City Literature and Intellectual Cultural History [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.amazon.com/City-Literature-Intellectual-Cultural-History/dp/0520212568>

3 **Mary, A.** Caws City images [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.routledge.com/City-Images-Perspectives-from-Literature-Philosophy-and-Film/Caws/p/book/9782881244643?srsltid=AfmBOoq>

4 **Daniel, M.** Image of the City and Urban Literature [Electronic resource]. – Access mode : <https://macsphere.mcmaster.ca/bitstream/11375/12122/1/fulltext.pdf>

5 **Alter, R.** Imagined [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.lit-salon/books/OL3932248W/Imagined%20cities>

6 **Banai, R.** A Methodology for The Image of the City // Environment and Planning B : Urban Analytics and City Science. – Vol. 26. – Iss. 1. [Electronic resource]. – Access mode: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1068/b260133>

7 **Анциферов, Н. П.** «Непостижимый город...» Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина [Текст] / сост. М. Б. Верловская. – СПб. : Лениздат, 1991. – 335 с.

8 **Шаравин, А. В.** Городская проза 70–80-х годов XX века: дис. ... док. филол. наук : 10.01.01 [Текст]. – Брянск, 2001. – 485 с.

9 **Торайғыров, С.** Сарыарқаның жаңбыры : өлеңдер мен дастандар [Текст] / құраст. Е. Дүйсенбайұлы. – Алматы : Раритет, 2007. – 208 б.

10 **Таңжарық, Т.** Қалада өмір сүреміз бірақ қалалық емеспіз [Электронды ресурс]. – Қатынау режимі : <http://qazaqadebieti.kz/8156/alada-mir-s-remiz-bira-alaly-emespiz>

11 **Потанин, Г. Н.** Семипалатинск и другие города Семипалатинской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pushkinlibrary.kz/docs/Semipalatinsk.pdf>

12 **Оразалин, К.** Абайдан соң [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1987. – 355 б.

13 **Сейфуллин, С.** Тар жол тайғақ кешу [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1977. – 392 б.

14 **Әбілов, Д.** Ақын арманы [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1980. – 304 б.

15 **Әбдіқадыров, Қ., Бегалин, С.** Қажымұқан. Шоқан асулары [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 1988. – 512 б.

16 **Сәрсеке, М.** Қазақтың Қанышы [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2015. – 640 б.

17 **Аймауытов, Ж.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1989. – 560 б.

References

1 **Spengler, O.** The Decline of the West: Perspectives of World History [Text] / Translation from German and comments I. I. Makhankov. – Vol. 2, Worldwide and historical prospects. – M., 2003.

2 **Lehan, R.** City Literature and Intellectual Cultural History [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.amazon.com/City-Literature-Intellectual-Cultural-History/dp/0520212568>

3 **Mary, A.** Caws City images [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.routledge.com/City-Images-Perspectives-from-Literature-Philosophy-and-Film/Caws/p/book/9782881244643?srsltid=AfmBOoq>

4 **Daniel, M.** Image of the City and Urban Literature [Electronic resource]. – Access mode : <https://macsphere.mcmaster.ca/bitstream/11375/12122/1/fulltext.pdf>

5 **Alter, R.** Imagined [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.lit.salon/books/OL3932248W/Imagined%20cities>

6 **Banai, R.** A Methodology for The Image of the City // Environment and Planning B : Urban Analytics and City Science. – Vol. 26. – Iss. 1. [Electronic resource]. – Access mode : <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1068/b260133>

7 **Antsiferov, N. P.** «Nepostizhimoe gorod...» Dusha Peterburga. Peterburg Dostoevskogo. Peterburg Pushkina [The Incomprehensible City... The Soul of St. Petersburg. Dostoevsky's Petersburg. Pushkin's Petersburg] [Text] / Compiled by M. B. Verlovskaya. – St. Petersburg : Lenizdat, 1991. – 335 p.

8 **Sharavin, A. V.** Gorodskaya proza 70–80-kh godov XX veka : dis... dokt. filol. nauk: 10.01.01 [Urban Prose of the 1970s–80s of the 20th Century: Dissertation for Doctor of Philological Sciences] [Text]. – Bryansk, 2001. – 485 p.

9 **Toraygyrov, S.** Saryarqany zhanbyry: olengder men dastandar [The Rain of Saryarqa : Poems and Narratives] [Text] / Compiled by Y. Duysenbaiuly. – Almaty : Raritet, 2007. – 208 p.

10 **Tanzharyk T.** Kalada omir suremiz biraq kalalyk emespiz [We live in the city, but we are not urbanites] [Electronic resource]. – Access mode : <http://qazaqadebieti.kz/8156/alada-mir-s-remiz-bira-alaly-emespiz>

11 **Potinin, G. N.** Semipalatinsk i drugie goroda Semipalatinskoi oblasti [Semipalatinsk and Other Cities of Semipalatinsk Region] [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.pushkinlibrary.kz/docs/Semipalatinsk.pdf>

12 **Orazalin, K.** Abaydan son [After Abai] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1987. – 355 p.

13 **Seifullin, S.** Tar zhol taighak keshu [The Difficult Path] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1977. – 392 p.

14 **Abilov, D.** Aqyn armany [A Poet's Dream] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1980. – 304 p.

15 **Abdiqadyrov, K., Begalin, S.** Kazhymukan. Shokan asulary [Kazhymukan. The Heights of Shokan] [Text]. – Almaty : Zhaly, 1988. – 512 p.

16 **Sarseke, M.** Qazaqtyn Qanyshy [Kanysh of Kazakhstan] [Text]. – Astana : Foliant, 2015. – 640 p.

17 **Aimautov, Zh.** Shygarmalary [Works] [Text]. – Almaty : Zhazushy, 1989. – 560 p.

13.01.24 ж. баспаға түсті.

03.02.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Ж. Аутова¹, К. Т. Тулебаева², Г. Т. Абиқенова³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 13.01.24.

Поступило с исправлениями 03.02.25.

Принято в печать 17.02.25.

ОБРАЗ ГОРОДА СЕМЕЙ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

В статье рассматриваются особенности изображения города Семей в казахской литературе, анализируется отражение природы

и структуры города в прозаических произведениях писателей. В настоящее время исследование образа города в литературе, который определяется в междисциплинарном контексте, становится одной из главных тем урбанизационных процессов. Поэтому рассмотрение образа города в единстве с психологией персонажа, живущего в этом литературном пространстве, является одной из актуальных проблем.

Несмотря на то что образ города Семей был центральной темой произведений поэтов и писателей казахской литературы с начала прошлого века, он до сих пор недостаточно изучен с точки зрения специальных исследований. В связи с этим в данной статье не только рассматривается историко-социальный аспект города Семей, который был столицей движения Алаш, но и анализируются эстетико-психологические факторы, влияющие на восприятие читателей.

Образ города изначально перекликался с идеей гуманизма, отображаясь как «идеальный город», однако со временем, в результате урбанизации и концентрации людей в городах, рассматривается влияние города на определенные качества его жителей. Также определяется сложившийся идеологический имидж старинного Семей, который считается местом великих личностей.

Образ города Семей в казахской прозе раскрывается через произведения Сакена Сейфуллина «Тар жол тайғақ кешу», Сапаргали Бегалина «Бала Шоқан», Камена Оразалина «Абайдан соң», Дихана Абилова «Сұлтанмахмұт» и Медеу Сарсекена «Қазақтың Қанышы», где проводится сравнительный анализ природы и образа персонажа.

Ключевые слова: образ города, природа города, национальное сознание, глобальные ценности, психология, символ, психология персонажа.

*Zh. Zh. Aitova¹, K. T. Tulebayeva², G. T. Abikenova³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 13.01.24.

Received in revised form 03.02.25.

Accepted for publication 17.02.25.

THE IMAGE OF THE CITY OF SEMEY IN KAZAKH PROSE

The article examines the features of depicting the city of Semey in Kazakh literature, analysing the reflection of the city's nature and structure

in writers' prose works. Today, the study of the image of the city in literature, defined in an interdisciplinary context, is becoming one of the main topics of urbanization processes. Therefore, the consideration of the city's image in unity with the psychology of the character living in this literary space is one of the pressing issues.

Although the image of the city of Semey has been a central theme in the works of Kazakh poets and writers since the early 20th century, it has not yet been sufficiently studied in specialized research. Therefore, this article not only explores the historical and social aspects of Semey, which was the capital of the Alash movement, but also analyzes the aesthetic and psychological factors that influence readers' perceptions.

The image of the city of Semey in Kazakh prose is revealed through the works of Saken Seifullin «Tar zhol taighak keshu», Sapargali Begalin «Bala Shokan», Kamen Orazalin «Abaydan son», Dikhan Abilov «Sultanmakhmut», and Medeu Sarseken «Kazaktyn Kanyshy», where a comparative analysis of nature and the character's image is conducted.

Keywords: city image, city nature, national consciousness, global values, psychology, symbol, character psychology.

<https://doi.org/10.48081/CTYA2622>

***К. Б. Айтбаева¹, А. С. Тараков², А. Олдфилд³**

^{1,2}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

³Университет Костал Каролина,

США, Южная Каролина, г. Конвэй.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5422-7580>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

*e-mail: kzhapparova@mail.ru

ФЕНОМЕН ЛИНГВОЭТНИЧЕСКОГО БАРЬЕРА ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И СПОСОБЫ ЕГО ПРЕОДОЛЕНИЯ

Целью исследования является рассмотрение феномена лингвоэтнического барьера при переводе художественного текста и способов его преодоления на примере поэмы Ильяса Жансугурова «Кулагер». Материалом исследования послужили главы «Толгану», «Туган эсер», «Ақан» из поэмы «Кулагер». Методами исследования выступили анализ, синтез, обобщение и систематизация научных источников по проблеме исследования. В качестве практических методов послужили метод сплошной выборки, сравнительно-сопоставительный анализ. Обоснована актуальность проблемы лингвоэтнического барьера. Рассмотрены подходы к пониманию лингвоэтнического барьера. Определены факторы, влияющие на возникновение лингвоэтнического барьера. Отмечено, что перевод с точки зрения лингвоэтнического аспекта направлен на решение языковых трудностей посредством поиска оптимальных приемов достижения эквивалентности перевода вследствие языковой асимметрии, отсутствия эквивалентных единиц и/или наличия этнокультурных особенностей. Соответственно, преодоление лингвоэтнического барьера в переводе осуществляется на когнитивном, семантическом и культурном уровнях. Рассмотрение лингвоэтнического аспекта русского и английского перевода глав

«Толгану», «Туган эсер», «Ақан» из поэмы «Кулагер» показал, что в русском варианте перевода в большей степени использованы возможности художественного стиля для передачи эквивалентности этнически окрашенных единиц, тогда как в английском варианте по большей части передаются имена и реалии, однако культурный колорит страны и ценности народа не учитываются. Наиболее частотными в русском варианте перевода являются фразы, эквивалентность которых достигается на уровне высказывания, тогда как в английском варианте чаще встречаются эквивалентность на уровне сообщения и описания.

Ключевые слова: Жансугуров, Кулагер, лингвокультурология, лингвоэтнический барьер, перевод, трансформации

Введение

В современных лингвистических исследованиях язык рассматривается не только как средство взаимодействия в обществе. Одним из направлений исследования языка является лингвокультурология, в основе которой язык изучается через призму культуры конкретной национально-этнической общности [1]. В данном контексте особую актуальность приобретает рассмотрение языка как носителя культуры, что зачастую приводит к необходимости преодоления лингвоэтнического барьера в рамках межкультурной коммуникации.

Проблема лингвоэтнического барьера исследуется в различных научных направлениях, включая этнолингвистику, социоллингвистику, этнопсихологию и другие. Трудности в коммуникации возникают из-за различий в социокультурных группах, уровня межкультурной иноязычной компетентности и восприятию манеры речевого поведения. Эти факторы могут привести к недопониманию и возникновению барьера в общении между представителями разных этнических групп.

Проблема лингвоэтнического барьера представляет собой сложный вопрос как для коммуникантов, так и для переводчиков, требующий адекватного перевода для снятия трудностей на различных уровнях.

Целью исследования является рассмотреть феномен лингвоэтнического барьера при переводе художественного текста и способы его преодоления на примере поэмы Ильяса Жансугурова «Кулагер».

Поэма «Кулагер» Ильяса Жансугурова отражает национальный облик и культурные ценности казахского народа, являясь важным историческим и культурным документом. Поэма, написанная в 1936 году, была переведена на русский язык несколькими переводчиками, среди которых советские переводчики М. Луконин и Е. Винокуров в 1958 году [2], а также

русскоязычный казахстанский переводчик Б. Джилкибаев в 2006 году [3]. Несмотря на широкую известность этой поэмы, на английский язык она была переведена лишь в 2018 году [4]. За эту задачу взялась британская поэтесса Белинда Кук [5], которая славится своими поэтическими переводами работ великих русских поэтов, таких как Б. Пастернак, О. Манделштам, М. Цветаева и другие.

Если вопросы перевода поэмы на русский язык рассматривались многими авторами, то английский перевод в рамках лингвокультурологии отдельно не был представлен [6, с. 32].

Материалы и методы

Исследование основано на анализе поэмы «Кулагер» Ильяса Жансугурова, включающей главы «Толғану», «Туған жер» и «Ақан», а также её переводов на русский и английский языки.

Методологический подход включает в себя анализ, синтез, обобщение и систематизацию, что позволяет выявить не только основные темы и стилиевые особенности произведения, но и оценить точность передачи смысла и эмоционального оттенка в различных языковых версиях. При этом основной упор делается на сравнительно-сопоставительный анализ, который является важным методом для выявления эквивалентности поэтических переводов. Важность данного анализа состоит в его способности обращать внимание на различия и сходства между оригинальным текстом и его переводами. Также данный метод позволяет оценить, какие культурные нюансы и коннотации учитываются или теряются в различных переводах. Например, в поэзии могут быть использованы метафоры или образы, имеющие глубокие культурные корни, которые не всегда легко передать на другие языки. Сравнительный анализ позволяет выявить, как переводчики справляются с такими сложностями и какие стратегии они используют для передачи смысла и эмоциональной окраски оригинала.

Благодаря сравнительному анализу можно выявить, какие культурные, лингвистические и структурные особенности перевода сохраняются или изменяются в различных языковых версиях, а также какие стратегии перевода используются для передачи смысла и эмоциональной окраски произведения. Сравнительный анализ текстов на различных языках помогает выявить общие черты и особенности каждой версии, что способствует более точному и надежному пониманию произведения.

Выбор методов сплошной выборки и сравнительно-сопоставительного анализа обусловлен желанием достичь надежных исследовательских выводов. Они позволяют провести всесторонний анализ текста, включая все его компоненты и разнообразные переводы, что существенно для глубокого осмысления и интерпретации литературного произведения. Таким образом,

использование этих методов в исследовании «Кулагер» Ильяса Жансугурова подчеркивает академическую строгость и стремление к объективности в анализе текстов литературы.

Результаты и обсуждение

Развитие казахской научной школы по этнолингвистике связано с концепцией А. Кайдарова о взаимосвязи культуры и языка [7]. Язык рассматривается как средство передачи культурно значимой информации, которую необходимо учитывать при переводе.

Большое количество лингвистов сходят во мнении, что преобладание культурно-маркированных слов, обозначающих явления, места, события, факты, характерные для данной лингвокультуры в художественном тексте требует наличия фоновых знаний как у переводчика, так и адресата. Переводчик выступает в двух ролях, с одной стороны, – это получатель сообщения, с другой, – автор при создании коммуникативно равноценного текста.

В работах Х. Хамерли определена модель анализа специфики иноязычной культуры адресата, включающая информационную, поведенческую и традиционную культуру [8]. По сути, это ментальная схема для заполнения пропущенных ценностей, конструируемых из других схем. Позднее Р. Андерсон описал ментальную схему как набор ожиданий, догадок, необходимых для преодоления лингвоэтнического барьера [9].

Исходя из данных положений, следует отметить, что в процессе перевода культурно обусловленной информации может возникнуть «лингвоэтнический барьер». Данный термин был введен Л.К. Латышевым как расхождение в языковом понимании коммуникативных ситуаций, содержащих ту или иную лингвоэтническую информацию [10]. К экстралингвистическим факторам лингвоэтнического барьера, которые отражают расхождение фоновых знаний носителей исходного языка и языка перевода, следует отнести различия в картине мира (И. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, С. В. Лурье, М. Хайдеггер).

В исследовании рассматривается понятие лингвоэтнического барьера с точки зрения Л. К. Латышева, который определяет его как языковые единицы, затрудняющие адекватное восприятие переводчиком исходного текста. Основной причиной этого является несовпадение языковых систем и элементов, что создает препятствия для точного перевода:

1 Языковая система как совокупность языковых единиц на разных уровнях, включая фонетический, лексический, морфологический и синтаксический. В ней содержатся как общепринятые языковые единицы, так и отдельные единицы, которые могут быть отсутствовать или иметь похожий, но не идентичный вариант в языке перевода.

2 Языковые нормы, согласно Б. Д. Добровольскому [11, с. 6], определяют конкретные формы языкового выражения, признанные обществом как правильные. Использование и отсутствие определенных языковых единиц могут нарушать языковые нормы, но со временем эти нормы меняются, что приводит к появлению новых интерпретаций и элементов.

3 Узус как фильтр для определения уместности слов и выражений в речи. Он основан на критерии уместности в различных ситуациях, в отличие от языковой нормы, которая определяет правильность независимо от контекста. Узус связан с ценностями, стереотипами и культурой языка.

4 Фоновые знания носителя и переводчика о культуре, истории, политике и ценностях общества влияют на их понимание и интерпретацию текста. Различия в этом понимании могут усложнять коммуникацию между представителями разных этнических групп из-за различий в речевом поведении и восприятии мира.

Анализ показывает факторы, влияющие на лингвоэтнический барьер. (Рис.1).

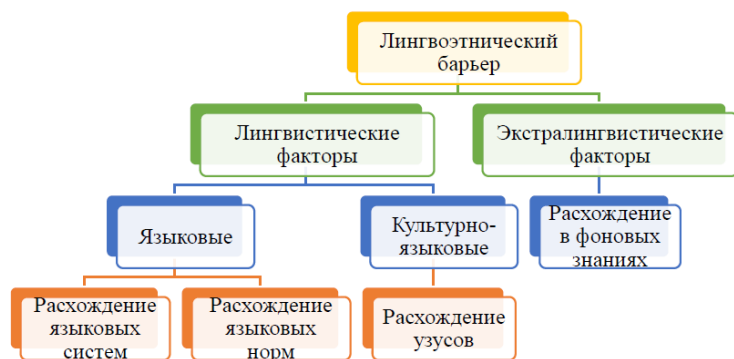

Рисунок 1 Факторы, влияющие на возникновение лингвоэтнического барьера

Исходя из этих факторов, можно заключить, что языковая система тесно связана с культурой конкретного этноса, что приводит к наличию лингвоэтнического барьера. Этот барьер требует тщательного анализа расхождений с лингвоэтнической точки зрения. Поддерживаясь работами А.Д. Швейцера и Ю. Найды [12; 13], можно сделать вывод о том, что перевод с учетом лингвоэтнического аспекта направлен на преодоление языковых трудностей путем поиска оптимальных стратегий для достижения

эквивалентности перевода, учитывая языковую асимметрию, отсутствие эквивалентных единиц и этнокультурные особенности. Следовательно, преодоление лингвоэтнического барьера в переводе происходит на уровнях когнитивного, семантического и культурного понимания.

В данном исследовании мы исходим и теории уровней эквивалентности В. Н. Комиссарова [14, с. 86], согласно которой эквивалентность достигается в плане содержания текста.

В рамках данного исследования мы анализируем перевод глав «Толғану», «Туған жер», «Ақан» из поэмы «Кулагер» с учетом лингвоэтнического аспекта, затрагивающего характерные для казахской культуры реалии – безэквивалентную лексику, существующую в культуре конкретного народа, а также высказывания, вызывающие трудности понимания.

Изучение особенностей преодоления лингвоэтнического барьера в русском и английском переводах поэмы «Кулагер» не ограничивается только языковой составляющей, важен этнический колорит поэмы.

Рассмотрим способы преодоления лингвоэтнического барьера в контексте уровней эквивалентности [14, с. 86].

1) *Ұзаққа жүгіретін өрен жүйрік*, в переводе означает выносливый горный конь (который долго бежит). В русском варианте передается эквивалентность на уровне высказывания, при этом значение развивается далее, когда скакун приобретает характеристики – силу в сравнении с клячами, стремительность (приготовиться по команде):

*Приготовься, скакун! Путь не легкий нас ждет –
Нам в попутчики сборище кляч не пойдет,*

В английском переводе скаковая лошадь сравнивается с метеоритом, символизируя стремительность, внезапность:

Meteorite racehorse, outdistancing all,

В данном варианте эквивалентность достигается на уровне сообщения.

2) *Қашаннан қазақ көшкен тарих көші,
Таланып жаудан, жұрттан жеткен осы.*

В оригинале дается отсылка на трудности казахского народа, связанные с историческими событиями (конкретно борьба против врагов как факт).

В русском варианте описывается ситуация и результат исторических событий:

*Была дорога наша мрачна и тяжела,
Но вражеская сила сломить нас не смогла,*

В английском варианте эквивалентность достигается на уровне высказывания, когда передается суть фразы, однако синтаксические структуры различны:

*No matter how often enemies have ravaged,
the riches of this great wandering nation.*

3) *Жүйріктің жұрт қуантқан жақынысың;*

В оригинале речь идет о том, что скакун – родной человеку, то есть описывается важность отношения к животному человека и наоборот. Аналогично достигнута эквивалентность в английском варианте, однако речь о том, что внешние характеристики скакуна делает счастливыми других:

You are the fine racehorse who made others be glad.

Тогда как в русском варианте прославляется скакун, в частности, его достижения для края.

Ты - скакун – победитель прославил свой край

Как видно, с одной стороны, в обоих вариантах перевода показывается близость коня и человека, но в оригинале и в английском переводе передаются такие понятия внутреннего мира человека, как счастье, любовь, а в русском переводе эти понятия нивелируются указанием на достижения коня.

4) *Күйіндеі домбыраның құлдырасын,*

Суындай Алатаудың сылдырасын;

Пусть бубен упадет,

Шум Алатау подобен воде;

В оригинале сравнивается шум воды Алатау со звуком домбры. В английском варианте эквивалентность на уровне сообщения, когда уточняются отдельные детали с сохранением реалий (*kui resound from the dombra, Alatau's mountain*), а синтаксическая организация текста идентичная оригиналу.

*Let the kui resound from the dombra,
echoing Alatau's mountain rivers.*

В русском варианте наблюдается описание ситуации:

Ты — напевами полная чудо-домбра,

Ты потоков исток – Алатау-гора!

В данном примере сохранены *домбра* и *Алатау-гора*, однако нет логической связи между строками, в частности, сравнения звука домбры с шумом воды горы.

5) *Астанам Алатаудан саңқылдасам,*

Жетпей ме жер жүзіне жаңғырығым?

В оригинале на синтаксическом уровне представлен вопрос: разве недостаточно моего громкого голоса из столицы, чтобы эхо разнеслось по всему миру? Эквивалентность на уровне высказывания наблюдается в английском и русском вариантах перевода:

*If I speak loudly from the capital Almaty,
I will echo throughout the world.*

Дословно можно перевести как «я стану эхом и меня услышат по всему миру.

В русском варианте:

Если я запою на земле Алатау,

Голос мой донесется до всех уголков.

На уровне высказывания наблюдаются несовпадения с оригиналом *громкий голос – запеть, эхо – голос*. В данном случае можно говорить о стремлении переводчика достичь эквивалентности на уровне семантики отдельных слов, но в целом цель и смысл высказывания передан.

6) *Бақ туын тұрғанда ұстап бүгін қазақ*

В оригинале смысл высказывания заключается в том, что в настоящее время казахский народ не воюет, а ведет хозяйство, что характеризует народ как «счастливым» (дословно «Сегодня, казах счастлив...»).

В английском варианте флаг обозначается как *the flag of fortune*.

Today the Kazakh people hold up the flag of fortune.

В русском варианте – *знамя счастья*.

Держит нынче казах Знамя счастья в руках, ...

Следует отметить, что в переводах понимание указанного понятия разнится, удача в английском варианте скорее носит материальный, переменчивый характер, а в русском – это состояние человека / народа в настоящий момент. Лингвоэтнический барьер достигается за счет достижения эквивалентности на уровне высказывания.

7) *Ауылы Сырымбеттің саласында,*

Ақ сұңқар ғашық болып баласына.

Если выражения *Ауылы Сырымбеттің* не вызывает трудностей при переводе, то фраза *Ақ сұңқар ғашық болып баласына* может вызвать трудности понимания и требует фоновых знаний. Прежде всего, Казахская степь занимает треть территории страны, на которой встречается девять видов соколов, четыре из них – редкие. Разведение соколов в Казахстане достаточно популярно. В русском варианте *сокололенок-девчонка* может означать а) девушку, которая занимается с соколами, б) быстрою как сокололенок девушку (характеристику), в) персонаж влюблен в девушку – дочь соколовода.

«На пути к Сырымбету лежит мой аул.

Соколенка-девчонку я страстно люблю»...

На наш взгляд, в английском варианте лингвоэтнический барьер не преодолен и для реципиента не понятна фраза *He fell in love with the white falcon's daughter*.

This aul was near Syrymbet.

He fell in love with the white falcon's daughter.

Выводы

Таким образом, на основании проведенного анализа целесообразно сделать следующие выводы.

1 Лингвоэтнический барьер представляет собой языковые единицы, которые не позволяют носителю языка перевода (ПЯ) адекватно воспринимать с точки зрения носителя исходного языка. К основным составляющие структуры лингвоэтнического барьера относятся: языковая система как совокупность единиц языка на разных уровнях (фонетическом, лексическом, морфологическом, синтаксическом), языковые нормы как конкретные формы языкового выражения, признанные и принятые обществом правильными, узус как фильтр, отделяющий уместные в данной конкретной ситуации слова и выражения, используемые в речи носителя языка, и фоновые знания носителя исходного языка и носителя языка перевода. Соответственно, причинами возникновения данного барьера являются расхождения в указанных структурах.

2 Преодоление лингвоэтнического барьера в переводе осуществляется на когнитивном, семантическом и культурном уровнях. Возможности его преодоления стоит рассматривать на уровне эквивалентности языка перевода.

3 Рассмотрение лингвоэтнического аспекта русского и английского перевода «Толғану», «Туған жер», «Ақан» из поэмы «Кулагер» показал, что в русском варианте перевода в большей степени использованы возможности художественного стиля для передачи эквивалентности этнически окрашенных единиц, тогда как в английском варианте по большей части передаются только имена и реалии, однако культурный колорит страны, его ценности остаются за гранью понимания. Наиболее частотными в русском варианте перевода являются фразы, эквивалентность которых достигается на уровне высказывания, тогда как в английском варианте чаще встречаются эквивалентность на уровне сообщения и описания.

Список использованных источников

1 **Шао Ци.** Лингвоэтнический барьер и способы его преодоления при переводе [Текст] // Молодой ученый. – 2023. – № 13(460). – С. 204–209.

2 **Львов, М., Озеров, Л.** Антология казахской поэзии [Текст]. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1958. – 862 с.

3 **Жансүгіров, І.** Құлагер [Текст]. – Алматы : «Жібек жолы» баспа үйі, 2006 – 268 бет.

4 **Бельгер, Г.** Этюды о переводах И. Джансугурова [Текст]. – Алматы : Галым, 2001. – С. 258.

5 **Jansugurov Pias** (2018). Kulager [Text] / [ed. J. Jandosova; ill. D. Kasteyev; tr. Belinda Cooke]. – Almaty : National Bureau of translations, 2018. – 160 p., ill.

6 **Касенов, Е. С.** Особенности перевода поэмы И. Джансугурова «Кулагер» [Текст] // Қазақ және әлем әдебиеті журналы. – 2010. – № 6. – 32 б.

7 **Кайдаров, А. Т.** Тюркская этимология: проблемы и задачи [Текст] // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата, 1990. – С. 5–25.

8 **Hammerly, H.** (1982). Synthesis in Second Language Teaching An Introduction to Linguistics [Text] / H. Hammerly. – Burnaby, BC : Second Language Publications. – 693 p.

9 **Anderson, R. C.** (1984). Role of the reader's schema in comprehension, learning, and memory [Text]. In Richard C. Anderson et al. (Eds.). Hillsdale, NJ : Erlbaum.

10 **Латышев, Л. К.** Перевод: теория, практика и методика преподавания [Текст] / Л. К. Латышев, А. Л. Семёнов. – Москва : Академия, 2003. – 192 с.

11 **Добровольский, Б. Д.** Лексические трудности перевода в лингвокультурном аспекте: на материале романа Кристины Вольф «Медая» и поэмы Венедикта Ерофеева «Москва-Петушки» : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.20 [Текст]. – Москва, 2009. – 10 с.

12 **Швейцер, А. Д.** Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты [Текст]. – Москва : Наука, 1988. – 215 с.

13 **Найда, Ю.** К науке переводить / Ю. Найда // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике : сборник научных трудов [Текст]. – Москва : Международные отношения, 1978. – 229 с.

14 **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение [Текст]. – Москва : Издательство Р. Валент, 2011. – 408 с.

References

1 **Shao Tsi.** Lingvoètnicheskiy bar'yer i sposoby ego preodoleniya pri perevode [Linguo-ethnic barrier and ways to overcome it when translating] [Text] // Molodoy uchenyy. – 2023. – № 13(460). – P. 204-209. (in Russian)

2 **Lvov, M., Ozerov, L.** Antologiya kazakhskoy poëzii [Anthology of Kazakh poetry] [Text]. – M. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1958. – 862 p. (in Russian)

3 **Zhansugurov, I.** Kulager [Qulager] [Text]. – Almaty : «Zhibek zholı» баспа уйі, 2006 – 268 p. (in Kazakh and Russian)

4 **Bel'ger, G.** Etyudy o perevodakh I. Dzhanugurova [Sketches about the translations of I. Dzhanugurov] [Text]. – Almaty : Ghalym, 2001. – 258 p. (in Russian)

5 **Jansugurov Ilias** (2018). Kulager [Text] / [ed. J. Jandosova; ill. D. Kastejev; tr. Belinda Cooke]. – Almaty: National Bureau of translations, 2018. – 160 p., ill. (in English)

6 **Kasenov, E. S.** Osobennosti perevoda poëmy I. Dzhanugurova «Kulager» [Features of the translation of Jansugurov's poem «Kulager»] [Text] // Kazakh zhane alem adebieti zhurnaly. – 2010. – № 6. – 32 p. (in Kazakh)

7 **Kaidarov, A. T.** Tyurkskaya etimologiya: problemy i zadachi [Turkic etymology: problems and tasks] [Text] // Problemy etimologii tyurkskikh yazykov. – Alma-Ata, 1990. – P. –25. (in Russian)

8 **Hammerly, H.** (1982). Synthesis in Second Language Teaching: An Introduction to Linguistics [Text] / H. Hammerly. – Burnaby, BC : Second Language Publications. – 693 p. (in English)

9 **Anderson, R. C.** (1984). Role of the reader's schema in comprehension, learning, and memory [Text]. In Richard C. Anderson et al. (Eds.). Hillsdale, NJ : Erlbaum. (in English)

10 **Latyshev, L. K.** Perevod : teoriya, praktika i metodika prepodavaniya [Translation : theory, practice and teaching methods] [Tekst] / L. K. Latyshev, A. L. Semyonov. – Moskva : Akademiya, 2003. – 192 p. (in Russian)

11 **Dobrovolskiy, B. D.** Leksicheskie trudnosti perevoda v lingvokul'turnom aspekte : na materiale romana Kristy Vol'f «Medeya» i poëmy Venedikta Yerofeeva «Moskva-Petushki» [Lexical difficulties of translation in the linguocultural aspect : based on the novel «Medea» by Christa Wolf and the poem «Moscow-Petushki» by Venedikt Erofeev [Text] // avtoreferat dissertatsii ... kandidata filologicheskikh nauk : 10.02.20. – Moskva, 2009. – 10 p. (in Russian)

12 **Shveytser, A. D.** Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty [Translation theory: Status, problems, aspects] [Text]. – Moskva : Nauka, 1988. – 215 p. (In Russian)

13 **Nayda, Yu. K.** nauke perevodit' // Voprosy teorii perevoda v zarubezhnoy lingvistike : sbornik nauchnykh trudov [Towards the science of translation // Questions of the theory of translation in foreign linguistics: a collection of scientific works] [Text]. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1978. – 229 p. (in Russian)

14 **Komissarov, V. N.** Sovremennoe perevodovedenie [Contemporary translation studies] [Text]. – Moskva : Izdatel'stvo R. Valenta, 2011. – 408 p. (in Russian)

Поступило в редакцию 04.03.24.

Поступило с исправлениями 13.06.24.

Принято в печать 17.02.25.

**К. Б. Айтбаева*¹, *А. С. Тарақов*², *А. Олdfилд*³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы;

³Coastal Carolina университеті,

АҚШ, Оңтүстік Каролина, Конвей.

04.03.24 ж. баспаға түсті.

13.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ АУДАРУДАҒЫ ЛИНГВОЭТНИКАЛЫҚ КЕДЕРГІ ФЕНОМЕНІ ЖӘНЕ ОНЫ ЕҢСЕРУ ӘДІСТЕРІ

Зерттеудің мақсаты – Илияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасы мысалында көркем мәтінді аударудағы лингвоэтикалық кедергі құбылысын және оны еңсеру жолдарын қарастыру. «Құлагер» поэмасының «Толғану», «Туған жер», «Ақан» тараулары – зерттеу материалы болып табылады. Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми дереккөздерді талдау, синтездеу, жалпылау және жүйелеу тәрізді зерттеу әдістері қолданылды. Қолданылған практикалық әдістеріне үздіксіз іріктеу әдісі және салыстырмалы талдау жатады. Мақалада лингвоэтикалық кедергі мәселесінің өзектілігі дәлелденді. Лингвоэтикалық кедергіні түсінудің тәсілдері қарастырылды. Лингвоэтикалық кедергінің пайда болуына әсер ететін факторлар анықталды. Лингвоэтикалық аспекті тұрғысынан аударма лингвистикалық асимметрия, баламалы бірліктердің болмауы және/немесе этномәдени сипаттамалардың болуына байланысты аударма баламасына қол жеткізудің оңтайлы әдістерін іздеу арқылы тілдік қиындықтарды шешуге бағытталғаны атап өтіледі. Осыған сәйкес аудармадағы лингвоэтикалық кедергіні еңсеру когнитивтік, семантикалық және мәдени деңгейде жүзеге асады. «Құлагер» поэмасындағы «Толғану», «Туған жер», «Ақан» тарауларының орыс және ағылшын тілдеріне аудармасының лингвоэтикалық аспектісін қарастыру көп дәрежелі этникалық түсті бірліктердің баламалылығын жеткізу үшін аударманың орыс тіліндегі нұсқасында көркемдік стиль мүмкіндіктерінің пайдаланылғанын, ал ағылшын нұсқасында негізінен атаулар мен реалиялар берілетінін, бірақ елдің мәдени талғамы мен халықтың құндылықтары ескерілмейтінін көрсетті. Аударманың орыс тіліндегі нұсқасында баламалылығы айтылым деңгейінде, ал ағылшын тіліндегі нұсқада хабарлама мен сипаттау деңгейінде қол жеткізілетін сөз тіркестері жиі кездеседі.

Кілтті сөздер: Жансүгіров, Құлагер, лингвомәдениеттану, лингвоэтикалық кедергі, аударма, түрлендіру

*К. В. Aitbayeva¹, А. S. Tarakov², А. Oldfield³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Coastal Carolina University,
USA, South Carolina, Conway.

Received 04.03.24.

Received in revised form 13.06.24.

Accepted for publication 17.02.25.

THE PHENOMENON OF LINGUOETHNIC BARRIER IN THE TRANSLATION OF LITERARY TEXT AND WAYS TO OVERCOME IT

The purpose of the article is to consider the phenomenon of the linguistic-ethnic barrier when translating a literary text and ways to overcome it on a case of Ilyas Zhansugurov's poem «Kulager». The material for the research was the chapters «Tolganu», «Tugan Zher», «Akan» from the poem «Kulager». The research employed analytical, synthetic, generalizing, and systematic approaches to examine scholarly sources pertaining to the research problem. Practical methods included continuous sampling and comparative analysis. The significance of the linguistic-ethnic barrier was justified, and various perspectives on understanding it were explored. Factors contributing to the emergence of this barrier were identified. The study highlighted that translation, from a linguistic-ethnic perspective, aims to address linguistic challenges by seeking optimal methods to achieve equivalence, considering linguistic disparities and ethnocultural nuances. Overcoming the linguistic-ethnic barrier in translation involves cognitive, semantic, and cultural dimensions. An analysis of the Russian and English translations of the chapters «Tolganu», «Tugan Zher», and «Akan» from the poem «Kulager» revealed that the Russian version utilizes artistic style more extensively to convey equivalence of ethnically infused elements, whereas the English version predominantly conveys names and facts, neglecting cultural nuances. The Russian translation often achieves equivalence at the level of expression, while the English translation commonly achieves it at the level of meaning and description.

Keywords: Zhansugurov, Kulager, linguoculturology, linguistic-ethnic barrier, translation, transformation

FTAMP 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/DHNR8599>

*А. И. Аканова¹, Л. Э. Еспекова²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4294-6345>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

*e-mail: comfort_land_kz@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИФТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ АСПЕКТИСІ

Берілген мақалада қазақ фольклорлық прозасындағы мифтік лексикасының классификациясы аясында зерттеу жасалған, яғни мифтік кейіпкерлердің дифференциалды белгілері, оның ішінде реалды және ирреалды белгілері, ортақ ұқсас атрибуттары мен олардың (мифтік кейіпкерлердің) ерекшелігі жөнінде сөз болады. Шетел және отандық ғалымдардың мифтік кейіпкерлерге қатысты айтқан ғылыми тұжырымдары саралана отырып, лингвофольклористика аясында айтылған ғалымдар пікірі негізінде мифтік лексиканың басты ерекшеліктері мен дифференциалды белгілері, яғни реалды және ирреалды белгілері бар мифтік кейіпкерлер қатары анықталады.

Мифтегі таным ондағы кейіпкерлердің сипаты, түрі, олардың қимыл-қозғалысы, жалпы кейіпкердің болмысы, оларға тән ерекше белгілер арқылы берілетіні белгілі. Жалпы кейіпкерлер арқылы сол халыққа тән таныммен қатар белгілі бір бәріне ортақ, түсінікті, айтпаса да айдан анық ұғымның пайда болып, қалыптасатындығы да жасырын емес. Дүниежүзі халықтарын ортақ жүйе, ортақ модельге тоғыстыру үрдісі заманында әр этностың ұлттық мәдениеті мен тіл ерекшелігін сақтап қалу мәселесі қазіргі таңда өте өзекті. Адамзаттың танымын суреттейтін символдар, этномәдени белгілер, ұлттық реңкті білдіретін аялық білім және т.б. да рухани құндылыққа толы дүниелер әр ұлттың болмысын таңытатыны ақиқат. Сол ұлттық болмыстың бірден бір көрінісін мифология элементінен табатынымыз айдан анық, әсіресе мифтік кейіпкерлер

әлемін зерттеу арқылы халық танымының қыры мен сырынан көп ақпарат аламыз.

Кілтті сөздер: лингвофольклористика, мифтік лексика, дифференциалдылық, реалды белгілер, ирреалды белгілер, мифологиялық кейіпкер.

Кіріспе

Қазақ халқы ежелден көшпелі ғұмыр кешкен. Қоршаған әлемнің, табиғаттың қыры мен сырын тереңнен әрі жан-жақты ұғыну, шеті мен шегі жоқ кеңістікте мал бағу, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қону – біздің бабамызға тән дүние. Көшпелі өркениет, дәстүр – ол біздің өмір салтымыз. Бұл дәстүр бізді қоршаған ортаға ерекше қарауға, ерекше таныммен зерделеуге үйретті. Табиғаттың қатал сынына төтеп бере жүріп, өздеріне ғана тән тіршілік қамын жасап, қиыншылықтарға қарсы тұра білуге машықтанған. Бұл халықтың өзіндік дүниетанымының қалыптасуына өз септігін тигізді. Дүниетаным бір күнгі я бір жылдың ғана жемісі емес, ол адамдардың ғасырлар бойы жасаған өмір тіршілігімен тығыз байланыста дамып, жетілетін өнер мен мәдениетке жақын көзқарастар жиынтығы екен. Олай болса қазақ халқының танымын салт-дәстүрі, әдебиеті, мәдениеті арқылы танып-білуімізге болады. Халқымыз табиғаттың әрбір құбылысын, әр дүниесін жаны бар, тірі деп сенген. Аспан әлемі, жер бетіндегі тіршілік, жерасты әлемі, су, өсімдік пен жануарлар әлемі – бәрі халқымыз үшін киелі бір қасиеті бар, белгілі бір тылсым күші бар дүниелер. Әрине осы түсінік-пайым, дүниетанымның белгілі бір жолдарымен көрініс табуы заңды құбылыс. Ол құбылыс тіл арқылы, атап айтқанда, халықтың әдебиеті, мәдениеті, өнері, салт-дәстүрі сияқты жалпы бүкіл өмірлік үздіксіз даму қозғалысынан орын тауып жүзеге асатындығы айдан анық. Табиғаттың, бүкіл әлемнің сұлулығын тани білген дана халқымыз фольклорлық шығармалар желісінде соны көрсете білген. Халқымыз осы аталған барлық қасиетті тіл арқылы көркейтіп, әдемілеп өзін қоршаған адамзатқа жеткізе білген. Оны біз дәлел ретінде әдебиетіміздің қайнар бұлағы – мифтен, нақтырақ айтқанда, мифтік лексиканың арқасында анық көреміз. Мифтік лексика, мифтік кейіпкерлер әдеби тұрғыда зерттелген және ол зерттеу жалғасын табуда. Ал осы мифтік лексиканы тілдік тұрғыда зерделеу лингвофольклористиканың несібесінде.

Ғылыми айналымға енген «лингвофольклористика» термині ауыз әдебиеті шығармаларының тілін кешенді зерттеумен айналысады. Бұл фольклорды ауыз әдебиетінің қатып қалған, еш өзгеріске түспейтін ескерткіштері емес, белгілі бір дәстүрдің нақты көрінісі ретінде қарастырумен тығыз байланысты. Әрбір мифтік лексика, мифтік кейіпкер халықтың таным-

түсінігі мен халықтың ерекшелігіне тұнып тұр. Фольклорлық прозада суреттелген әрбір образ халықтың танымынан хабар береді. Ол образ – халық қиялының жемісі. Міне осы мифтік кейіпкерлердің өзара ұқсас я өзіне тән ерекшеліктерін айқындау кезінде біршама айырым белгілерге көз жеткіздік. Ол айырым белгілерді мифтік лексиканың дифференциалдық аспектісі деп атап, әрбір мифтік кейіпкердің өзіндік жеке ерекшеліктері мен ортақ ұқсастықтары ажыратылды.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу нысанына сәйкес ертегі, аңыз, мифтік әңгімелер мәтіндері материал ретінде алынды. Мақала тақырыбын ғылыми тұрғыда таныту мақсатында мифтік лексиканың дифференциалдық аспектісіне қатысты орыс, башқұрт, татар ғалымдарының еңбектері мен отандық ғалымдардың зерттеулерінен дәйектемелер келтірілді. Мифтік лексиканың дифференциалдық аспектісін зерделеуде жинақтау, талдау және салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ фольклорлық прозасындағы мифтік лексиканы зерттеуде көптеген мифтік кейіпкерлердің түрлі ерекшеліктеріне тап боламыз. Осы өзгешеліктеріне орай мифологиялық кейіпкерлерді сипаттауда олардың (мифтік лексиканың) түрлі дифференциалдық белгілерін ескеру қажеттілігі туды. Бұл аспекті төңірегінде біз мифтік кейіпкерлерді оларға тән ерекше белгілеріне қарай танып, ажырата аламыз. Бұл ретте айта кететін жайт, осы күнге дейін мифтік лексика әдеби көзқарас тұрғысынан барынша зерттеліп келді, мифтік лексикаға қатысты біршама әдеби талдаулар жасалды, алайда мифтік лексиканы тілдік тұрғыда, тілдік фактілерге сүйене отырып топтау, саралау, талдау жағы қалыс қалып жүрді. Міне осы тұста біздің зерттеу нысаны – мифтік лексика, оның ішінде мифтік кейіпкерлердің айырым белгілері анықтауды қажет етеді.

Қазақ фольклорлық прозасындағы мифтік лексиканы, яғни мифтік кейіпкерлер жүйесін саралауды фольклорлық проза жанрынан бастаймыз. Қарап отырсақ, мифтік кейіпкерлер прозаның барлық жанрларында кездесуі әбден мүмкін. Бұл жөнінде академик С.Қасқабасов былай деп тұжырымдайды: «Ешбір фольклорлық жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әрқайсысы өзіне тән қасиеттермен ерекшеленеді. Мұнда екі процесс қатар жүреді. Фольклорлық жанрлардың даму барысында бір жағынан олар жекеленіп, дараланып (дифференциация) тұрса, екінші жағынан бір-бірімен туыстасып, жақындасып, ортақтасып тұрады. Жанрлар дараланған тұста өмірдің бір жағын ғана көрсетуге «маманданады», яғни фольклор

шығармалары мен жанрларының танымдық мүмкіндігі кеңейген сайын, олардың «мамандануы» да кеңейіп, бөлшектенеді, оған қоса жанрлардың даралану процесі де күшейе түседі» [1, 27-б.]. Ғалымның бұл тұжырымын мифтік лексикамен байланыстыратын болсақ, фольклорлық прозада мифтік кейіпкерлерге де осындай өзара байланысу, жуысу, бір-біріне ұқсау сияқты сипат тән, ол сипат ерекше белгілер арқылы анықталатыны белгілі. Мысал үшін халқымыздың мифтік шығармасындағы кейіпкерде ортақ бір белгілер барын байқау қиын емес. Әрине олардың тек өзіне ғана тән ерекшеліктері болғанымен, мифтік кейіпкерлердің кездесетін орны, мезгілі, уақыты ұқсас келеді. Сонымен қатар олардың бәрі бірдей көбінесе адам көзіне көрінерде адам кейіпіне айналады (көбіне ұсқынсыз образда) я болмаса жануар кейіпіне түсіп, көзге көрінеді, сұлу қыз я кемпір бейнесінде көрінеді және ол кешкілік мезгілде немесе түнде, ымырт жабылғанда пайда болады, көп жағдайда адамға зиянын тигізеді. Бұл жерде кейіпкердің бейнесі, функциясы және қай мезгілде пайда болатыны оларды өзара жақындастырады. Ал олардың тек өзіне ғана тән атрибуттары оны ерекшелейді. Мысал үшін жезтырнақ та, мыстан кемпір де – зұлым, олардың атқаратын басты функциясы адамға зиян келтіру, түр-тұрпаты жағынан да ұсқынсыз, алайда жезтырнақтың өзіне тән белгісі (пышақтай өткір тырнақтары) болса, мыстан кемпірдің де өз ерекшелігі (алба-жұлба киімі), албастыны танытатын белгілері (ұзын бойы, шашы) т.б. бар. Прозалық жанрлардың өзара ортақ байланысы болғандығы сияқты, мифтік кейіпкерлердің де өзара байланысы бар деген сөз.

Халқымыздың фольклорлық мұрасында кездесетін мифтік кейіпкерлер дифференциалды аспектісіне қарай реалды (шынайы) және ирреалды (шынайы емес, тылсым, құпия) болып бөлінеді. Реалдылық пен ирреалдылық ұғымдары жөнінде ғалым Ф. Хисамитдинова өз еңбегінде егжей-тегжейлі зерттеп, башқұрт фольклорында кездесетін мифтік кейіпкерлерге талдау жасайды [2, 57-б.]. Жалпы тылсым күш, энергия концепциясы жөнінде мысырлық ғалым Е. Ногnung былай дейді: «...кейіпкерлердегі «энергия», «жасампаз күш» сияқты аудармалар әр кезде соншалықты қолайлы бола қойған емес және ең мүмкін деген жағдайда бұл мысырлық сөздің нақты мағынасына бір бөлігімен ғана сәйкес келеді» [3, 62-б.]. Демек, энергия, тылсым күш мәселесі ғалымдардың зерттеулерінде о бастан ескеріліп, сөз болғанын көреміз. Кейіпкерлердің ең әмбебап дифференциалды белгілері реалды (шынайы) және ирреалды (шынайы емес, ғажайып, тылсым, мистикалық, құпия) дәрежесі болуы мүмкін. Мысал үшін бақсы – шынайы, аждаһа, айдаһар – ирреалды. Сонымен қатар оның (мифологиялық кейіпкердің) функциясы (қызметі) (мысалы, албасты әрдайым зияндық жасайды, ал Жылан Бапы хан бастапқы кезде қауіп тудырады, бірақ кейінірек ізгілікті, жақсылық жасайды; оның мифологиялық кейіпкер ретіндегі

қызметімен тығыз байланысты оның орны, мекен ету аймағы (жер, жер асты кеңістігі, су және су асты кеңістігі, аспан т.б. деген сияқты белгілері бар. Бұған суда өмір сүретін және су объектілерінің қорғаушысы су рухтарын, ормандарда тұратын объектілердің қорғаушысы – орман рухтарын, Тәңірді мысал ретінде келтіруге болады. Қазақ мифологиясындағы маңызды дифференциалды белгі – кейіпкердің пайда болу мезгілі, уақыты. Мысалы, қазақ мифологиясындағы балаларды қорқытатын рух (бөжай) әдетте түнде пайда болады, ауру әкелетін рухтар (албасты, жын-шайтан т.б.) күн батқан кезде (қызыл іңірде) пайда болады деп сенген. Мифологияда кейіпкердің келбеті де маңызды мәселе, олар антропоморфты, зооморфты келбетте белгілі. Мысалы, зұлым рух «мыстан кемпір» адамдардың көзіне әйел, жас келін, қыз кейпінде көрінеді. Дифференциалды белгі – бұл кейіпкердің атрибуттары. Мысалы, «албастының» атрибуты, зұлым рух, әйел келбетінде көрінеді, оның артқа лақтыратын екі метрлік салбыраған кеудесі бар. Бұл аталғандардың барлығы – мифтік кейіпкерлерді топтаудағы (классификация) басты аспектілер. Реалды дифференциалдық ерекшелігі бар кейіпкерлер адамдармен бірге өмір сүретін, көзге қарапайым адам сияқты көрінгенмен ерекше көріпкелдік, әулиелік қасиеті дарыған адамдарды жатқызамыз. Оларға: бақсы, балгер, емші, әулие-әмбиелерді жатқызуға болады. Ал ирреалды қасиеті бар кейіпкерлер аты айтып тұрғандай, көзге көрінбейтін, тылсым күш иелері, адамның үрейін келтіретін құбыжықтар мен адамзат атаулыға қиналған замандарда қол ұшын беретін, демейтін көмекші я кедергі жасайтын күш иелері. Мысал үшін: Тәңір, Қызыр, Жәбірейіл, албасты, жын, пері, шайтан, айдаһар т.б.

Фольклорлық прозада осы жоғарыда айтылған дүниені талқылап көрсек, «Көңіліңе астамшылық алма» ертегісінде Жәбірейіл алдына келген мүсәпір халіндегі ханды көрсетіп уәзіріне: «...Мынаны жеті қайта боз биенің сүтіне шомылдырып алып келіп бер», – дейді. Жеті қайта шомылдырып, ханның алдына әкеліп бергеннен кейін, мүсәпірдің қолынан ұстайды. «Кітаптың бетін ашқаның рас па?» – деді. Ол «рас» – деп жауап қайырады. «Бұдан былай көңіліңе астамшылық ойлама!» дейді де: «Міне тағын, міне жұртың, міне уәзірің, міне елің, мен Жәбірейіл періштемін», – деп, тағын өзіне беріп жоқ болады [4, 277-б.]. Бұл ертегіде Жәбірейіл көңіліне астамшылық жасаған ханға өмірлік үлкен сабақ боларлық жағдай жасап, ханның ақылды бола түсуіне мұрындық болады.

Сол сияқты Қызырдың образын «Бақытты бастан тепкен адам» ертегісінде көреміз: «Бағдат шаһарында бір жігіт болған екен. Бір күні түсінде Қызыр жолығып: «Мен Ніл дариясының жағасында бір бәйтеректің қасында тұрамын, сен маған кел, саған батамды беремін. Сен бақытты боласың», – дейді [4, 125-б.]. Ертегіде Қызыр бата беру арқылы адамды

бақытқа кенелтуші, демеуші, қолдаушы образ ретінде суреттелген. Сондай-ақ «Талапты жасқа атаның өсиеті» ертегісінде: «Жолдасы баланың әкесіне келіп: « – Сізге рақмет. Сіздің және балаңның пиғылына көп рақмет, маған ештеңе керек емес. Сіздің балаңыз жолдас іздеп жүріп бір әйел мен сартқа кездесіп, әйелді сарттан құтқарып еді. Сол әйелдің өлген күйеуі мен едім, қыдыр болып осыған кездескен едім, – деп аспанға ұшып кетіпті [5, 297-б.]. Бұл ертегіде Қыдыр формасында кездесіп, адамға разылығын білдіруші образ болып көрініс табады. Бұл ертегілердегі басты кейіпкерлері ирреалды, яғни көзге адамдардың көзіне уақытша көрінеді де, ғайып болады. Ендігі кезекте «Қойлыбай бақсы мен жын-пері» аңызынан біз реалды да, ирреалды да кейіпкерлерді көреміз: «Әйелдерге толғақ кезінде кесір жасайтын жын-шайтандардың ешбірі Қойлыбай отырған жерде өктемдік ете алмаған. Егер жын-шайтан, албастылар әйелдің босануына бөгет жасаса, Қойлыбай сол үйге өзінің қамшысын немесе тымағын жіберіп отырған, сонда бақсының мысы басып, қаһарынан қорыққан албастылар жалт беріп, қашып кетеді екен» [6, 134-б.]. Бұл жерде Қойлыбай бақсы «реалды» мифтік кейіпкер болса, албасты, жын-шайтандар «ирреалды» мифтік лексика. Яғни жын-шайтандар – жай адамның көзіне көрінбейтін кейіпкерлер, олар тылсым күш иелері. Бұл сияқты мысалдарды «Жезтырнақ», «Албасты», «Жын-шайтандар», «Үббе», «Перілер» сияқты аңыз әңгімелерде көптеп кездестіреміз [7, 182-б.].

Бұндай мифологиялық таным мифтік лексиканың ішінде тек мифтік кейіпкерлерге ғана тән деп ұқпаймыз. Бұндай қасиетті, құпия, ерекше тылсым күш табиғат әлемінің барлық нысандарында көрініс табады. Халқымызда «ағаш, бәйтерек» сияқты фитонимдерде ерекше мифологиялық түсінік бар. Әлем халықтарының мифологиясында үш қабаттан тұратын әлемді үлкен зәулім ағаш түрінде суреттеу кең орын алған. Бәйтерек немесе Дарақ ағаштары мифтік үш қабатты, яғни аспанды, жерді, жерастын тік бағытта жалғастырып тұрады. Ғылымда оны әлемдік ағаш деп атайды. Бүкіл ғаламның тағдыры осы ағашпен байланыстырылады. Ол – төменгі, ортаңғы, жоғарғы қабатты, бір-бірімен араластырмай, ұстап тұрған тіреу, тұтас әлемді таза ұстауға қызмет атқарады, осы үш қабаттағы тіршілік иелерінің тағдырларына әсер етеді. Зәулім ағаштың түбінде, яғни төменгі қабатта үлкен жылан жатады, ал ұшар басында, яғни жоғарғы қабатта құс патшасы тұрады, бұлардың бәрі – мифтік санада орныққан түсініктер. Яғни осы ағаштың айналасында біз тіршілік иесі құсты да, жерде жорғалаушы жәндік тектес жыланды да көреміз. Бұндай түсінік әлем халықтарының танымында да бар. «Үш әлемнің» космологиялық моделі – жоғары, орта және жерасты әлемі» деген пікір өз жалғасын тауып, оны ағашпен байланыстыру да бар ғылымда [8, 1-б.]. Сондықтан мифтік лексиканың синкретті ұғым екендігін түсінеміз, қала берді

мифтік кейіпкерлердің, мифтік өсімдіктердің, мифтік жануарлардың әлемі сан қырлы айырым белгілерден тұратынын дәп басып айта аламыз. Ол белгілер – сол тылсым күш иелерін айрықша етіп көрсететін дифференциалды белгілер. Дана халқымыз табиғатпен етене жақын өмір салтын ұстанған деп атап өттік. «Қазақ халқы бар сұлулықты, мықтылықты, төзімділікті табиғаттан іздеген. Соны адамның өмірімен байланыстыра отырып, өмірдегі жақсылықты, адалдықты, мейірімділікті, әділдікті, ерлікті, өмір үшін күрес секілді рухани құндылықтарды дәріптеген» [9, 115-б.]. Адам осы аталған бойымызда бар барлық қасиетті тіл арқылы көркейтп, әдемілеп өзін қоршаған адамзатқа жеткізе білген. Оның бір дәлелі ретінде әдебиетіміздің қайнар бұлағы – мифтен көруге болады. Ғалым Ж. Аймұхамбетованың тұжырымынан миф пен танымның арасындағы тығыз, үзілмес байланысты байқаймыз: «Миф – ежелгі дүниетаным және тарихи сананың алғашқы формасы, ақиқатты тануға деген талпыныс деген тұжырымдар, тұтастай алғанда, мифологияның адамзат дүниетанымындағы тереңнен тамыр таратқан болмысын танытады» [10, 70-б.]. Халқымыздың болмысын, танымын түсінуде мифтің орны ерекше, ал ондағы мифтік кейіпкерлердің рөлі бір төбе.

Қорытынды

Мифтік кейіпкерлерді сипаттайтын белгілер жиынтығы сандық және сапалық жағынан еркін өзгеруі мүмкін. Ең әмбебап дифференциалды белгілері жоғарыда аталып өтті, олар: реалды (шынайы) және ирреалды (шынайы емес, яғни ғажайып, тылсым, құпия) белгілері, сонымен қатар олардың (мифологиялық кейіпкердің) атқаратын қызметі, әрекеті (функциясы), кейіпкердің орны және мекен ету аймағы. Бұл белгілерді қазақ мифологиясындағы мифтік кейіпкерлерді жіктеудің негізі деп ұйғардық. Мысал үшін албасты, марту сияқты мифтік кейіпкерлер адамды басу, қылқындыру арқылы қиянат жасайды, су перісі мен албастының мекен ету орны көбіне судың маңайы, орман. Демек, мифтің басты міндеті айналадағы қоршаған дүниені (адамның, тау-тастың, өзен-көлдің пайда болуын және жануардың, өсімдіктің кейбір қасиеттерін, аспан әлемінің құрылысын т.б.) түсіндіру болса, мифтік лексика (мифтік бейне) өз кезегінде осы айналадағы дүниенің пайда болу себебін, мәнін, мазмұнын түсіндіруде басты көмекші рөл атқарады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қасқабасов, С. А.** Жаназық. Әр жылғы зерттеулер [Мәтін]. – Астана : Аударма, 2002. – 27 б.

2 **Хисамитдинова, Ф. Г.** Мифологическая лексика башкирского языка (в этнолингвистическом освещении) [Текст]. – Уфа : ИИЯЛ УНЦ РАН, 2016. – 57 б.

3 **Hornung, E.** Der Eine und die Vielen. Agyptische Gottesvorstellungen [Text]. – Darmstadt, 1973. Аудармасы: Conceptions of God in Ancient Egypt. – New York, 1999. – 62 б.

4 Қазақ халық ертегілері [Мәтін] – Астана : Фолиант, 2017. – 125–227 бб.

5 Бабалар сөзі: Жүзтомдық : қиял-ғажайып ертегілер [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2011. – Т. 74 – 297 б.

6 **Жанайдаров, О.** Ежелгі Қазақстан аңыздары : Қазақстан балалар энциклопедиясы [Мәтін]. – Алматы : Аруна, 2010. – 134 б.

7 Қазақтың мифтік әңгімелері [Мәтін]. – Алматы : «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 182 б.

8 **Nez D.** The Tree of Visions : Visionary Traditions Of The Western World – Shamanism, Magic and Myth From Prehistory To The Present [Text]. – Starseed Publications, 2018. – 1 p.

9 Қазақ лингвофольклортануы: эпостанулық зерттеу : ұжымдық монография [Мәтін]. – Астана, 2017. – 155 б.

10 **Аймұхамбет, Ж. Ә.** Миф. Мифология. Мифопоэтика. [Мәтін]. – Алматы, 2017. – 70 б.

References

1 **Qasqabasov, S. A.** Zhanazyq. Ar zhylyg zertteuler [Food for the soul. Research of different years] [Text]. – Astana : Audarma, 2002. – 27 p.

2 **Khisamitdinova, F. G.** Mifologicheskaya leksika bashkirskogo yazyka (v etnolingvisticheskom osveshchenii) [Mythological vocabulary of the Bashkir language (in ethnolinguistic coverage)] [Text]. – Ufa : IYAL UNTs RAN, 2016. – 57 p.

3 **Hornung, E.** Der Eine und die Vielen. Agyptische Gottesvorstellungen [Text]. – Darmstadt, 1973. Conceptions of God in Ancient Egypt [Text]. – New York, 1999. – 62 p.

4 Qazaq ertegileri. [Text] / – Astana : Foliant, 2017. – P. 125–227.

5 Babalar sozi: Zhyztomdyq : qiyal-gazhaiyp ertegiler [Ancestral legends : One hundred volumes : Fairy tales] [Text]. – Astana : «Foliant», 2011. – V. 74 – P. 297.

6 **Zhanaidarov, O.** Ezhelgi Qazaqstan anyzdary : Qazaqstan balalar enciklopediyasy [Ancient Kazakh legends. Kazakhstan children's encyclopedia] [Text]. – Алматы : Аруна, 2010. – 134 p.

7 Qazaqtyn miftik angimeleri [Kazakh mythological stories] [Text]. – Almaty : «Gylm» gylmi baspa ortalygy, 2002. – 182 p.

8 **Nez D.** The Tree of Visions : Visionary Traditions Of The Western World – Shamanism, Magic and Myth From Prehistory To The Present [Text]. – Starseed Publications, 2018. – 1 p.

9 Qazaq lingvofolkloritanuy : epostanulyq zertteu: ujymdyq monografia [Kazakh scientific research folklore : collective monograph] [Text]. – Astana, 2017. – 155 p.

10 **Aimuhambet, J. A.** Mif. Mifologia. Mifopoetika [Myth. Mythology. Mythopoetics] [Text]. – Almaty, 2017. – 70 p.

29.08.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. И. Аканова¹, Л. А. Еспекова²*

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 29.08.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ МИФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В КАЗАХСКОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ ПРОЗЕ

В данной статье проведено исследование в области классификации мифической лексики в казахской фольклорной прозе, то есть дифференциальный аспект, так же степень реальности и ирреальности мифических персонажей, об их схожих атрибутах и об особенностях мифических персонажей. На основе научных выводов зарубежных и отечественных ученых и мнения ученых в области лингвофольклористики относительно мифических персонажей выявлены основные дифференциальные особенности, а именно реальные и ирреальные особенности мифических персонажей.

Известно, что мировоззрение в мифологии народа дается его внешностью, движениями, характером персонажа в целом и его особенностями. Не секрет, что наряду со специфическими для данного народа знаниями появляются и общие, понятные, если не очевидные, понятия, которые формируются через общие признаки. В эпоху процесса объединения народов мира в общую систему и общую

модель проблема сохранения национальной культуры и языка каждого этноса сегодня очень актуальна. Символы, описывающие человеческие знания, этнокультурные знаки, традиционные знания, выражающие национальный колорит и т.д., миры, полные духовной ценности – это истины, раскрывающие сущность каждого народа. Понятно, что одно из проявлений этого национального самосознания мы можем найти в мире мифологии, тем более, изучая мир мифических персонажей, мы получаем много информации о мировоззрении народа.

Ключевые слова: лингвофольклористика, мифическая лексика, функциональность, реальные признаки, ирреальные признаки, мифологический персонаж.

*A. I. Akanova¹, L. A. Yespekova²

^{1,2}L. N. Gumilev Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 29.08.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

DIFFERENTIAL ASPECT OF MYTHICAL LEXICON IN KAZAKH FOLKLORE PROSE

This article deals with the study of the classification of mythological lexicon in Kazakh folk prose, i.e. differential features of mythical characters, including real and unreal features, common attributes and their (mythical characters') features. Based on the scientific conclusions of foreign and domestic scientists, on the basis of the opinion of scientists in the field of linguo-folkloristics regarding mythical characters, the main differential features are revealed, namely, the real and unreal features of mythical characters.

It is known that the worldview in the mythology of the people is given by their appearance, movements, the character of the character as a whole and their features. It is no secret that, along with knowledge specific to a given people, general, understandable, if not obvious, concepts appear, which are formed through common features. In the era of the process of unification of the peoples of the world into a common system and a common model, the problem of preserving the national culture and language of each ethnic group is very relevant today. Symbols describing human knowledge, ethno-cultural signs, traditional knowledge expressing national color, etc. Worlds full of spiritual value are truths that reveal the essence of each nation. It

is clear that we can find one of the manifestations of this national identity in the world of mythology, especially by studying the world of mythical characters, we get a lot of information about the worldview of the people.

Keywords: linguofolkloristics, mythological lexicon, differential, real signs, unreal signs, mythological character.

<https://doi.org/10.48081/WFCN4635>

***A. K. Akylbekova¹, B. D. Nygmetova², M. A. Ramazanova³**

Pawlodarer Pädagogische Universität namens Alkej Margulan,

Republik Kasachstan, Pawlodar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-3308-4569>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8129-5548>

*e-mail: ademau07@bk.ru

KOGNITIVE ASPEKTE DER REPRÄSENTATION AUTHENTISCHER WÖRTER UND LEXIKALISCHER EINHEITEN IM SPRACHUNTERRICHT

Dieser Artikel bietet einen analytischen Überblick über die kognitiven Ansätze zum Vokabeltraining und zur Wortbildung der deutschen Sprache von Studenten an Sprachhochschulen in Kasachstan. Angesichts der aktuellen Herausforderungen der Bildung und der Bedürfnisse der interkulturellen Kommunikation werden diese Ansätze zum Schlüssel für die Bildung einer tiefen und nachhaltigen Sprachkompetenz bei den Lernenden. In diesem Artikel werden die theoretischen Grundlagen des kognitiven Ansatzes, seine Perspektiven im Kontext der Sprachbildung und praktische Umsetzung untersucht. Die Ideen von in- und ausländischen Forschern auf diesem Gebiet werden vertreten, deren Arbeiten die grundlegenden Methoden der Wortbildung widerspiegeln. Der Artikel akzeptiert eine Reihe von Schlüsselmethoden, einschließlich der assoziativen Methode, mentalen Karten, Prototypen und anderen, die die Wirksamkeit in der Trainingspraxis beeinflussen. Nicht nur eine bessere Beherrschung von lexikalischen Einheiten und Wortbildung erfordert die Verwendung kognitiver Ansätze im Deutschunterricht, sondern auch die Entwicklung der kognitiven Fähigkeiten der Lernenden. Dieser Artikel bietet Beispiele für die erfolgreiche Verwendung dieser Methoden im Lernprozess an und erläutert ihre Vor- und Nachteile. Es ist wichtig, kognitive Ansätze in das Deutschprogramm zu integrieren, um die Bildungsqualität zu verbessern und die Lernenden auf berufliche Aktivitäten in einer globalisierten Welt vorzubereiten. Daher stellt der Artikel einen wichtigen Beitrag zur Methodik des Fremdsprachenunterrichts dar und bietet praktische Empfehlungen

für Lehrer und Methodisten, die die Ergebnisse ihrer Lernenden besser machen möchten.

Schlüsselwörter: kognitive Ansätze, kognitive Entwicklung, fremdsprachliche Bildung, Vokabeltraining, Wortbildung, sprachliche Persönlichkeit.

Einleitung

Heutzutage sind die Fremdsprachenkenntnisse eine nötige Voraussetzung der erfolgreichen Kommunikation und der interkulturellen Interaktion geworden. Im Bildungsbereich wird eine größere Bedeutung dem Erlernen der Fremdsprachen, besonders der englischen Sprache verliehen. Es ist auch wichtig, dass die Lernenden die zweite Fremdsprache erlernen, was sich direkt auf die Bildung ihrer sekundären Sprachpersönlichkeit auswirkt. Die Relevanz dieses Artikels wird durch moderne Tendenzen in der Entwicklung des modernen Fremdsprachenunterrichts und die sozioökonomische Nachfrage des Staates. Dementsprechend stellt unser Staat unter diesen Bedingungen hohe Anforderungen an die Absolventen kasachstanischer Universitäten, an die zukünftigen Pädagogen. Diese Frage ist aktuell, denn unzureichende Vokabelkenntnisse können bedeutend die Kommunikationsfähigkeit und die professionelle Kompetenz der Lehrer begrenzen. Deshalb kommen solche Probleme wie pädagogische Unentschiedenheit auf, zum Beispiel, wenn die Lehrer Schwierigkeiten haben, passenden Wortschatz anhand des Themas zu benutzen, als Folge davon fühlen sie sich im Unterricht unsicher und somit wirkt das negativ auf die Qualität der Ausbildung und auf die Motivation der Lernenden; begrenzte kommunikative Möglichkeiten, was die Eintauchung der Lernenden in die sprachliche Umgebung reduziert und ihren Fortschritt verlangsamt.

Wie die heutige Erfahrung zeigt, die Abschlussprüfungsergebnisse und aktuelle Noten im Deutsch der pädagogischen Studenten demonstrieren, dass der größte Teil der Studenten Schwierigkeiten mit der Anwendung der Lexik auf dem Niveau haben, das für das effektive Unterrichten notwendig ist. Sie machen lexikalische Fehler, die im Wesentlichen die Qualität der schriftlichen und der mündlichen Rede verringern. Für die Verbesserung des Wortschatzniveaus ist es notwendig, neue Methoden zu entwickeln und umzusetzen, die auf die Erweiterung des Wortschatzes ausgerichtet sind. Die Fähigkeit, sich auf der Fremdsprache zu kommunizieren ist ein notwendiger Vorteil wie im Alltag, so auch im professionellen Leben geworden. Deshalb werden effektive Methoden beim Fremdsprachenlernen einer der wichtigsten Faktoren bei der Bildung der sprachlichen Kompetenz von den Studenten. Die Faktoren der Kommunikationsfähigkeit und der Flexibilität gewinnen im Kontext der Internationalisierung und Globalisierung eine große Bedeutung. Der Umfang der internationalen Zusammenarbeit wird vergrößert.

Hier werden kognitive Ansätze zur Vermittlung von Vokabeln und Wortbildung der deutschen Sprache bei den Studenten der Sprachspezialitäten in Kasachstan, ihre Vorteile und Aspekte betrachtet, es werden auch Arbeiten in- und ausländischer Wissenschaftler in dieser Richtung analysiert.

Die Frage des Lehrens von Wortbildung und Lexik im Unterricht einer zweiten Fremdsprache erfordert eine tiefgreifende Neubewertung und eine sorgfältige Auseinandersetzung mit wissenschaftlichen Arbeiten und Gesetzestextes. Dies liegt an folgenden Widersprüchen:

- den Anforderungen der modernen Gesellschaft an eine mehrsprachige Persönlichkeit;
- dem Einfluss der ersten Fremdsprache auf die qualitative Aneignung der zweiten Fremdsprache im Kontext des schulischen Mehrsprachigkeitsunterrichts.

Materialien und Methoden.

Beim Schreiben des wissenschaftlichen Artikels wurden folgende Methoden verwendet: Überblick und Analyse der wissenschaftlichen Literatur zum Thema der Forschungsarbeit. Diese Methode umfasste die systematische Sammlung und Auswertung verschiedener wissenschaftlichen Publikationen zum Thema der Forschungsarbeit, deren Ziel die Entdeckung der aktuellen Kenntnisse und Fortschritte in diesem Bereich war, und die Hauptrichtungen und Probleme zu bestimmen, die weiteres Erlernen fordern. In diesem Stadium wurden die kognitiven Ansätze beim Erlernen der ersten Fremdsprache, solche wie das Verstehen und die Bearbeitung der Information betrachtet, wo der Akzent darauf liegt, wie Lernende neue Informationen aufziehen und gebrauchen. Es werden Methoden eingesetzt, die auf die Verbesserung des Gedächtnisses und der Wahrnehmung abzielen. Die Aktivierung der kognitiven Ansätze umfasst die Anwendung verschiedener Lernstrategien, die Wiederholung und die Anwendung des Kontextes für das bessere Auswendiglernen der Lexik und der grammatischen Strukturen. Metakognitive Strategien, die den Lernenden helfen, ihre kognitiven Prozesse solche wie das Planen der Lerntätigkeit und die Überwachung des eigenen Verständnisses und die Korrektur der Lernansätze wahrzunehmen und zu kontrollieren. Synthese der Information. Mit dieser Methode wird die Vereinigung der Angaben gemeint, die aus verschiedenen Quellen für die Identifikation der gemeinsamen Themen, Trends und Widersprüche genommen wurden. Die Analyse kognitiver Ansätze beim Erlernen einer zweiten Sprache und der Vergleich der Information wurden im Prozess der Synthese durchgeführt, um die Prinzipien herauszufinden und die Folgerungen zu machen, die das tiefe Verständnis der Forschungsfrage beitragen. In diesem Stadium wurden die kognitiven Ansätze im Kontext der pädagogischen Mehrsprachigkeit der Realitäten von Kasachstan geforscht und analysiert. Zum Beispiel, die Übermittlung von Wissen, mit deren Hilfe die Lernenden Kenntnisse und Fertigkeiten, die sie beim ersten

Fremdsprachenlernen erworben haben, nutzen, um das Lernen einer zweiten Fremdsprache zu erleichtern. Ein sprachübergreifendes Phänomen, das untersucht, wie die erste Fremdsprache das Erlernen der zweiten beeinflussen kann, wenn Strukturen der ersten Sprache auf die zweite Fremdsprache übertragen werden. Ein vergleichender Ansatz, der den Lernenden anbietet, sprachliche Phänomene zweier Fremdsprachen zu vergleichen, um ein tiefes Verständnis ihrer Strukturen und Funktionen zu erfordern [1].

Früher haben die kognitiven Ansätze das Behalten der Lexik, der grammatischen Übungen und der Übersetzungsmethodik akzeptiert. Heutige Fremdsprachenausbildung entwickelt sich weiter, dabei werden neue Methoden und Technologien integriert, die die kognitiven Theorien bilden, was den Prozess des Erlernens der Fremdsprache für die Lernenden viel effektiver und spannender macht.

Die Forschungsmaterialien sind wissenschaftliche Artikel, die die Ergebnisse der Erforschungen und theoretische Studien zum Thema: Dissertationen und Monographien der in- und ausländischen Autoren, wo die tiefere Analyse und die Vereinigung der Kenntnisse zum Forschungsthema dargestellt wurden; erklärende und wortbildende deutsch-russische Wörterbücher für die genaue Bestimmung der Begriffe und das Verständnis ihrer lexikalischen wortbildenden Besonderheiten, die die genaue Interpretation der Angaben und die Formulierungen der Schlussfolgerungen fördern.

Alle diese Methoden und Materialien haben den komplexen Ansatz zum Erlernen und zur Analyse des Forschungsthemas gewährleistet, was erlaubt hat, die gestellten Ziele und die Aufgaben des wissenschaftlichen Artikels zu erreichen.

Ergebnisse und Diskussion

Von Geburt an bekommt jeder Mensch kognitive Fähigkeiten, und es ist notwendig, die Fähigkeiten von Kindheit an zu entwickeln, kognitive Fähigkeiten zu bilden, bedeutet große Interessen zu entwickeln. Das bedeutet, der Mensch enthält die Information von außen, studiert sie, bildet sie in Kenntnisse um, behält sie und benutzt erworbene Kenntnisse jeden Tag. Auf Basis dieser Operationen, die täglich unbewusst im Menschen ablaufen, lässt sich dieser Algorithmus auf den Erwerb einer Fremdsprache übertragen. Wir verstehen, dass das Erlernen der Fremdsprache ein langer und arbeitsintensiver Prozess ist, deshalb wird eine der wichtigsten Bedeutungen in der fremdsprachlichen Bildung dem kognitiven Ansatz, wie die führende gegeben. In der wissenschaftlichen Literatur gibt es eine breite Verbreitung folgender Definition von der Kognitivität. «Kognitivität» (vom lat. *cognito* «Erkenntnis, Studie») – der Begriff wird bereit sowie in der Psychologie, als auch in der Linguodidaktik verwendet. Die Kenntnisse sind die Ergebnisse des kognitiven Prozesses; der Lernende soll selbständig und bewusst neue Kenntnisse zu erwerben, und zwar, in der fremdsprachlichen Kommunikation

sollen in einer Lernumgebung aktive kognitive Mechanismen der Lernenden werden. Beim Lernen der Fremdsprache werden die Bewusstseinsprozesse aktiviert, das heißt, das gesamte kognitive Gehirnsystem wird einbezogen. Dabei tritt die Sprache als zentrale Komponente der kognitiven Aktivität auf und bildet die Grundlage für das sprachliche Denken. Vivian Cook ging davon aus, dass der Zweitsprachenerwerb dem Erstsprachenerwerb insofern ähnelt, als keine anderen mentalen Prozesse als die sprachbezogenen betroffen sind. Das Erlernen der Sprache fordert keine intensive Anwendung der bewussten grammatischen Regeln und kein anstrengendes Üben [2, p. 6]. John Hattie argumentiert in seinen Arbeiten, dass der Spracherwerb sinnvolle Interaktionen in der Zielsprache erfordert – natürliche Kommunikation – bei der sich die Sprecher nicht um die Form ihrer Äußerungen sorgen, sondern darum, welche Nachrichten sie übermitteln und verstehen [3, p. 64]. Daraus folgt, dass das Erlernen und Beherrschen der Erst- und Zweitsprache umso kostengünstiger ist, je stärker das Lernen von allgemeinen psychologischen Prozessen abhängt. Rod Ellis ist einer der führenden Forscher auf dem Gebiet des Zweitsprachenerwerbs. Seine Arbeit erläutert ein breites Spektrum an Themen im Zusammenhang mit dem Erlernen einer zweiten Fremdsprache, darunter kognitive Lernmethoden, der Einfluss von formellem und informellem Lernen, sowie individuelle Unterschiede zwischen Lernenden. In seiner Arbeit erforscht er, wie die Lernenden Informationen bearbeiten, wie sie grammatische Strukturen bilden und lexikalische Wissen entwickeln. Er untersucht die Rolle der bewussten und unbewussten Prozesse beim Erlernen der Sprache, und auch wie Lernende das Sprachwissen durch Interaktion und Praxis bilden und umbauen [4, p. 49].

So wird behauptet, dass kognitive Ansätze beim Erlernen der Fremdsprache effektiver sind, dabei wirken sie auf die Entwicklung von Gedächtnis und Denken. Nachdem die Werke der in- und ausländische Forscher (S. S. Kunanbajeva, Sh. S. Narymbetova, I. A. Simnja, A. A. Miroļjubov, S. F. Schatilov) studiert und analysiert wurden, kann man feststellen, dass der positive Fremdsprachenerwerb und der Erwerb der fremden Kultur von kognitiven Prozessen abhängig sind, deshalb werden die Relevanz und die Bedeutung des kognitiven Prozesses prognostiziert. Nachdem die Arbeiten der ausländischen Forscher studiert wurden, haben wir folgende Aspekte akzeptiert, die von J. Bruner und W. River entwickelt wurden. Sie behaupten, dass dies auf der Basis vom häufigen Auswendiglernen geschieht. Diese Behauptung ruft den Widerspruch hervor, der lautet, dass das Erlernen eines oder des anderen sprachlichen Phänomens auf der Basis der mentalen Prozesse und der Aktionen passiert, die auf Verständnis dieses Phänomens und seine Anwendung in der Kommunikation basiert. Dieses Phänomen kann man beim Unterrichten der Lexik und der Wortbildung betrachten, wo die Muttersprache und die erste Fremdsprache das Verständnis und den Erwerb dieser Kategorien beim Erlernen

der zweiten Fremdsprache erleichtern kann. Anders gesagt, das Hintergrundwissen sollte man als Voraussetzungen des erfolgreichen Lernens und der Effektivität beim Ausüben des neuen Wortschatzes und der Wortbildung Elemente in der deutschen Sprache sein, und kognitive Richtung wird ihre Akkumulation fördern. Davon folgt es, dass der Umfang des Hintergrundwissens die kognitive Basis darstellt. In ihren Arbeiten betont T.A. Kulgildinova, dass es durch die Verwendung des kognitiven Ansatzes im Unterricht zu einer «Verlagerung des Schwerpunkts von der Übertragung vorgefertigten Wissens auf den Lernenden hin, zu dessen Erwerb im Prozess der aktiven pädagogischen und kognitiven Aktivität kommt. Es entsteht eine kreativ denkende, aktive Persönlichkeit». Das ist das Hauptziel beim Fremdsprachenunterricht [5, p. 56].

N.V. Baryschnikov sieht die Vorteile des kognitiven Ansatzes im Sprachenunterricht darin, dass dieser Ansatz zur Entwicklung der mentalen und sprachlichen Fähigkeiten der Lernenden beiträgt, ihre Aufmerksamkeit zu sprachlichen Ausdrucksformen, «das betrachtet die Lernenden als linguistische interessante Individuen» [6, p. 159].

Kognitive Ansätze zum Lehren von Wortschatz und Wortbildung im Deutschen konzentrieren sich auf das Verständnis und die Nutzung mentaler Prozesse und konzeptioneller Strukturen, die von Lernenden zum Erwerb einer neuen Sprache eingesetzt werden. Hier einige Beispiele:

- semantische Netzwerke;
- Prototypen und Kategorien;
- konzeptuelle Diagramme;
- Mindmaps.

Einer der Methoden ist die Nutzung der semantischen Netzwerke, die den Lernenden helfen, den Zusammenhang zwischen den Wörtern und Begriffen zu sehen. Zum Beispiel: es wird den Lernenden das semantische Netzwerk mit dem Hauptbegriff «Wohnung» angeboten, um diesen Hauptbegriff herum werden verwandte Wörter und Ausdrücke lokalisiert: «Miete», «Vermieter», «Wohnzimmer», «Balkon». Die Lernenden besprechen, wie diese Wörter miteinander verbunden sind, was ihnen hilft, diese neuen Wörter zu behalten und ihren Kontext zu verstehen.

Die Nutzung der Prototypen lässt die Lernenden neue Mindmaps für die Wortkategorien gestalten. Solche Übungen helfen ihnen besser die Wörter durch hellen Prototyp zu verstehen und zu behalten, die zur bestimmten Kategorie gehören.

Kognitive Metaphern helfen den Lernenden abstrakte Konzeptionen durch bekannte Gestaltungen und Begriffe zu verstehen. Zum Beispiel: «Zeit ist Geld», diese Metapher wird mit den Ausdrücken verglichen, die man im Alltag verwendet, solche wie «Zeit verschwenden», «Zeit sparen». Das hilft den Lernenden

lexikalische Einheiten zu erwerben, die die Zeitbegriffe durch verständliche Konzeption des Geldes ausdrücken.

Die Nutzung der konzeptuellen Diagramme erlaubt den Lernenden besser komplizierte grammatische und lexikalische Strukturen zu verstehen und zu behalten. Es wird das konzeptuelle Diagramm vorgestellt, dabei wird erklärt, wie verschiedene Zeitformen mit verschiedenen Konzeptionen der Zeit verbunden sind. Den Lernenden wird angeboten einen Satz zu bilden, dabei jede Zeitform benutzen und besprechen wie die Zeit auf den Sinn des Satzes wirkt.

Mindmaps lassen die Lernenden die Information visualisieren und organisieren, was das Behalten erleichtert. Den Lernenden wird das Thema «Reise» vorgeschlagen und sie bilden eine Mindmap, die solche Elemente, wie «Transportmittel», «Unterkunft», «Sehenswürdigkeiten» einschließen. Die Lernenden ergänzen ihre Wörter und Phrasen zu jedem Element der Mindmap, dabei besprechen sie ihre Bedeutung und die Nutzung im Kontext. Die visuellen Instrumente lassen die Lernenden die Information zu strukturieren und den Zusammenhang zwischen den Wörtern und den Begriffen zu sehen. Die Mindmaps können besonders behilflich beim Lernen der Wortbildung sein, denn sie demonstrieren, wie Stämme, Präfixe und Suffixe für die Bildung der neuen Wörter zusammenwirken. Beispielweise erfolgt die Bildung der neuen Wörter in der deutschen Sprache häufig über eine Methode der Bildung aus einem abgeleiteten Stamm: vom Verb «schreiben» mit dem Wortstamm «schreib» werden neue Verben mit den trennbaren und untrennbaren Präfixen «abschreiben», «verschreiben», «unterschreiben», «beschreiben» gebildet. Der Stamm dieses Verbs dient auch zur Bildung der Substantive «der Schreiber», «die Beschreibung», «das Beschreiben»; zur Bildung der Adjektive «beschrieben»; zur Bildung der zusammengesetzten Substantive «der Schriftsteller», «die Schreibfertigkeit» und andere. Mit der Nutzung der Mindmaps für das Lernen der Wortbildung sollten die Lernenden darauf hingewiesen werden, folgende Regel zu beachten: den Wortstamm markieren und in die Mitte der Mindmap setzen, die Hauptzweige hinzufügen, die die Wortkategorien darstellen, wie Substantive, Verben, Adjektive und Adverbien. Als nächster Schritt muss man für jede Kategorie einen Unterzweig machen, der die mit Hilfe von Präfixen, Suffixen und anderen Stämmen gebildeten neuen Wörter präsentiert. Für besseres Behalten der Wörter und ihre Bedeutungen werden verschiedene Farben für verschiedene Kategorien der Wörter und visuelle Bezeichnungen benutzt. In der Endphase werden für jedes Wort Beispielsätze eingeführt, um zu zeigen, wie dieses Wort im Kontext benutzt wird. Daher helfen die Mindmaps die Information zu visualisieren und zu strukturieren, was dem effektiven Behalten und dem Verstehen der Wortbildungsprozesse in der deutschen Sprache beiträgt.

Der Einsatz kognitiver Ansätze im Fremdsprachenunterricht unterstützt ein tieferes Verständnis und das langfristige Behalten der Vokabeln und grammatischen Strukturen, das basiert sich auf mentale Prozesse und konzeptuelle Strukturen, die Lernende zur Verarbeitung neuer Information benutzen [7, p. 309–310]. Die Integration kognitiver Ansätze in den Wortschatz- und Wortbildungserwerb der deutschen Sprache im Lernprozess stellt für die Universitäten in Kasachstan einen erfolgreichen Fortschritt dar. Nicht nur ein tieferes und effektives Verständnis des Lehrmaterials fördern diese Methoden, sondern stärken auch das kritische Denken, die analytischen Fähigkeiten sowie die Fähigkeit zum selbständigen Sprachenlernen. Außerdem kann die Nutzung der kognitiven Ansätze den Lernenden helfen, die Sprachbarriere zu überwinden und ihre kommunikativen Fähigkeiten in der deutschen Sprache zu verbessern, was die neuen Möglichkeiten für die akademische und berufliche Entwicklung eröffnet.

Schlussfolgerungen.

Im Vergleich mit der ersten Fremdsprache hat die Studie bedeutsame Unterschiede und Besonderheiten beim Erlernen der zweiten Fremdsprache identifiziert. Die Wichtigkeit dieser Studie wird im Verständnis der besonderen Schwierigkeiten und Strategien abgeschlossen, die für den Erwerb der zweiten Fremdsprache charakteristisch sind. Es werden das effektive Lernen und die Anpassung der Lehrpläne gefördert.

Diese Studie hat damit gezeigt, dass das Lernen der Wortbildung und des Wortschatzes der zweiten Fremdsprache eine tiefere Analyse der kognitiven und linguodidaktischen Faktoren fördert, die auf die Lernenden wirken. Es ist von entscheidender Bedeutung, das Wissen über Mechanismen der Interferenz zwischen der ersten und zweiten Fremdsprache systematisch zu strukturieren und neue Methoden zu entwickeln, die die negativen Auswirkungen dieser Faktoren minimieren [8, p. 264]. Es ist notwendig diese Studie in folgende Richtungen fortzusetzen:

– vergleichende Analyse der lexischen Interferenz: das Erlernen der Wirkung von der ersten Fremdsprache auf den Wortschatzerwerb der zweiten Fremdsprache. Es werden auch die Systematisierung von Fehlertypen und die Strategien zur Überwindung abgeschlossen;

– linguodidaktische Strategien: die Entwicklung und die Erprobung der neuen Methoden und der Materialien für Fremdsprachenunterricht, die die Besonderheiten interlingualer Interferenzen berücksichtigen;

– kognitive Prozesse: das Untersuchen der kognitiven Mechanismen, dessen Ziel ist, optimale Unterrichtsansätze zu identifizieren;

– psycholinguistische Aspekte: das Erlernen der Wirkung von der Motivation, persönliche Faktoren und soziokulturelle Umgebung auf den Prozess des Erwerbs der zweiten Fremdsprache [9, p. 350].

Weitere Forschung in diesen Bereichen helfen effektive Lehrpläne zu bilden, die dem erfolgreichen Erwerb der zweiten Fremdsprache und der Erweiterung der linguistischen Kompetenzen der Lernenden fördern [10, p. 101].

So spielen die kognitiven Ansätze zum Wortschatzerwerb und der Wortbildung der deutschen Fremdsprache eine führende Rolle in der modernen Sprachausbildung in Kasachstan. Ihre Einführung in den Lernprozess fördert den effektiven sprachlichen Erwerb der Materialien, die Entwicklung der analytischen und kommunikativen Fähigkeiten der Lernenden und im Allgemeinen die Verbesserung der Bildungsqualität. Die Entwicklung und die Verbesserung der kognitiven Ansätze sind die wichtigste Richtung in der Entwicklung der Sprachausbildung und fördert weitere Forschungen und praktische Experimente in diesem Bereich.

References

- 1 Стратегия «Казakhstan – 2050», Послание Главы государства народу страны, декабрь 2012
- 2 **Cook, Vivian.** Second Language Learning and Language Teaching [Text] – Hodder, Education, 2008. – 113 p.
- 3 **Hattie, John.** Visible learning for teachers: Maximizing impact on learning [Text]-London : Routledge, 2012. – 296 p.
- 4 **Ellis, Rod.** The Study of Second Language Acquisition, Oxford applied linguistics. [Text] – Oxford University Press, 2008. – 160 p.
- 5 **Кульгильдинова, Т. А.** Научно-методические основы формирования когнитивно-коммуникативной компетенции на уроках русского языка в начальных классах (в школах с русским языком обучения) [Текст] : автореферат. – Алматы : 2010. – 56 с.
- 6 **Барышников, Н. В.** Методика обучения второму иностранному языку в школе. [Текст] – Москва : Просвещение, 2003. – 159 с.
- 7 **Duff, P. A.** Second language socialization as sociocultural theory: Insights and issues//Language Teaching. [Text] – 2007. – №40. – P. 309–310.
- 8 **Кунанбаева, С. С.** Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности. [Текст] – Алматы, 2017. – 264 с.
- 9 **Гальскова, Н. Д., Василевич, А. П., Акимова, Н. В.** Методика обучения иностранным языкам. [Текст] – Р-на-Д. : Феникс, 2017. – 350 с.
- 10 **Bimmel, P., Rampillion, U.** Lernautonomie und Lernstrategien. [Text] – Kassel : Langenscheidt, 2010. – 101 p.

References

- 1 Стратегия «Kazakhstan – 2050», Poslanie Glavy` gosudarstva narodu strany` [The message of the Head of State to the people of the country], Decembr` 2012
- 2 **Cook, Vivian.** Second Language Learning and Language Teaching [Text]. – Hodder, Education, 2008. – 113 p.
- 3 **Hattie, John.** Visible learning for teachers: Maximizing impact on learning [Text]. – London : Routledge, 2012. – 296 p.
- 4 **Ellis, Rod.** The Study of Second Language Acquisition, Oxford applied linguistics [Text]. – Oxford University Press, 2008. – 160 p.
- 5 **Kul`gil`dinova, T. A.** Nauchno-metodicheskie osnovy` formirovaniya kognitivno-kommunikativnoj kompetencii na urokax russkogo yazy`ka v nachal`ny`x klassax (v shkolax s russkim yazy`kom obucheniya) [Russian language teaching scientific and methodological foundations for the formation of cognitive and communicative competence in primary school classes] [Tekst] : avtoreferat. – Almaty` : 2010. – 56 p.
- 6 **Bary`shnikov, N. V.** Metodika obucheniya vtoromu inostrannomu yazy`ku v shkole [Methods of teaching a second foreign language at school] [Text] – Moscow: Prosveshhenie, 2003. – 159 p.
- 7 **Duff, P. A.** Second language socialization as sociocultural theory : Insights and issues [Text]. // Language Teaching – 2007. – № 40. – P. 309–310.
- 8 **Kunanbaeva, S. S.** Konzeptologicheskie osnovy` kognitivnoj lingvistiki v stanovlenii poliyazy`chnoj lichnosti [Conceptual foundations of cognitive linguistics in the formation of a multilingual personality] [Text].– Almaty, 2017. – 264 p.
- 9 **Gal`skova, N. D., Vasilevich, A. P., Akimova, N. V.** Metodika obucheniya inostranny`m yazy`kam [Methods of teaching foreign languages] [Tekst]. – R-na-D. : Feniks, 2017. – 350 p.
- 10 **Bimmel, P., Rampillion, U.** Lernautonomie und Lernstrategien [Learning autonomy and learnings strategies] [Text] – Kassel : Langenscheidt, 2010. – 101p.

Received 08.06.24.

Received in revised form 03.10.24.

Accepted for publication 17.02.25.

*А. К. Ақылбекова¹, Б. Д. Ныгметова², М. А. Рамазанова³^{1,2,3}Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

08.06.24 ж. баспаға түсті.

03.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДІ ОҚЫТУДА ТҮНҒЫС СӨЗДІК МЕН ЛЕКСИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ КӨРСЕТУДІҢ КОГНИТИВТІК АСПЕКТІРЛЕРІ

Бұл мақалада Қазақстандағы тілдік жоғары оқу орындары студенттерінің неміс тілін лексикасы мен сөзжасамына оқытудың когнитивтік тәсілдеріне аналитикалық шолу берілген. Білім берудің заманауи сын-қатерлері мен мәдениетаралық қарым-қатынас қажеттіліктерін ескере отырып, бұл тәсілдер студенттердің терең және тұрақты тәлдік бәләм беру контекстіндегі асырылуы және қазіргә тілдік білім беру контекстіндегі перспективалары қарастырылады. Осы саладағы отандық және шетелдік зерттеушілердің пікірлері ұсынылған, олардың еңбектерінде сөз құрыдының негізгі әдістері мен тәсілдері көрсетілген. Мақала ассоциативті әдіс, психалық карталар, прототиптер және оқу тәжірибесіндегі тиімділікке әсер ететін басқа да негізгі әдістерге назар аударылады. Неміс тілін оқытуда когнитивті тәсілдері қолдану лексика мен сөзжасамның жақсы игеруіне ғана емес, сонымен қатар студенттердің танымдық қабілеттерінің дамуына ықпал етеді. Мақала осы әдістерді оқу процесінде сәтті қолдану мысалдары келтірілген және олардың артықшылықтары мен мүмкін болатын кемшіліктері талқыланады. Білім беру сапасын арттыру және жаһандаған әлем жағдайында студенттерді кәсіби қызметке дайындау үшін неміс тілін оқыту бағдарламасына когнитивтік тәсілдерді интеграциялаудың маңыздылығы атап өтілді. Осылайша, мақала студенттердің білім беру нәтижелеріне когнитивтік тәсілдер арқылы жақсартуға ұсына отырып, шет тілдерін оқыту әдістемесі саласына маңызды үлкен қосады.

Кілтті сөздер: когнитивтік тәсілдер, когнитивтік даму, шет тіліндегі білім, лексиканы оқыту, сөзжасамға үйрету, тілдік тұлға

*А. К. Ақылбекова¹, Б. Д. Ныгметова², М. А. Рамазанова³^{1,2,3}Павлодарский педагогический

университет имени Әлкей Марғұлан,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 08.06.24.

Поступило с исправлениями 03.10.24.

Принято в печать 17.02.25.

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ АУТЕНТИЧНОЙ ЛЕКСИКИ И ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

В данной статье представлен аналитический обзор когнитивных подходов к обучению лексике и словообразованию немецкого языка студентов языковых вузов в Казахстане. В свете современных вызовов образования и потребностей межкультурной коммуникации, эти подходы становятся ключевыми для формирования глубокого и устойчивого языкового навыка у студентов. Рассматриваются теоретические основы когнитивного подхода, его практическая реализация и перспективы в контексте современного языкового образования. Представлены мнения отечественных и зарубежных исследователей в данной области, в работах которых отражены основные методы и способы словообразования. В статье акцентируется внимание на ряде ключевых методов, включая ассоциативный метод, ментальные карты, прототипы и другие, влияющие на эффективность в практике обучения. Применение когнитивных подходов в обучении немецкому языку способствует не только лучшему усвоению лексики и словообразования, но и развитию когнитивных способностей студентов. В статье приводятся примеры успешного применения этих методов в учебном процессе и обсуждаются их преимущества и возможные недостатки. Отмечается важность интеграции когнитивных подходов в программу обучения немецкому языку для улучшения качества образования и подготовки студентов к профессиональной деятельности в условиях глобализации. Следовательно, данная статья представляет собой существенный вклад в область методики преподавания иностранных языков, предоставляя практические рекомендации для преподавателей и методистов, которые стремятся улучшить результаты обучения своих студентов через когнитивные подходы.

Ключевые слова: когнитивные подходы, когнитивное развитие, иноязычное образование, обучение лексике, обучение словообразованию, языковая личность.

<https://doi.org/10.48081/TEMС1083>

***Т. Ф. Вахитова**

Актюбинский региональный
университет имени К. Жубанова,
Республика Казахстан, г. Актөбе
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7473-4336>
*e-mail: tanzilusha_v@mail.ru

**УПОТРЕБЛЕНИЕ ЛАКУН В РЕЧИ БИЛИНГВОВ:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье рассматриваются лингвокультурологические особенности лакун, имеющих национально-культурную коннотацию, факторы их возникновения и употребления в речи казахско-русских билингвов. Явление лакунарности наиболее четко проявляется при сопоставительном анализе языковых систем. В процессе межкультурной коммуникации происходит столкновение разных мировоззрений, отображается специфика национальной языковой картины мира представителей определенного этноса. Ученые относят лакуны к культурно-маркированным лексическим единицам, которые содержат информацию об истории и быте того или иного народа, его традициях и менталите. Лакуны, выступая в роли проводников в мир чуждой культуры, выполняют также аксиологическую и контактоустанавливающую функции. Длительные контакты между казахской и русской культурами, которые исчисляются столетиями и характеризуются гармоничностью отношений, способствовали проникновению казахской национально-специфичной лексики в состав русского языка казахстанского общества. С целью определения особенностей функционирования русского языка в билингвальной среде Республики Казахстан и выявления наиболее употребляемых лакун в русской речи был проведен социолингвистический эксперимент, участниками которого стали студенты актюбинских университетов. Результаты опроса позволили составить портрет билингва из среды студенческой молодежи, а также произвести выборку часто используемых казахских лакун и классифицировать их по тематическим группам.

Ключевые слова: лакуна, билингвизм, лингвокультурная единица, межкультурная коммуникация, национальное мировидение.

Введение

В современном социуме, где стремительно развиваются все сферы жизнедеятельности и происходит глобальная трансформация общества, вопросы развития межкультурной и межъязыковой коммуникации не теряют своей актуальности, а, наоборот, вызывают научный интерес. С теорией языковых контактов и взаимодействия культур неразрывно связана проблема установления эффективного общения. Взаимопонимание между представителями разных лингвокультур может быть нарушено из-за употребления национально-специфических лексем, обладающих этнокультурной информацией. Подобные единицы в трудах ученых не получили однозначного решения касательно наименования и имеют различные названия: «лакуна», «безэквивалентные единицы», «пробелы», «непереводимые элементы», «этнокультурные лексемы», «реалии», «фондовые слова», «экзотизмы» и др. Для характеристики несовпадающих лингвокультурных единиц, вызывающих коммуникативные помехи в процессе межъязыкового контактирования, нами был выбран термин лакуна.

«Лакуна – это лингвокультурный феномен, обнаруживаемый при сопоставлении языков/культур, не имеющий эквивалента в зеркале другого языка, характеризующий национально-культурную специфику языкового сознания того или иного этноса» [1, с. 17]. Возникновение лакун обусловлено лингвистическими (специфика восприятия одних и тех же явлений, реалий) и экстралингвистическими факторами (национально-культурное своеобразие языка, вызванное богатой историей и особенностями быта того или иного народа).

Исследованием вопроса лакунарности занимались отечественные и зарубежные ученые: З. К. Сабитова, Б. С. Кульбаева, Д. Н. Байгут, А. Сейдимбек, А. С. Кабылова, Н. М. Жанпейсова, Ж. П. Вине, Ж. Дарбельне, В. Л. Муравьев, Ю. С. Степанов, В. Г. Гак, И. Ю. Марковина, И. А. Стернин, Г. В. Быкова, Ю. А. Сорокин, З. Д. Попова и др. В результате изучения национально-специфических лексем, содержащих социокультурные сведения о народе-носителе языка, были выделены следующие характерные черты лакун: наличие у слов этнической коннотации, отражающей национальное мировидение; несовпадение объемов значений слова; передача иноязычного понятия с помощью развернутого описания.

Целью нашего исследования является описание межъязыковых лакун, которые возникают в билингвальной среде и позволяют понять

лингвокультурные особенности коммуникативного поведения представителей казахского и русского этносов.

Материалы и методы

Для выявления и характеристики этнически маркированной лексики, употребляемой в речи казахско-русских билингвов, были использованы метод социолингвистического эксперимента, наблюдение над языковым материалом и его лингвокультурологический анализ, а также сравнительно-сопоставительный метод. Исследование проводилось со студентами 3-х университетов г. Актобе: Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, Баишев Университета, Западно-Казахстанского медицинского университета им. М. Оспанова. В качестве одного из методов исследования было выбрано анкетирование, созданное с помощью онлайн-инструмента Google Forms. В состав анкеты вошли вопросы, связанные с самооценкой владения казахским и русским языками, выявлением равномерного использования указанных языков в разной ситуации.

Проведение социолингвистического опроса среди студентов вузов г. Актобе и наблюдение за речью двуязычных обучающихся способствовали осуществлению сопоставительного анализа лексического состава двух разноструктурных языков – казахского и русского и описанию взаимосвязи языка и культуры. В ходе наблюдения и анализа речевых высказываний студентов-билингвов было выполнено распределение казахских лакун по тематическим группам.

Результаты и обсуждение

В казахстанском полиэтничном обществе вследствие различных экстралингвистических факторов русский язык стал выполнять не только коммуникативную функцию, но и интегрирующую, приобретя статус языка межнационального общения. Одной из отличительных особенностей русского языка в Казахстане является его региональная вариативность, обусловленная функционированием вне русского лингвокультурного пространства в условиях длительного взаимодействия с казахским языком.

В последние годы в отечественной лингвистике наметилось несколько направлений исследования вопроса о возможности формирования казахстанского варианта русского языка по аналогии с общепринятыми вариантами английского языка (британский, американский и др.), французского языка (бельгийский вариант, канадский). Так, к примеру, Е. А. Журавлева выступила с предложением считать русский язык в Казахстане полинациональным ввиду наличия у него национальных вариантов с собственными нормами [2, с. 130]. Вслед за К. А. Арикуловой [3, с. 187] она пишет о том, что влиянию со стороны языка титульной нации подвергается в основном самый подвижный

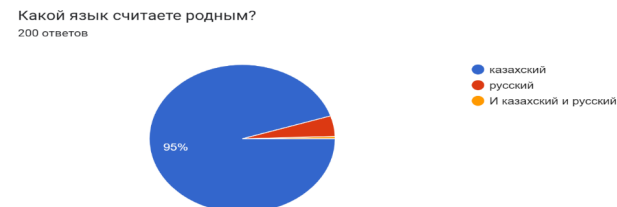
языковой уровень – лексика. Мы считаем важным добавить, что, помимо лингвистических заимствований, происходит также перенос некоторых черт языкового сознания, казахского менталитета. Это является естественным результатом лингвокультурных связей, однако не служит веским основанием для выделения особого варианта русского языка в многонациональном казахстанском обществе.

Перейдем к рассмотрению позиции другого известного отечественного исследователя Э. Д. Сулейменовой [4]. Высказываясь против признания национального варианта русского языка, она считает, что его повсеместное распространение и длительность сосуществования с казахским языком не дают повода для выдвижения тезиса о появлении казахского варианта русского языка. Для получения русским языком статуса национального варианта, используемого на территории Республики Казахстан, необходимо наличие множества факторов: изолированность языка, кодифицированность нового языкового варианта, возможность отклонений от стандарта и нормы, особые социолингвистические характеристики носителей языка.

Соглашаясь с мнением Э. Д. Сулейменовой, мы полагаем, что в настоящее время целесообразно говорить об особой вариативности лексической системы русского языка за пределами российского ареала, но не о функционировании национальных вариантов.

Для выявления специфики употребления русского языка в казахстанском обществе нами был использован метод социолингвистического эксперимента, в котором приняли участие 200 студентов актюбинских вузов. Опрос был проведен с помощью Google Forms, ссылка на которую была разослана всем участникам через мессенджер WhatsApp. Ознакомившись с данными анкетирования, мы увидели, что преобладают респонденты с доминирующим казахским языком – 95 % (Диаграмма 1).

Диаграмма 1 – Родной язык респондентов

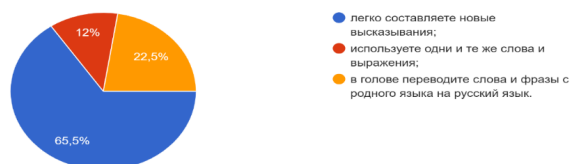

С целью определения уровня владения русским языком в анкету был включен вопрос «Осуществляя коммуникацию на русском языке, Вы... (с разными вариантами ответа)», на который студенты дали следующие ответы:

- а) легко составляете новые высказывания – 65,5 %;
- б) используете одни и те же слова и выражения – 12 % ;
- в) в голове переводите слова и фразы с родного языка на русский язык – 22,5 % (Диаграмма 2).

Диаграмма 2 – Оценка владения языками

Осуществляя коммуникацию на русском языке, Вы (нужное подчеркните):
200 ответов

Как видно из диаграммы, 65,5 % опрошенных не испытывают трудностей в общении на русском языке и легко составляют новые высказывания. В данном случае можно говорить о продуктивном билингвизме, при котором двуязычная личность способна сама создавать речевые произведения [5, с. 157].

При ответе на вопрос «Какая ситуация характерна для Вас: строгое использование в каждой ситуации общения только одного языка или поочередное использование разных языков?» 77,5 % опрошенных ответили, что они используют разные языки в одной и той же ситуации, что свидетельствует о наличии межъязыкового контакта по У. Вайнрайху [6] и является основным признаком смешанного билингвизма – умения создавать полнзначные высказывания на двух языках. 22,5 % респондентов применяют дифференцированный подход к выбору языка общения: один язык – в университете, другой – дома; один язык – только при общении с друзьями, другой – с родственниками (Диаграмма 3).

Диаграмма 3 – Использование языков в разной ситуации

Какая ситуация характерна для Вас (нужное подчеркните):
200 ответов

В ходе проведения эксперимента и наблюдения за речью студентов было установлено, что при использовании русского языка в качестве основного инструмента общения обучающиеся употребляют казахские лакуны, которые полностью освоились в речи русскоязычных граждан в результате длительного межэтнического контактирования. Мы разделяем точку зрения Н. Ж. Шаймерденовой, которая назвала практику введения в русский язык казахстанского общества казахских лингвокультурем типичным явлением настоящего времени [7, с. 105], обосновав это как необходимость использования адекватных средств для отражения действительности. Регулярность употребления этнических заимствований, выступающих знаками казахской культуры, способствовала тому, что данная лексика не требует перевода и не воспринимается носителями других языков как чуждый, непонятный элемент. Описанная нами ситуация приводит к выводу о расширении лексического состава русского языка в Республике Казахстан.

Некоторые лакуны приобрели дополнительную семантику вследствие расширения своего лексического наполнения. Например, у слова *шанырак*, кроме его основного денотативного значения – «деревянный обод-отверстие в юрте» [8, с. 981], появились метафорические: «семья», «очаг», «уют», «родина».

Лакуны как заимствованные слова, репрезентирующие социокультурные реалии казахского народа, представляют собой лингвокультурный феномен. К характерным признакам, свойственным лингвокультурным единицам, можно отнести следующие:

- 1) наличие в структуре лингвокультурем национально-культурного компонента, несущего смысловую нагрузку и обозначающего особенности того или иного народа;
- 2) использование казахских лексических лакун для передачи «другой» культурной информации. В данном случае лексика, содержащая специфические для языка понятия, отражает представления носителя того

или иного языка, а язык служит «зеркалом», в котором нашли отражения особенности внеязыковой деятельности [9, с. 207].

3) полная или частичная адаптация в языке, который воспринял данный языковой элемент. Приведем примеры адаптированных казахских лакунов: «О, сколько **тенгушек** рассыпано на полу!»; «Во сколько вы вернулись с **шилдехань?**»; «Мы сейчас на **узату**».

Последствия влияния казахских этнокультурных единиц имеют огромное значение для дальнейшего развития русского языка, так как словесные «языковые элементы», принадлежащие различным культурам, органично входят в русский язык и способствуют формированию контаминированной языковой картины мира (ЯКМ).

Язык, являясь «культурным кодом нации», аккумулирует ключевые концепты культуры, транслируя их в языковых знаках и тем самым создавая языковую картину мира [10, с. 112]. Известный специалист в области лингвокультурологии и концептологии В.А. Маслова проводит параллель между национальным менталитетом и ЯКМ, в которой с помощью различных этнически маркированных единиц репрезентировано мировидение членов лингвокультурного сообщества [11, с. 81].

Формирование национальной языковой картины мира у каждого индивида начинается с детских лет и на протяжении жизни подвергается изменениям в зависимости от приобретаемого опыта и разных этнолингвистических факторов. Процесс вхождения в мир чужой культуры осуществляется в результате обмена информацией о культурных ценностях и предметах того или иного этноса. При заимствовании чужих слов и понятий особое значение имеет потребность. Русский язык позаимствовал казахские лакуны, которые стали выполнять функцию интеркультурем и приобрели практическую ценность в жизни казахстанцев.

Наши наблюдения за речью студентов и последующий анализ их высказываний показали, что к числу распространенных казахских лакунов относятся лексемы, принадлежащие к разным тематическим группам. Мы объединили их в Таблицу 1 «Лакунарные единицы казахского языка».

Таблица 1 – Лакунарные единицы казахского языка

Тематические группы	Лексические единицы
Родственные отношения	ата, ага, апа, нағашы, қайын жұрт, келин, немере, жиен, женге, жезде
Обычай и обряды	бата, суюнши, неке, қалың мал, беташар, қыз узату, тусау кесу, шашу, ырым, сарқыт

Национальные блюда	бешпармак, жайма, бауырсақ, шелпек, курт, коже, жент, тары, шубат, казы
Национальная одежда	кажекей, шапан, тюбетейка, тақия
Национальная игра	алтыбакан, тоғызқумалақ, байга, кокпар
Религиозные понятия	мечеть, Коран, намаз, садака
Предметы быта	бесік, кесе, астау, құрақ көрпе, камшы, жер үстел
Искусство	домбра, куй, сынсу, ою-өрнек, бес блезык, тұмар
Речевой этикет	«Бауы берік болсын!», «Өркенің өссін!», «Барсын ба, бауырым?»

Как видно из таблицы, наибольшее количество употребляемых лакунарных единиц относится к тематической группе родственных отношений, которые отличаются от русских терминов родства более разветвленным и дифференцированным характером. Многие казахские лексемы родства являются безэквивалентными по отношению к русскому языку, что объясняется их классификацией с учетом деления на 3 ветви: по линии отца (Өз жұрт), матери (Нағашы жұрт) и приобретенных родственников со стороны мужа/жены (Қайын жұрт).

Современная лингвокультурологическая парадигма научного знания актуализировала значимость изучения этнически маркированной лексики, в которой эксплицирована модель мира традиционной культуры определенного народа. Включение в русскую речь безэквивалентных казахских лексем, обозначающих национально-культурные реалии казахстанского общества, способствуют трансформации языкового сознания носителей русской языка. Проиллюстрируем данное утверждение на следующих примерах, записанных в результате наблюдения за коммуникативным поведением казахско-русских билингвов в студенческой среде:

– *Мой старший брат с **женге**шкой были вчера на **қыз ұзату**. Женге – жена старшего брата. Қыз ұзату – проводы невесты.*

– ***Нағашылар** позвали на **тәтті шай**. Нағашылар – родственники по материнской линии. Тәтті шай – ритуал чаепития, во время которого происходит знакомство с новым членом семьи – снохой.*

– *На **беташар** мы пригласили известного в городе **тамаду**. Беташар – обряд открывания лица невесты. Тамада – ведущий мероприятия.*

– *Со **свадьбы** обязательно принеси мне **сарқыт**. Сарқыт – гостинец, который дают по окончании большого застолья.*

– *На каникулах поеду в ауыл к ата, буду пить шубат.* Ауыл – казахский сельский населенный пункт. Ата – дедушка со стороны отца. Шубат – прохладительный напиток из верблюжьего молока.

Возьмем из приведенных примеров, отобранных из речи студентов-билингвов, лексему *ата* и проведем компонентный и лингвокультурологический анализ.

Родственное наименование *ата* является лакуной для русского языка, так как применяется только по отношению к деду с отцовской стороны. Для обращения к отцу мамы используется термин *нағашы ата*.

Само слово *ата* имеет несколько значений и входит в состав ряда терминов родства: *жеті ата* – «предки до седьмого колена»; *арғы ата – бергі ата* («дальние предки» / «близкие предки»); *ата-ана* – «родители»; *нағашы ата* – «дед по материнской линии»; *қайын ата* – «свекор», «тесть».

Для описания денотативного значения лексемы дед разложим ее на семы: пол, характер/линия/степень родства. В русском языке анализируемый термин родства имеет следующие семы: «мужской пол», «кровное родство», «прямая линия», «восходящая степень» (от «Я» к предкам), «третье поколение». В казахском языке к перечисленным семам добавляются семы с указанием на линию отца или линию матери, как было упомянуто выше.

Согласно приему «Код Левина», термин *дедушка* можно представить в виде следующей комбинации букв и знаков: ↑РмРм (отец отца), ↑РмРж (отец матери), где буква Р означает родителя, м/ж – гендерный признак, а знак ↑ – старший возраст [12, с. 93].

Дедушка в казахской и русской лингвокультурной общности ассоциируется с мудростью, опытом, заботой и вызывает уважение и почтение, о чем свидетельствуют пословицы и поговорки: «*У кого есть бабушка и дед, тот не ведает бед*»; «*Для внука дедушка – ум, а бабушка – душа*» (рус.); «*Атадан бата алмай, үй болмас / Без благословения отца/ деда не будет дома*»; «*Аталар сөзі – ақылдың көзі / Речь дедов – мудрость*» (каз.) [13, с. 258].

Сопоставительное описание термина родства *ата/дед* способствовало определению лексических особенностей и выявлению этнической специфики.

Выводы

Таким образом, проведенное исследование служит доказательством того, что в каждом языке функционирует богатый пласт специфических единиц национальной лексики, выполняющих функции лингвистических маркеров народной аксиосферы. Корреляция «язык – культура» дает представление о развитии языка как системы, особенностях его структуры и характере ключевых единиц, знакомит с национальным характером и культурным богатством этноса. Полученные в ходе исследования результаты позволят в

дальнейшем составить «Словарь казахских лакун, активно употребляемых в русской речи» с лексикографическим описанием и лингвокультурологическим комментарием.

Список использованных источников

1 **Вахитова, Т. Ф.** Лексические лакуны как фрагмент национальной языковой картины мира (на материале казахского и русского языков) : дисс. на соиск. степ. канд. филол. наук по 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание [Текст] – Уфа, 2019. – 162 с.

2 **Журавлева, Е. А.** Казахстанский вариант русского языка: мониторинг функционирования [Текст] // Георусистика : Вызовы XXI. – 2011. – № 4. – С. 125–149.

3 **Ариккулова, К. А.** О региональной специфике в русской речи казахстанцев. Казахизмы [Текст] // Наука. – 2016. – № 1. – С. 187–189.

4 **Сулейменова, Э. Д.** «Russian Overseas Flagship» и языковая ситуация в Казахстане [Текст] // Russian Language Journal. – 2020. – Vol. 70 : Iss. 1. – С. 23–57.

5 **Duarte, J. (Eds.).** Translanguaging in mainstream education: a sociocultural approach [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2019. – № 22 (2). – P. 150–164.

6 **Вайнрайх, У.** Языковые контакты : Состояние и проблемы исследования [Текст]. – Киев : Вища шк., 1979. – 140 с.

7 **Шаймерденова, Н. Ж.** Культура русской речи в билингвальном пространстве Казахстана [Текст]. – Астана : Фолиант, 2012. – 276 с.

8 **Сыздыкова, Р. Г., Хусайн, К. Ш.** Казахско-русский словарь [Текст]. – Алматы : Дайк-Пресс, 2001. – 1008 с.

9 **Baghana, J., Voloshina, T. G., Glebova, Y. A., Chernova, O. O. & Karpenko, V. N. (Eds.).** Language and cultural code peculiarities within the framework of cross-cultural communication [Text] // XLinguae. – 2023. – № 16(1). – P. 201–215.

10 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live by [Text]. – Hoboken : Wiley, 2012. – 256 p.

11 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология. Введение : учебное пособие для вузов [Текст]. – Москва : Юрайт, 2024. – 208 с.

12 **Левин, Ю. И.** Алгебра родства [Текст] // Наука и жизнь. – 1982. – № 8. – С. 92–96.

13 **Mukhtarova, S. S., Karagulova, B., Sideshova, Z., Mukhtarov, S., Yergazina, A., Nasipov, I. (Eds.).** Translating the Untranslatable : Challenges,

Sticking Points and Struggles [Text] // Space and Culture. – 2019. – № 7(1). – P. 250–264.

References

1 **Vakhitova, T. F.** Leksicheskie lakuny` kak fragment nacional`noj yazy`kovoj kartiny` mira (na materiale kazaxskogo i russkogo yazy`kov): diss. na soisk. step. kand. filol. nauk po 10.02.20 – Sravnitel`no-istoricheskoe, tipologicheskoe i sopostavitel`noe yazy`koznanie [Lexical gaps as a fragment of the national linguistic picture of the world (based on the material of the Kazakh and Russian languages)]: dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.20 – Comparative-historical, typological and comparative linguistics [Text] – Ufa, 2019. – 162 p.

2 **Zhuravleva, E. A.** Kazaxstanskij variant russkogo yazy`ka : monitoring funkcionirovaniya [Kazakh version of the Russian language: monitoring of functioning] [Text]. Georusistika: Vy`zovy` XXI. – 2011. – № 4. – P.125–149.

3 **Arikkulova, K. A.** O regional`noj specifike v russkoj rechi kazaxstancsev. Kazaxizmy` [About the regional specifics in the Russian speech of Kazakhstanis. Kazakhisms] [Text]. Science. – 2016. – № 1. – P. 187–189.

4 **Sulejmenova, E. D.** «Russian Overseas Flagship» i yazy`kovaya situaciya v Kazaxstane [«Russian Overseas Flagship» and the language situation in Kazakhstan] [Text]. Russian Language Journal. – 2020. – Vol. 70 : Iss. 1. – P. 23–57.

5 **Duarte, J.** (Eds.). Translanguaging in mainstream education: a sociocultural approach [Text] // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2019. – № 22(2). – P. 150–164.

6 **Vajnrax, U.** Yazy`kovy`e kontakty` : Sostoyanie i problemy` issledovaniya [Languages in Contact: Findings and Problems] [Text]. – Kyiv : Vishha shk., 1979. – 140 p.

7 **Shajmerdenova, N. Zh.** Kul`tura russkoj rechi v bilingval`nom prostranstve Kazaxstana [The culture of Russian speech in the bilingual space of Kazakhstan] [Text]. – Astana: Foliant, 2012. – 276 p.

8 **Sy`zdy`kova, R. G., Xusain, K. Sh.** Kazaxsko-russkij slovar` [Kazakh-Russian dictionary] [Text]. – Almaty` : Dajk-Press, 2001. – 1008 p.

9 **Baghana, J., Voloshina, T. G., Glebova, Y. A., Chernova, O. O. & Karpenko, V. N.** (Eds.). Language and cultural code peculiarities within the framework of cross-cultural communication [Text] // XLinguae. – 2023. – № 16(1). – P. 201–215.

10 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live by [Text]. – Hoboken: Wiley, 2012. – 256 p.

11 **Maslova, V. A.** Lingvokul`turologiya. Vvedenie: uchebnoe posobie dlya vuzov [Linguoculturology. Introduction: textbook for universities] [Text]. – Moscow : Yurajt, 2024. – 208 p.

12 **Levin, Yu. I.** Algebra rodstva [Algebra of Kinship] [Text]. Science and Life. – 1982. – № 8. – P. 92–96.

13 **Mukhtarova, S. S., Karagulova, B., Sideshova, Z., Mukhtarov, S., Yergazina, A., Nasipov, I.** (Eds.). Translating the Untranslatable: Challenges, Sticking Points and Struggles [Text] // Space and Culture. – 2019. – № 7(1). – P. 250–264.

Поступило в редакцию 18.09.24.

Поступило с исправлениями 15.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

*Т. Ф. Вахитова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе

өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

18.09.24 ж. баспаға түсті.

15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЛАКУНДАРДЫ ҚОС ТІЛДЕ ҚОЛДАНУ: ЛИНГВОМӘДЕНИ АСПЕКТ

Мақалада ұлттық-мәдени коннотациясы бар лакундардың лингвомәдени ерекшеліктері, олардың пайда болу факторлары және қазақ-орыс қос тілділерін қолдануы қарастырылады. Лакунарлық құбылыс тілдік жүйелерді салыстырмалы талдауда айқын көрінеді. Мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде әртүрлі дүниетанымдар тоғысады, белгілі бір этнос өкілдері әлемнің ұлттық тілдік көрінісінің ерекшелігі көрсетіледі. Ғалымдар лакундарды белгілі бір халықтың тарихы мен өмірі, оның дәстүрлері мен менталитеті туралы ақпаратты қамтитын мәдени-таңбаланған лексикалық бірліктерге жатқызады. Лакундар басқа біреудің мәдениеті әлеміне жолсерік ретінде әрекет ете отырып, аксиологиялық және байланыс орнатушы функцияларды да орындайды. Ғасырлар бойы қалыптасқан және қарым-қатынастардың үйлесімділігімен сипатталатын қазақ және орыс мәдениеттері арасындағы ұзақ байланыстар қазақ ұлттық-арнаулы лексикасының қазақстандық қоғамы орыс тілі құрамына енуіне ықпал етті. Қазақстан Республикасының қос тілді ортасында орыс тілі қызметінің ерекшеліктерін анықтау және орыс тілінде ең көп қолданылатын лакундарды анықтау мақсатында Ақтөбе университеттерінің студенттері қатысқан әлеуметтік-лингвистикалық эксперимент

жүргізілді. Сауалнама нәтижелері студент жастардың ортасынан қос тілділердің портретін жасауға, сондай-ақ жиі қолданылатын қазақ лакундарының үлгісін жасауға және оларды тақырыптық топтарға жіктеуге мүмкіндік берді.

Кілтті сөздер: лакуна, қостілділік, лингвомәдени бірлік, мәдениетаралық байланыс, ұлттық дүниетаным.

*T. F. Vakhitova

K. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe

Received 18.09.24.

Received in revised form 15.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

THE USE OF LACUNAE IN THE SPEECH OF BILINGUALS: LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT

The article discusses the linguoculturological features of lacunae that have a national and cultural connotation, the factors of their emergence and use in the speech of Kazakh-Russian bilinguals. The phenomenon of lacunarity is most clearly manifested in the comparative analysis of language systems. In the process of intercultural communication, there is a clash of different worldviews, the specifics of the national linguistic picture of the world of representatives of a certain ethnic group are displayed. Scientists refer lacunae to culturally marked lexical units that contain information about the history and life of a particular people, its traditions and mentality. Lacunae, acting as guides to the world of foreign culture, also perform axiological and contact-establishing functions. Long-term contacts between the Kazakh and Russian cultures, which date back centuries and are characterized by harmonious relations, contributed to the penetration of the Kazakh national-specific vocabulary into the Russian language of Kazakh society. In order to determine the features of the functioning of the Russian language in the bilingual environment of the Republic of Kazakhstan and to identify the most common lacunae in Russian speech, a sociolinguistic experiment was conducted, the participants of which were students of Aktobe universities. The results of the survey made it possible to draw up a portrait of bilinguals from among students, as well as to make a sample of frequently used Kazakh lacunae and classify them into thematic groups.

Keywords: lacuna, bilingualism, linguocultural unit, intercultural communication, national worldview.

FTAMP 16.11.33

<https://doi.org/10.48081/DNRJ5463>

*Т. С. Ғабдрахман

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>

*e-mail: tolegen88@mail.ru

ДЕТЕКТИВТІК МӘТІННІҢ ЖАНРЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (К. ТОҚАЕВТЫҢ «ТҮНДЕ АТЫЛҒАН ОҚ» ПОВЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада детектив жанрындағы мәтіннің түзілуі, компоненттік ерекшеліктері зерттеледі. Зерттеу нысанына қазақ әдебиетінде осы жанрда алғаш шығармалар жазған Кемел Тоқаевтың шығармашылығы, оның ішінде «Түнде атылған оқ» повесі алынады. Жазушының детектив жанрында жазылған шығармалары қазақ әдебиетінде үлкен орын алады.

Мақала мақсаты – қазақ детективтік прозасының жанрлық ерекшеліктерін анықтау. Осыған орай детектив жанрының типологиялық белгілерін, құрылымдық-композициялық ерекшеліктерін талдау міндеттері қойылды.

«Түнде атылған оқ» повесінде криминалистік стильдің барлық элементтері қолданылады. Құпиялық, қылмыс, бүркемешік әрекет, тергеу, әшкерә, күдік, сараптама, тыңшылық секілді элементтер мәтінде тұтас стиль түзіп тұрады. Классикалық детективтің кейіпкерлердің мінез-құлқының стереотиптілігі, тұлғалық қасиеттеріне қарағанда әлеуметтік рөлдерінің басымдығы, іс-әрекеттерінің стандартты мотивтері, сюжет құрылымының арнайы ережелері сияқты белгілі бір типологиялық белгілері көрініс табады.

Тілдік айғақтар контекст құрамында берілді, себебі олардың мәні, мағынасы көбінесе контекст арқылы ашылатыны ескерілді.

Зерттеу әдісі ретінде, негізінен, сипаттамалы әдіс қолданылды. Зерттеу нысаны көркем мәтін болғандықтан стилистикалық талдау, семантикалық талдау амалдары қолданылды.

Мақала әдеби жанрдың зерттеушілері мен детективтік әдебиет оқырмандарын қызықтырып, сонымен қатар детектив жанры мен оның стиль ерекшеліктері туралы қосымша зерттеулерге негіз бола алады.

Кілтті сөздер: детектив жанры, тілдік-стильдік қолданыстар, криминалистік стиль, сюжет, құрылым.

Кіріспе

«Детектив» терминін (ағылш. detective – әйгілеу, әшкерелеу) алғаш рет америкалық жазушы Анна Кэтрин Грин (1846–1935) енгізді. Оның 1878 жылғы «Ливенуорттар ісі» атты алғашқы детективтік романы үлкен жетістік әкеледі. Заңгердің қызы болған Анна тергеу мен сот ісінің процедурасын жақсы біліп, осы білімімен өз қиялынан қорқынышты құпиялар мен күрделі қылмыстар ойлап тауып, детектив жанрын қарқынды дамытады.

Кейін Артур Конан Дойлдың шығармаларымен бұл жанрдың классикалық үлгісі қалыптасты.

Сол кезден бері дамыған детектив жанры бірқатар белгілер бойынша жіктелетін болды. Бұл жіктеулерден детективтің жұмбақ детектив, тарихи детектив, әлеуметтік детектив, әдеби детектив, реалистік детектив, т.б. түрлерін ажыратуға болады. Бірақ детектив жанрына жататын кез келген шығарманы алып қарасақ, олардың барлығына ортақ белгілерді табуға болады.

Детективтік прозаға тән басты ерекшеліктер олардың құпиялығы мен барлық кейіпкерлердің іс-әрекеттерінің қисындылығы болып табылады. Осыған сәйкес детектив жанрындағы мәтіннің түзілуінің өзіндік ерекшеліктері, компоненттік құрылымдары айқындалады.

Детектив жанрының теориялық негіздері алғаш рет Г. К. Честертон зерттеулерінде зерттеле бастады. Г. К. Честертон «Детективтік әдебиетті қорғау туралы» еңбегінде осы жанрдың тууы, дамуы, негізгі ұғымдары, жанрлық ерекшеліктері туралы теориялық маңызды пайымдаулар жазады. Одан бөлек бұл жанрдың теориялық тұғырнамасы Тибор Кёстхейидің «Детектив анатомиясы» кітабында зерттеледі. Жалпы, әлем әдебиетінде бұл жанрдың өзіндік ерекшеліктері туралы зерттеулер ұзақ жылдар бойы жүргізіліп келеді. Алайда қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының зерттелуі кенжелеп келеді. Сондықтан қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының құрылымдық, мазмұндық ерекшеліктерін, мәтінтүзімдік талаптарын зерттеу – уақыт күттірмейтін мәселе.

Қазақ детектив жанрының дамуына үлес қосқан көптеген жазушылар бар. Бұл қатарға Кемел Тоқаев, Қалмұхан Исабаевты, кейінгі толқыннан

Болат Бодаубай, Шәкен Күмісбайұлы, Мұхтар Анарбекұлы, Мұхадас Балажанов, Алдажар Әбілов, Орынбек Асылбаев, Шойбек Орынбай сияқты қаламгерлерді қосамыз. Алайда құпия мен шытырманға толы К. Тоқаев туындылары қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының бастауында тұрған шығармалар болып саналады. Ол өз шығармаларында детектив жанрының ережелері мен талаптарын сақтай отырып, оларға өзінің жеке қолтанбасын қосады. Қаламгер М. Әкімжанов «Кемел Тоқаев» атты естелігінде: «Кемекен дидарласа қалғанда оқиғалы жанрдың өте ауыр екендігін, шығарма негізінен болған оқиғаларға, бұлтартпас деректерге сүйеніп жазылатындығын, түптің түбінде оқушы қауым осы тарихи немесе деректі кітаптарды көбірек оқуға қарай ауатындығын жиі еске салатын», – деп жазады [1]. Жазушының шығармаларына жасалған зерттеу детективтік прозаның көркем прозаның басқа түрлеріне қарағанда өзіндік жанрлық және құрылымдық ерекшеліктері бар жанр екенін көрсетеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу әдісі ретінде, негізінен, сипаттамалы әдіс қолданылды. Зерттеу нысаны көркем мәтін болғандықтан стилистикалық талдау, семантикалық талдау амалдары қолданылды. Тілдік айғақтарды сипаттау үшін контекст ескеріліп отырды.

Зерттеуге материал ретінде жазушы Кемел Тоқаевтың «Түнде атылған оқ» повесінің мәтіні алынды [2].

Нәтижелер және талқылау

Жазушы К. Тоқаев шығармаларындағы шым-шытырық эпизодтар, кейіпкерлердің екіұдай әрекеттері оқырмандардың назарын шоғырландырып, оларды автормен жарыса отырып қылмыстардың бетін ашып, күдіктілерді анықтауға жетелейді. Жазушы оқырманның қырағылығын дәл болжай отырып, біресе күдікті нағыз қылмыскерден алшақтатуға, біресе оны өз бетінше анықтауға тұспалдар беріп, жұмбақты шешуге итермелеп, қызықтырады. Ал кейде шығарманың соңғы беттеріне дейін оқырман шынайы қылмыскерді, оның қылмыс жасаудағы себептері мен уәждері туралы болжай алмай, жұмбақ күйде отырады.

М. Кәрібай К. Тоқаев шығармаларының мәтініндегі баяндаудың сипатын дұрыс көрсетеді: «Солдат соғысқа кетті» романының мазмұны бас кейіпкердің тікелей басынан өткен оқиғалар тізбегінен тұрғанымен, оны тұтас желіні құрайды деуге келмейді, яғни бір сюжеттің өрістеп, ширатыла келіп, ақырында шешімі тарқатылатын әдеттегі көркем шығармалардан болмысы бөлек. Сондықтан бүкіл роман бірнеше қатерлі де қауырт әскери операциялардың жүзеге асырылуы: неміс әскері басып алуға жанталаса ұмтылған стратегиялық маңызды биіктікті бар жоғы жеті жауынгердің жанқиярлықпен бермей ұстап тұруы, енді бірде, терең жау тылында қалған

танк экипажын құтқару, батальондарды жау қоршауынан алып шығу, тіпті ішкі диверсиялық әрекеттерге қарсы барлау жұмыстарын жүргізу тапсырмаларын орындау кезіндегі қарапайым солдаттар мен командирлердің іс-қимылы, мінез-құлқы мен болмысын боямасыз, ашық һәм нақты баяндаумен ерекшеленеді» [3].

Жазушы К. Тоқаев өз шығармаларында қылмыстың себептерін, ізкесуші мен қылмыскердің мінез-құлқын, оқиға орнын, тергеу тәсілдерін оқырманға шебер жеткізе білген. Сондай-ақ, ол оқырмандарына оқиғаны бастан-аяқ айтып бермейді. Оның орнына өзінің болжамдарын құрады, қылмыскерді ойша іздей бастайды. Шарықтау шегінде қылмыскер анықталып, кейбір құпиялардың басы ашылып, анықтала түседі [4, 206-б.].

К. Тоқаевтың барлық шығармаларының ең маңызды идеясы – қылмыстарды ашатын кейіпкердің адамдардың мінез-құлқын, іс-әрекеттерін, психологиясын зерттейтін, белгілі бір тұжырымдар мен қорытындылар жасайтын, соның негізінде қылмыстың құпиясын шеше алатын керемет кәсіби маман болуы.

Жазушы осындай мықты ізкесуші кейіпкерге күшті, ақылды әрі айлакер қылмыскерді қарсылас етіп қояды: *Дұшпан агентінің қалада екенін және Чернонос деген атпен жүргенін әбден анықтап білгеннен кейін майор Бөгемаев Көкталдан Бақытжанды шақырып алып, оны оқиға жайымен таныстырған еді. Жау агенті ынжық емес, үрікпей, өршелене қимылдайтын қатал, жсауыз адам. Одан бар жамандықты күтуге болады. Ол әр түрлі атпен, әр түрлі жағдайда кездесіп қалуы мүмкін* [2, 277-б.]. Бірақ К. Тоқаев шығармаларында әрқашан қылмыстың беті ашылып, қылмыскер қаншалықты айлакер болса да әшкереленеді, соңында сөзсіз әділеттілік жеңеді: *Есікті жайлап ашып, түпкі үйге кіре бергенде, қарулы, мығым қолдар тапжылтпай ұстап, қолына кісен, мойнына темір мойынтұрық салды. Осының бәрі бірер секундтың ішінде жасалды. Жағасындағы улы ампулды шайнап үлгірмеді. Машинаға алып келгенде Чернонос өз қолымен жолда «атып тастап» кеткен Бақытжанды көрді. Артқы кабинада жайбарақат отыр. Түнде оқ атылмағанын, алданғанын Чернонос сонда ғана ұқты...* [2, 318-б.].

К. Тоқаев детектив жанрындағы мәтіндердің мазмұндық-құрылымдық талаптарын толық сақтайды. Шығармаларында криминалистік стильдің барлық элементтері көрініс табады:

Құпиялық (шифр):

- Не істеймін деп қиналып едіңіз. Жұмыс табылды. Бұдан он бес минут бұрын біреу Көкталға Ашыраповтың атына телеграмма берген. «Жеңсең науқас, келіп қайт», – депті.

- Телеграмманы берген кім?

- Орта жастағы арық кісі дейді. Жүріңіз почтаға барып қайтайық.

Он минуттан кейін Нәсір мен Талғат қалалық телеграфқа келіп телеграмма қабылдаушы қызбен сөйлесті. Телеграмманы берген Глинов екен. Оның суретін көрсеткенде қыз таныды. Нәсір қызға рахмет айтып, екеуі тысқа шықты. Көкталға жүретін машина бұларды күтіп тұрған. Нәсір кабинаны ашып:

- Кеттік пе? – деді. Қала сыртына шығып, үлкен жолмен Көкталға бет алғанда Талғатқа бұрылып, бір қырымен отырды. – «Жеңсең науқас», - бұл сөздерді қалай түсінуге болады? Жеңесі кім?

- Мен де осы жайында ойланып келемін. Глинов әйтеуір бірдемені сезіп абыржи бастаған.

- Сірә, ол Рябованың үйін торын жүрді ме, менің онда барғанымды көріп қалған. «Жеңсең науқас» деген сөздің мағынасы осы ма деймін [2, 292-б.].

Терезеге тақағанда Глинов Тарасовтың атына берілген куәлікті ұсынып, телеграмманы алды да табанда жсауап қатты:

- «Сенің посылқанды күтем. Тарасов».

Черноносотың «посылка» – деп отырғаны нысана самолеттің сынығы ма екен? – деп Талғат жорамал құрды да, бұл ойынан дереу айныды. Өйткені Чернонос қираған самолеттің сынығын «посылкамен жіберіп әуреленіп жатпайды. Қалаға самолет, машина қатынап тұрған шақта самолет сынығын посылкамен жіберіп, уақыт өткізіп қайтмеді. Ол мұндай сынықты өзімен бірге алып та кете алады. Олай болса «посылка» деген сөздің телеграммадағы сыры мүлде бөлек. Ол Алматымен байланыс жасап, генерал Байтоқовпен сөйлесті. Генерал Талғаттың сөзін сабырлы қалыппен тыңдап, қысқа кеңес берді:

- Ол сөздердің мәнін тез шешуге тырысамыз. Шифрды шешетін мамандар бас қосып жатыр. Бәлкім жсауапты ертең алып қаларсыздар. Меніңше, «посылка» деп отырғаны кісі ме деп ойлаймын [2, 312-б.].

- Мен кеше генералмен сөйлестім. Черноносотың берген хабарының шешуін айтты. «Қызғалдақ гүлдейді» дегені – кеше өткен «Дала полигоны жайында екен [2, 316-б.].

Қылмыс:

- Қозғалма, атам! – деген әмірлі үн тағы естілді.

- Кімсің өзің? Мұнда неғып жүрсің? – Қарт мылтығын кезей бергенде, жарық жақтан оқ атылды.

Түнде атылған оқ қара орманды жаңғыртты. Мырзаш кеудесіне біз сұғып алғандай сезінді. Жандырып күйдіргендей. Сол сәтте есінен айрылып, талықсып құлап бара жатты [2, 225-б.].

Бүркеншік әрекет:

- Машинаның қирағаны өтірік, бекер!

Бақытжанның тұла бойы түршігіп, өңі құп-қу боп кетті.

Қол-аяғы қалтырайтын секілді. Күндізгі кезде Черноноссов мұндай құбыла қалудың мәнісін айтпай-ақ түсінген болар еді. Бірақ ымырт қараңғылығы бүркеп, байқатпады.

«Машинаның қирамағанын ол қайдан біледі? Оған кім айтты?» Бақытжанға келген ой осы болды. Ол өзімен қатарласып, шынтақ қағысып келе жатқан Черноноссовқа:

- Машинаның қирағаны өтірік дейсіз бе? Ресторан алдында жүк Машинасымен соқтығысып қалғанын жұрттың брі көрді ғой! – деп таңқалған пішінмен бұрылып қарады.

- Оның бәрі сырт көрімге жасалған алдамыш әрекет, машина гаражда тығулы тұр. Таксидің шофері сенің танысың. Мұндай бүркеңіш әрекетке барудың мәнісі не? Бәлкім мұның жайын сен айтып түсіндірерсің. [2, 306-б.].

Күдік: Черноноссов дастархан үстінде екі жігіттен көз алмады. Олар мұнан жиіркеніп, қарамай, теріс қарап тамақ ішіп отыр. Әйткенмен қатер барын сезгендей Черноноссовтың жүрегі қобалжи берді. Арақ та батпады [2, 277-б.].

Әшкер:

Алтыңшаһ үлкен нұрлы көздерін қиғаштау бұрып:

- Сізбен бір вагонда келгеніміз есіңізде ме? Өзіңізді ұстай алмай теңселіп жүргенде қатты күлгенім бар. Неге күлгенімді білесіз бе?

Онда сіз мас емес едіңіз, - деді.

- Оны қайдан білдіңіз?

- Мاستың көзі өлексе қойдың көзіндей солғын, ажарсыз болса керек еді.

Сіздің жанарыңыз ашық, ұшқын атып күлімдеп тұрды.

- Сізді көргеннен соң айығып кеткен ғой.

Талғат қыздың сөзін елеусіз қалдырып әзілдегенмен: «Мен дүмбілез екенмін, жас қыз сырымды айнымай тапқанда, дұшпан алдында оңай ашылып қалады екенмін. Өзімді жаттықтыра түсуім керек екен» - деген ой келді [2, 263-б.].

Тергеу:

- Сіз жалғыз ба едіңіз?

- Самолеттің мен отырған бөлігінде екі кісі ғана болдық.

- Екіншісі кім?

- Инспектор Вольф. Мектепте парашюттан секіруді үйреткен сол.

- Тағы кімдер болды?

- Басқа кісіні көрмедім.

- Орманшы шалды атқан сіз бе?

Наматхановтың көзі шарасынан шығып кетті.

- Мен кісі атыптын ба? Айта көрмеңіз. Сауда жасағаным, қашқаным рас. Бірақ кісі қанын мойныма жүктеп көрген емеспін. Құдай сақтасын, жалаңызды жаппаңыз.

- Онда оны кім атты?

- Білмеймін...

- Мына пистолетте сізден басқа бөтен кісінің қолының таңбасы жоқ. Оқ түнде осы пистолеттен атылған. Мойындағыңыз келмей ме? Әуелі ұңғысын тазаламағансыз.

- Алла атымен ант етем. Орманшыны атқан мен емес. Сеніңіз маған.

- Аузыңызда - алла, қолыңызда – қару, бұл қалай?

Наматханов төмен қарады [2, 230-б.].

Сараптама: *Милиция бөлімшесіндегілер Черноноссовты көп бөгемеді. Эксперттер Черноноссовтың жазуын зерттеп, қағаздағы қолының таңбасын Талғатқа таксиге төлеген бір сом қағаз ақшадағы қолтаңбасымен салыстырып жатқанда, Черноноссов жүк машинасының кабинасына отырып Көкталға кетіп бара жатыр еді [2, 296-б.].*

Шпиондық әдіс-тәсіл:

- Паркке батыс жақтан кіретін жолмен елу қадам жүргеннен кейін жолығатын адам сол жаққа қарайды. Мен осы тұстағы орындықтардың біріне газетті түгел жайып жіберіп оқыған болып отырам. Сол жағымда журнал жатады. Маған келетін кісінің де сол жақ қолтығына қысып алған журналы болады. Ол менің тұсымнан өте беріп, сигареткасын тұтатады. Екінші рет шырпы жағады. Сіріңке тұтанбайды. Ол бос қорапты лақтырып жібереді де, менің қасыма келіп: «Сіріңкеңіз бар ма?» - дейді. «Темекі тартатын кісінің қалтасына оттығы болуға тиіс», - деп сіріңке ұсынам. «Магазин жабық боп ала алмады» - дегенде: «Біздің қасымыздағы дүкен әрдайым ашық» деуім керек. Жолығысудың шартты белісі осы. Мен берген сіріңкені ұмытқан боп қалтасына салады да, басқа сіріңкемен ауыстырып береді. Менің алдағы уақытта не істейтінім туралы сіріңке ішіне салған нұсқауда айтылуға тиіс [2, 239-б.].

Тыңшылық: *«Дала полигонының» күзгі сынағы өтіп жатқан. Ертемен топ-топ боп ұшқан самолеттер ауданның үстінен ағып өтеді де, солтүстікке ұшқан бетінен қайтып оралмайды. Мұншама көп самолет қайда қонады? Оларды бірден қабылдайтын жақын арада аэродром бар ма? Егер бола қалса аудан орталығы Көкталдан қаниша шақырым жер? Бұл маңға әскери самолеттерді шоғырландыру себебі не? Дабыл қағылған күнде мұншама мол соғыс күшінің негізгі бағыты қайсы? – Черноноссов осы секілді сұрақтарға жауап алуы керек еді. Құмда құпия соғыс күшін басқаратын кім? Оның ғылыми атағы бар ма? Әскердің қай түрінен қаниша орынбасары бар? Олардың дәрежесі қандай? – Міне, бұларды да білуге ынтықты. Ол ауданның*

колхоз-совхоздарына егін жинауға барған жұмысшы батальондардың қай бөліміне қатысты барын термелеп жинап көрді. Бірақ сұраққа мардымды жауап ала алмады [2, 303-б.].

К. Тоқаев оқиғаларды шұбырынды шешендікке салынбай, қарапайым тілмен-ақ ұтқыр әрі өткір баяндайды. Ең бастысы, жазушы әр шығармасында детектив жанрының негізгі белгісі – құпиялықты сақтайды. Бірақ ескеретін жайт – ондағы құпия немесе жұмбақ әрқашан қылмыс бола бермейді. Себебі бұл жанрдың негізгі идеясы – құпияны ашу. Детективтік шығарма – бұл қылмыскер мен іс кесуші арасындағы ғана емес, сонымен қатар шығармадағы барлық жұмбақтарды шешуге тырысатын автор мен оқырман арасындағы интеллектуалды ойын [5].

Мәтін теориясын зерттеген Н. С. Валгина мәтіннің сөйлемдерден тұрмайтынын, керісінше оның сөйлемдер арқылы берілетінін айтады [6, 8-б.]. Кез келген мәтіннің мағынасы оны түзі уәжімен анықталады. Егер детектив жанрында мәтін түзудің негізгі уәжі құпиялық десек, К. Тоқаев шығармаларындағы мәтін мазмұны осы уәжге байланысты құрылады және сол арқылы көрініс табады.

Детектив белгілі бір композициялық дәйекті құрылыммен сипатталады: құпия, қылмыс (басталуы, дамуы) – тергеу барысы (шарықтау шегі) – қылмыскерді әшкерелеу (шешімі), сондай-ақ детектив кейіпкерді жағымды (тергеуші мен оның жақтастары) және жағымсыз (қылмыскер мен оның сыбайластары) кейіпкерлерге бөлудің нақты парадигмасымен ерекшеленеді [7, 38-б.]. Зерттеу нысанына алынған шығарма негізінде К. Тоқаевтың осы құрылымды сақтап, детектив жанрының негізгі композициялық кезеңдерін берік ұстанатынын көруге болады.

Р. О. Фримен детективтің төрт негізгі композициялық кезеңін бөліп көрсетеді:

1) мәселе туғызу (қылмыс); 2) тергеп-тексеру (детектив жүргізеді); 3) шешім («кім?» деген сұраққа жауап); 4) дәлелдеу, фактілерді талдау («қалай?» және «неге?» сұрақтарына жауап) [8, 8-б.].

«Түнде атылған оқ» шығармасы орманшы Мырзаш шалға түн ішінде белгісіз біреудің оқ атуымен басталады. Осылайша автор детективтік шығарманың алғашқы кезеңінде қылмыс жасалуымен мәселе туғызады. Әрі қарай генерал Байтоқов бастаған Бөгенбаев, Лопатин, Малдыбаев, Алтаевтан тұратын оперативтік топтың тергеу жұмыстары басталады. Бұл – детективтің екінші композициялық кезеңі. Үшінші композициялық кезең негізгі қылмыскер Черноносұтың анықталуымен сипатталады. Одан әрі Черноносұтың мақсаты, әрекеттері талданады. «Дала полигонына» қатысты қандай ақпараттарды кімге жеткізуі керек деген сұрақтарға жауап ізделіп, басты қылмыскердің қолға түсуімен аяқталады. Осылайша,

К. Тоқаев шығармада детективтік жанрдың барлық құрылымдық элементтерін қолданып, криминалистік стильдің негізгі талаптарын, С. С. Ван Дайн көрсеткен детективтік шығарма жазудың 20 ережесін орындайды [9].

Жоғарыда келтірілген мысалдар негізінде детективтік проза мәтіндеріне қатысты келесі типтік жанрлық ерекшеліктерді ажыратуға болады. *Қатысым уәжі* – автор оқырманның нені күтетінін болжай біледі және оны қылмысты ашу процесіне тартады. *Коммуникативтік құралдар* – автор баяндауды жауаптардың өзгермелі нұсқасы бар сұрақ принципі бойынша ұйымдастырады. *Коммуникативтік кеңістік* – автор детективтік мәтіндегі қатысым жағдаяттарын жасалған қылмысты тергеудің шиеленісі аясында құрады. *Қатысым мазмұны* – баяндаудың мазмұндық бөлігі лексикалық құрылымдармен берілетін эксплициттік мағыналардың және олардың жасырын мағыналарының өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатын мәнмәтінде болады.

Сонымен, детектив жанрының жоғарыда сипатталған барлық ерекшеліктерін қарастыра отырып, детективтің ойлау мен логикаға көбірек сүйенетінін көреміз. Детективтік жанрға, тұтастай алғанда, ұлттық-мәдени ерекшеліктерге қарамастан және құрылымы мен семантикасы жағынан біртұтас болып табылатын белгілі бір детективтік канон (инвариант) сәйкес келеді [10, 27-б.]. Классикалық детективтің мәні – оқырманға тергеу үшін ұсынылатын өте күрделі логикалық тапсырма ұсыну.

Қорытынды

XX ғасырда қазақ әдебиетінде Кемел Тоқаев тұсында криминалистика, детективтік жанр қазақ әдебиетінен алғаш рет орын алып, кеңінен дамыды. Қазақ детективті прозасы да детектив жанрының барлық талаптарын сақтай дамыды. Детективтің жанрлық ерекшеліктері композицияның тұрақтылығымен, стереотиптердің беріктігімен, негізгі құрылымдық әрекеттердің қайталануымен анықталады. Мұны К. Тоқаевтың «Түнде атылған оқ» повесінің негізінде дәлелдеуге болады. Шығармада детектив жанрына тән криминалистік стильдің өзіндік ерекшеліктері, құрылымдық-композициялық элементтері толығымен көрініс табады. Детектив жанрының негізгі белгісі – құпиялық сақталады.

К. Тоқаев детектив жанрының стильдік ерекшелігін толық сақтайды. Шығармаларында криминалистік стильдің барлық элементтері көрініс табады. Олар: құпиялық, қылмыс, бүркеншік әрекет, әшкере, сараптама, күдік, тергеу, шпиондық, тыңшылық, т.б. Осы элементтерді сақтай отырып, жазушы детективтік жанрға тән төрт тұрақты композициялық құрылымды сақтайды: мәселенің тууы (қылмыс); істі тергеп-тексеру; мәселенің шешімін табу, яғни қылмысты кім істегенін анықтау; одан кейін қылмыскердің әрекетін дәлелдеу, фактілерді талдау жүреді. Осы арқылы-ақ К. Тоқаевтың

өз шығармаларында детектив жанрына тән мәтінтүзімдік талаптарды сақтап, детективтік прозадағы мазмұн мен құрылым тұтастығын бұзбайтыны көрінеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Берікұлы, Б.** Детектив жанры қазақ әдебиетіне керек пе? // Детектив жанры қазақ әдебиетіне керек пе? [Мәтін] [Электрондық ресурс]. : – <https://adebiportal.kz> (қаралған күні: 14.03.2023).

2 **Тоқаев, К.** Шығармалары: (роман және повестер) Т. 1. [Мәтін]. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 2017. – 384 б.

3 **Кәрібай, М.** Солдат соғысқа кетті // [Мәтін] [Электрондық ресурс]. : – https://adebiportal.kz/kz/news/view/muxtar-karibai-soldat-sogyska-ketti_20544 (қаралған күні: 26.05.2023).

4 **Жунусова, А. К., Тұрысбек, Р.С.** Әдебиеттегі детектив жанры және К. Тоқаев шығармашылығы [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 3(140). – Б. 200–208.

5 **Osmukhina, O., Gudkova, S.** Detective Genre in the West and in Russia [Text] // Journal of History Culture and Art Research. – 2020. – 9(1): 315. – DOI: 10.7596/taksad.v9i1.2313.

6 **Валгина, Н. С.** Теория текста [Текст]. – М. : Логос, 2003. – 173 с.

7 **Булычева, В. П.** Структурно-композиционные особенности детективного жанра [Текст] / В. П. Булычева // Актуальные вопросы филологических наук: материалы II Междунар. науч. конф. – Чита: Издательство Молодой ученый, 2013. – С. 32–38.

8 **Фримен, Р. О.** Искусство детектива (эссе) [Текст] / пер. с англ. С. Белова // Как сделать детектив: сб. / сост. А. Строев. – 1990. – С. 27–38.

9 **Van Dyne, S. S.** Twenty rules for writing detective novels / S. S. Van Dyne [Text] // How to make a detective. – М. : NPO «Rainbow», 1990. – 317 p.

10 **Филистова, Н. Ю.** Структура и семантика детективного нарратива (на материале текстов английских и русских рассказов) [Текст] // Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. – Тюмень, 2017. – 28 с.

References

1 **Berikuly, B.** Detective janry qazaq ädebietine kerek pe? [Is the detective genre necessary for Kazakh literature?] // Detektiv janry qazaq ädebietine kerek pe? [Text]. [Electronic resource]. – <https://adebiportal.kz> (Access date: 14.03.2023)

2 **Toqayev, K.** Şyğarmalary: (roman jäne povester) [Works : (novels and short stories)] Т. 1. [Text]. – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 2017. – 384 p.

3 **Käribai, M.** Soldat soğysqa ketti [The soldier went to war] // [Text]. [Electronic resource]. – https://adebiportal.kz/kz/news/view/muxtar-karibai-soldat-sogyska-ketti_20544 (Access date: 26.05.2023).

4 **Junusova, A. K., Turyzbek, R. S.** Ädebiettegi detektiv janry jäne K. Toqayev şyğarmaşylyğy [The detective genre in literature and the work of K. Tokayev] [Text]. // L. N. Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2022. – № 3(140). – P. 200–208.

5 **Osmukhina, O., Gudkova, S.** Detective Genre in the West and in Russia [Text]. // Journal of History Culture and Art Research 9(1):315. March 2020. <https://doi.org/10.7596/taksad.v9i1.2313>

6 **Valgina, N.S.** Teoria teksta [Text theory] [Text]. – Moscow : Logos, 2003. – 173 p.

7 **Bulycheva, V. P.** Strukturno-kompozitsionnye osobenosti detektivnogo janra [Structural and compositional features of the detective genre] / V. P. Bulycheva // Aktuälnye voprosy filologicheskikh nauk: materialy II Mejdunar. nauch. konf. [Text]. – Chita: İzdatelstvo Molodoi uchenyi, 2013. – P. 32–38.

8 **Frimen, R. O.** İskustvo detektiva (esse) [The Art of the Detective (essay)] / per. s angl. S. Belova // Kak sdelat detektiv : sb. / sost. A. Stroev. [Text]. – 1990. – P. 27–38.

9 **Van Dyne, S. S.** Twenty rules for writing detective novels / S.S. Van Dyne // How to make a detective. [Text]. – Moscow : NPO «Rainbow», 1990. – 317 p.

10 **Filistova, N. İu.** Struktura i semantika detektivnogo narrativa (na materiale tekstov angliskih i ruskih rasskazov) [The structure and semantics of the detective narrative (based on the texts of English and Russian short stories)] // Avtoreferat disertatii na soiskanie uchönoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk. [Text]. – Tümen, 2017. – 28 p.

10.12.23 ж. баспаға түсті.

11.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Т. С. Габдрахман

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, Астана.

Поступило в редакцию 10.12.23.

Поступило с исправлениями 11.10.24.

Принято в печать 17.02.25.

ЖАНРОВЫЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕКТИВНОГО ТЕКСТА (ПО МОТИВАМ ПОВЕСТИ К. ТОКАЕВА «ВЫСТРЕЛ НОЧЬЮ»)

В статье исследуются рождение, развитие, виды и основные приемы, стили детективного жанра. Объектом исследования является творчество Кемеля Токаева, впервые написавшего произведения этого жанра в казахской литературе, в том числе повесть «Выстрел ночью». Произведения писателя, написанные в жанре детектива, занимают большое место в казахской литературе.

Цель статьи – выявить жанровые особенности казахской детективной прозы. В связи с этим были поставлены задачи анализа типологических признаков, структурно-композиционных особенностей детективного жанра.

В повести «Выстрел ночью» используются все элементы криминалистического стиля. Такие элементы, как шифр, преступление, маскировка, расследование, разоблачение, подозрение, экспертиза, шпионаж, образуют в тексте целый стиль. В классическом детективе проявляются определенные типологические черты характера, такие как стереотипность поведения героев, преобладание социальных ролей над личностными качествами, стандартные мотивы поступков, особые правила сюжетной структуры.

Лингвистические свидетельства были даны в контексте, потому что учитывалось, что их значение часто раскрывается контекстом.

Статья может заинтересовать исследователей литературного жанра и читателей детективной литературы, а также послужить основой для дальнейших исследований детективного жанра и его стилистических особенностей.

Ключевые слова: детективный жанр, языково-стилевое использование, криминалистический стиль, сюжет, структура.

*T. S. Gabdrakhman

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

Received 10.12.23.

Received in revised form 11.10.24.

Accepted for publication 17.02.25.

GENRE AND STRUCTURAL FEATURES OF THE DETECTIVE TEXT (BASED ON THE STORY BY K. TOKAYEV «SHOT AT NIGHT»)

The article examines the birth, development, types and basic techniques, styles of the detective genre. The object of the study is the work of Kemel Tokayev, who for the first time wrote works of this genre in Kazakh literature, including the novel «Shot at Night». The works of the writer, written in the genre of detective, occupy a large place in Kazakh literature.

The purpose of the article is to identify the genre features of Kazakh detective prose. In this regard, the tasks of analyzing typological features, structural and compositional features of the detective genre were set.

In the story «Shot at Night» all elements of the forensic style are used. Elements such as cipher, crime, disguise, investigation, exposure, suspicion, examination, espionage, form a whole style in the text. In the classic detective, certain typological character traits are manifested, such as the stereotypical behavior of the characters, the predominance of social roles over personal qualities, standard motives of actions, special rules of the plot structure.

Linguistic evidence was given in context, because it was taken into account that their meaning, meaning is often revealed by context.

The article may be of interest to researchers of the literary genre and readers of detective literature, as well as serve as a basis for further research of the detective genre and its stylistic features.

Keywords: detective genre, linguistic and stylistic use, forensic style, plot, structure.

<https://doi.org/10.48081/KNDT2471>

***А. К. Дауткулова¹, М. С. Атабаева²,
Ж. К. Отарбекова³, Г. Ақтай⁴**

¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Қазақстан Республикасы, Атырау қ.;

^{2,3}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

⁴Адам Мицкевич атындағы университеті,
Польша Республикасы, Познань қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1493-5953>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9455-6653>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3258-6520>

*e-mail: sat.tom@mail.ru

ҚАЗАҚ ГИДРОНИМДЕРІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҚ МАГИЯ МЕН АНИМИСТІК НАНЫМДАР

Мақалада анимистік, магиялық және шамандық нанымдар бойынша қазақ халқының санасындағы киелі, қасиетті деген ұғым-түсініктер сумен де астасып жатқаны әулие, баба, ата, бала, Алла, шайтан сөздерімен тіркескен гидронимдер негізінде қарастырылды. Статистикалық талдау барысында әулие, баба, ата, бала, Алла ұғымдарымен байланысты киелілік, магиялық сипаты бар 98 өзен атауы анықталды. Шайтан сөзі өзен атауларында кездеспейді, көлмен, құдықпен, бұлақпен байланысты ғана айтылатыны белгілі болды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әулиелік культімен байланысты гидронимдердің Қазақстанның әр түкпірінде бірдей кездесуі ислам дінінің бір орталықтан тарап, бір рухани қайнардан бастау алғанын көрсетеді. Мұндай «әулие» киелі таңбалаушы термині бар гидронимдердің семантикасында мифологиялық, киелі уәж бар, имплицитті түрде ол нақты және о дүниенің ара-жігін бөлетін шегараны көрсетеді. Баба, ата, бала тірек сөздерімен келген гидронимдер отбасы құндылықтарын танытса, шайтанмен байланысты атаулардың көптеп қойылу себебі

нысанның алыстығымен, жолы қиын, қауіптілігімен және ол жерді қору, табиғатын сақтап қалу үшін қорқыту, үркіту мақсатында қойылғаны анықталды. Аталған су нысандарының барлығы дерлік халықтың тіршілік ортасы мен ментальды болмысын танытады.

Кілтті сөздер: гидроним, сакральдылық, магиялық, лингвокогнитивтік, ментальдылық, табу, тәңіршілдік.

Кіріспе

Академик Ә.Қайдар археологтер мен геологтердің жер асты құпиясының кілтін ономастикалық материалдардан, соның ішінде топонимикадан іздегендерін айтады: «Ономастикалық материалдар, әсіресе топонимдер, археологтарды, геологтарды көптен бері қызықтырды және қызықтыруда, олар үшін бұл деректер жер асты құпияларының сенімді белгілері болып табылады» [1, 128-б.]. Ұлттық ономастиканың ерекшелігі оның қандай ұлт тіліне жататындығында ғана емес, сол ұлттың мәдениетімен, ментальды болмысымен байланыстылығында. Өйткені жер-су атауларының бойында қыруар ақпарат, тарихи-мәдени таным мен ұлттық мәдениет ізі сақталған. Әсіресе жер-су атауларын этномәдени аспектіде қарастыру оның этнографиямен, халықтың материалдық және рухани мәдениетімен байланысын, діни көзқарасы мен наным-сенімін, салт-дәстүрін, халықтың басқа да рухани және әлеуметтік өмір салтын танып-білуге мүмкіндік береді.

Халықтың магиялық және анимистік нанымдарының негізінде байырғы түркі заманынан бермен қарай қоршаған табиғатқа табынудан туындаған киелі жер-су атаулары Қазақстан территориясында да аз емес. Анимистік, магиялық және шамандық нанымдар бойынша қазақ халқының санасындағы киелі, қасиетті деген ұғым-түсініктер сумен де астасып жатқанына көз жеткіземіз. Киелі жалқы географиялық атауларға тек киелі оронимдер, киелі орындар мен табынатын, зиярат ететін жерлер, мазарлар, кесенелер, сағаналар ғана емес, киелі гидронимдер де – өзендер, көлдер, су көздері, құдықтар және т.б. географиялық атаулар жатады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесіне қатысты ұғымдар мен бағыттарды айқындау үшін қазақ жалқы есімдерін когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық, перцептивтік, психоаталымдық, прецеденттілік қасиеттерінің ұлттық мәдени сипаттары тұрғысынан зерттеген ғалымдардың (Ғ. Қ. Қоңқашпаев, Т. Жанұзақ, А. Абдрахманов, Е. Қойшыбаев, В. Н. Попова, О. А. Сұлтаньяев, Е. Ә. Керімбаев, В. У. Махпиров, Б. Бектасова, М. Қожанов, Г. Б. Мадиева, Қ. Рысбергген, А. Жартыбаев, Ғ. Сағидолла, Б. М. Тілеубердиев т.б.) еңбектері мен зерттеулері пайдаланылды. Құрамы мен құрылысы, шығу тегі жағынан алуан түрлі атауларды ғылыми этимология мен халықтық

этимология тұрғысында жан-жақты зерттеген ғалым-ономаст Т. Жанұзақтың этимологиялық анықтамалығындағы екі мыңнан аса географиялық атаулардан гидронимдерге қатысты ақпарат сарапталып, кейбір гидронимдердің этимологиясы басқа тілдердегі әулиелік культімен салыстырмалы түрде түсіндірілді. Негізінен Қазақстан ономастарының зерттеулері антропонимдер мен топонимдерге, сонымен бірге этнонимдер, космонимдер, зоонимдерге бағытталған. Гидронимдерге қатысты В. Н. Попованың «Гидронимия Павлодарской области» (1966) және Г. Б. Мадиеваның «Гидронимия Восточного Казахстана» (1990) атты кандидаттық диссертациясын айтуға болады. «Ономастикалық материалдарды аппелятив лексикамен бірге қолданып, қазақ тілін айқындау ХХ ғасырдың 30–50 жылдары белгілі қазақ лингвистері А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ж. Досқараев, С. А. Аманжолов, А. Ысқақов, Ғ. Мұсабаев еңбектерінде қарастырылып, жеке топонимдер мен антропонимдерге этимологиялық этюдтер жазды» [2, 18-б.]. Зерттеу материалы ретінде *әулие*, *баба*, *ата*, *бала*, *Алла*, *шайтан* ұғымдарымен байланысты киелілік, сакральдылық, магиялық, діни сипаттағы Қазақстан гидронимдердері (өзен, көл, бұлақ, бастау, құдық атаулары) қарастырылды. Зерттеу барысында Қазақстанда осы аталған сөздермен келетін, ресми тізімге алынған өзендердің саны анықталды. Зерттеу мәселесіне қатысты ұғымдар мен бағыттарды айқындау үшін еңбектерді талдау, сараптау, жинақталған деректерге анализ және синтез жасау, когнитивтік талдау әдістері, статистикалық лингвистика әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Жер шары көлемі жағынан Аргентинадан кейінгі тоғызыншы орында тұрған Қазақстан территориясында 85 мың өзен (потамоним), 50 мыңға жуық көл (лимноним) аттары бар екен. Ғалымдар гидронимдерді отызға жуық лексика-семантикалық топқа бөліп қарастырады. Мәселен, адам аттарына, адамның өмір тіршілігіне, дене мүшелеріне қатысты соматикалық атаулар, «жақсы», «жаман» сөздерімен айтылатын атаулар, әшекей зат, матаға байланысты, жан-жануарлардың атына байланысты, өсімдік атауларына, түр-түске байланысты, судың дәміне, сапасына қатысты, өзеннің ағысына, пішіні мен көлеміне қатысты, қазба байлыққа қатысты, санға байланысты, белгілі тарихи оқиғаға қатысты, халықтық аңыз-әңгіме, діни-культтік, табу, сакральдылық мәндегі гидронимдер. Мұндағы сакральдылық мәндегі гидронимдер еліміздің барлық аймағында кездеседі. Павлодар облысындағы Әуликөл, Жетісу облысында Әулие, Әулиесу, Әулиесай, Ұлытау облысында Әулие, Әулиебұлақ гидронимдерінде «әулие», «әулиелік» культі басым болса, Намазкөл, Атасу, Бабаата, Шайтанкөл, Шайтанбұлақ, Шайтанқұдық, Алдабергенсай (өзен) гидронимдері «баба», «алла», «шайтан» сөздерімен тіркесіп қасиетті, құдіретті күшті сипаттайды. «Бұл сияқты қасиетті сулар әр

жерде кездеседі. Талдықорған облысындағы Әулиесу өзенінің бас жағындағы үлкен тақтай таста адамның намаз оқыған кезін танытатын екі алақаны, мандайы, екі тізесінің таңбасы басылып қалған. Осыдан өзен Әулиесу аталған көрінеді [3, 84-б.]. Атаудың құрамындағы әулие сөзі арабтың «қасиетті, киелі адам, қыдыр» дегені. Бұл сөз Құран Кәрімде Алла мен пайғамбарға қатысты жебеуші, жарылқаушы мәнде кездеседі. Ал хадистерде жақын болу деген мағынада, яғни Аллаға жақын, дос, Алланың мейірі түскен деген ұғымда ұшырасады. Қазақта әулие-әнбие түрінде қосарланып та айтылып, қолданылады. «Мұндағы әнбие арабша «нәби» яғни пайғамбар деген сөздің көпше түрі». Дегенмен бұл қосарлы сөз халық танымында әулие деген мағынаны білдіреді.

Әуликөл – Қостанай облысындағы көл. Халық аңызында көл бір күнде аяқ астынан құрғап, жоқ болып кетіпті де, түнде қайтадан пайда болыпты. Содан соң оны Әуликөл атап кетіпті [4, 138-б.]. Көлдің бұлайша аталуы емдік, шипалық қасиеттеріне де байланысты болса керек. Әулие – лексикамызға араб тілінен енген, адам тағдырына ықпал жасай алатын «қасиетті, киелі жан» мағынасындағы сөз. Ауыспалы мағынада «ең қадірлі, таңдаулы, керемет» мәнін береді [5, 651-б.]. Осы өзара байланысты екі мағына табиғаттың ерекше әсем, үйлесімді жасалған нысандарына таңылып, діни ұғыммен Әулие гидронимін тудырған. «Әулие, Әуликөл, Әулиеағаш сияқты жерлер табынатын орынға айналып, ондай жерлерге оба тас үйіліп, ақтық байланатын болған. Бұл мұсылман дінінің үрдісі емес, жер-суға табынатын Тәңір дінінен қалған әдет-ғұрып» [6, 147-б.]. Әулие культінің орнығуына жергілікті халықтың табиғат нысандарына табыну жорасы (мысалы, көрікті тау-тас, сырлы үңгір, шипалы көл, бұлақ), шаманистік мифологиясы, әруақтарды ұлықтау рәсімдерімен үндесіп жатыр.

Қазақстан аумағында «ресми тізімге алынған өзен тауларының ішінде «әулие» сөзімен келетін – 26 өзен, «баба» сөзімен – 12 өзен, «ата» сөзімен – 14, «бала» сөзімен 40, «қыз» сөзімен 3, «Алла» сөзімен 3 өзен кездеседі екен». Ал ірілі-ұсақты бұлақ-бастаулар, құдықтар туралы мәліметтер толық жинақталмаған, негізінен, ел аузындағы аңыз-әңгімелерде сақталғандықтан, олардың нақты санын шығару қиын.

Қазақ даласындағы географиялық нысандардың пайда болуы туралы мифтерді шартты түрде екі топқа жіктеуге болады. Біріншісі – тау-тастың пайда болуы туралы мифтер, екіншісі – өзен-су, көлдердің пайда болуы туралы мифтер. Кейбір мифтерде тау-тас жаудың қуғын-сүргініне тап болған немесе күнәлі болып қарғысқа ұшыраған әйелдердің «тасқа айналу» мотивінен туындаса (Қырық қыз, Үшқыз, Шілтер әулие, Масат Ата, Азанұр әулие), түрлі қастандық салдарынан қаза тапқаннан кейін олардың денесінен (қанынан, ізінен) тау, тас, бұлақ (Укаша Ата, Шілтер әулие) пайда болған.

Мысалы, Шілтер деген әулие серіктерімен намаз оқып жатқанда жау қоршауында қалып, жаратушыдан өздерін тасқа айналдыруын тілеп, сол мезетте тасқа айналып, қатып қалыпты. Сол жер Қырық Шілтер әулиенің жері аталып, сонда үш бұлақ ағып жатыр екен. Үшеуінің дәмі де үш түрлі, біреуі іш ауруларына, екіншісі – көз, үшіншісі құлақ ауруларына дәру дейді. Түлкібас әулие түкіріп қалғанда он екі қарсыласы езіліп кетеді, сол жерде он екі бұлақ пайда болады [7, 197-б.]. Сол сияқты Укаша әулиенің (IX–X ғ.) қаза тапқанда домалаған басы жетіп тоқтаған жерде киелі құдық пайда болып, қабірінің қасынан көз жанарды емдейтін бұлақ ағып шығады. Аңыз бойынша Укаша ата Мұхаммед пайғамбардың сақабасы, мұсылмандардың әскери қолбасшысы болған. Шапса қылыш өтпейтін, атса оқ өтпейтін қасиет дарыған алып денелі, батыр болған. Заманындағы дін жаулары Укашаның басын намаз оқып отырған жерінде шауып түсіреді. Бас сүйегін қорламақ болғанда, жерге түскен бас домалап кетіп екі қырдан асып барып жер астына түсіп кетеді. Орында құдық пайда болады. Халық арасында құдық суы жер асты арқылы Меккедегі Зәм-зәм бұлағымен байланысады деген түсінік бар. Құдықтан су біреуге шығады, біреуге шықпайды. Халық шелек салғанда су шығатын болса, ол адамның зияраты, тілегі қабыл болды деп түсінеді. Бұл қасиетті сулар елді емдейтін, сауықтандыратын шипалы орынға айналған. Мұндай орындар Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Сыр бойында көптеп кездеседі. Мұның өзі өткен замандарда халықтың көп қоныстанған жерлері туралы ақпарат береді.

Ертедегі адамдар бұлақтардың пайда болуын Пайғамбардың атымен байланыстырады. Сол бұлаққа «пайғамбарлар тоқтапты, су ішіпті, сусын немесе ем керек болғандықтан, жер астынан шипалы су шығарыпты» деген аңыздар кездеседі. Мысалы, Қазығұрт аймағындағы Көктөбе бұлағы қасиетті, емдік шипасы бар су көзі болып саналады. Көктөбе бұлағы төңірегінде Ана бұлақ, *Ата бұлақ*, *Бала бұлақ*, *Қыз бұлақ* сынды бұлақтардың орналасуында да мифологиялық астар бар.

Діни әдебиеттерде, аңыздарда айтылатын қасиетті, қастерлі судың кәусар – «бейіштегі бұлақ», Әбілхаят суы, яғни өлместің суы, зәмзәм суы деп аталатын үш түрі бар. «Мифтік аңыз-әңгімелердің тағы бір тобы өзен, бұлақ көздерінің пайда болуы пайғамбарлардың, әулиелердің аса таяғы мен аяғы тиген жерлермен байланысты айтылады». Бұлар қасиетті сулар деп есептеледі. Діни аңыз-әңгімелерде Мұса пайғамбардың аса таяғы түрткен жерден бұлақтың көзі ашылады. Ысмайыл пайғамбардың Ажар (Хажар) ана құшағындағы сәби кезінде өкшесі батқан жерден Алла Тағаланың рақымшылығымен бұлақтың көзі ашылады. Елсіз шөл дала Мәруа мен Сафаның аралығында қалған ана мен бала сол бұлақтан сусындап, тірі

қалады. Бұлақ Зәмзәм деп аталады. Ажар ана бұлақтың жан-жағын таспен қоршап, баласымен сол маңды мекен етеді.

Осындай қасиетті сулар көршілес қалмық халқының қоғамдық санасының рухани саласымен байланысын бейнелейтін «Аршан», «цаган» және «хар» компоненттері бар қалмық жер атауларында да кездеседі. «Әдетте, олар ең ежелгі шыққан және қазіргі қалмақтардың ата-бабаларының діни нанымдары, әдет-ғұрыптары туралы құнды ақпарат береді. ... «аршан» компоненті бар 11 топоним табылды – *arsiyan, rasiyan* (санскр. *Raṣāyana*) – «өлместің суы; ғибадатханаларда тұтынылатын қасиетті су; минералды, емдік су» [8, 86-б.].

Америкалық ғалым Вильям Басктың көрсетуінше, американдықтардың мифтері мен аңыздары олардың су туралы түсініктерін, олардың өмірімен байланысын және суға қатысты мәселелерді шешуге тырысуын көрсетеді [9]. Осыған орай ғалым тұңғыш рет гидромифология терминін енгізген.

Испандық ғалымдар: «Судың бай және күрделі мәдени тарихы бізді оны біртұтас зерттеуге және мифтер Жер туралы ғылымдарды зерттеу үшін бере алатын барлық нәрсені зерттеуге итермелеуі керек. Білім мен парадигмалардың қиылысу саласы ретінде геоморфология мен гидромифология ұсынған кодты оқудың әрқашан жақсы нәтиже беруі оңай емес, бірақ біз мыңдаған жылдар бойы адамзат жинаған және тарихта жинақталған тәжірибеден бас тартпауымыз керек. Табиғат туралы аңыздарды және жалпы геологиялық және гидрологиялық мазмұндағы мифтерді жай ғана түрлі-түсті анекдоттар, жергілікті әңгімелер немесе туристік қызығушылықтар деп санауға болмайды, бірақ оларды ғылымда, сондай-ақ коммуникация мен білім беру саласында түсінуге және жұмыс істеуге болатын ойдан шығарылған материал ретінде түсіну керек, - деп көрсетеді [10]. Аталған еңбектерден ертедегі зерттеушілердің мифологиядан, археологиядан және шежірелерден гидрологиялық құбылыстардың себеп-салдарлық байланыстарын қалай қарастырғанын біле аламыз. Үміт пен қорқыныш діннің негізі болып табылады және су ресурстарын басқару алғаш рет дін арқылы жүзеге асырыла бастады. Ертедегі адамдар өздерінің су ресурстарын әртүрлі өркениеттерді дамыту үшін пайдаланды. Бұл алғашқы өркениеттердің пайда болуы гидрологиялық қана емес, құдайлар мен мифологияның рөлін жалғастырған табиғи немесе антропогендік гидрологиялық дағдарыстармен байланысты болды.

Әуелде мифтік наным-сенімге қатысты ырым-тыйымдар бірте-бірте қоғамдық қатынаста сумен байланысты этикалық нормалардың орнығуына негіз болды. Суды ысырап қылмау, бұлақты, өзенді қоқыспен былғамау, ағын суды бөгемеу, арнасын бұзбау т.б. тыйымдар, сондай-ақ бұлақтың көзін

ашу жұртшылық игілігі үшін сауапты іс делінеді. Өзен-сумен байланысты мифтик, этикалық, прагматикалық көзқараспен қатар этнос санасында эстетикалық таным-түсінік қалыптасқан. Халық жерді байлық, айды сұлулық, суды молшылық, жомарттықпен қатар тазалықтың символы деп таныған.

Сонымен қатар католик дініндегі елдерде «Әулие» дегенді білдіретін *сан, сант, санта, сент* терминдері бар көптеген жер-су атаулары кездеседі. Бұл туралы ғалым С. Н. Басик өз зерттеуінде:

«Католик елдерінде «Әулие» дегенді білдіретін сан, сант, санта, сент терминдері бар көптеген жер атаулары бар. Сонымен, Францияда осы терминдермен өте көп атаулар белгілі – Сент-Жермен, Сент-Жак, Сент-Мартин, Испанияда – Сантьяго, Англияда – Сент-Джордж және т.б. Олардың пайда болуы Орта ғасырларға жатады. Мұндай жер атаулары жаңа әлемге мигранттар ретінде ғана емес, басқа себептермен де келді: ашушылар олар үшін Жаңа объектілерді көбінесе ашылу болған әулиенің күнімен атады. Сол сияқты колонистер құрған жаңа қалаларға да осындай атаулар берілді. Нәтижесінде Сент-Лоуренс өзені мен шығанағы, Сан-Сальвадор, Сан-Хосе, Сан-Франциско жер атаулары және басқа да мыңдаған атаулар пайда болды» [11, 68-б.].

Әулие, әулиелік культіне қарама-қарсы сипаттағы *шайтан* компонентімен тіркескен гидронимдер де елімізде көптеп кездеседі. Қазақстанның ең әдемі, көрікті жерлерінің бірі Қарқаралыда Шайтанкөл бар. Көлдің адам білгісіз керемет сыры бар деседі. Бұғылы тауының шыңында орналасқан көлдің Шайтанкөл аталуы тегін емес. Себебі көлдің ортасы қап-қара болып, иірімденіп жатады. Мұны көрген адам көлге түсіп шомылуға жүрексінеді. Тағы бір қызығы, көлдің қарсы жақ жағалауларының арасының алыс еместігіне қарамастан, кейде келесі жағадағы адамдар көрінбейді. «Шайтан алып кетті ме, қайда кетті», – дегеннен «Шайтанкөл» атанып кеткен дейді. Бұл көлге қатысты халық аузында қалған төрт түрлі аңыз бар.

Шайтанкөл гидрониміндегі шайтан сөзі діни ұғыммен байланысты. «Шайтан діни мифологиялық санада адамзатқа зұлымдық жасап, алдап-арбап, оларды Алла Тағаланың тура жолынан тайдырушы жан иесі». Шайтан атаулының барлығы Ібілістен тарайды және соның бұйрығын орындайды. Шайтанды адастыру үшін тура атамай «Кертабан», «Шимұрын» деп түрліше атаған. «Албасты», «сайтан» сөздерімен синоним болып келеді. Жын-шайтанға толы деген сенімге байланысты қойылған. Албасты – халық ертегілері мен аңыздарындағы жын-перінің бір түрі. Бұл сөз кейін жексұрын, оңбаған деген мағынаға ие болған. *Алб* (палуан) деген сөз басты деген етістіктің бірігуінен жасалған болуы керек. *Алыб/алым* сөзінің төркіні түрік-моңғол тілдеріне ортақ «алу» етістігінен шығады. Алғашында *алба* (н) – қызмет, әскери қызмет деген мағынаны білдірген, кейіннен *алт* – батыл

деген мағынаны білдірген. Көне түркі тілінде алып – денелі, ұзын бойлы жігіт, батыр, шағатайша да солай. Ал чуваш, татар аңыздарында жын, періні «албасты» дейді [12, 228-б.]. Бұл сөз қазақ тіліне осы чуваш-татар арқылы алдыңғы моңғол тіліндегі мағынасымен ұласып ұзын бойлы жын, пері мағынасында енген секілді. «Ежелгі дәуір адамдары әр заттың, нәрсенің не жақсы, не жаман иесі бар деп түсінген. Сондықтан жақсы жақтағыларды құдай, періште, пайғамбар, әулие деп атап, жаман жақтағыларды шайтан, албасты, пері деп сенген» [13, 95-б.].

А. И. Левшин өз зерттеуінде «Олардың барлығында әлемді жаратқан ең биік жаратылыс туралы түсінік бар, бірақ олар Құран заңдары бойынша ғибадат етеді, басқалары исламизм ілімін ежелгі пұтқа табынушылықтың қалдықтарымен араластырады, ал басқалары ізгі Құдайдан басқа, адамдардың бақыты туралы өкініп, оларды хұдай деп атайды, зұлымдық рухы немесе шайтан, зұлымдықтың қайнар көзі» – дейді [14, 313-б.].

Шайтанкөл, Шайтанқұдық, Шайтанбұлақ қатарлы гидронимдер тылсым күш иесіне қатысты болып қана қоймай, халықтың үрейін де тудырған. Ғалымдар мұндай атауларды қоюдың бірнеше себебін түсіндіреді:

а) алыс, елсіз жердегі топонимдерге;

ә) жолы қиын, қауіпті нысандарға)

б) жерді қоры үшін, «шайтаны бар» деген лақап тарату мақсатында [6, 147-б.]. Яғни, табиғаты көрікті жерлерді сол қалпында сақтап қалу үшін де осындай атауларды берген екен.

Шайтан атауымен кездесетін гидроним тек Қазақстан территориясында ғана емес, көршілес Ресей елінде де Шайтанка, Шайтанское, Шайтан, Шайтан-Коба, Шайтанск, Шайтанка малая т.б. кеңінен танымал. Бұл атаулар халықтың үрейін тудыратын табиғат ескерткіштері ретінде көрініс тауып «қарғыс» мағынасындағы сипатқа ие болған. А. В. Виноградов Шайтанка өзені туралы: «Бұл жерде шайтандар пұттар, ал кішкентай шайтандар – оларға табынушылар, яғни пұтқа табынушылар, барлық жергілікті халықтар деп аталатыны белгілі. Т. А. Сироткинаның айтуынша, остяк, вогул ескі этнонимдерінен басқа, жергілікті диалектілерде *самойедтер*, шайтандар атаулары бар; «шайтандар» – бұл угор халықтары өкілдерінің танымал атауы» – деп, бұл гидронимді халықтың атымен де байланыстырған [15, 32-б.]. Сонымен қатар Чертовка, Чертыво, Чертановка, Чертовская сияқты гидронимдерге түсінік бере отырып, бұл атаулардың да жайдан-жай пайда болмағанына мысалдар келтіреді

Қорытынды

Қорытындылай келе, қазақ халқы географиялық нысандардың атауына *әулие, баба, алла* компоненттері арқылы рухани тазару, денсаулықты жақсарту, өркендеу үшін қасиетті суды қолдана отырып, жоғары

күштерден амандық сұрап, бата-тілектерін жолдаса, *шайтан*, *сайтан* компоненттерін қолдана отырып табиғаты көркем жерлердің сұлулығын сақтап қалу мақсатында қолданған. Қазақ халқының антологиялық табиғатын, көп қырлы ерекшеліктерін, дүниетанымын тек қана тілдік, табиғи-географиялық тұрғыдан ғана емес, киелілік, наным-сенім, діни көзқарастарын мифологиялық, лингвокогнитивті тұрғыдан, антропоэкеттік парадигма аясында қарастырудың маңызы зор. Әлемді тіл арқылы таныса, тілдегі атаулар арқылы сол халықтың ментальды болмысын, салт-санасын, тыныс-тіршілігін тануға болады. Әрбір атау – көнеден хабар бере алатын баға жетпес тарихи мұра. Кез келген географиялық объектіге атау белгілі бір мақсатпен берілген. Демек, жер-су атауларын зерттеудің басқа тілдік категориялардан айырмашылығы – олардың терең тарихи, лингвокогнитивті, лингвомәдени сипатында болып келеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қайдар, Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1998. 304 б.
- 2 **Мәдиева, Г. Б., Иманбердиева, С. Қ.** Ономастика: зерттеу мәселелері [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2005. 240 б.
- 3 **Жүнісов, Д.** Өзен-көл атаулары [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан, 1991. – 128 б.
- 4 **Жанұзақ, Т.** Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық) [Мәтін]. – Алматы : Өнер, 2011. – 496 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1979. – 1-том. – 651 б.
- 6 **Бияров, Б.** Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері : монография [Мәтін]. – Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
- 7 **Қондыбай, С.** Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері. Энциклопедиялық басылым [Мәтін]. – Алматы : Қазақ тілі баспасы, 2018. – 480 б.
- 8 **Манджиева, Э. Б., Кичикова, Н. А.** Сакральное значение топонимов Республики Калмыкия с компонентами «аршан», «цаган» и «хар»: лингвокультурологический аспект [Текст]. // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия : Филологические науки. – № 7 (111). – Волгоград: издательство ВГСПУ «Перемена», 2016. – С. 105-109.
- 9 **William, Back.** Hydromythology and ethnohydrology in the new world. // Water Resources Research, 1981.

10 **Aitana, Martos García. Ana, Bravo Gaviro.** «Hydromythology and legends about natural phenomena». // Revista Iberoamericana de Ciencia, Tecnología y Sociedad – CTS, Vol. 12. – 2017. [Electronic resource]. – <https://www.redalyc.org/journal/924/92452928009/html/>

11 **Басик, С. Н.** Общая топонимика [Текст]. – Минск : БГУ, 2008. – 168 с.

12 **Қасым, Б.** Күрделі аталым жасалымы : когнитивті-дискурстық ұстаным [Мәтін]. – Алматы : «ЖК Волкова А. В.» баспасы, 2010. – 383 б.

13 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер [Мәтін]. Алматы : Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.

14 **Левшин, А. И.** Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общей редакцией академика М.К.Козыбаева) [Текст]. – Алматы : Санат, 1996. – 656 с.

15 **Виноградов, А. В.** Гидронимы на мифологической основе [Текст]. // Научное обозрение. Биологические науки. – 2017. – № 3. – С. 14–36.

References

- 1 **Qaidar, Ä.** Qazaq tiliniñ özekti mäseleleri: Aktuälnye voprosy kazahskogo iazyka [Actual problems of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Ana tılı, 1998. – 304 p.
- 2 **Mädieva, G. B., İmanberdieva, S. Q.** Onomastika : zertteu mäseleleri [Onomastics: research problems] [Text]. – Almaty : Atamūra, 2005. – 240 p.
- 3 **Jünisov, D.** Özen-köl ataulary [River-lake names] [Text]. – Almaty : Qazaqstan, 1991. – 128 p.
- 4 **Janūзақ, T.** Jer-su ataulary (etimologialyq anyqtamalyq) [Place and water names (etymological reference)] [Text]. – Almaty : Öner, 2011. – 496 p.
- 5 Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Ğylym, 1979. – 1-tom., – 651 p.
- 6 **Biarov, B.** Jer-su attarynyñ sözjasamdyq ülgileri: monografia [Word formation patterns of Earth and water names: monograph] [Text]. – Almaty : Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. – 460 p.
- 7 **Qondybai, S.** Baiyrғы qazaq dūnietanymynyñ negizderi. Ensiklopedialyq basylym [Fundamentals of the indigenous Kazakh worldview. Encyclopedic edition] [Text]. – Almaty : Qazaq tılı baspasy, 2018. – 480 p.
- 8 **Manjjeva, E. B., Kichikova, N. A.** Sakrālnoe znachenie toponimov Respubliki Kalmykia s komponentami «aršan», «sagan» i «har» : lingvokulturologicheski aspekt [The sacred meaning of the toponyms of the Republic of Kalmykia with the components «arshan», «tsagan» and «khar»: linguistic and cultural aspect] [Text]. // İzvestia Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta.

Seria: Filologicheskie nauki. – № 7(111). – Volgograd : izdatelstvo VGSPU «Peremena», 2016. – 105–109 p.

9 **William, Back.** Hydromythology and ethnohydrology in the new world. Water Resources Research, 1981

10 **Aitana, Martos García. Ana, Bravo Gaviro.** «Hydromythology and legends about natural phenomena». Revista Iberoamericana de Ciencia, Tecnología y Sociedad – CTS, vol. 12. – 2017. [Electronic resource]. – <https://www.redalyc.org/journal/924/92452928009/html/>

11 **Basik, S. N.** Obşaia toponimika [General toponymy] [Text]. – Minsk : BGU, 2008. – 168 p.

12 **Qasym, B.** Kürdeli atalym jasalymy: kognitivti-diskurstyq ūstanym [Complex title construction : the cognitive-discursive stance] [Text]. – Almaty : «JK Volkova A. V.» baspasy, 2010. – 383 p.

13 **Jūbanov, Q.** Qazaq tılı jōnindegi zertteuler [Research on the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Memleketтік tıldı damytu instituty, 2010. – 608 p.

14 **Levşin, A. İ.** Opisanie kirgiz-kazachih, ili kirgiz-kaisaskih ord i stepi (pod obşei redaktsiei akademika M.K.Kozybaeva) [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes (under the general editorship of academician M.K.Kozybaev)] [Text]. – Almaty : Sanat, 1996. – 656 p.

15 **Vinogradov, A. V.** Gidronimy na mifologicheskoi osnove [Hydronyms on a mythological basis] [Text]. // Nauchnoe obozrenie. Biologicheskie nauki. – 2017. – № 3. – 14–36 p.

10.09.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. К. Даутқұлова¹, М. С. Атабаева², Ж. К. Отарбекова³, Г. Ақтай⁴

¹Атырауский университет Х. Досмухамедова, Республика Казахстан, Атырау;

^{2,3}Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, Алматы;

⁴Университет имени Адама Мицкевича, Республика Польша, Познань

Поступило в редакцию 10.09.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

НАРОДНАЯ МАГИЯ И АНИМИСТИЧЕСКИЕ БЕРОВАНИЯ В КАЗАХСКИХ ГИДРОНИМАХ

В статье широко рассматриваются ментальная природа человечества, когнитивное сознание, магические и анимистические представления народа на основе гидронимов, сочетающихся со словами әулие (святой), әулиелік (святость), алла (аллаһ), баба (предок), ата (дед), шайтан (черт). В качестве материала исследования рассматриваются казахские гидронимы (наименования рек, озер, родников, источников, колодцев) сакрального, магического, святого, религиозного характера. В ходе исследования установлено количество рек Казахстана с указанными словами, включенные в официальный список. Для определения понятий и направлений, связанных с проблемой исследования, были использованы методы анализа трудов, эксперт, анализ и синтез собранных данных, методы когнитивного анализа, методы статистической лингвистики.

В ходе статистического анализа было установлено 98 наименований рек, имеющих сакральный, магический характер в связи с понятиями святой, предок, дед, ребенок, девушка, Аллаһ. Стало известно, что слово шайтан не встречается в наименованиях рек, оно произносится только в связи с озерами, колодцами, родниками. Как показывают результаты исследования, одинаковое возникновение названий географических объектов, в том числе гидронимов, связанных с культом святости в разных частях Казахстана, свидетельствует о том, что исламская религия распространялась с одного центра и возникла из одного духовного источника. Семантика гидронимов с таким сакральным символом термина «святой» имеет мифологический, сакральный мотив, имплицитно показывает границу между реальным и потусторонним миром. Гидронимы со словами «предок», «дед», «отец» и «ребенок» показывают семейные ценности. Определено, что причиной множества имен, связанных с сатаной, является удаленность объекта, трудный и опасный характер дороги, а также они так названы с целью защиты земли и сохранения ее природы.

Ключевые слова: гидроним, сакральность, магия, лингвокогнитивный, ментальность, табу, тенгризм.

*А. К. Dautkulova¹, М. S. Atabayeva², Zh. K. Otarbekova³, G. Aqtay⁴¹Kh. Dosmukhamedov Atyrau University,

Republic of Kazakhstan, Atyrau;

^{2,3}Kazakh National Women's

Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴Adam Mickiewicz University, Poland, Poznan

Received 10.09.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

FOLK MAGIC AND ANIMISTIC BELIEFS IN KAZAKH HYDRONYMS

The article considers the connection of holy, sacred words and concepts with water in the consciousness of the Kazakh people according to animistic, magical and shamanic beliefs on the basis of hydronyms combined with the words aulie (saint), aulielik (holiness), Alla (Allah), baba (ancestor), ata (grandfather), shaitan (devil). To define concepts and directions related to the problem of research, methods of analysis of works, expert, analysis and synthesis of collected data, methods of cognitive analysis, methods of statistical linguistics were used.

During the statistical analysis, 98 names of rivers were identified that have a sacred, magical character in connection with the concepts of saint, ancestor, grandfather, child, girl, Allah. It became known that the word shaitan is not found in the names of rivers, it is pronounced only in connection with lakes, wells, springs. The identical occurrence of names of hydronyms associated with the cult of holiness in different parts of Kazakhstan, indicates that the Islamic religion spread from one center and originated from one spiritual source. The semantics of hydronyms with such a sacred symbol of the term «saint» has a mythological, sacred motive, implicitly shows the boundary between the real and the other world. The hydronyms with the words «ancesto», «grandfather», «father» and «child» show family values. It is determined that the reason for the many names associated with satan is the remoteness of the object, the difficult and dangerous nature of the road, and they are so named in order to protect the earth and preserve its nature.

Key words: hydronym, sacredness, magic, linguocognitive, mentality, taboo, tengrism

FTAMP 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/HJNO9081>*С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова²^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>*e-mail: serik.elikbay@mail.ru

МӘШҲҮР-ЖҮСІП ЕҢБЕГІНДЕГІ ТЕЗАУРСТІК ТАНЫМ: ҰЛТ ПЕН БИЛІК

Әрбір ұлт өзі бөлек топпен өмір сүрері анық. Ұлт айнасы әр кезде әдебиет болмақ. Қазақ халқының басынан өткен әр қилы тарихы осы әдеби мұрадан көрінеді. Қазақ тарихын, ұлт болмысын зерттеуде біз әсіресе Мәшһүр-Жүсіп жинаған ұлы мұраға жүгінеміз. Бұған дейінгі қасаң жүйе енді керегімізді толтыра алмайды. Өкінішке орай әр ұлттық танымын зерттеу, тарихын қарастыру саяси жағдайларға байланысты реңк алуға. Егер әлем ағылымын, орыс, қытай кейіпкерлерін танытын болса күрд, сары ұйғыр, ногай, башқұрт, саха кейіпкерлерін білмейді. Бұған қоса аталған ұлттардың тарихын, танымын білмейтіні анық. Ұлт өмірінің барын білу үшін біз әдеби мұраларға сүйенеріміз күмәнсіз. Осы бағытта ұлт мұраларын жеткізген М. Ж. Көпеев еңбегіне мол мән береміз. Қазақ танымын, салт-дәстүрін зерттерде Мәшһүр Жүсіп еңбегі басты назарымызда болары хақ. Бұрынғы, кейінгі қазақ тұрмысы аталған ақын жинақтарында кеңінен берілген. Бұған дейін Мәшһүр Жүсіп еңбегі таныстыру, талдау үлгісінде болса енді осы жәдігерлер арқылы қазақ халқының билік жүйесін, өмір сүру ареалын зерттер шақ келді. Мәшһүр Жүсіп еңбегін тезаурустік таныммен қарау біз үшін жаңа жол, соны соқпақ болары анық. Кіріспеді сол кездегі ел жайы туралы айтсақ, қортынды бөлімде неге бұл зерттеу үлгісін таңдағанымызды түсіндірдік. Бұған дейін әдебиет мұраларымызды тек әдеби реңктер көрінісі деп келсек, енді Мәшһүр Жүсіп жинаған қазақ халқының өмір сүру өрнегін, билік пен ұлт бейнесін көрсетер мұрамыз екенін айтар кез туды деп білеміз.

Кілтті сөздер: тезаурус, Мәшһүр-Жүсіп, ұлт, ұлттық таным, мемлекет.

Кіріспе

Демек біз ұлттық танымды зарттейтін кезде мынандай үш бағытта белгілей аламыз.

1 Жойылған немесе жайылу алдында тұрған ұлттарды зерттеу.

2 Белгілі бір империялық бағыттағы өмір сүретін мемлекеттегі титулды ұлттардың ығындағы аз ұлттарды зерттеу. Мысалы: Қытайдағы ұйғырлар, Ресейдегі тохалар т.б.

3 Тәуелсіздік алған ұлттар танымын зерттеу.

Өкінішке орай тәуелсіздік алса да, генефон болса да өзінің ұлттық танымына орала алмай жатқан ұлттардың бар екені анық. Мысалы, өз ұлттық кодынан айырылған бразилиялықтар, египеттіктер сөзімізге дәлел.

Ұлттық таным жаттың аса күшті, екпінді үгіт кезінде әлсіреп барып жойылып кету қауіпіне әкеледі. Бұған бірінші себеп миграция, яғни көшу мен ығысу болады. Егер Шыңғыс хан кезеңінде Далалықтар әлемге жорық жасағанда өздері ғана емес іргелес мемлекеттерге тиктоникалық қозғалыс әкелді. Ал Ресейлік империя қол астындағы крепостнойларды «қара шекпенділерді» қазақ даласын жаулауға жіберді.

Дәл осындай «танымдық шабуылға» төтеп бере алмаған қазақ танымының негізгі ұстыны әдебиет болды.

Қазақ ұлты танымы мен рухы тек әдебиетке келіп пана тапты. Бұл жағдай чехтардың да басында болды. Божена Немцова ертегілері арқылы бүтін ұлт жат жаулауынан аман қалды.

Тарас Шевченко шығармалары да осы қатарда. Тіпті алғашқы христиан діни кітабы қарсылықты көзқарастың туындысы болатын.

Қазақ тілі 19-ғасырда «Мәскеу ұлысының» қыспағымен аясы тарыла бастады. Себебі қазақ танымы биліктен, ғылымнан, білімнен ысырылып тастаған. Дәл осындай олар шақта Дулат, Махамбет, Ыбырай, Шортанбай, Майлықожа тектес ұлт танымын тілге салған тұлғалар бой көрсетті.

Бұлардың ішінде терең канондық екі қаламгер мойны озып бой көрсетті. Бірі Абай болса, бірі Мәшһүр Жүсіп еді

Айналыстым жынменен он бесімде
Кетпестей боп орнады он бесімде.
әуреленіп шарқ ұрдым, жетілдім деп.
Арты қандай болары жоқ есімде [1, 113-б.].

Егер Абай көп жағдайда ішіне үңіліп, адамгершілік пен индивидтікті ту етсе, Мәшһүр ұлт пен ұлыс, дін және таным мәселелерін алдыға қойды [2, 246-б.].

Бір заманда өмір сүрген екі ақын, екі ойшыл түрлі бағытта бір мүддеге қызмет етті. Ұлттық танымды дәл сол кезде, бүгін де ұстап қалған фольклор мен мифология болды. Мәшһүр Жүсіп саналы түрде ауыз әдебиетін жинап кейінге кетті.

Осы арқылы жатжұрттық экспансиясы өз қарсылығын білдірді. Бұл қазақ таным үшін күрес еді. Махамбеттегі өршіл, рух «ерлердің ісі» жеңіліс тапқанды, бұның аяғы басқаша өріс тапты.

Ел ішіндегі бұлқынған күш енді жаңа түрдегі бағытпен ары жылжыды. «Әрі ақын, әрі ақылгөй жан ұлы Абайға ілсе шықты да осы данышпан ұстаздың жолын ағартушылық жолын берік ұстанды, ақындық мұратын да өзіне мұрат тұтты» [3, 3-б.].

Біздің міндетіміздегі негізгі зерттеу бағытымыз Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы тезаурстық таным.

Алғашқы тезаурстық ұғым батыс әдебиетінде пайда болды. Тезаурус туралы Филон Библиский өзінің «Синонимдер сөздігінде» айтса, ағылшын әдебиетінде Питер Марк Роже 1805 жылы тезаурусты жарыққа шығарды [4, 192-б.].

Тезаурус грек тілінен аударғанда «қазына» ұғымын білдіреді. Яғни белгілі бір халықтың жасыра, бөтенге бөктірмес шын асылы осы [5, 231-б.].

Әдебиет Еуропа үшін кейде экзотика, өнер үлгісі секілді көрінгенмен бүгінгі күні ол тіл тасушы, ой ағынының құралы болып қалды.

Әрине Англияның Шекспир кезеңінде әдебиет қоғамның дертті жерін көрсетер, халық пен корольдер арасындағы көпірдей көрінсе де, кейін бәрі солғын тартты.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу материалдары үшін тезаурус жайлы зерттеген ғалымдар мен Мәшһүр-Жүсіп еңбегін басшылыққа алдық. Бұған осы уақытқа дейінгі кешең қарастырылған ұлт пен билік секілді тақырыптарды басты назарда ұстадық. Өкінішке орай тезаурус секілді ірі сала бұған дейін көп мән берусіз келген. Зерттеу барысында салыстыру, герменевтика-тәпсірлеу, жинақтау, структуралық зерттеу әдісін басшылыққа алдық.

Нәтижелер және талқылау

Орыстың әдебиетінің басындағы түркілік «Игорь полкі» туралы жыр негізінен баяндамалық, суреттемелік қалпынан аспады. Олардың кейінгі әдебиеттеріндегі романдық-еуропалық стиль өз халқы үшін мүлдем түсініксіз өнер түрі, ары кетсе салондық биіктен шықпады. Егер француз әдебиетін Ришелье өзі бақылауына алса, орыс әдебиетін әр патша сый сияпат беріп байлап тастады.

Бұл кеңестік дәуірде жалғасын тапты. Қазақ әдебиеті бағыты мен сорына қарай өзімен-өзі қалды. Даладағы әр жыршы ел ұнатқан сөзді айтуға тиісті болды. Басқашаны ел қабылдамады.

Сондықтан әр қазақ ақыны халық қалауынан ұзап шыға алмады.

Қазақ әдебиетін зерттеуші әр ғалым кеңестік дәуірге дейінгі әр ақынды қазақ парасат цензурасынан өткен ақындар деп қабылдауға тиіспіз.

Осылар ішінде ерекше ықылас, тіпті мистикалық дәрежеге жеткен сөз иесі Мәшһүр Жүсіп Көпеев.

Бұған дейін тезаурусты көп ғалымдар тар аяда зерттеп келсе ендігі шақта басқаша, өрісті беткейге шығып келеді [6, 304-б.].

Тезаурус сөз арқылы білініп барып, ойға ұласары белгілі. Ой түбі кей шақтарда әрекетке де әкеледі. Міржақып Дулатов «оян, қазақ» десе де сол шақта бұл негізгі көпшілікке тікелей әсер ете алмады. Себебі М.Дулатов 1916 жылғы көтеріліс кезінде мүлдем басқа бағытты тұтынды.

Бұның аяғы алаш қозғалысының қолдау таппауына әкелді. Себебі қазақ халқы «мәтін» мен «авторды» бөлген жоқ болатын. Осы жағынан алып қарасақ Махамбет өз «мәтінінің» құрбаны болды. Дала ұлттық танымы мәтін мен мәтін иесінің арасын бөліп қарастырған жоқ. Өкінішке орай кейінгі шақтардағы мәтін мен автор алшақтығы дала перзенттерін кейінгі әдебиеттен суытты [7].

Кеңестік кезеңде автор бейнесі мүлдем құбыжықталып, ел қашар түрге түсті. Есениннен басталған бұл үрдіс кейінгі ақын жазушылардың жеңілтек образдары жасалды да сөздері жеңілдетілді.

Қазақ поэзиясы саясат тақырыбынан мүлдем тыс қалды. Бұған қоса қазақ сөз өнері мүлдем ел тынысынан алыстады. Қазақ сөзін тамашалағыш, экзотикалық дәрежеден асырмау ресей патшалығының негізгі міндеті болды. Сондықтан алаш сөзі ішінде қалыптасқан қазақ философиясы өзі өмір сүрген 19-ғасырда мемлекет және билік қажетіне жарамай қалды.

Әрине, адамзат қауымдастығы-бұл өз мақсаттары мен мүдделерін жүзеге асыру үшін кездейсоқ біріккен адамдардың белгілі бір арифметикалық жиынтығы ғана емес, сонымен қатар олардың күнделікті өмірінде күрделілік пен жан-жақтылықпен сипатталатын оларды ұйымдастырудың немесе ұйымдастырудың ерекше формасы. Бұған дейін алып мемлекет болған, кейіндері бодандық дәрежеге түскен қазақ жұрты осы уақытта рухани жұтты басынан кешіруде еді.

Қазақ елі бұған дейін қалыптасқан жүйе болатын. Өміршең әлеуметтік организмде бірлестік тек сырттан ғана емес, іштен де өтеді. Басқаша айтқанда, адамзат қауымдастығын, оның ішінде мемлекетті ұйымдастырудың мақсаты адами қатынастардың табиғатынан ішкі жағынан берілген. Сондықтан олардың ұйымы қалыптасу мен дамудың ішкі заңдарына сәйкес

жүреді. Жүйелік және ұйымдастырушылық саяси әлемнің сипаттамалары саяси ұғыммен қамтылғанның бәрін қамтып алатынына күмән жоқ. Оның негізгі компоненттер орталыққа қарай тартылып, жүйеге айналады. Бұл факт саяси қатынастар әлемінің әртүрлі компоненттері арасында азды-көпті тығыз қарым-қатынастардың болуына байланысты анықталады. Шетелдік және отандық әдебиеттерде саяси жүйенің мазмұны мен мәніне қатысты пікірталастар әлі де жалғасуда. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларында ел жасау процесі мынандай негізгі арналарға сүйенеді. 1. Хандар. 2. Батырлар, 3. Билер, 4. Батырлар, 5. Байлар.

Кез-келген жүйе немесе ұйым, ең алдымен, құрылымдарды, институционалдық инфрақұрылымды қамтиды, олардың негізінде әртүрлі компоненттердің өзара әрекеттесуі мен қатынастары арқылы пайда болуы мүмкін. Осының ішінде аталған елдің негізгі тіректерін қосатын ақындар болмақ. Қазақ қоғамындағы саяси құрылым, қоғамның саяси ұйымын сөз, жыр, әфсана секілді институционалдық инфрақұрылымсыз елестету мүмкін емес. Ал қазақ қоғамындағы негізгі ақпараттық, сөздік шығармашылықсыз әр түрлі саяси жүйелер бір-бірінен, ең алдымен, белгілі бір институттардың қазақ ішінде дәріптелуі, таралып айтылар сипатымен ерекшеленеді.

Сөз және сөз ұстаған жандар қазақ үшін ежелден дала ордасының конфигурациясы, құрылымдық қатынастары, атқарар функциялары, саяси жүйе-бұл қоғамның саяси ұйымын құрайтын институттар мен ұйымдардың жиынтығы. Бұл иерархия ішінде билер ең алдымен, елдің саяси өмірін басқару, басқару және үйлестіру институттары мен органдары бола білді. Бұл деңгейде «саяси жүйе» ұғымын бөліп көрсету, ең алдымен, оның «мемлекет» ұғымымен байланысты «Дала заңы» және ұлттық сот мағыналарының негізгі күші «шежіре» екендігін білуімізге байланысты. Қазақ ұғымындағы «жақсы» мен «жаман» категориясы шежіреге қарап отырылып «текті» иә «тексіз» деп бөлінеді. Себебі біз «осылардың ішінде қазақтың шежірелік мұрасы өзінің тарихи деректерге қанықтығы мен шыншылдығы жөнінде жөнінен айрықша құнды» [8, 12-б.]. Сондықтан да біз Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы «шежіреге» қазақи көзбен немесе ыждаһаттылықпен қарауға тиіспіз. Бұл өз кезеңінде билік баспалдағына барар әр жанға ел ішінде немесе шежіреде електен өткізіліп екшеленеді, немесе олар «ұлт үшін ия хандық үшін ерекше еңбек етуге» тиісті болды [9, 178-б.].

Мәшһүр-Жүсіп «шежіресінің» және «билер сөзінің», «тарихи оқиғалары» секілді жеткен мұрасы тұжырымдамалық мәні кеңірек және әрдайым мемлекеттің өзімен бірдей болуға тиісті және болмауға тиісті құбылыстар мен процестерді қосуға мүмкіндік береді. Бірақ соған қарамастан, мемлекетсіз саяси жүйе жоқ, және, әрине, ол саяси идеяның шоғырланған көрінісі бола отырып, саяси жүйенің орталық, осы тік элементі ретінде әрекет

етеді, оның айналасында қалғандары топтастырылған институттар хандар мен билер, батырлар екеніне көз жеткіземіз. Өткен ғасырлардағы, ұмыт шақтардағы мемлекет пен таза халықтық-танымдық институттардан басқа, ондағы мақсаттық, рулық саяси партиялар, түрлі қоғамдық-саяси ұйымдар, саяси іс-қимыл комитеттері, шешім қабылдаудың әртүрлі институттары мен тетіктері және т. б. мемлекет пен билік негізгі элементтер болып табылады- осы арқыл орданың саяси әлемнің барлық басқа компоненттері біріктіріледі. Ордадағы мемлекеттің маңызды сипаттамаларын анықтау және билік айтарлықтай қиындықтарға тап болғандықтан бұның аяғы бодандыққа әкелді. М. Вебер атап өткендей, мемлекеттің ғылыми тұжырымдамасы, ол қалай тұжырымдалса да, бұл белгілі бір таным мақсаттары үшін жасалған синтез. Ал Мәшһүр-Жүсіп еңбектеріндегі мемлекеттің негізгі осы тұлғалар. Бірақ бұл тұлғалар қанша жерден ер мінез болса да қоғамдық танымдардан аттап өте алмайды. Көшпелі мемлекет сөз тұжырымы арқылы саяси әлемді ұйымдастырады және рәсімдейді қазақ танымында. Хандар бұл институттандырылған нысанда берілген саяси биліктің тасымалдаушысы және осы қызметте билік қатынастарын жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Мемлекет қоғамдағы басқару мен тәртіптің негізгі құрылымын біріктіреді. Бұл жеке мүдделер мен рулық бұра тартуды ұжымдық түрде шектеуге және осылайша озбыр күш, хаос пен тәртіпсіздіктерді теріс пайдалану алдында бақыланатын және реттелген еркіндікті қамтамасыз етуге арналған институт болуға тиісті. Ол механизмдер құрылымдар, мекемелер, билер институты, билік және билік қатынастары, құқықтар сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Мемлекеттік идея-бұл формальды, догматизацияланған саяси-құқықтық нормалар, ережелер, көзқарастар кешені. Мемлекетті саяси жүйенің нормативтік орталығы, оның шегі мен негіздемесі ретінде сипаттаған ортақ ұғым келісім болады. Бұл тәсілмен хандық саясатты анықтауға болады. Ал ақындар ұлттық ортақ игілікті мемлекеттік жүзеге асыруда негізгі күш болады. Қазақ тарихында ақын жыраулар мемлекеттік қоғамды құрайтын адамдардың саяси өзара әрекеттесуінің институционалдық аспектісі ретінде қарастыруымыз керек.

Сонымен қатар, көшпелі мемлекеттегі ең жоғары ұйымдастырылған форма болып табылады да саяси қоғамдастықтар би-шешендер жанына ұйысады. Ол тұтастықты қамтамасыз етуге арналған әр түрлі институттар мен мақұлдар мен қарсылар бірлігі басқару функциялары билер институтына беріледі. Ал хан мемлекеттік бүкіл қоғамды біріктіреді, келісімдік немесе келіспес шешім қабылданып соңғы сөз оның атынан қабылданып вердикт шығарылады. Қоғамның барлық азаматтарына қатысты және олардың барлығының орындауы үшін міндетті билік шешімдері ең бірінші билер көңілінен шығуға тиісті болды. Ал билер мен рубасылар үшін ең жоғарғы

ақы жер иеліктері болды. Рубасылар үшін негізгі дау жерге қатысты еді [10, 371-б.]. Қазақ мемлекеті өз кезеңі үшін ең жоғарғы дәрежедегі демократия шыңы болатын. Әрбір ру өз жерін өзі қорғады. Сондықтан мемлекет ішінде-рулар шенбері және мемлекеттер арасында үлкен саяси процестердің бір бөлігі түрлі салмақта сараланды. Мемлекет-саяси өзін-өзі құрудың негізгі формасы-қатаң шектелген географиялық аумақтағы қоғамның-саяси үстемдіктің белгілі бір түріне бағынатыны рия. Ал қазақ мемлекеті туралы сұрақ-бұл басынан бастап және алдымен қойылар меже бір мүддеге біріккен жандар мекендер аумақ. Ал егер ол жер біреуден тартып алынбай, қорғалып қалатын болса, бұл жердің тиеселі иесі сол автохонды ұлт болмақ. Бұған қоса сол топталған жұрттың ортақ мүддесі, ортақ діні, ортақ діні, ортақ билігі, ортақ жері болуы шарт. Сонымен қатар, бұл аумақта басқа егеменді мемлекеттің билігінен басқа билік, юрисдикциясы- осы ұлысқа ғана таралады. Қазақ хан-сұлтандары көрші қырғыздарға барғанда бұлардың «зандылығы» жойылды. Атап өткендей француз заңгері Л. Дюги, «мемлекеттің табиғаты мүмкін және тек ұжымдық деп танылуы керек, яғни саяси билік және белгілі бір аумақта өмір сүру» (11, 129-б.).

Сондықтан саяси билік ұғымының бәрі тіпті Еуропада да қарапайым халықтың разылығын туғызардай емес болатын- белгілі бір кезеңде биліктің қателік жіберілуі анықталған жерде- қазақ ақын, жыраулары сахнаға шығады. Егер, Еуропада мысалы-«дін заңды биліктің басқа түрі, яғни қарапайым халықтың ұғымында биліктің заңдылығын түсіндірсе «қазақ шежіресі» осы бағытты ұстанды. Даладағы әр шежіреші ұлттық танымның соңғы шырақшылары болды. Қазақ мемлекеті бодандыққа өткен кезде «орыстық молдалар» немесе, приказной молдалар жаулап алушылардың саясатын жүргізге басталды. Бұл оқыған жандар ішінде енді дін тазалығы үшін күрес басталды. Католиктік және православиелік шіркеулер секілді ырықты дін иелері әспеттеліп, далада мешіттер салына басталды. Бұны Құнанбай, Мұса сияқты белгілілер ұйымдасқан ұжымдылықпен қолдады. Патшалы Ресей өзіне қарсыларды қудалап, соттап, өлтіріп жойып отырса, өздерін қолдағандарды марапаттап жаулап алудың гибридтік жүйесін жолға қойды. Өзін қолдағандар үшін Ресей мемлекеті марапат, шен, биліктен басқа жер үлестіріп берді. Мемлекет және билік философиясы принципі бойынша, бодан жұрттың басқа мемлекеттен айырмашылығы, белгілі-аумағы. Айта кету керек, мемлекет өздігінен құрылмас жүйе түрі бола отырып-өз кезегінде адамзат қауымдастығының дамуы фактіге айналды-әркімнің болмаса да, жиынның қалыптасуы мен институционализациясы әлеуметтік құбылыстар деп ұғынуымыз керек. Т. Гоббс бұл туралы дұрыс айтады- мемлекет құру жағдайында -жер меншігі үшін күрес-бұл мемлекеттің әрекеті», өйткені жок жерде мемлекеттер, ана жерде... әр адамның өздеріне қарсы үздіксіз соғысы-

оның көршісінің, сондықтан әркімнің өз қолына алғаны ғана- қарумен және күшпен ұстайды, бұл мемлекеттік мүлік» [12, 192-б.].

Осы күнге дейін ғылыми әдебиеттерде бұл туралы пікірталастар әр қиырлы. Соның бастылары: ұлттық мемлекет, ұлтшылдық немесе ұлты сақталған өзгеге бағынышты «мемлекет». Мысалы, ғалымдар осы уақытқа дейін олар бұл туралы ортақ пікірге келісе алмады.

Әр түрлі тұлғалар не есімдер- әсіресе Италияны біріктіру процесінде басым болды: бұндай мемлекет-Кавурдың басшылығымен құрылған жаңа ұлт, оның процесін Дж. Маззини және Гари-Балли жалғастырды. Германияға келетін болсақ, бұл жерде жанұялық топтардың оның бірігуінен көп бұрын ұлттық қозғалыс қауырт қарқын алған болатын. Бірақ біз елемеге болмас негізгі фактор-неміс ұлтының және біріккен Германияның нәтижесі-темір мінезді канцлер бастаған Пруссия мемлекетінің мемлекет қайраткері Отто Бисмарк болатын.

Осындай мемлекетшіл тұлға қажеттігін айтады өз жинағында Мәшһүр-Жүсіп.

Қорытынды

Қазақ тарихы, салт-дәстүрі, өткені, кеткен күндері жайлы ірі мол мұра тек Мәшһүр-Жүсіп еңбегінде сақталған. Әрине басқа еңбектер болса да олардың басқа ұлт көзімен жазылғанын ұмытпауымыз керек. Шынайы көзбен объекті көзқарастағы бар мұра бүгінгі күні Мәшһүр-Жүсіп еңбегінде ғана.

Тезаурус табиғаты арқылы Мәшһүр Жүсіп еңбегін жаңа қырдан тану дұрыс жолымыз [13].

Егемендік алған кезімізде Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы жинағындағы ұлт қазынасына қайта қарау біздің басты міндетіміз болмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 10-томдық шығармалар жинағы, Павлодар «ЭКО», ҒӨФ 2023. – Т. 1. – 224 б.
- 2 **Көпейұлы, М. Ж.** Шығармалары. 20-томдық шығармалар жинағы, Павлодар, ЭКО, 2013. – Т. 4. – 546 б.
- 3 **Көпеев, М. Ж.** Екі томдық, 2-том, – Алматы, Ғылым, 1992, 224 б.
- 4 Тезаурус. 35-томная большая русская энциклопедия. Том 31. М., 2016. – С. 752.
- 5 **Захаров, Н. В., Луков, А. В.** Школа тезаурусного анализа. Знание. Понимание. Умение. – 2006 – № 1 – С. 456.
- 6 **Луков, В. А.** Тезаурус : Тезаурусный подход к пониманию человека и его мира- М. : Изд-во Нац. Ин-та бизнеса, 2008. – 784 С.

7 **Елікбай, С.** «Қазақ әдебиеті» газеті. Бодандық әдебиеті ұлттың рухани дамуына ықпал ете ала ма? 24.07.2023

8 **Сейдімбек, А.** Қазақтың ауызша тарихы- Астана : Фолиант, 2017. – 728 б.

9 **Гумилев, Л. Н.** Қиял патшалығын іздеу. – Алматы : Балауса, 1991. – 442 б.

10 Абай Энциклопедия. Алматы : «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 750 б.

11 **Дюги, Л.** Конституционный право. М., 1908. – С. 320

12 **Гоббс, Т.** Сочинение, М., 1989–1991. – Т. 1–2.

13 Przepisy edytuj Bożenna Bojar (red.) : Słownik encyklopedyczny informacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych. Warszawa: Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, 2002, s. 278, seria: Nauka, Dydaktyka, Praktyka. ISBN 83-87629-84-7.

References

- 1 **Köpeüly, M. J.** Şyğarmalary. 10-tomdyq şyğarmalar jinağy, [Collection of works in 10 volumes]. – Pavlodar «EKO», NF 2023. – Vol. 1. – 224 p.
- 2 **Köpeüly, M. J.** Şyğarmalary. 20-tomdyq şyğarmalar jinağy, 20-volume şyğarmas of zhinagi. – Pavlodar, EKO, 2013. – T. 4. – 546 p.
- 3 **Köpeev, M. J.** Eki tomdyq, 2-tom, [In two volumes, volume 2,] – Almaty, Ğylym, 1992. – 224 p.
- 4 Tezaurus. 35-tomnaia böłşaia rosiskaia ensiklopedia. [The 35-volume great Russian encyclopedia.] Vol. 31. – M., 2016. – P. 752.
- 5 **Zaharov, N. V., Lukov, A. V.** Şkola tezaurusnogo analiza. Znanie. Ponimanie. Umenie. [The school of thesaurus analysis. Knowledge. Understanding.] – 2006. – № 1. – P. 456
- 6 **Lukov, V. A.** Tezaurusy : Tezaurusnyi podhod k ponimaniu cheloveka i ego mira, [A thesaurus approach to understanding man and his world-, M. : İzd-vo], Nas. İn-ta biznesa, 2008. – 784 p.
- 7 **Elikbai, S.** «Qazaq ädebieti» gazetı. Bodandyq ädebieti ülttyñ ruhani damuyna yqpal ete ala ma? [Newspaper «Kazakh literature». Can Bodhisattva literature contribute to the spiritual development of the nation?] 24.07.2023.
- 8 **Seidimbek, A.** Qazaqtyñ auyzşa tarihy- Astana: Foliant, [Oral history of Kazakhs – Astana : Folio] 2017. – 728 p.
- 9 **Gumilev, L. N.** Qial patşalyğynızdeu. [Search for the realm of fantasy]. – Almaty : Balausa, 1991. – 442 p.

10 Abai Ensiklopedia. «Qazaq ensiklopediasynyñ» Bas redaksiyası, «Atamūra» baspasy, General editorial office of «Kazakh encyclopedia», Almaty: Atamura, 1995. – 750 p.

11 **Dügi, L.** Konstitutionnyi pravo. [Constitutional law]. M., 1908. – P. 320.

12 **Gobbs, T.** [Sochinenie, Essay]. – M., 1989–1991. – Vol. 1–2.

13 Przypisy edytuj Bożenna Bojar (red.): Słownik encyklopedycznyinformacji, języków i systemów informacyjno-wyszukiwawczych.

30.10.24 ж. баспаға түсті.

13.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 30.10.24.

Поступило с исправлениями 13.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ТЕЗАУРУСНОЕ ПОЗНАНИЕ В ТРУДЕ МАШХУР-ЖУСУПА: НАЦИЯ И ВЛАСТЬ

Очевидно, что каждая нация живет отдельной группой. Зеркалом нации всегда будет литература. В этом литературном наследии отражена вся история казахского народа. В изучении казахской истории, национальной идентичности мы особенно обращаемся к великому наследию, накопленному Маихур-Жусупом. Предыдущая система больше не может заполнять то, что нам нужно. К сожалению, изучение каждого национального познания, рассмотрение истории приобретает оттенок политических обстоятельств. Если мир узнает английских, русских, китайских иероглифов, он не узнает курдских, уйгурских, ногайских, башкирских, сахаских персонажей. Кроме того, он не знает истории, познания этих народов.

Несомненно, мы полагаемся на литературное наследие, чтобы узнать о существовании жизни нации. В этом направлении большое значение придаем труду М. Ж. Копеева, передавшего наследие нации, казахское познание, обычаи и традиции.

Ключевые слова: тезаурус, Маихур-Жусуп, нация, национальное познание, государство.

*S. T. Elikpayev¹, B. K. Kapasova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 30.10.24.

Received in revised form 13.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

THESAURUS KNOWLEDGE IN THE WORK OF MASHHUR-ZHUSUP: NATION AND POWER

It is clear that each nation lives in a separate group. The mirror of the nation will always be literature. The history of the Kazakh people is reflected in this literary heritage. In the study of Kazakh history and the nature of the nation, we especially turn to the great heritage collected by Mashhur-Zhusup. The previous cunning system can no longer fill what we need. Unfortunately, the study of each national knowledge, the consideration of its history takes on a tone depending on the political situation. If the world recognizes English, Russian, Chinese characters, it does not know Kurdish, yellow Uyghur, Nogai, Bashkir, Sakha characters. In addition, they do not know the history and knowledge of these nations.

There is no doubt that we rely on literary heritage to know the existence of the nation. In this direction, we attach great importance to the work of M. Zh. Kopeev, who conveyed the heritage of the nation. Kazakh culture, traditions and Customs

Keywords: thesaurus, Mashhur-Zhusup, nation, national knowledge, state.

<https://doi.org/10.48081/PJQH4206>

***E. Yerkinbekova¹, L. Kumar²**

¹Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8930-336X>

²ORCID :<https://orcid.org/0009-0005-2637-0936>

*e-mail: clerki@mail.ru

ESSAY AS A LITERARY GENRE

The article provides an overview of scientific research related to the genre features of essay writing, systematizes the definitions given to essays. The features of the essay as a literary genre are analyzed and analyzed. The purpose of the study is to determine the genre character and features of the formation of essay writing as a literary genre in Kazakh literature. The relevance of the research topic is due to the constant interest of philologists of various profiles in the essay genre. Being by definition a free form, the essay is difficult to generalize. The study used such methods as generalization, systematization, analysis and formulation. The article examines the philosophical, literary-critical, journalistic and lyrical features of the essay. Only when the lyrical tone of the essay prevails, it will quickly reach the reader's heart and make an impression. The article says that «the work reflects the subtle curves of the human soul, psychological transparency and romantic mood, and also reveals the stylistic originality of the author. Another feature of the essay is its clear formulation. «It artistically reflects philosophical thought and historical knowledge» the conclusion is made.

The results of the study can be used in conducting research related to essay writing, in lectures on the courses «History of Kazakh Literature», «Literary Criticism».

Keywords: literary genre, essay, prose, journalism, literary studies, a memoir novel.

Introduction

Literature reflects the artistic reality of certain periods, embroidering the people's life of yesterday, their breath of today. In the literature of any country, the essay is a valuable genre of artistic creativity. Each genre has its own specifics and its own character.

One of the genres, no matter what phenomena occur within the genres, is the essay genre, which is used for certain stylistic, artistic purposes and occupies a special place among works of art. The Essay genre is a genre of philosophical, aesthetic, literary criticism, journalism, fiction, which is built on new assumptions and conclusions, if you look at established conclusions from a new angle, in your own way, out of habit, along ancient paths.

The word «Essay» translated from French means experience, work, opportunity. Such researchers as the French thinker Michel Montaigne, N. L. Leiderman, L. V. Kupriyanovsky, Z. I. Kirnose, G. M. Zweig, the founders of this genre, classify this genre as autobiographies, biographies, diaries, memoirs, essays, epistolary literature, documentary drama, etc. These genres are similar to the types of art of late antiquity, and the history goes back to the Renaissance, when fiction and documentary literature was an attempt at science and artistic research of man, society, history.

Materials and methods

During the research, methods such as summarization, systematization, analysis, and formulation were used.

In Kazakh literary studies, the novel-essay genre is discussed in N. Baltabaeva's dissertation «The history of the formation of the Kazakh novel-essay genre, individual and traditional principles of its teaching» [1]. In this study, the author, studying the works of prominent representatives of Kazakh literature, reveals the genre features of the novel-essay. Also, several articles by K. Ergobek, S. Negimov, and D. Iskak discuss essayism in Kazakh prose. The history of the emergence of the essay as a literary genre in Kazakh literature, its formation, development, and the origin of the essay genre in Kazakh literature, originating from Abai's karasoz, its classical nature, as well as the classification of the essay genre in world literary studies, genre-forming factors, the general rhythm and artistic harmony inherent in the essay in Kazakh literature, and the nature of its transformation into a literary process are taken as a basis.

The founder of the essay genre is the French humanist philosopher M. Montaigne. This genre first appeared in his book «Experiments» [2, p.8]. In this work, the writer reproduces some of his thoughts, conveying the inner world of one person – the author. Everything that makes up the writer's outlook: the past and the present, the fates of many people and events, is considered by him as part of his personality. His work belongs to the Renaissance. The worldview

of this time was based on the scientific method and experiment in cognition. For Montaigne, experience is not a source of scientific knowledge, but of literary and humanistic communication with people, books, works of art, etc. The author discusses everything: politics, philosophy, bookish wisdom, but not as a politician or philosopher, but from the position of an outside observer, offering his own «angle of view», and examines the objects of his depiction «not in isolation, but as an element of the world of culture» [2, p. 6]. Montaigne's observations of the work of his consciousness seem especially valuable; he not only reflects on certain objects, but also observes the process of his thought. His observations are based on a special principle of understanding the world and oneself. Francis Bacon was the first in English literature to give the title essays to his works, published as books in 1597, 1612 and 1625.

The English poet and playwright Ben Jonson first used the word essayist in 1609.

The term «essay» was especially widespread in England, France, and Poland. In Germany, the term «sketze» is used – a sketch, a record of impressions, a fragmentary story.

Translated from French, *essai* means «test, attempt», and the word itself is derived from the Latin *exagium* – «weighing». In the «Great Encyclopedic Dictionary», an essay is understood as a genre of prose – philosophical, journalistic, literary-critical or historical-biographical [3]. The «Projective Philosophical Dictionary» states that «an essay combines: existential authenticity, coming from a document, mental generality, coming from philosophy, figurative concreteness and plasticity, coming from literature» [4]. Indeed, the essay demonstrates the interaction of conceptual and figurative thinking. In addition, all definitions emphasize the main features of the essay – free form, individual interpretation and subjectivity.

Results and discussion

Researchers give different definitions of essay. «Essays are written theoretical reflections of major writers who have turned to the language of sociology, psychology, religion, and literary criticism. In these essays, two principles must be distinguished: «formalizing» (theoretical: religious, scientific, philosophical) and «artistic» (figurative, rhetorical)» [5, p. 34].

The essay is based on a sense of the mysteriousness of nature, a special solemnity of language colors, a richly decorated composition. In this work of art, the essayist generously conveys his intellectual wealth, the experience that he saw and felt in his life's journey. In the character of the Essay, his native works are characterized by bold assumptions and sharp proposals, reasoning and controversial assumptions, thoughts, conclusions, encouraging the expansion of the horizons of knowledge.

A number of researchers claim that «The essay is connected with science, journalism and fiction, although, in addition to them, it is an independent genre. The essay examines the genre closest to «expert literature» and uses philosophy, literature, politics, criticism, art, aesthetics, ideology as objects» [6, p. 378].

The most important factors for an essay are: relevance, expressiveness and imagery. Life itself proves that the authors of successfully written essays can be philosophers, historians, cultural scientists, art historians, journalists, knowledgeable in the private sphere, and therefore, the genre of the essay depends on the intellectual wealth of the author, on the originality of the style of conveying to the people what he learned, saw, felt, connected with life.

As for classification, in the context of the subject of the article it is more convenient to divide the entire set of essayistic works into two large groups: a subjective essay, where the main attention is paid to the disclosure of the author's position, and an objective essay, where the personal principle is subordinated to the subject of description or a certain idea.

N. Baltabaeva identifies the following types of works related to the essay genre: «essay», «essay-story», «essay-criticism», «essay-story», «essay-ballad», «historical essay», «story-essay», «memory essay» [1].

One of the tasks of the essay genre is to impress the reader with your thoughts. The starting point can be a bright statement or a polemical definition that determines the further presentation. It is distinguished by freedom of narration, the author needs to win the reader's trust and interest, attract his attention with simple and capacious sentences.

The famous theorist of essay writing, the founder of humanistics as a discipline integrating the entire set of humanities, M. Epstein asserts that «the calling of the essay is to defend free thought, to move away from the dogmas imposed on man by society, to form a new social consciousness» [6, p. 350]. In this regard, he places «self-justification of individuality» first among the features of the essay as a genre. In his opinion, the author's «I» in the essay is not the direct subject of description, but is revealed indirectly, through the attitude to the issues raised. It is the connecting center that holds any set of issues involved in the discussion process in an aesthetic and value unity. M. N. Epstein introduces such a concept as «thought-form» or «essay» [7, p. 150], meaning «a free combination of a specific image and an idea that generalizes it». And the idea and image «are fastened together through the personality of the one who connects them in the experience of self-knowledge».

Essayistics poses problems of a universal and national nature, turns to literature itself as a subject of reflection.

The global problem that humanity has faced, and to which essayists have immediately responded, is genetic manipulation and cloning. The genre form of

essay has been in demand throughout the history of mankind, since its content is «...the tragic face of time, the disharmony of reality...» and the resulting «...contradiction of man himself...» [7, p. 32]. This ideological position of essay writers is explained by their desire to overcome the tragic gap between universal and individual-personal values of man and to find, as far as possible, a point of support in life – those moral and ethical guidelines that could lead peoples and cultures out of the chaos into which revolutions and wars have plunged them.

M.N. Epstein discovers in the essay not only a range of two (or more) diverse points of view of the genre, but also a strategically sustained cognitive method – essayism. From his point of view, this method consists in the fact that it itself is the subject of writing, it «turns into a method of writing, into a starting point» [6, p. 123].

The author's inner thought determines the freedom of composition, different speech manners, types, kinds of statements, easily connected in the space of a single work. The author's observations of his own personality are presented as universal.

Works in the essay style on national literature, primary sources: «The Thirty-eighth Word of Edification» by Abai Kunanbaev, «Diary of a Journey through Issyk-Kul» by Shokan Ualikhanov, «The Life of Mutilgan» by Shakarim Kudaiberdiuly. Essay types in the legacy of the Kazakh writer, who formed his school based on Abai's aphorisms, continued to develop taking into account traditions and innovations. «Country and Land» by Oralkhan Bokey, «When Letters Speak» by Abdilda Tazhibaev, «Eltinzhai» by Gafu Kairbekov, «Me and My Contemporaries» by Azil Khan Nurshaykov, «A Plate of Bread» by Safuan Shaimerdenov, «Saken Seyfullin» by Tursynbek Kakishev, Mukhtar Magauin «I», «The Ghost of Days That Will Never Come» by Kalikhan Iskakov, «Fix Your Cradle» by Tursyn Zhurtbay and others.

Today, the essay genre, as a literary genre, is gaining its viability. «The viability of the essay must be determined by the fact that it absorbs the good qualities of fiction and science and allows the reader to move the game» [9, p. 230].

Critic K. Ergobek: «An essay is a genre that relates to any genre that exists in every literature. An essay is a collection of experiences and reflections. An essay is the idea that due to the lyrical moment of contemplation, global thoughts and exciting problems can arise» [10, p. 70].

The main principle of the essay is that it combines several genres. Even in the context of a short essay, one can notice deep philosophical thoughts, qualities inherent in artistic and literary works, «critical intuition» and journalistic knowledge. The essayist speaks only for himself. In the essay, the author expresses his opinion on the issue under consideration and offers new ideas. The essay is of a philosophical, literary-critical and journalistic nature. It is worth noting that one of the main characteristics of the essay is its artistic, but at the same time critical

nature. Lyricism is one of the characteristic features of the essay. Lyricism is «the transformation of what you want to say into a mysterious image.» Only when the lyrical tone of the essay prevails, will it quickly reach the heart of the reader and make an impression. The stylistic originality of the author is manifested in the reflection in the essay of the subtle curves of the human soul, psychological transparency and romantic mood.

An essay is a clear, concise text on a specific topic. It artistically reflects philosophical thought and historical knowledge. An essay also has a journalistic, literary-critical character. The main difference between an essay and other genres is that it is written in free form. When writing an essay, the author does not rely on a specific compositional structure.

«The main genre feature of the essay is the freedom of its compositional construction. There is no single standard here, as in other genres. The author freely expresses his thoughts, systematically and unsystematically. The opinion may be specific about a book, a writer, a theme or literary life, or it may consist of scattered thoughts about some general literary issue. Sometimes in memoirs, opinions about the writer's work are expressed by showing his actions and quoting his words» [11, p. 230].

The essay «I» by Mukhtar Magauin in the novel, along with realistic images of the writer's life, clearly reveals the truth about the structure of Soviet society. The writer, who has always been an innovator in Kazakh verbal art, never forgetting about national interests and making them his main principle, reflects on his path in this work and touches on the current problems that tormented his time.

«Me. Who am I? None of them knows. My own understanding is also unclear. The obvious truth is: my origin is male, my religion is Islam, my race is Turkish, my nationality is Kazakh, my motto is Alash, my name is Mukhtar, my surname is Magauin, my year of birth is 1940 A. D., and my current age is over fifty-six» [12]. The novel does not tell the biography of the author. The essay is distinguished by its dialogic nature: question-answer units, rhetorical questions that require a mental answer, not necessarily coinciding with the one offered by the author. Despite the compositional freedom, the main theses and arguments must be consistent and not contradictory, expressing a strictly individual position of the author.

«In those difficult times that weighed on your heart, the very sorrow and grief gave you strength... What gave you strength even in those difficult days?» It must be faith. You would love yourself very much. If I do not write, Kazakh literature will stagnate. If I do not fight, the ancient heritage will be forgotten forever, I am the only one who carries the spirit of my ancestors, and I, only I, will pass on the legacy of Alash to future generations. Without me, my nation will be destroyed, and my generation will not be able to prosper. «You thought: «I, I...» [12, p. 7], – he says.

Nurgali Makhan about this essay-novella:

«M. Magauin's «I» is a work in the genre of autobiographical memoirs, enriched by the author's view of the time and environment in which the writer himself lived. Here, through his own experience, it is told about the painful and tragic life of a national intellectual, colonized and deprived of spiritual freedom, in science and literature.

In a word, M. Magauin's «I» is an autobiographical obituary of the writer. It presents the author's unique view of his surroundings and society, his grievances and regrets, his sorrows and joys, his gratitude to teachers as a student, his advice to young people who aspire to become writers in the future, as well as the good and the bad. what he saw in people. All the characters are «historical» people who really existed. That is why Magauin's autobiographical essay-novel «I» is an indispensable source of information for future historians and specialists studying the history of Kazakh literary criticism» [13].

Critic A. M. Kekenova says the following about this work: «The main goal of this work by a writer distinguished by his unique artistic expression in Kazakh verbal art, whose outstanding works breathe the Kazakh spirit and historical knowledge, was to share what he has today, looking back at his past life.» [14].

One of the features of the essay in this work is the author's position. Distinctive genre features of the essay are a strictly individual author's position, focused on reasoning, encouraging reflection. Indeed, the essay on the novel «I» is a work that provides extensive information about the writer's creative laboratory, documents the circumstances under which each of his works was born, as well as the joys and sorrows that the writer experienced before his innovative works saw the light of day. the path to the reader. Special artistry is a combination of thought and image, abstract and logical. Syncretism of scientific, artistic and journalistic stylistic interaction. Emphasized addressability – orientation towards the reader, who brings his consciousness and culture into this communication. The substantive basis of the genre is the author's personality, his worldview.

If we analyze the meaning of the word «I» in the title of the work from a philosophical point of view, then «I» in philosophy is the spiritual center of a person's individuality, his individuality, his view of the world and himself. A person who is able to independently control his actions and shows comprehensive initiative has his own «I». In the history of philosophy, many concepts explain «I» as an ideological basis, and one can see the real historical basis of «I». In them, this problem was often posed as a fundamental problem of constructing philosophical systems. According to Descartes, «I» acts as an intuitive basis of rational knowledge, as belonging to a thinking substance and thereby asserts its independence.

The self-concept is a system of ideas about oneself that is considered relatively stable, more or less significant and unique, on the basis of which an individual builds his relationships with other people and views himself from this point of view.

The circumstances that led to the creation of the work, the transformation of the original idea into artistic images, the process of creating a work of art, the psychological state of the author during the creation of the work, such as imagination, feeling, perception, fantasy, and suggestion, his worldview, creative mood, author's position, etc. – questions that play an important role in revealing the creative personality of the author.

Conclusion

The basis of the modern essay is the «theory» arising from phenomena in all spheres of public life, a unique representation and presentation of a certain concept. The level of the essayist's thinking is «global». The importance of thinking at the «global» level helps people, first of all, to clearly see the current, transitional periods among the main problems of their everyday life.

The general content of essay writing as a powerful cultural phenomenon is complex life material and serious moral and ethical problems of life. Questions of a universal human nature – a person's place in the world, his understanding of his own personality, attitude to the surrounding reality, to humanity, search for cultural and national identity – make up the core of essay writing, the authors of which keenly feel the merits of this literary form, although they do not always call their works essays. The essay reflects the subtle curves of the human soul, psychological clarity and romantic mood, reveals the stylistic originality of the author. Another feature of the essay is its clear formulation. It artistically reflects philosophical thought and historical knowledge. Another feature of the essay is its clear formulation. It artistically reflects philosophical thought and historical knowledge.

References

- 1 **Балтабаева, Н. С.** Қазақ роман-эссе жанрының қалыптасу тарихы, оны оқытудың даралық-дәстүрлік ұстанымдары. Философия докторы Phd дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.
- 2 **Montaigne, M.** Experiments : In 3 books, – М. : Nauka, 1979. – Books 1–3.
- 3 Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Советская энциклопедия; СПб. : Фонд «Ленинградская галерея», 2002. — 1628 с.
- 4 Проективный философский словарь. Составители: Т. В. Артемьева, И. П. Смирнов, Э. А. Тропп, Г. Л. Тульчинский, М. Н. Эпштейн, 2002 год.

5 **Тищенко, М. В.** Эссеистика во Франции конца XIX – начала XXI вв. (Ш. Пегу, Ж.-П. Сартр, М. Уэльбек). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2022

6 **Берёзкина, В. И.** Проблема типологии эссе как речевого жанра // Прагматика и типология коммуникативных единиц языка : Сб. науч. тр. / Днепропетр. гос. ун-т; отв.ред. А. Я. Алексеев. – Днепропетровск, 1989. – С. 6–11.

7 **Epstein, M.** Laws of a free genre: Essayistics and essayism in the culture of the New Time//Questions of Lit. – 1987. – № 7. – P. 120–152.

8 **Садыкова, Л.** Современная эссеистика : жизнь на грани смысла Ужгородский университет, 2014. Выпуск 2 (32). – 2014.

9 **Жұматай, А., Камзин, К.** Эссе жанрының талғамы мен табиғаты. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. № 2(40). 2016. – Б. 99–102.

10 **Ергобеков, Қ.** Баянғұмыр. Алматы: Жазушы, 1991, 232 бет.

11 **Ысқақұлы, Д.** Сын жанрлары. Оқу құралы. Алматы, «Санат», 1999, 321 б.

12 **Мағауин, М.** Мен. Роман-эссе. – Алматы : Gauhar, 1998. – 585 б.

13 **Махан, Н. М.** Мағауиннің мен романы туралы бірер сөз. [Электронный ресурс]. – <https://abai.kz/post/189827>

14 **Кәкенова, А. М.** М. Мағауиннің «Мен» ғұмырбаяндық хамсасы туралы. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, № 6(130). 2010 – Б. 188–191

References

1 **Baltabayeva, N. S.** The history of the formation of the genre of the Kazakh essay novel, individual and traditional principles of its teaching [Qazaq roman-esse zhanrynyn qalyptasu tarihy, ony oqytudyn daralyq-dästurlik ustanymdary] The dissertation was prepared for the degree of Doctor of Philosophy.

2 **Montaigne, M.** Experiments : In 3 books, – М. : Nauka, 1979. – Book. 1–3.

3 The Great Encyclopedic Dictionary [Bol'shoj enciklopedicheskij slovar'] ed.-in-chief A. M. Prokhorov. – М. : Soviet Encyclopedia; St. Petersburg : Leningrad Gallery Foundation, 2002. – 1628 p.

4 Projective Philosophical Dictionary. [Proektivnyj filosofskij slovar'] Compilers : T. V. Artemyeva, I. P. Smirnov, E. A. Tropp, G. L. Tulchinsky, M. N. Epstein, 2002.

5 **Tishchenko, M. V.** Essayistics in France in the late 19th – early 21st centuries. [Esseistika vo francii konca XIX – nachala XXI vv. (Sh. Pegu, Zh.-P. Sartr, M. Uel'bek)] (Ch. Peguy, J.-P. Sartre, M. Houellebecq). Abstract of a dissertation for the degree of candidate of philological sciences. Moscow, 2022

6 **Berezkina, V. I.** The problem of the typology of the essay as a speech genre [Problema tipologii esse kak rechevogo zhanra] Pragmatics and typology of communicative units of language : Collection of scientific papers / Dnepropetrovsk state university; editor-in-chief A.Ya. Alekseev. – Dnepropetrovsk, 1989. – P. 6–11

7 **Epstein, M.** Laws of a free genre: Essayistics and essayism in the culture of the New Time//Questions of Lit. – 1987. – № 7. – P. 120–152.

8 Sadykova, L. Modern essayistics: life on the edge of meaning [Sovremennaya esseistika : zhizn' na grani smysla] Uzhgorod University, 2014. Issue 2 (32) – 2014

9 **Zhumatai, A., Kamzin, K.** The meaning and essence of the essay genre [Esse zhanrynyn talgamy men tabigaty] Bulletin of KazNU. Series «Journalism». No. 2 (40). 2016. – P. 99–102.

10 **Ergobekov, K.** Biography. [Bayangumyr] Almaty : Writer, 1991. – 232 p.

11 **Iskakuly, D.** Genres of criticism.[Syn zhanrlary] Educational tool. Almaty, «Sanat», 1999. – 321 p.

12 **Magauin, M. I.** Essay novel [Men. Roman-esse]– Almaty : Gauhar, 1998. – 585 p.

13 **Mahan N.** About M. Magauin's novel «I» [M. Magauinnin men romany turaly birer soz] [Electronic resource]. – <https://abai.kz/post/189827>

14 **Kakenova, A. M.** About the biographical anchovy «I» of M. Magauin. [M. Magauinnin «Men» gumyrbayandyq hamsasy turaly] Vestnik KazNU. Series «Philology», No. 6(130). 2010 – P. 188–191

Received 16.12.24.

Received in revised form 17.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

*Э. Еркінбекова¹, Л. Құмар²

¹Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

16.12.24 ж. баспаға түсті.

17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЭССЕ ӘДЕБИ ЖАНР РЕТІНДЕ

Мақалада эссеистиканың жанрлық ерешеліктеріне байланысты ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, эссеге берген анықтамалар жүйеленді. Эссенің әдеби жанр ретіндегі ерекшеліктері сараланып,

талдау жасалды. Зерттеудің мақсаты – қазақ әдебиетіндегі эссеистиканың әдеби жанр ретінде қалыптасуы мен жанрлық сипаты мен ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу тақырыбының өзектілігі әр түрлі саладағы зерттеушілердің эссе жанрына деген қызығушылығының тұрақтылығына байланысты. Эссе еркін жанр түрінде танылғанымен, эссені жалпылама сипаттау қиын. Зерттеу барысында жинақтау, жүйелеу, саралау, тұжырымдау сияқты әдістер қолданылды. Мақалада эссенің философиялық, әдеби-сыншылық, публицистикалық, лирикалық сипаттары туралы қамтылады. Эссенің лирикалық сарыны басым болғанда ғана ол оқырманының жүрегіне тез жетеді, әсерлі болады. Мақалада «Эсседе адам жанының нәзік иірімдері мен толқындары, психологиялық молдірлік пен романтикалық рух көрініс тауып, автордың стильдік ерекшелігі айқындалады. Эссенің тағы бір ерекшелігі – айшықты сөз оралымдары. Онда философиялық ой, тарихи таным көркем түрде көрініс табады» деген қорытынды жасалады.

Зерттеу нәтижелерін эссеистикаға қатысты зерттеулер жүргізуде, «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Әдебиеттану» курстарынан дәрістерде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: әдеби жанр, эссеист, проза, публицистика, әдебиеттану, мемуарлық роман

*Э. Еркинбекова¹, Л. Кумар²

¹Alikhan Bokeikhan University,
Республика Казахстан, г. Семей;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 16.12.24.

Поступило с исправлениями 17.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЭССЕ КАК ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖАНР

В статье представлен обзор научных исследований, связанных с жанровыми особенностями эссеистики, систематизированы определения, которые даются эссе. Проанализированы особенности эссе как литературного жанра. Целью исследования является определение жанрового характера и особенностей становления эссе как литературного жанра в казахской литературе. Актуальность темы исследования обусловлена постоянным интересом филологов

различных профилей к жанру эссе. Будучи по определению свободной формой, эссе трудно поддается обобщению. В исследовании использовались такие методы, как обобщение, систематизация, анализ и формулирование. В статье рассматриваются философские, литературно-критические, публицистические и лирические особенности эссе. Только при преобладании лирической окраски, эссе быстро дойдет до сердца читателя и произведет впечатление. В статье говорится, что «в произведении отражены тонкие изгибы человеческой души, психологическая прозрачность и романтический настрой, а также раскрыта стилистическая своеобразие автора. Еще одной особенностью эссе является четкая формулировка. Делается вывод, что «философская мысль и исторические знания в нем находят художественное отражение».

Результаты исследования могут быть использованы при проведении исследований, связанных с изучением эссеистики, на лекциях по курсам «История казахской литературы», «Литературная критика».

Ключевые слова: литературный жанр, эссеист, проза, публицистика, литературоведение, мемуарный роман.

<https://doi.org/10.48081/YBXR7478>

***Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова²**

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

*e-mail: nartai1970@mail.ru

МӘШҲҮР ЖҮСІП ЖАЗБАЛАРЫҢДАҒЫ АҢЫЗДАР: АБЫЛАЙ ХАН

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында фольклордың барлық жанрлары қамтылған. Атап айтқанда: ертегілер, батырлық жырлар, еашықтық жырлар, қисса-дастандар, тұрмыс-салт жырлары, аңыз-әңгімелер, жаңылтпаштар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, айтыстар т.б. Қазақтың тарихи аңыздары негізінен хандар, батырлар, билер, шешендер т.с.с. тұлғалармен байланысты болып келеді және де аңыздың бұл түрі өзге халықтардың фольклорында кездеспейді.

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп жинаған жанрлардың бірі – тарихи аңыздар сөз болады. Оның ішінде қазақ халқын басқарған тарихи тұлғалар: хандар бейнесі жайлы мағлұматтар аңыз күйінде беріледі. Әсіресе Абылай хан тұлғасына қатысты циклдік әдіспен жинаған 16 аңызы жан-жақты қарастырылады. Бұл ел аузынан жиналған 16 фольклор үлгісі өз замандағы В. Радлов, Н. Смирнова, Ш. Уәлиханов, С. Дәуітов, Р. Бердібаев т.б. нұсқаларымен салыстырыла талданады. Осы үлгілерде кездесетін кейіпкерлердің іс-әрекетіне, оқиғасына, айналасына т.б. көңіл бөлінеді. Абылай хан тұлғасына қатысты кейбір фольклорлық нұсқалар тек Мәшһүр Жүсіп қолжазбасында ғана сақталғандығы да жан-жақты сөз болады. Мұның бәрі Мәшһүр Жүсіп жинаған тарихи аңыздардың қаншалықты құнды екендігін және халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудағы, жариялаудағы, зерттеудегі еңбектерінің маңыздылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп, аңыздар, фольклор, қолжазба, Абылай хан, фольклорлық үлгі.

Кіріспе

Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіптің ел арасынан жинаған аңыздарының көпшілігі өз оқырмандарына жете қойған жоқ. Жалпы жиналған аңыздар хандар, билер, батырлар т.б. тарихына қатыстыларын көбірек қамтиды. Мәселен, хандар тарихына қатысты: «Жақсы Ғабдолла хан», «Қоқан хандарының тарихы» [1], «Шайбани хан Әмір нәсілінен», «Кенесары» [1], «Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер», «Кенесары», «Стамбул халифасы Ғұшман қазы», «Россияға бағынып қараған соң Қасым ұрпағы не себептен бүліншілікке түскен» т.б. [1] деректермен қатар, Мәшһүр Жүсіптің Абылай хан туралы жазғандары ерекше көзге түседі [1]. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің Абылай ханға қатысты ел аузынан жазып алған тарихи аңыз-әңгіменің саны – 16. Олар: Абылай аспаған сары бел деген сөздің мағынасы; Абылай хан; Қазақтың бұрынғыдан қалған сөздері; Абылай хан мен Балтақерей Тұрсынбай батыр турасында; Абылай хан дәуірі; Абылай хан заманында; Абылай ханның сөздері; Бір ертегі; Абылай ханның түсі; Жарылған пен Абылай хан; Абылайдың хан болып көтерілуі; Абылайдың қалмақтың ханы Қалдан Серенге тұтқын болған хикаясы; Абылай хан мен Қалдан Сереннің арақатынасы туралы; Жәнібек батырдың түсін Абылай ханның жоруы; Абылай хан заманындағы батырлар туралы; Абылай тұсындағы заң-жоралғылар. Аталған 16 текстің 8-і «әулеттік архивте» сақталған.

Материалдар мен әдістері

Мақала жазылу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдык, нарративтік, аналитикалық, типологиялық т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ зерттеушілері арасында Абылай ханға байланысты деректерді алдымен Ш. Уәлихановтан кездестіреміз. Ғалымның: «Исторические предания о батырах XVIII в.» атты еңбегінде [2] Абылай хан мен оның төңірегіне қатысты шағын-шағын он төрт әңгіме жинақталған. Бұл әңгімелер көлемінің ықшамдылығымен, оқиғасының қысқалығымен т.б. көзге түседі. Оның ішінде Абылай ханның қалмақ ханы Қалдан Серенге тұтқын болғаны жөніндегі әңгімесі Мәшһүр Жүсіп нұсқасына қарағанда аңыздық жағынан гөрі тарихи сипаты басым болуымен ерекшеленеді. Сонымен қатар бұл әңгімедегі Абылайды өлтіруге құмар болып суреттелген Қалдан Серен әйелі Мәшһүр Жүсіп жазбасында мүлде кездеспейді. Керісінше, Мәшһүрде ол әйел Қалдан Серенге тоқтау салатын ақылшы, дана қалыпта алынған. Ал, Шоқанның қалған 13 әңгімесі Мәшһүр Жүсіп жазбасында ұшыраспайды.

Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіпке дейін жинаушылықпен айналысқан енді бір ғалым В. В. Радлов еңбегінде [3] Абылайға қатысты екі нұсқа бар.

Бірі – Бұхар ханы мен Абылай ханға байланысты өрбісе, екіншісі – Мәшһүр Жүсіптің «Абылай аспаған сары бел деген сөзің мағынасы» атты әңгімесімен үндес. Әйтсе бұл соңғы екі үлгі арасында (бірі – В. В. Радловтыкі, бірі – Мәшһүр Жүсіптікі) өзгерістер жоқ емес. Мәселен, көлемі жағынан әрі шағын әрі толық аяқталмаған В. В. Радлов вариантында қысылшаң кезеңдерде Абылай ханға ақыл, көмек беретін әйелі болса, керісінше, Мәшһүр Жүсіп жазбасында [4] хан Абылайдың өзі ақылгөй, көріпкел болып суреттеледі. Тағы айтатын бір жәйт: «әулеттік архивте» көріпкел болып Абылайдың өзі алынды десек те, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық қолжазба қорында сақталған Мәшһүр Жүсіптің екінші бір жазбасында В. В. Радлов нұсқасындағыдай ханға ақыл беруші болып оның әйелі бейнеленеді [5].

В. В. Радловта ханды шаппақ болып қол бастаған Қазыбек би делінсе, Мәшһүр Жүсіпте бұл орында бидің баласы Бекболат алынған. Тағы бір қызығы: В. В. Радлов нұсқасында Абылайды «үш көшкенше құды» делінген деталь бар. Сондай-ақ кейін екі жақтың ортақ мәмлеге келгендігі, хан әйелінің ақыл беруі жөнінде әңгіме желісі бар. Ал, бұл жері Мәшһүр Жүсіпте жоқ. Яғни, Абылай ханның көшкендігі ғана айтылады да, оқиға әрі қарай жалғасын табады.

Әңгіме соңы В. В. Радлов та Абылайдың жұртта қазан тастауымен, оны Қазыбек алуымен бітсе, Мәшһүр Жүсіпте оқиғаның бұл тұстары әрі кең, әрі нақты суреттелінеді. Мәселен, мұндағы қазан тасталған жерге Бекболат пен Едіге би бастаған қосынның келіп тоқтауы, Абылай қалдырып кеткен сиыр малдарын сойып, тамаққа тойып, мәре-сәре болуы, бітімшілікке Абылай ханға Орманшы: Ақсары: Шотананы жібергендігі т.б. – бәрі В. В. Радлов нұсқасында кездеспейді. Кейін бітім бойынша Абылай Ботаханның құнын береді, мың кісінің жолына жетім бастатқан тоғыз, мың кісіге түйе бастатқан тоғыз, мың кісіге ат-шапан береді. Әңгіме одан әрі Абылайды атпақшы болған мерген Қозған: Құлықе-Биікшеге хан өзі: «Мылтығыңның аузын қырсық баспасын!»- деп түйе байлайды. Ал, екі арада арашашы міндетін атқарған Күлік – Жаңабатырдың баласы Жанақты көріп: «Бұлар құдай жаратқан шын би ғой», - деп, оларға қазақ елі арасында болатын бүкіл жиын-той мерекелерін ашу-жабу міндеткерліктерін жүктейді. Себебі, әңгіме ортасында Жаңабатыр өзінің баласы Жанақты арашашы бол деп жұмсай отырып, Бекболат пен Едігеге сәлем айтады: «Ханын жаулаған қалмақ оңбаған, ханын жаулаған қара оңбайды. Хан қисайса – бәрі оңбайды», – деген. Халық қадірін білмесе, хан тартпақшы жазасын, хан қадірін білмесе, халық тартпақшы сазасын» [5], – дейді. Міне, осы сөздер шығарманың негізгі арқауы, тұжырымы іспетті. Яғни әңгіме халықтың бір ханға бағынуы керектігіне, бірауыздылыққа, бірлікке шақыру идеясына қызмет етеді.

Жоғарыдағы Ботахан өлтірілуі жөніндегі тарихи негізі бар сюжеттің «Абылай мен Олжабай», «Ботахан» жырларында бар екені «Ел қазынасы – ескі сөз» кітабын шығарушылар түсініктемесінде берліген [3].

Тарихта мұндай оқиғаның болғаны рас дей отырып, ғалым Н. Смирнова Ш. Уәлихановтың мына бір пікіріне назар аудартады: «Абылай қазақ халқының ежелгі салтын бұзып, жолсыздық жасады. Ботаханды өлтіріп, Жанайды байлап алып қалды. Бұған бүкіл Орта жүз намыстанды. Ру басы билер болып аттанып, Абылайды шаппақшы болды. Бірақ Абылай бастаған төлеңгіт бұл көтерілісті басып тастады...» [6]. Міне, бұл жерде Мәшһүр Жүсіп жазбасының тарихи фактіге негізделгендігін байқаймыз.

Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіп өзі жинаған үлгілерінің көлемін белгілеп отыруды ұмытпаған. Мәселен, осы Абылай ханға қатысты деректер өз қолжазбасының бір жерінде 38-сахифадан тұрады делінсе, екінші бір жерінде «Абылай» мен «Кенесары, Наурызбай» әңгімелерінің көлемі – 50 сахифаны құрайтынын ескертеді. Әйтсе де, Абылай хан тұлғасына қатысты аңыз-әңгімелер баршылық десек, біз олардың Мәшһүр Жүсіп жинағына қатыстыларына ғана тоқталамыз.

Қарастырылатын материалдардың екі түрлі варианты да Мәшһүр Жүсіптің қолжазба қорында сақталған: бір нұсқасы – ақынның кенже баласы Фазыл мен оның жұбайы Нұрила әжейдің сандығында, яғни «әулеттік архивте» сақталғаны да, екіншісі – көшірме түрінде Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының Орталық қолжазба қорындағысы. Соңғы нұсқасы түгелдей алдымен «Парасат» журналында, кейіннен «Егеменді Қазақстан» газетінде, соңынан «Абылай хан» атты кітапта жарыққа шықты [5].

Бұл басылымдардың бәрінде дерлік материалдардың кімнен, қайдан алынғандығы көрсетіледі, тек нақты беттері көрсетілмеген. Абылайға қатысты бұл текстер әрі «әулеттік архивте» де, әрі ОҒК КҚ. да шоғырланған дедік. Сондай-ақ бұлар қолжазбалар ішінде шашыраған сипаттан гөрі, жүйелі жинақталған түрде орналасқан. Тіпті екі нұсқада да келетін әңгімелер реті – белгілі бір ханның жас ерекшелігіне, өсу жолына, жасаған ерлігіне, игі істеріне т.б. сәйкес топтастырылған. Жинаушылықтың мұндай циклдік тәсілін Мәшһүр Жүсіп те толық меңгерген тәрізді. Яғни, белгілі бір кейіпкер, не қаһарман, т.б. төңірегінде ел аузында айтылғандарды бір жерде жинап, жүйелеп топтастыруды мақсат тұтқан.

Сол сияқты Абылайға қатысты аңыздар шоғыры да ханның жиырмаға жетпеген жас кезінен басталады да, алғаш қазақ елі арасына келуін, алғаш ерлігімен көзге түсуін, хан боп көтерілуін т.б. қамтиды. Ал, соңы ханның қартайған шағында Бұқар қаласын шаппақ болғаны, түс көруі арқылы райынан қайтуы, еліне қайтар жолда қайтыс болғандығымен, т.б.

аяқталады. Демек, әңгімелер тізбегі өмірбаяндық жүйе ретімен берілген, яғни ғұмырнаамалық тұтастануға көшкен деуге болады [7]. Мұндай ел аузынан жиналған фольклорлық нұсқаларды жас ерекшелігіне сәйкес белгілі бір жүйеге сала отырып, циклдік әдіс арқылы қағаз бетіне түсіру т.б. – бәрі Мәшһүр Жүсіп жинаушылығының әрі дұрыс бағытта жүргендігін дәлелдесе, әрі оның өзіндік ерекшелігін де танытады.

Енді осы қолжазбадағы [4] Абылайға қатысты нұсқаны Мәшһүр Жүсіптің С. Дәуітов жариялаған екінші бір нұсқасымен салыстырып көрейік. Екі нұсқа арасында біраз айырмашылықтар бар. Мәселен, С. Дәуітов жариялаған үлгі [5] бірден қара сөзбен басталып кетсе, ал, «әулеттік архивтегі» нұсқада «Ғаламда он сегіз мың жан болыпты», - деген өлең жолдары алдымен берілген [4].

Жалпы фольклористика ғылымында фольклорлық үлгілерді бір-бірнен мына ретте салыстырады:

- 1) Мазмұнда, сюжетте айырмашылық бар ма?
- 2) Кейіпкер өзгерген бе?
- 3) Олардың іс-әрекеті, сөзі өзгерген бе?
- 4) Тілде, стильде жаңалық бар ма?

Салыстырудың мұндай белгілері Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіп жинаған екі нұсқа арасында өзгеріссіз келеді, тек кейіпкерлер іс-әрекетінің орындары алмастырылған. Мәселен, ханға ақыл беруші әйел екені «екінші нұсқада» орын алса, «бірінші нұсқада» әйел емес, ақыл иесі ретінде ханның өзі көзге түседі. Сондай-ақ «бірінші нұсқада» ақынның Ботахан мен Жанай төңірегінде берген өз түсініктемесі де бар. Бұл «екінші нұсқада» кездеспейді. Бір қызық жері бұл түсініктемеде Ботахан ызаланып, долданып, өзі өледі делінсе, ал, В. В. Радлов [8] пен С. Дәуітов [5] жариялаған нұсқаларда хан басымен Абылай абақтыда жатқан Ботаханды шығармақ боп тартқанда, ол өліп кетіпті деп айтылады. Әйтсе де, хан басымен Абылайдың осыншалық кішіреюі шындыққа сәйкес келмейтін тәрізді. Демек, ақынның бұл «бірінші нұсқасы» тарихи нанымдылық, өзіне сендіру тұрғысынан т.б. жағынан жоғарыдағыларға қарағанда көш ілгері екендігін байқатады. Ал, біздің білуімізше, фольклорлық үлгілердің бірден-бір өмір сүру формасы ретінде қоршаған халықты өзіне сендіру, нандыру қызметі тұр емес пе?!

Сондай-ақ «бірінші нұсқада» бұл аңызды ақын «Абылай аспаған сары бел атанған жер осы екен» деп аяқтай отырып, өз пікірінің дұрыстығына дәлел ретінде Төртуыл ішінде жүрген Төлеген қожаның өлеңін келтіреді. Бұл да «екінші нұсқада» кездеспейтін жәйт. Міне, мұндағы оқиғаның нанымдылығына тыңдаушыны сендіру мақсатымен Төлеген қожаның өлеңі берілуі – бәрі Мәшһүр Жүсіп жинаушылығының тағы бір қыры.

Ақынның тірі күнінде Абылай ханға қатысты тек бір аңызы ғана «Қазақтың бұрынғыдан қалған сөздері» деген тақырыппен «Дала уалаяты» газетінде [9] жарық көрді. Ал, текст ақын қолжазбасы бойынша бойынша өзгеріссіз жарияланды ма, ол жағы белгісіз. Тек бұл әңгіменің екінші бір варианты Жолмұрат қолжазбасында сақтаулы. Ол нұсқаларды өзара салыстырғанда, біріншіден көзге түсетіні-көлемі. Баспа бетінде нұсқа «Бұ хикая кеше Қаракерей Қабанбай...»- деп басталады да, Жолмұрат жазбасына қарағанда көлемділеу.

Ал, нұсқаларда мазмұн, сюжет, кейіпкердің іс-әрекеттері, тілдік, стильдік т.б. жағынан өзгерістер жоқ. Тек қолжазбадағы әңгіме: «Бір күні Абылай хан қарашына көз тойған үш жүзден озған, әлемнен озған алаяқ билері...», – деп, беріледі де, бірден Абылай ханның сауал қоюына ұласып кетеді. «Дала уалаяты газетіндегі» нұсқада оқиға негізіне бармас бұрын, алдымен ханның өз басына, одан кейін айналасына қатысты берілген мәліметтермен бірге, шумақ-шумақ өлеңдер де келтіріледі. Содан кейін ғана: «Сол Абылай хан күндерде бір күн қазақтың қабырғасы кең, қарны жуан, шекесі толық, миы көп, ойы терең билерін жиып алып...», - деп басталып, әрі қарай оқиға дамуы беріледі. Жолмұрат жазбасындағы бұл әңгіме бірден-бір би есімі аталмауымен көзге түссе, ал, жарыққа шыққан нұсқада Қазыбек баласы – Бекболат би, Жәнібек баласы – Дәуітбай би, Шобалай баласы – Жәңке батыр, би Төлебай баласы – Едіге би, Бөгенбай баласы – Төреналы би есімдері аталып отырған. Мұның бәрі адам аттары келтірілуіне және олардың сөздері берілуіне орай орын алған өзгерістерді көрсетеді.

Сондай-ақ газеттегі «не өлмейді?» деген сауал орнына, қолжазбада «тозбайтын нәрсе не, өлмейтін жан бола ма?» деген сұрақ алынған. Ал, сауалға қайтарылған қате жауаптарға келсек онда да өзгерістер бар. Мәселен, газетте «қара жер», «асқар тау», «аққан су», «Ай мен Күн» делінген жауаптар қолжазбада «аққан су», «қара жер», «Ай мен Күн» өлмейді және «темір», «тау» сияқтылар тозбайды деп екіге бөлініп берілген. Байқап отырсақ, сауал беруде де, оған сәтсіз санарлық жауап қайтаруда да – бәрінде дерлік ерекшеліктер баршылық. Сол сияқты әңгіменің ішінде кездесетін кейіпкерлер есімі де өзгеше берілген. Мәселен, оң жауап беруші кім дегенде, газетте: «бір қожа, білмес, кісі көзге ілмес, аналардай атақты би емес бір адам?»- деп кісінің беймәлімділігі байқалса, керісінше, қолжазбада ұтымды, оң шешім айтушы Қыпшақ-Таймас елінің азаматы Жудас шешен делінген.

Жауаптың дұрыс берілуі екі нұсқада да бірдей деуге болады, тек газетте «молданың хаты» сөз тіркесі Жолмұратта «ғалымның хаты» болып жазылған. Материалдың қалған жерлері ұқсас келеді. Міне, бұдан біз Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіптің газет бетінде берілген нұсқасы қолжазбадағыға қарағанда әрі көлемді, әрі толық екенін байқаймыз. Әйтсе де, екі нұсқаны да ақынның

жазбасынан алынғанын ескерсек, газеттегісі – негізгісі болады да, Жолмұрат жазбасындағысы оның екінші варианты есебінде жүретіні анық.

Ал, жоғарыда аталған Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіптің Абылайға қатысты жазбаларына ұқсас басқа да материалдар, оның ішінде баспа бетінде жарияланғандары бар ма десек, «Қазақтың би-шешендері» кітабында «Абылай аспаған сары бел» деген сөздің төркіні Байдалы би есімімен ұштастырылады [10]. Яғни, мұнда адам өлтірген Бәйтелі би Байдалы бидің немере ағасы да, оны хан Абылай өлім жазасына бұйырады. Тек Байдалы бидің шешендік сөзінен аса алмаған ханның өлімді құн төлеумен алмастыратыны айтылады.

Мәшһүр Жүсіп нұсқасындағыдай ханның елден қаймығуы, халықтан аса алмау заңды, шынайы нәрсе. Бірақ, Байдалы сөзіне бола «Абылай аспас сары бел» атанып кеткен деген түйін күмән тудырады. Яғни, «ел аузынан» деп жарияланған кейінгі нұсқаға қарағанда, Мәшһүр Жүсіп жазып қалдырған әңгімесі шындыққа бір табан жақын деуімізге болады. Және де «ел аузынан» деп жарияланып жүргендер бертінде жиналғанын ескерсек, олардың шынайылығы, табиғилығы, өзгеріссіз келуі т.б. тәрізді сипаттары т.б. шүбә туғызуы – әлі де оларды зерттей түсуді қажет етеді. Ал, бұдан бір ғасыр бұрын қағазға түскен Мәшһүр Жүсіп жазбаларының маңызы күн сайын арта түсетіні белгілі.

Белгілі ғалым Р. Бердібаев мұндағы Абылай ханның тұтқыннан босауына қалмақ ханы Қалдан Сереннің өзі мүдделі болғандығын Мәшһүр Жүсіп әңгімесі бойынша дәлелдеп, оның тарихи шынайылығына жоғары баға береді [11]. Тарихта орын алған мұндай оқиғаларға қоршаған ортаны сендіру, шын болған оқиға деп қабылдату тәрізді тәсілдер фольклорлық үлгілерге тән басты ерекшелік екені белгілі.

Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіп нұсқасына жуық, ұқсастық үлгісін «Дала уалаяты газетінің» 1891 жылғы 1 санындағы «Қазақтың мәселесі» атпен [9] жарияланған материалдан да көреміз. Аңыздың авторына қатысты сілтеме де бар: Соңынан «Жазушы Покрау елінің қазағы Мұхамедғали Ибрагимұғлы» деп қол қойылған [9].

Аңызда қалмақ ханы Қалданның Абылайға «маған қара» деп елші жіберуі, олардың өлтірілуі, екі арада соғыс басталуы, хан Абылайдың тұтқынға түсуі, т.б. сөз болады. Одан әрі Қалданның сынамақ болып оларды төсеніші т.б. жоқ үйге кіргізуі, Абылайдың сасуы, бұл жайсыздықтан бір жолдасының құтқаруы т.б. алынады. Мұнда құн даулаушы болып Қалданның уәзірі алынған да, ақыры бұларды елдеріне қайтаруы баяндалады.

Алаш ғалымы Мәшһүр Жүсіп нұсқасында құн даулаушы – Қалдан Сереннің өзі. Яғни, ол інісі Сәруді жоқтайды. Інісі жорықта Абылайдың өзінен мерт болған екен. Газетте керісінше, уәзір атасы елшілікке

барғанда өлтірілген болып алынады. Газеттегі материалда сынақ Абылай қасындағыларға арналса, Мәшһүр Жүсіпте ханның өзі үш түрлі қатерлі сыннан өтеді. Сонымен бірге аңызда бұл тұсы ақын тексінде өте кең, өзгеше суреттелінеді.

Ханның тұтқыннан босануы тәрізді сюжет, сондай-ақ Қазыбек би бастаған елшілікпен байланыстырыла да беріледі [10]. Осы орайда зерттеуші С. Қасқабасов байқауы ой саларлық: «В предании, как и должно быть в фольклорном произведении, подробно не описывается так же и то, что испытывал Аblaй в плену. Здесь важно показать два этапных события: пленение и освобождение Аblaя. Правда, в Валихановском тексте описан один эпизод из жизни хана в плену» [7]. Демек, мұнда Абылайдың қалмақ қолына түскендегі халі тек Ш. Уәлиханов жинағында ғана бір қырынан көрінетіні айтылады.

Бұл келтірілген деректерді Мәшһүр Жүсіп нұсқасы толықтыра түседі. Себебі, Ш. Уәлихановта ханның тұтқындағы бір кезеңі ғана берілсе, ал ақын жинағында Абылайдың қолға түскеннен кейін үш түрлі қатерлі сыннан өтуі бар, сонымен бірге онда ханның тұтқындағы он шақты күні кең қамтылған. Мәселен, бірінші қатерлі сын 7 күнге созылады, яғни хан 7 күн сусыз, тамақ ішусіз күйде болып, жетінші күні ғана барып қара суға салынған тобықтай майы бар құты алады. Майды жұтайын десе, аузына келмейді. Бұған ашуланған хан ыдысты қайтарып жібереді. Егер де хан қолын ыдысқа салған жағдайда, андып тұрған қалмақ жендеттері өлтіруге бұйрық алған еді. Қолын малмауы ханның шыққан тегінің ақсүйек екенін дәлелдеп, оны өлімнен құтқарады. Одан әрі ханды екінші қатер күтіп тұрады. Ол да ханның тегін, жүректілігін анықтау үшін істелген іс-әрекеттер жиынтығы деуге болады. Мұнда да жай отырған Абылайды 4 жендеттің шаппақ болып кіріп келуі, хан басына қылыштарын көтеруі, ханның саспауы, қорғалақтамауы т.б. баяндалады. Бұл жолы да қаймықпауы Абылайды өлімнен алып қалады. Одан әрі қалмақ ханы Қалданның ордасында күткен үшінші қатерден де Абылай сүрінбей өтеді. Яғни, хан орны ғана бос қалып, маңайда тек босағадан басқа жерлері адамдарға лық толы болғанда, Абылай тегіне тартып, сасқанынан босағаға отыра салмай, төрге озып, хан тағына барып отырады. Және де тапқырлығы, өжеттігі, шешендігі т.б. арқасында өзін, қасындағыларын, бұрын да қолға түскендердің бәрін арашалап, бостандыққа қол жеткізгендігі, Топыш атты сұлуды алуы т.б. кең суреттеледі. Бұл үлгі басқа екі жинақта кездеспеуімен де құнды.

Абылай ханның бұлай ерекше батыл, өжет, шешен т.б. болып суреттелуі қазақ халқының тарихи қажеттілігінен, арман-ойынан т.б. туып, онда ойдан қосу да болу мүмкіндігіне ғалым С. Қасқабасов назар аударған [7]. Міне, осы жоғарыдағы келтірілген, Абылайдың тұтқынға түсуіне қатысты аңыздарды

өзара жүйелейтін болсақ, арнайы 4 үлгіге бөліп қарастыруға болады: Бірінші үлгіге – Ш. Уәлиханов [2] жазып қалдырған нұсқасын жатқызсақ, екіншіге – «Дала уалаяты газетінде» [9] жарық көрген әңгімені енгізуге болады. Үшіншіге – Қазыбек би бастаған елшіліктің араласуы арқасында ханның тұтқыннан босануы төңірегіндегі әңгімелер жатады [12]. Соңғы, төртіншіге – Мәшһүр Жүсіп жинаған аңыздары жатады. Мұнда, жоғарыда айтып кеткендей: Абылайдың қалай қолға түскендігі; 10 күнге созылған 3 қатерлі сыннан аман-есен өтуі; ең бастысы өзінің жеке басының өжеттілігі, қайсарлығы, шешендігі т.б. арқасында өз басына, маңайындағыларына бостандық әперуі баяндалады.

Осы берілген 4 үлгі арқылы, тарихта болған оқиғаға халықтың қатынасын, түсінігін байқауға болады. Мәселен, бірінші үлгі бойынша, Абылай аңшылықта жүргенде қапыда қолға түссе, екінші үлгіде келген елшілерді өлтіркені үшін соғыста тұтқындалады, және де мұнда ханның тұтқындағы бір қыры ғана суреттеледі. Ал, босануына Қалдан Сереннің өзі мүдделі болғандығы келтіріледі. Үшінші үлгіде, Қалданның баласы Сәруді жекпе-жекте мерт еткені үшін хан тұтқындалды деп беріледі. Ал, соғыста қолға түскен Абылайды Қазыбек би бастаған елшілік қана босаттырып алады делінген. Соңғы, төртінші Мәшһүр Жүсіп үлгісі бірінші мен үшінші үлгілердің қосындысы ретінде алынған. Яғни, хан жекпе-жекте Қалданның інісі Сәруді білмей өлтіреді, және тұтқынға соғыста емес, аңшылықта жүргенде қапысыз түседі [13].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP19678022 «Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі: ХХ ғасырдың басы»).

Қорытынды

Мәшһүр Жүсіп жазбаларында фольклордың барлық жанрлары қамтылған. Егер жанр бойынша жіктеп жүйеге келтірсек: ертегілерден 15 шақты мәтін үлгі; батырлық жырлардан 5–6; ғашықтық жырлардан 2–3; қисса-дастандардан 11–12; тұрмыс-салт жырларынан 30–40 шақтысы; аңыз-әңгімелердің 200–300 үлгісі; жаңылтпаштың 100–150 шақты көлемі; жұмбақтың қара сөз бен өлең түріндегісі 50 шақтысы; мақал-мәтелдердің екі жарым мың жолдық мөлшері; ақындар айтысының 27 үлгісі; 30–40 шақты ақын-жыраулардың өлеңдері, дастандары т.б. орын алған. Сондай-ақ қолжазбалар ішінде шежірелер, діни өлеңдер мен нақылдар, әлі баспа бетін көрмеген күлдіргі сөздер топтамасы т.б. нұсқалары бар. Мұндай үлгілерді жинағанда ара-жігін бөліп-жармай, жаңа-ескі деп қарамай, шамасы келгенше фольклордың әр жанрын қамтып, барлығын жан-жақты жинауға

тырысу тек Мәшһүр Жүсіп ерекшелігі емес, сол тұстағы көптеген ғалым-фольклоршылардың шарты.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 ҚР Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры. – 1645-папка. – Б. 142–151, 165–208; 1170-папка. – Б. 125–137, 148–173, 225–289, 693–698, 708–713, 721–759, 799–808; 1176-папка, № 1 дәптер. – Б. 69–72, 143–150; 1177-папка. – Б. 24–40, 45–51, 116–126, 137–142; 1178-папка. – Б. 27–30, 42, 45–49, 184–185.

2 **Валиханов, Ч. Ч.** Собрание сочинений в пяти томах [Текст]. – 1984. – Т. 1. – С. 216–222.

3 Ел қазынасы – ескі сөз. В. В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1994. – Б. 40–67, 280–281, 287–293, 408, 605.

4 **Көпеев, М. Ж.** Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2003–2013.

5 **Көпеев, М. Ж.** Абылай хан [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1993. – Б. 301–343.

6 **Смирнова, Н.** XVIII ғ. тарихи өлең, аңыз, жыр сарындары [Мәтін] // Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы : Ғылым, 1960. – Т. 1. – 597 б.

7 **Қасқабасов, С. А.** Қазақ фольклорының тұтастану құбылысы [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 11. – Б. 181–198; Қасқабасов, С. А. Казахская сказочная проза [Текст]. – Алматы : Наука, 1990. – С. 175–176.

8 Мәшһүр Жүсіп мұрасы [Мәтін] // Жалын. – 1974. – № 3. – Б. 127.

9 Дала уалаяты газеті [Мәтін]. – Алматы : Ғылым, 1989. – Б. 314–315, 476–475, 637; Ибрағимұғлы, М. Қазақтың мәселесі [Мәтін] // Дала уалаяты газеті. – 1891. – № 13.

10 Қазақтың би-шешендері [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 1993. – Б. 108–109, 262–263.

11 **Бердібаев, Р.** Абылай асуы [Мәтін] // Абылай хан. – Алматы : Жазушы, 1993. – Б. 3–34.

12 Шешендік сөздер [Мәтін]. – Алматы, 1967. – Б. 101–110.

13 **Noda, J., Onuma, T.** A collection of documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty [Text]. – Tokyo, 2010. – 176 p.

References

1 QR Ғылым академиясының Орталық қолжазбалар қоры [The Scientific Academy of the Republic of Kazakhstan, the Central Fund of Manuscripts]. –

folder #1645. – P. 142–151, 165–208; folder #1170. – P. 125–137, 148–173, 225–289, 693–698, 708–713, 721–759, 799–808; folder #1176, № 1 notebook. – P. 69–72, 143–150; folder #1177. – P. 24–40, 45–51, 116–126, 137–142; folder #1178. – P. 27–30, 42, 45–49, 184–185.

2 **Valikhanov, Ch. Ch.** *Sobranie sochineni v päti tomah* [Collected works in five volumes] [Text]. – 1984. – Т. 1. – P. 216–222.

3 *El qazynasy – eskı söz.* V. V. Radlov jınağan qazaq föklorynyñ ülgileri [Country treasure is an old saying. Samples of Kazakh folklore collected by V. V. Radlov] [Text]. – Almaty : Gylym, 1994. – P. 40–67, 280–281, 287–293, 408, 605.

4 **Kopeev, M. Zh.** *Şyğarmalary. 20 tomдық şyğarmalar jinağy* [Essays. Collection of works in 20 volumes] [Text]. – Pavlodar : ECO, 2003–2013.

5 **Kopeev, M. Zh.** *Abylai han* [Abylai Khan] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1993. – P. 301–343.

6 **Smirnova, N.** XVIII ğ. tarihi öleñ, aňyz, jyr saryndary [XVIII century. historical poems, legends, songs] [Text] // *Qazaq ädebieti tarihy.* – Almaty : Ğylym, 1960. – Т. 1. – 597 p.

7 **Kaskabasov, S. A.** *Qazaq föklorynyñ tütastanu qübylysy* [The phenomenon of the integrity of Kazakh folklore] [Text] // *Jüldyz.* – 1992. – № 11. – P. 181–198; **Kaskabasov, S. A.** *Kazahskaia neskazochnaia proza* [Kazakh non-fairy prose] [Text]. – Almaty : Nauka, 1990. – P. 175–176.

8 *Mäşhür Jüsip mürasy* [The legacy of Mashkhur Zhussip] [Text] // *Jalyn.* – 1974. – № 3. – P. 127.

9 «*Dala ualaiaty*» gazetı [newspaper «Dala ualayaty»] [Text]. – Almaty : Gylym, 1989. – P. 314–315, 476–475, 637; **Ibragimygly, M.** *Qazaqtyñ mäselesi* [The problem of the Kazakh] [Text] // «*Dala ualaiaty*» gazetı. – 1891. – № 13.

10 *Qazaqtyñ bi-şeşeni.* [Kazakh's orators] [Text]. – Almaty : Jalyn, 1993. – P. 108–109, 262–263.

11 **Berdibayev, R.** *Abylai asuy* [Abylai pass] [Text] // *Abylai han.* – Almaty : Jazuşy, 1993. – P. 3–34.

12 *Şeşendik sözder* [Oratory words] [Text]. – Almaty, 1967. – P. 101–110.

13 **Noda, J., Onuma, T.** *A collection of documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty* [Text]. – Tokyo, 2010. – 176 p.

20.01.25 ж. баспаға түсті.

27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова²*

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 20.01.25.

Поступило с исправлениями 27.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЛЕГЕНДЫ В ПИСАНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА: АБЫЛАЙ ХАН

Рукописи Маихура Жусипа охватывают все жанры фольклора. А именно: сказки, героические эпосы, лиро-эпические стихи, киссы-дастаны, обрядовые песни, легенды, предания, загадки, пословицы, поговорки, айтысы и др. Казахские исторические легенды в основном связаны с ханами, батырами, би-ораторами и т.д., а также этот тип легенды не встречается в фольклоре других народов.

В этой статье речь пойдет об одном из жанров, собранных Маихуром Жусипом – исторических легендах. В том числе, сведения об исторических личностях, правивших казахским народом: сведения об образе ханов передаются в виде легенд. Особенно подробно рассматриваются 16 легенд, собранных циклическим методом в отношении личности Абылай хана. 16 образцов фольклора, собранных из уст народа, анализируются в сопоставлении с вариантами В. Радлова, Н. Смирновой, Ш. Уалиханова, С. Даутова, Р. Бердибаева и др. Основное внимание уделяется действиям, событиям, окружению и т.д. персонажей, встречающихся в этих образцах. Также установлено, что некоторые версии образа Абылай хана сохранились только в рукописях Маихура Жусипа. Все это показывает, насколько ценны исторические легенды, собранные Маихуром Жусипом, и значение его трудов в собирании, публикации, исследовании образцов устного народного творчества.

Ключевые слова: Маихур Жусип, легенды, фольклор, рукопись, Абылай хан, фольклорный образец.

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova²^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 20.01.25.

Received in revised form 27.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

LEGENDS IN THE WRITINGS OF MASHKHUR ZHUSSIP: ABYLAI KHAN

Mashkhur Zhussip's manuscripts cover all genres of folklore. Namely: fairy tales, heroic epics, lyric-epic poems, kissa-dastans, ritual songs, legends, riddles, proverbs, sayings, aitys, etc. Kazakh historical legends are mainly associated with khans, batyrs, bi-orators, etc., and also this type of legend is not found in the folklore of other nations.

In this article, we will talk about one of the genres collected by Mashkhur Zhussip – historical legends. In particular, information about historical figures who ruled the Kazakh people: information about the image of the khans is transmitted in the form of legends. The 16 legends collected by the cyclic method regarding the personality of Abylai Khan are considered in particular detail. 16 folklore samples collected from the mouths of the people are analyzed in comparison with the variants of V. Radlov, N. Smirnova, S. Ualikhanov, S. Dautov, R. Berdibaev, and others. The main focus is on actions, events, environment, etc. the characters found in these samples. It has also been established that some versions of the image of Abylai Khan have been preserved only in the manuscripts of Mashkhur Zhussip. All this shows how valuable the historical legends collected by Mashkhur Zhussip are, and the importance of his works in collecting, publishing, and researching samples of oral folk art.

Keywords: Mashkhur Zhussip, legends, folklore, manuscript, Abylai khan, folklore sample.

FTAMP 16.01.07

<https://doi.org/10.48081/OLRD4608>*Н. Ә. Ильясова¹, У. Б. Тайжанов², Б. Молдағали³^{1,2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>²ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>*e-mail: nagima68@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ МӘНІН АЙҚЫНДАУДЫҢ ЛИНГВОАКСИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Мақаланың мақсаты – ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық талдау жасау арқылы азаматтық сананы ояту, ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамыту жолдарын қарастыру. Мақаланың ғылыми жаңалығы талдау жүйесінің бағалаушылық құрылымдағы «жақсы» мен жаман оппозициясына негізделіп, талдау жасаудың үлгісі мен моделінің берілуінде. Бұл зерттеудің бірегейлігіне жақсы позициясы арқылы ұлттық құндылықтарға тән сапалық белгілер, жаман позициясында ұлттық құндылықтарға қарсы жүретін сапасыз белгілер және құндылықтар мен антиқұндылықтарға субъект тарапынан баға беруге болатын өлшемдердің талдамасы (анализ) кіреді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық талдау жасау, ұлттық бірегейлікті сақтаудың жолы ретінде түсіндіріледі. Талдау барысында ұлттық құндылықтарға қатысты жеке адамдардың субъективті көзқарасы қалыптасатыны, сол арқылы ұлттық құндылықтардың мәнін түсіну процесі жүретіні дәлелденеді. Ол ізгілікті қоғам орнату мен жаһандық мәдениетке жұтылып кетпеудің жолы ретінде талданады. Тақырыпты ашуда бағалау, салыстыру, жүйелеу, модельдеу әдістері қолданылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі А. Шаңбаева, И. Ивин, Е. Вольф, Н. Арутюнова т.б. ғалымдардың философиялық, лингвистикалық зерттеулері болды. Жұмыстың практикалық маңыздылығы –

бұл мақала ЖОО «Жалпы тіл білімі» пәні бойынша дәрістерге, семинарларға дайындық кезінде қосымша материалдар ретінде пайдалануы болады.

Кілтті сөздер: антиқұндылық, лингвоаксиология, ұлттық бірегейлік, бағалаушытық жүйе, сыни зерделеу.

Кіріспе

Қазір өркениеттің даму кезеңінде өз ұлтының, халқының ерекше қасиеттерін танытын, сол қасиеттерді басқа да өркениетті елдермен қарым-қатынас жасауда сәтті пайдаланатын, экономика мен ақпараттық технологияның даму кезеңінде компьютер тілін, компьютерлік бағдарламаларды ұлттық тілде құрастыра алатын, әлемдік ғылыми-техникалық дамудағы жаңалықтарды игеріп, оны мемлекеттің дамуына жұмсайтын ұлтжанды, ел-жұртын сүйетін тұлға тәрбиелеу аса өзекті болып отыр. Бүгінгі күні жаңа технологиялардың дамып, адам сенбейтін жетістіктерге қол жеткізуі адамдардың сана-сезімін өзгертті. Адамдар жаңа технологиялардың игілігін көру үшін тек ақша тауып, баю жолына түсуге бет бұруда. Байлық үшін дамыған елдердің ұлттық құндылықтарын бойына сіңіріп, тілін, мәдениетін қабылдап, ел-жұртын тастап кетіп жатқандар да баршылық. Қоғамда осындай жағдайлардың орын алуы ұлттық құндылықтарды бағалай алмаудан туындайды. Ұлттық құндылықтардың мәнін түсінбеген адам халқын, елін, жерін құрметтеу, отанды сүю сияқты патриоттық сезімнен айырылады. Бұл тәуелсіздікке енді ғана қол жеткізген жас мемлекет үшін өте қауіпті жағдай. Сондықтан адамдардың азаматтық санасын оятатын, ұлттық сана-сезімінің көкжиегін кеңейтетін сан түрлі әрекеттерді ұйымдастыру керек. Оны білім ғылымның барлық саласында кеңінен қолданып, жастардың санасына сіңіру – басты міндет.

Тіл білімі саласындағы аксиологиялық лингвистика ұлттық құндылықтарды зерделеуге бағытталған. Ұлттық құндылықтар тек белгілі бір ұлттың рухани әлемін айқындайтын құбылыс қана емес, ұлттың ерекше қасиеттерін әлемге танытатын бірегей құбылыс болып табылады. Ғылымның ұлттық тілде дамуы, ұлттың ғасырлар бойы өмірлік тәжірибесінен жинақталған ой-тұжырымдарының (дүниетанымын) шындық өмірде дәл келіп жатуы, ізгілікті қоғам орнатуға арқау болатын қарым-қатынас мәдениеті мен салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, елін-жерін қорғаудағы ақыл-ой жетістіктері, ұлттық құндылықтарға жатады. Ұлттық құндылық – ұлттық болмысымызды айқындайтын көрсеткіш. Сондықтан ұлттық құндылықтарды сақтау, дамыту – кезек күттірмейтін мәселе. Оны лингвоаксиологиялық талдау арқылы жеткізудегі мақсат – сөз арқылы адамдарға әсер ету. Бұл талдау

адамдардың жан түкпірінде жатқан ұлттық сезімін оятып, өз халқының, елінің, отанының патриотын тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық аспектіде талдау жасауға философия, антропологистика, коммуникативті лингвистика, функционалды семантика, тарих, әлеуметтану, мәдениеттану, психология саласына қатысты материалдар арқау болды. Пәнаралық, салааралық байланысты жасауға бірегейлік, бағалаушытық құрылым, ой-сана, көзқарас, рухани құндылық пен материалды құндылық, ізгілік, адамгершілік, сыни зерделеу, оппозиция мәселесіне қатысты тұжырымдар негіз болды.

Тақырыпты зерделеуде, зерттеуде бағалау, салыстыру, жүйелеу, модельдеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық құндылықтар – ұлттың материалдық және рухани жетістіктерін айқындап, әлеуметтік мәдени органы сақтауға қызмет атқаратын, қоғамның ұлттық бірегейлігін танытатын категория. Ұлттық құндылықтарға баға беру – халықты рухани және әлеуметтік-экономикалық дамуға жетелеген ұлттық дүниетаным, сана-сезім мен ақыл-ой жетістігін бағалау. Бұл азаматтық сананы оятуға қызмет атқарады. А. Н. Шаңбаева мемлекеттің саналы, әрі белсенді азаматы, отанын сүйетін нағыз патриот адамды азаматтық санасы қалыптасқан адам ретінде бағалап, оған тән қасиеттерді былайша көрсетеді:

– жері мен елінің рухани-материалдық, мәдени құндылықтарын бойына сіңіре білген;

– ақыл мен парасаттылығы жетілген;

– жеке мүдде мен болашақ үшін жауапкершілікті өткен мен келешек ұрпақ алдындағы парызбен ұштастыра білетін ұлтжанды саналы азамат [1, 164-б.]. Азаматтық сананы ояту өз тарихы туралы ойлана алғанда, оған еркін халықтың көзқарасы тұрғысында қарай білгенде, сыни зерделеуден өтіп, ұлттық құндылықтарға баға бере алғанда қалыптасады. Оны жүзеге асырудың бастамасы білім, ғылым саласында іске асады. Оны лингвистика саласында зерделесек, лингвоаксиологиялық талдауда сәтті болады.

Лингвистика саласындағы аксиологиялық талдау құндылықтарды бағалаумен ерекшеленеді. Бағалаудың өзіне тән құрылымы мен нормасы ұлттық құндылықтардың мәнін айқындауға негіз болады. «Норма – бағалаудың бір бөлшегі» деген А. А. Ивиннің тұжырымына [2] сүйеніп, бағалаушытық құрылымдағы жақсы мен жаман оппозициясын ұлттық құндылықтар мен антиқұндылықтарды ажырататын норма деп танымыз. Осы нормалар рухани құндылықтардың мәнін ашу мен оған кедергі келтіретін құбылыстарды анықтауға мүмкіндік береді. «Жақсы» позициясында ұлттық құндылықтардың өлшемі, ал «жаман» позициясында антиқұндылықтардың

өлшемі анықталады. Ол Е. М. Вольф атаған «...социумды білдіретін жалпы субъектінің көзқарасы» [3, 51-б.] тұрғысында ашылады. Адамдардың ой-пікірі, көзқарастарының әрқайсысында шындық, ой саларлық идея болады. Осы идеялар ұлттық құндылықтардың нормативті бейнесін көрсетеді. Л. Г. Ефанова түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің семантикасынан әлемнің нормативті бейнесін айқындап, оған әлеуметтік субъект тарапынан баға беруге болатынын дәлелдеді [4]. Құндылықтар мен антиқұндылықтардың нормативті бейнесін айқындайтын ой-пікірлер мен көзқарастар лингвистика ғылымында тілдік бірліктерге жағады. Тілдік бірліктер арқылы анықталған ой-пікірлерге, көзқарастарға баға беріледі де, адамның, социумның, әлемнің, қоршаған ортаның қандай болуы керектігі айқындалады. Бұл адамзат тәжірибесінің ассоциативті байланыстарынан [5, 4-б.] көрініс табады. Әрбір адамның берген бағасынан қоғамдық көзқарас, қоғамдық пікір анықталады. Ол рухани серпіліс жасауға, ұлттық құндылықтың қоғамдағы орнын, мемлекеттік мүддені жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық талдау жасау – ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамытудың жолы. Э. Эриксон бірегейліктің әр деңгейінде «адам әлеуметтік ортада қандай болуы керек» және «адам қандай болмауы керек» екенін айқындайтын оппозиция болатынын атап көрсетеді. Біріншісін оң (позитивті), екіншісін теріс деп таниды [6]. Ендеше, бірегейліктің ұлттық деңгейі де адамдарға қойылатын талаптармен тікелей байланысты. Ұлт ретінде біріккен қоғамда адамдардың ұлттық тілде қарым-қатынасқа түсуі, салт-дәстүрді ұстануы, көне жәдігерлер мен мұраларын сақтауы және тарихын зерделеп, рухани жаңғырып отыруы, ілім-білімді дамытуы, ұлтқа қызмет етуі ұлттық бірегейлікті көрсетеді. Оған кері әсер ететін факторлар бірегейлікті жояды. Сондықтан ұлттық бірегейлікті сақтау ұлтты сақтаудың жолы деп танымыз. Лингвоаксиологиялық талдауда осы мақсат басшылыққа алынып, ұлттың өзіне тән ерекшелігін айқындайтын бірегей құбылыстардың мәні оң және теріс оппозициясы арқылы сараланады.

Бірегейлік деңгейіне тән оң мен теріс, бағалаушытық құрылымдағы жақсы мен жаман, Н. Д. Арутюнованың жіктемесіндегі гедонистикалық (ұнамды-ұнамсыз); этикалық (мейірімді, мейірімсіз, өнегелі, өнегесіз); утилитарлық (пайдалы, зиянды), нормативті (оң, теріс); теологиялық (тиімді, тиімсіз) категориялары [7, 198–200-бб.] ұлттық бірегейлікті талдауға арқау болатын өлшемдердің позициясын көрсетеді. Мысалы, ұлттық тіл, ұлттық киім, ұлттық тәрбие, ұлттық ойын, салт-дәстүр, әдет-ғұрып сияқты ұлттың болмысын, ерекшелігін танытатын бірегей құбылыстарға лингвоаксиологиялық талдау жасағанда құрылымында ұлтқа, халыққа, мемлекеттік идеологияға ұнамды, мейірімді, өнегелі, пайдалы, оң, тиімді және ұнамсыз, мейірімсіз, өнегесіз, зиянды, тиімсіз деген өлшемдер

іріктеледі. Оларды құндылықтар мен антиқұндылықтарды бағалауға арналған өлшемдер деп тануға болады. Талдау үлгісі:

1 – Кесте

Тақырыбы: Ұлттық тіл – ұлттық құндылық	
Бағалаушытық жүйе	
Жақсы	Жаман
Құндылық	Антиқұндылық
<i>Ұлт өкілдерін өзара тілдік қарым-қатынасқа түсіреді</i>	<i>Ұлт өкілдері ұлттық тілде сөйлемейді</i>
<i>Өнер, ғылым, білім саласында кітап басу өнерін қалыптастырады</i>	<i>Өнер, ғылым, білім саласында кітап шығарылмайды</i>
<i>Мемлекеттік тіл статусына ие болады</i>	<i>Іс-құжаттар, ресми жиындар ұлттық тілде жүргізілмейді</i>
<i>Мәдени мұраны сақтайды</i>	<i>Ұлттық әдебиет, ән, жыр, мақал-мәтел, этюдтер, аңыздарды мойындамайды</i>
Құндылыққа баға беру	Антиқұндылыққа баға беру
<i>Ұлт өкілдерінің ұлттық тілде қарым-қатынасқа түсу нәтижесін бағалау</i>	<i>Ұлт өкілдерінің ұлттық тілде сөйлемей нәтижесін бағалау</i>
<i>Өнер, ғылым, білім саласында кітап шығарудың нәтижесін бағалау</i>	<i>Өнер, ғылым, білім саласында ұлт тілінде кітаптар шығармаудың нәтижесін бағалау</i>
<i>Мемлекеттік тіл статусына ие болу нәтижесін бағалау</i>	<i>Ұлт тілінде іс-қағаздардың жазылмау, түрлі жиындарда ұлт тілінің қолданылмау нәтижесін бағалау</i>
<i>Ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар сөзі мен үнінің нәтижесін бағалау</i>	<i>Ұрпақтан ұрпаққа жеткен ұлттық өнер, ұлттық әдебиет, ұлттық ғылым мен білімді дамытпау нәтижесін бағалау</i>

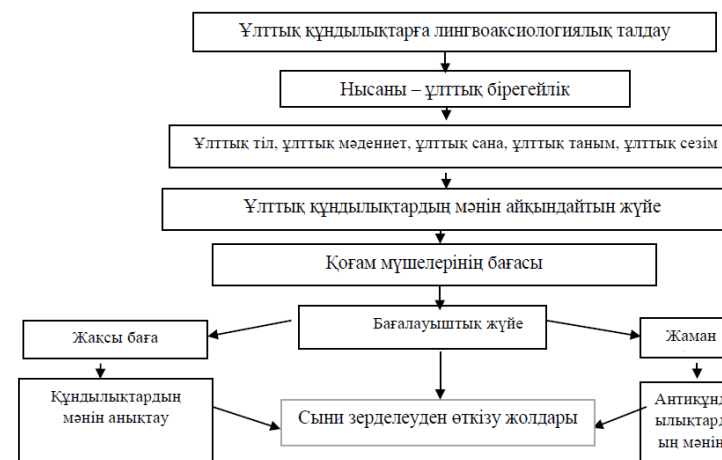
Бағалаушытық құрылымдағы «жақсы» компоненті ұлттық құндылықты тануға арқау болатын бірегей өлшемдерді, ал «жаман» компоненті құндылыққа қарсы жүретін өлшемдерді анықтауға негіз болады. Құндылық пен антиқұндылыққа баға беру – түсіну, түсінік қалыптастырудың жолы. Талдауды осылайша бинарлық топқа жіктеуге сөздің адам санасына әсер ету қызметі арқау болады. Е. М. Вольф адамның миы сөзді рационалды-логикалық және эмоционалды бейнелі жағдайда қабылдайтынын, осы екі түрлі жағдайда «жақсы», «жаман» бағалаушытық компонент жасырын ұсталатынын, сонымен бірге олар нақты ассоциациялық көру, есту және сезу әрекеттерін тудыратынын, сондай-ақ адам санасында өздері түсінбейтін

«жақсы» немесе «жаман» түсініктер қалыптастыратынын айтады. Бұл сөздерді «жиренуге (итеруге)» немесе «үйренуге (шақыруға)» ықпал ететін [3, 112-б.] құбылыс деп таниды. Ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық талдаудың мақсаты да ғалым атаған критериалерді басшылыққа алады. Мәселен, ұлттық тілді құндылық ретінде талдауда ұлттық тілді қолданудың пайдасы мен оған қарсы жүретін процестердің зиянын анықтау мақсаты көзделеді. Осы екі позицияға сөз арқылы баға берілгенде жеке адамның ұлттық құндылыққа қатысты субъективті қатынасы, яғни оның өзіндік мәнін түсінуі жарыққа шығады. Талдау барысында қалыптасқан түсініктер басқа адамдардың сезіміне әсер етіп, олардың жақсыны үйренуіне, жаманнан жиренуіне ықпал етеді. Жақсы мен жаман компоненттері құндылық пен оған қарсы жүретін процесті салыстыру үшін қолданылады. Салыстыру ұлттық құндылықтарды саналы түрде сақтау, дамыту үшін, оған ақыл көзімен қарап, сыни зерделеуден өткізу үшін қолданылады. Сыни зерделеуден өткізу өмір қажеттілігі [8, 69–83-бб.] екенін ескерсек, сөз бостандығына, озық технологиялар мен әлемдік дамуға бетбұрған демократиялық қоғамда сыни зерделеудің маңызы ерекше. Ұлттық құндылықтардың мәнін айқындауда сыни зерделеу ұлттық тұрақтылықты өркендетуге, ұлттық қауымдастықтың экспансияға ұшырамауына септігін тигізеді деп санаймыз. Қазіргі нарық заманында батыстану белең алып отырғанын ескерсек, біздің қоғамда да антиқұндылықтардың орын алып отырғанын көруге болады. Г. О. Озумба қазіргі қоғамда құндылыққа қарсы жүріп жатқан үдемелі процестерді зерделеп, оның қандай нәтиже беретінін мынадай белгілер арқылы көрсетеді:

- 1) қалай болғанда да байлықты иелену;
 - 2) ең соңғы нәтижеде шығынды ақтау;
 - 3) ұрлық жасау, ұсталмау;
 - 4) өзара келісіп, кінәні мойындау;
 - 5) кедейлерге қысым жасау;
 - 6) өз дәрежесін, қызметін пайдаланып ұрлық жасау;
 - 7) зорлық-зомбылық көрсету, алдау, өлтіру, өтірік айту;
 - 8) әлеуметтік, моральдық, діни, саяси кінәраттарды пайдаланып, билікке құмарту [9, 149-б.].
- Антиқұндылықтар тек баюды ойлап, рухани құлдырауға ұшыраған қоғамда көрініс табады. Рухани құлдырауға түскен қоғам ұлттық құндылықтардан айырылған қоғам болып табылады. Ондай қоғамда адамдар адамгершілік, ізгілік, жауапкершілік, отаншылдық сезімнен де айырылып, бәрін байлыққа айырбастауға дайын болады. Адамдар арасындағы қатынастардың өзгеруі мен өркендеуі жағдайында осындай жантүршігерлік жағдайдан сақтану үшін ұлттық құндылықтарды тұрақты түрде дамыту, рухани әлемді жетілдіру, жаңғырту аса қажет. Бұған философия, тарих, тіл білімі, мәдениеттану салаларын тоғыстырып, ұлттық бірегейліктің мәнін

айқындайтын, салыстыру әдісіне негізделген лингвоаксиологиялық талдау арқылы қол жеткізуге болады. Бұл ұлттық құндылықтың мәнін жақсы түсініп, әлеуметтік ортада белсенді, азаматтық санасы мен позициясы бар тұлға қалыптастыруға арқау болады.

Оның моделін былайша көрсетуге болады:

1 – Сурет

Бұл модель ұлттық тіл, ұлттық мәдениет, ұлттық сана, ұлттық танымның қоғамдағы ролін анықтап, оларды ұлттың дамуына тірек болатын бірегей құбылыс ретінде қарастыруды негіз етеді. Жаһандану үдерісінде көзге көрінбей, жанама түрде дамып жатқан жаһандық мәдениетке [10] жұтылып кетпеуге, ұлттық мәдениеттің, рухани әлемнің дамуына септігін тигізеді. Сондай-ақ адамдардың сезіміне сөз арқылы әсер етуді көздейді. Нәтижесінде «ұлттық сананың кемелденуіне», «ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейтуге», «ұлттық болмыстың өзегін сақтауға, оның бірқатар сипаттарын өзгертуге», сондай-ақ, «әрбір мемлекеттің дербес даму үлгісін қалыптастыруға» [11] ықпал етеді. Көрсетілген модель бойынша ұлттық құндылықтарға талдау жасағанда ұлттық бірегейлікті танытатын құндылықтардың бірі нысанға алынады. Оны құндылық ретінде айқындайтын белгілер мен құндылыққа қарсы келетін белгілер көрсетіледі. Әрбір белгіге социум тарапынан баға беруге лайықты факторлар келтіріледі. Сол арқылы ұлттық құндылықтар сыни зерделеуден өтеді.

Ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық талдау жасау ұлттық идея, ұлттық ұстаным, ұлттық көзқарасты анықтауға, ұлттың экономикалық, рухани, мәдени және саяси тұрғыда дамуына ықпал ететін азаматтық сананы оятуға, қоғамның идеялық жақтан тұтастануына ықпал етеді. Оған социумды құрайтын жеке тұлғалардың құндылықтар мен антиқұндылықтарға баға берудегі көзқарастары әсер етеді. Мысалы, ұлттық тілде сөйлеу, жазу, кітап шығару, іс-құжаттарды жүргізу, бабалар сөзін насихаттаудың пайдасы қандай болатыны туралы ой-тұжырымдар мен ұлттық тілде сөйлеу, жазбау, кітап шығармау, іс-құжаттарды жүргізбеу, бабалар мұрасын білмеудің зияны қандай болатыны туралы ой-тұжырымдар талданады. Тұжырымдарға анализ жасалып, утилитарлық (пайдалы, зиянды) жақтары сараланады. Нәтижесі кез келген ұлт өкілінің ұлттық сезіміне әсер етері сөзсіз. Д. К. Кішібеков ұлттық сезім адам жанының түкпірінде орналасатын, өзгермейтін, жоғалмайтын, мәңгілік сезім екенін айтады [12, 16-б.]. Ұлттық сезімге әсер ету арқылы ұлттық сананы дамытуға болады. Ұлттық сананың дамуы бәсекеге қабілетті ұлттық мемлекетті, әлеуметтік-мәдени қарым-қатынасқа бейімделген ынтымақты елді қалыптастырады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің шетелдік серіктес жоғары оқу орындарымен бірлесіп халықаралық ғылыми жобаларды жүзеге асыруға арналған гранттық қаржыландыру (28.05.2024 жыл № 05-04/377) «10–11 – сынып оқушыларына арналған метапәндік байланыстағы мәтін талдау әдістемесі: ұлттық құндылықтар аспектісі» атты ғылыми жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Ұлттық құндылықтардың мәнін лингвоаксиологиялық аспектіде ашуда этикалық аймаққа жататын жақсы/жаман оппозициясын негізге алу аса маңызды. Бұл құндылықтар мен антиқұндылықтардың мәнін ашатын өлшемдерді, оған баға беру амалдарын анықтауға арқау болады және ұлттық құндылықтарға субъектінің қатынасын көрсетеді. Құндылықтар тіл мен әлеуметтік факторлардың байланысын туындайды. Сондықтан адамдардың өмір шындығын бағалауына мүмкіндік беретін категорияға жатады. Ұлттық құндылықтарға лингвоаксиологиялық тұрғыда баға беру адамдардың құндылыққа деген құштарлығын арттыруды мақсат етеді. Ұлттың сапалық қасиеттерін тану мен арттыруға қызмет атқарады. Ұлттық құндылықтарды бағалауда оған нысан болатын объектіні таңдау (ұлттық тіл, ұлттық мәдениет, ұлттық ғылым), оны құндылық ретінде айқындайтын сапалық белгілерді анықтау, бағалау үшін субъект тарапынан шешім қабылдау, сыни зерделеуден өткізу, өзіндік көзқарасын жеткізу ұлттық құндылықтарды тану мен түсінудің көрсеткішіне жатады. Ұлттық құндылықтарды түсіну, тану жалпыға ортақ

мақсат, мемлекеттік мүдде. Себебі құндылықтар адамдардың қоғамдағы қызметінен туындап, қоғамға пайда әкелетін феномен болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Шаңбаева, А. Н.** Ұлттық мәдениет пен ұлттық құндылықтар арақатынасы [Мәтін] // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2011. – № 2(37). – 161–165 бб.

2 **Ивин, А. А.** Оценки в процессах коммуникации [Текст]. [Электронный ресурс]. – <file:///C:/Users/TUF%20Gaming/Downloads/otsenki-v-protsessah-kommunikatsii.pdf>

3 **Вольф, Е. М.** Функциональная семантика оценки [Текст]. – М. : Наука, 1985. – 226 с.

4 **Ефанова, Л. Г.** Субъект нормативной оценки, выражаемой семантикой языковых единиц, как носитель национальной языковой картины мира [Текст] // Сиб. филол. журн. – 2013. – № 1. – С. 101-106.

5 **Гак, В. Г.** Метафора в языке и тексте [Текст]. – М. : Наука, 1988. – 174 с.

6 **Эрикссон, Э.** Идентичность: юность и кризис [Текст]. – М. : Прогресс, 1996 – 340 с.

7 **Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека [Текст]. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.

8 **Нысанбаев, Ә. Н., Нұрмұратов, С. Е.** Халықтың рухани мұрасы: дәстүрлі құндылықтық бағдарларды сыни зерделеу [Мәтін] // Будущее человека: проблемы, гипотезы, идеи. Мат. межд. науч. конф., посвященной Всемирному дню философии и 60-летию профессора С.Ю. Колчигина / Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. Сборник статей. – Алматы: Институт философии, политологии и религио-оведения КН МОН РК, 2015. – 69–83 бб.

9 **Ozumba, G. O.** National Consciousness, Value Reorientation and Identity: An Integrative Humanist Approach [Text] // Journal of Integrative Humanism. – 2014. – № 3(2). – P. 147–155.

10 **Бергер, П.** Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация [Текст]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – С. 8–24.

11 **Тоқаев, Қ.** Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Қазақстан Республикасы мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауы, 2020 [Мәтін]. [Электронды ресурс]. – https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

12 **Кшибеков, Д.** Национальная идея и идеология [Текст]. – Алматы, 2006. – 178 с.

References

1 **Şaïbaeva, A. N.** Ûlttyq mädeniet pen Ûlttyq qũndylyqtar araqatynasy [The ratio of national culture and national values] [Text]. // QazÛU habarşysy. Filosofia seriasy. Mädeniettanu seriasy. Saiasattanu seriasy. – 2011. – № 2 (37). – 161-165 pp.

2 **İvin, A. A.** Osenki v protsessah kommunikatsii [Assessments in communication processes] [Text]. [Electronic resource]. – <file:///C:/Users/TUF%20Gaming/Downloads/otsenki-v-protsessah-kommunikatsii.pdf>

3 **Völf, E. M.** Funksionálnaia semantika osenki [Functional semantics of evaluation] [Text]. – М. : Наука, 1985. – 226 p.

4 **Efanova, L. G.** Subekt normativnoi osenki, vyrajaemoi semantikoi iazykovyh edinis, kak nositel nasionálnoi iazykovoi kartiny mira [The subject of normative assessment, expressed by the semantics of linguistic units, as a carrier of the national linguistic picture of the world] [Text]. // Cib. filol.jurn. – 2013. – №1. – P. 101–106.

5 **Gak, V. G.** Metafora v iazyke i tekste [Metaphor in language and text] [Text]. – М. : Nauka, 1988. – 174 p.

6 **Erikson, E.** İdentichnost: iunost i krizis [Identity: youth and crisis] [Text]. – М. : Progress, 1996 – 340 p

7 **Arutĩnova, N. D.** İazyk i mir cheloveka [Language and the human world] [Text]. – М. : İazyki russkoi kũltury, 1999. – 896 p.

8 **Nysanbaev, Ə. N., Nürmüratov, S. E.** Halyqtyñ ruhani mürasy: дәstürli qũndylyqtyq bađdarlardy syni zerdeleu [Spiritual heritage of the people: a critical study of traditional value orientations] [Text]. // Buduşee cheloveka: problemy, gipotezy, idei. Mat. mejd. nauch. konf., posvāşennoi Vsemirnomu dnũ filosofii i 60-letiu professora S.İu. Kolchigina / Pod obş. red. Z.K. Şaukenovoi. Sbornik statei. – Almaty : Institut filosofii, politologii i religi-ovedenia KN MON RK, 2015. – 69–83 p.

9 **Ozumba, G. O.** National Consciousness, Value Reorientation and Identity: An Integrative Humanist Approach [Text] // Journal of Integrative Humanism. – 2014. – № 3(2). – P. 147–155.

10 **Berger, P.** Kũlturnaia dinamika globalizatsii\ Mnogolikaia globalizatsia [The cultural dynamics of globalization\ The multifaceted globalization] [Text]. – М. : Aspekt Press, 2004. – P. 8–24.

11 **Toqaev, Q.** Jaña jađdaidağy Qazaqstan:is-qimyl kezeñi. Qazaqstan Respublikasy memleket bassysynıñ Qazaqstan halqyna joldaıy, 2020 [Kazakhstan in the new conditions:a period of action. Address of the head of state of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan, 2020] [Text]. [Electronic resource]. – https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdaıy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek

12 **Kşibekov, D.** Nasionálnaia ideia i ideologia [National idea and ideology] [Text]. – Almaty, 2006. – 178 p.

07.08.24 ж. баспаға түсті.

10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. А. Ильясова¹, У. Б. Тайжанов², Б. Молдағали³*

^{1,2,3}Казахский национальный

педагогический университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы

Поступило в редакцию 07.08.24.

Поступило с исправлениями 10.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЛИНГВОАКСИОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУЩНОСТИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Цель статьи – рассмотреть пути пробуждения гражданской ответственности, сохранения и развития национальной идентичности посредством лингвоаксиологического анализа национальных ценностей. Научная новизна статьи основана на противопоставлении хорошего и плохого в оценочной структуре системы анализа, представлении образца и модели анализа. Уникальность данного исследования включает в себя качественные признаки, характерные для национальных ценностей, находящихся в хорошем положении, плохие качественные признаки, противостоящие национальным ценностям в плохом положении, а также анализ измерений, которые может оценить субъект как ценности и антиценности. Теоретическая значимость исследования объясняется как способ лингвоаксиологического анализа национальных ценностей, сохранения национальной идентичности. В ходе анализа доказывается, формирование субъективного отношения личности к национальным ценностям, тем самым происходит процесс понимания смысла национальных ценностей. Оно анализируется как способ построить добродетельное общество и избежать поглощения глобальной культурой. При раскрытии темы используются методы оценки, сравнения, систематизации и моделирования.

Методологической основой исследования послужили работы А. Шанбаева, И. Ивина, Э. Вольфа, Н. Арутюновой и др. Ученые вели философские и лингвистические исследования. Практическая значимость работы заключается в том, что данная статья может быть использована в качестве дополнительного материала при

подготовке к лекциям и семинарским занятиям по предмету «Общее языкознание» вуза.

Ключевые слова: антиценность, лингвоаксиология, национальная идентичность, оценочная система, критический анализ.

N. A. Iyassova¹, U. O. Taizhanov², B. Moldagali³

^{1,2,3}Abai Kazakh National

Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 07.08.24.

Received in revised form 10.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

LINGUOAXIOLOGICAL NATURE OF THE DEFINITION OF THE ESSENCE OF NATIONAL VALUES

The purpose of the article is to consider the ways of awakening citizenship, preservation and development of national identity through ling axiological analysis of national values. The scientific novelty of the article is based on the opposition of «good» and bad in the evaluative structure of the analysis system, presentation of the sample and model of analysis. The uniqueness of this study includes qualitative attributes characteristic of national values in a good position, bad qualitative attributes opposing national values in a bad position, as well as the analysis of dimensions that the subject can evaluate as values and anti-values. The theoretical significance of the study is explained as a way of ling axiological analysis of national values, preserving national identity. The analysis proves the formation of subjective attitude of the individual to national values, thereby the process of understanding the meaning of national values. It is analyzed as a way to build a virtuous society and avoid absorption by global culture. The methods of evaluation, comparison, systematization and modeling are used in the disclosure of the topic.

The methodological basis of the research is A. Shanbaeva, I. Ivin, E. Wolf, N. Arutyunova and other scientists conducted philosophical and linguistic research. The practical significance of the work lies in the fact that this article can be used as additional material in preparation for lectures and seminars on the subject «General Linguistics» of the university.

Keywords: anti-value, linguaaxiology, national identity, evaluation system, critical analysis.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/UTDL9338>

**А. Ш. Кабжанова¹, *Қ. С. Ереғалиев², М. А. Уайханова³,
Б. Ж. Сарыбаева⁴, С. Ж. Ереғалиева⁵**

^{1,2,4}Ө. Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

^{3,5}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3157-0428>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1096-8918>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2832-6996>

*e-mail: ergaliev1976@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ВИРТУАЛДЫ КЕҢІСТІКТЕГІ МИФОЛОГЕМАЛАРДЫҢ НОМИНАТИВТЕРІ

Интернет дамуымен бірге қоғамда жаңа қарым-қатынас түрлері пайда болып, өмір салаларын едәуір өзгерткені айқын. Зерттеудің басты мақсаты – интернет-түсіндірмелердегі ұлттық ерекшеліктерді көрсететін мифологемаларды анықтау, олардың номинативтік сипаттамаларын талдау. Мифологемаларды ұлттық дүниетанымдық құндылықтар тұрғысынан лингвомәдени және лингвоаксиологиялық контексте зерттеу күнделікті виртуалды дискурс материалы негізінде жүргізіледі. Мұнда виртуалды тілдік тұлға мен мәтіннің аксиологиялық құрамдас бөлігі арасындағы өзара әрекетке ерекше көңіл бөлінеді. Ол тілдік құралдар арқылы көрініс табатын ұлттық дүниетанымның элементі есебіндегі сөздер – мифологемаларды зерделеу арқылы жүзеге асырылады. Интернет-түсіндірмелердегі мифологемаларды қарастыруда тілдік деректерді жинақтау және контекстуалды талдау әдістері, салыстырмалы-салғастырмалы және сипаттамалы әдістер, сандық есептеу әдісі қолданылды. Сонымен қатар мәтіндердегі лингвомәдени және лингвоаксиологиялық талдау әдістерінің элементтері де пайдаланылды. Зерттеу нәтижелерінен

байқағандай, интернет-түсіндірмелерде анықталған мифологемалар құндылық маркерлерін көрсетіп, антропонимдер, теонимдер, мифонимдер, геополитонимдер, мифопатонимдер, топонимдер және информонимдер сынды номинативтік типтерді белгілеуге мүмкіндік тудырды. Бұл параметрлер қазақ лингвомәдениетінің құндылық негізін танытады және дүниетаным мен фондық білімді бейнелеп қана қоймай, ұлттың тарихы, әдебиеті мен мәдени өмірі туралы ақпарат береді.

Кілтті сөздер: мифологема, интернет-түсіндірме, номинативтер, құндылық, виртуалды дискурс, лингвомәдениет.

Кіріспе

Қалыптасу, даму тарихында адамзат қарым-қатынас сипатын түбегейлі өзгертетін белгілі бір кезеңдерді бастан өткерді. Бұл кезеңдер ақпараттық тұрғыдағы революциялар болып табылады, өйткені олар ақпаратты өңдеу, тарату және сақтау тәсіліне өзіндік із қалдырды. Біріншісі – жазудың дүниеге келуі; екіншісі – кітап басылымы; үшіншісі – электр энергиясын ойлап табудың арқасында пайда болған телеграф, телефон, радио, кейінірек теледидардың шығуы; төртіншісі – микропроцессорлық технологияның, дербес компьютердің, компьютерлік желілердің пайда болуы индустриалды типтегі қоғамды ақпараттық қоғамға айналдырып, жаңа даму кезеңін бастан кешіруде [1, 515-б.].

Ақпараттық қоғамда компьютер (әрине, ақпаратты өңдеудің барлық қызметтерін өзіне қалдыра отыра) байланыс құралы ретінде қарастырылады. Қазіргі өмірдің қарқыны үнемі өзгеріп, жетілуде. Осыған орай техникалық құралдардың көмегісіз адам өмірдің ритміне ілесе алмайды. Әлеуметтік желіде адамдар пайдалы ақпараттарды іздейді, сауда-саттық жасайды, жұмыс істейді, ресми байланыстар орнатады, танысады, қатысымға түседі және т.б. Қазіргі кезде интернет тек өзгертілген байланыс арнасы ғана емес, сонымен бірге жаңа әлеуметтік-мәдени орта да болып табылады. Оның қалыптасуы жайында ғылымның түрлі салаларында интернет зерттеушілері әр алуан пікір білдіруде. Жаңа ақпараттық технологиялардың дамуына орай пайда болған коммуникативтік орта қарым-қатынастың барлық аспектілеріне айтарлықтай із қалдырды.

Күнделікті өмірдің осындай бөлігі – шынайы қарым-қатынас барысындағы адамның табиғи сөйлеуі (шынайы байланыста қатысушылар ешқандай техникалық құралдарды қолданбай-ақ өзара қарым-қатынас орната алады; техникалық құралдар арқылы байланыс жасау виртуалды қарым-қатынас болып шығады, онда табиғи тілдің түрі өзгереді). «Н. Б. Лебедева ұсынған «табиғи тіл» термині Е. А. Земская, М. В. Китайгородская,

Е. Н. Ширяев монографияларында қолданылатын «ауызекі сөйлеу» ұғымымен байланысты. Зерттеушілер сөйлеудің ауызша түрін сипаттауға назар аударғандықтан, «ауызекі сөйлеу» ұғымы ұзақ уақыт бойы тек онымен байланысты болды. Алайда «ауызша» және «тілдесім» терминдері сөйлеу әрекетін әртүрлі қырдан сипаттайды. Е. А. Земская сөйлеу тілінің жазбаша формасының болу мүмкіндігін көрсетеді; «жазбаша сөйлеу тілі» терминін Н. Б. Лебедева, Г. Н. Трофимова, Н. Д. Голев және т.б. қолданады» [2, 12-б.].

Интернеттегі бейресми байланыс табиғи жазбаша тілдің барлық конститутивті белгілеріне жауап береді: ол күнделікті (қарапайым) қарым-қатынас барысында жүзеге асырылады, спонтанды (алайда спонтанды дәрежесі әр форматта әртүрлі), автор мен адресаттың өзара әрекеттесу процесінде мәтінді құрастырушы мен оның құрылу жағдайын алшақтататын аралық инстанциялар болмайды.

Қазіргі лингвистикадағы көптеген зерттеулердің нысаны бастапқы және туынды мәтін жанрлары болып табылады. Мәтіндер қабылдау, түсіну және жасалуына байланысты түрлі қырдан зерделенуде, яғни лингвистер «әртүрлі типтегі бастапқы мәтін қызметінің нәтижесі ретіндегі» туынды мәтіндерді саралауда [3, 33-б.]. Туынды мәтін ретінде мыналар қарастырылады: пародия [4]; экспозиция, эссе, реферат, реферат [5]; дәйексөз [6]; киносценарий [7]; аннотация және кітап жарнамалық эссе [8]; түсініктеме [9], интернет-түсініктеме [10]. С. В. Ионова туынды мәтін деп авторды ауыстыру арқылы басқа, бастапқы мәтін негізінде жасалған мәтінді түсінеді. Ол «автордың бір ниеті мен мағыналық доминантын басқа бір ниет пен мағыналық доминантқа ауыстыру» деген мәнді білдіреді [11, 34-б.]. Ғалым бастапқы және туынды мәтіндердің мазмұндық компоненттерінің сәйкестігін атап өтеді.

Қысқасы, мақаланың бастапқы мәтініне қарағанда туынды болып табылатын түсіндірме мәтіні табиғи жазбаша тілдің бір түрі ретінде танылады, өйткені ол коммуникацияның аталған түрінің барлық белгілеріне ие болады, яғни тілдік деңгейлерде (ауызекі сөйлеу тіліне тән сөйлем құрылымдарының, бейпіл және боқтық сөздерді қоса алғанда стилистикалық тұрғыдан нақышталған лексиканың қолданысында) көрінетін қарапайым қарым-қатынас саласына енеді.

Табиғи жазбаша тілдің өнімдері әртүрлі субстраттарда, сонымен қатар интернет мәтіндерінде көрініс табады, мұндай мәтіндер жазбаша нысан, табиғилық, қарапайымдылық сияқты басым белгілермен ерекшеленеді. «Күнделікті өмірдің құндылығын мойындай отырып, демократиялық деп аталатын дүниетанымдағы өзгерістерде жалпы, соның ішінде филологиялық объектілерге деген гносеологиялық толеранттылық сезіле

бастады» [12, 16-б.]. Бұл белгілердің интернет-түсіндірме мәтіндеріне қатыстысын қарастыралық.

Интернет-түсіндірме мәтіндерін талдау барысында олардың спонтандылығы байқалады, яғни сайтқа кірушілердің кез келгені сайттың арнайы бөлінген кеңістігінде (бөлімінде) өз пікірін қалдыра алады.

Қазіргі заманғы зерттеулердің «қарапайым тіл» көрінісіне баса назар аударуы интернет-түсіндірме мәтіндеріндегі қарапайымдылық олқылық болып табылмайтындығын дәлелдеді. Керісінше, жазбаша интернет-коммуникацияның «канонизацияланбауы» қарапайым түсіндіруді көруге мүмкіндік береді, ал күнделікті қолданушылар жасаған және әртүрлі терминдермен – күнделікті, қарапайым, стихиялық, бейресми және т.б. – белгіленген мәтіндер «адамзат құжаттары атағына ие бола алады» [12, 19-б.].

Қысқасы, интернет-түсіндірме мәтіндерінің табиғи жазбаша тілдің негізгі параметрлерімен сәйкестігі оны «түсіндірменің» «қағаз» жанры негізінде өзгертілген желілік (цифрлық) жанр ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Интернет-түсіндірме жанры номинативті мәнге ие, жеткілікті түрде еркіндік әрі өзгергіштікпен сипатталады, оқиғалар мен пікірлерді бағалаудың коммуникативтік мақсатын жүзеге асырады, автордың «Мен» бейнесін бейнелейді, сонымен бірге электронды субстратта болады және өзге жанрлар мен сөйлеу стилінің элементтерін біріктіреді.

Интернет-түсіндірмелер қоғамның құндылық қатынастарының қасиеттерін көрсететін алуан түрлі маңызды мәдени компоненттерді қамтиды. Бұл ұлттық сананың көріністерін модельдейтін лексикалық бірліктердің бірқатар мифологиялық, фольклорлық және салт-дәстүрлік мағыналарын жаңартуға негіз болады [13].

Зерттеуде әлемнің мифологиялық көрінісі қарастырылады, түрлі тақырыптағы мақалаларға білдірілген интернет-түсіндірме мәтіндеріндегі мифологемалар талданады. Әлем бейнесі ұғымы адамның әлем туралы түсініктерін зерттеу негізінде қалыптасады.

Зерттеу нысаны: интернет-түсіндірмелерде қолданылған мифологемалар.

Мақсаты – интернет-түсіндірмелердің ұлттық белгілерін көрсететін мифологемаларды зерделеу, оның номинативтік ерекшеліктерін айқындау.

Осы мақсатқа қол жеткізу барысында мынадай міндеттерді шешу көзделді:

– интернет-түсіндірмелерде көрініс табатын белгілі бір халық мәдениетінде кең таралған мифологиялық сюжеттерді, бейнелерді, яғни мифологемаларды жинақтап, мән-мағынасын ашып талдау, ерекшеліктерін айқындап, атқаратын қызметін саралау;

– номинативтік ерекшеліктерін айқындап, оларды топтарға жіктеу.

Материалдар мен әдістер

Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай тілдік деректерді жинақтау және контекстуалды талдау әдістері, салыстырмалы-салғастырмалы және сипаттамалы әдістер, сандық есептеу әдісі қолданылды. Сонымен қатар мәтіндердегі лингвомәдени және лингвоаксиологиялық талдау әдістерінің элементтері де пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мәдени құндылықтар мен әлеуметтік мәселелерді білдірудегі олардың рөлін талдау үшін қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі әртүрлі номинациялардың пайдалану жайы қарастырылды. Номинативтер *антропонимдер*, *теонимдер*, *мифонимдер*, *геополитонимдер*, *мифопатонимдер*, *топонимдер* және *информонимдер* сынды жеті топқа жіктелді. Нәтижесі кестеде көрсетілген. Онда аталған номинативтер қазақстандық онлайн қарым-қатынастың мифологемалар төңірегіндегі дискурсына қандай үлес қосады дегенге түсінік беріледі.

1-кесте – Қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі номинатив түрлері

Номинатив түрлері	Номинатив мысалдары	Сипаттамасы
Антропонимдер	Абай Құнанбайұлы, Нұрсұлтан Назарбаев	Ұлттық мақтаныш немесе тарихи контекст тудыратын тарихи және мәдени қайраткерлер.
Теонимдер	Ұлық, Ер Төстік	Мәдени немесе тарихи параллельдерді жүргізу үшін қолданылатын мифологиялық кейіпкерлер.
Мифонимдер	Қ а з а қ т ы н тағдыр тасы, алматылық аң	Мәдени мұраны немесе мифологиялық тақырыптарды бейнелейтін ойдан шығарылған нысандар немесе сюжеттер.
Геополитонимдер	Қазақстан, Орталық Азия, Қырғызстан	Геосаяси контексте талқылау үшін қолданылатын аймақтық атаулар.
Мифопатонимдер	Қазақ қызбасы, дала ауруы	Әлеуметтік немесе эмоционалды жағдайларды сипаттайтын метафоралық терминдер.
Топонимдер	Алматы, Нұр- Сұлтан, Каспий теңізі	Белгілі бір жерлермен мифтер мен мәдени байланыстарды бекітетін географиялық атаулар.

Информонимдер	Tengri News, Kazakh Daily	Мифологиялық әңгімелердің таралуына ықпал ететін БАҚ атаулары.
---------------	------------------------------	--

2-кесте – Түсіндірмелердегі номинативтерді бөлу және белгілеу

Номинатив түрлері	Пайдалану жиілігі	Пайдалану мақсаты
Антропонимдер	45	Тарихи маңыздылық пен ұлттық мақтаныш сезімін ояту.
Теонимдер	25	Мәдени немесе мифологиялық параллельдер жасау.
Мифонимдер	30	Мифтік немесе аңызға айналған тақырыптарды суреттеу.
Геополитонимдер	20	Геосаяси шеңбердегі талқылауларды контекстілеу.
Мифопатонимдер	15	Әлеуметтік немесе эмоционалдық жағдайларды метафоралық түрде сипаттау.
Топонимдер	35	Мифтер мен әңгімелерді белгілі бір жерлермен байланыстыру.
Информонимдер	10	Мифологиялық әңгімелерді таратудағы бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін атап өту.

Номинативтерді талдау қазақстандық интернет-пайдаланушылардың мәдени және тарихи сілтемелермен байланысының түрлі заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік тудырды. Тарихи және мәдени қайраткерлердің бейнелері, яғни Абай Құнанбайұлы мен Нұрсұлтан Назарбаев сияқты антропонимдер ұлттық мақтаныш сезімін ояту мен қазіргі заманғы проблемаларды Қазақстан мұрасымен байланыстыруда кеңінен пайдаланылады. Аталған қайраткерлер көбінесе ұлттық бірегейлік пен тарихи сабақтастықты суреттейді, пайдаланушылар арасында ортақ мәдени мұра сезімін қалыптастырады.

Теонимдер мен мифонимдер дискурста, соның ішінде мифологиялық және ойдан шығарылған элементтерге терең мән жүктейді. Ұлық пен Ер Төстік сынды тұлғаларға немесе «Қазақтың тағдыр тасы» сияқты объектілерге сілтемелер жасау талқылауды мәдени және мифологиялық маңызы бар қабаттармен байытады. Аталған номинативтер мифологиялық тақырыптардың қазіргі тәжірибесін түсіндіру әрі түсіну үшін қалай қолданылатынын көрсететін дәстүрлі мифтер мен қазіргі қоғамдық мәселелер арасында параллельдер жасайды.

Қазақстан, Орталық Азия және Қырғызстан сияқты геополитонимдер жергілікті мәселелерді өңірлік және халықаралық перспективаларға орналастыра отырып, кең геосаяси контекстегі дискурсты жасайды. Мұндай

пайдалану қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі талқылаулардың Қазақстанның геосаяси динамикасы мен өңірлік позициясына тәуелді болатындығын көрсетеді.

Қазақ қызбасы немесе дала аурулары сияқты мифопатонимдер әлеуметтік немесе эмоционалды жағдайларды сипаттайтын метафоралық әдістер ретінде қызмет етеді. Аталған терминдер аурулар мен белгілі бір жағдайлардың метафоралық тұрғыда әлеуметтік құбылыстармен қалай байланысты болатындығын аңғартады, сонымен қатар мифологиялық тұжырымдардың қазіргі мәселелерді сипаттау мен талдауда қалай қолданылатындығы жайлы түсінік береді.

Алматы, Нұрсұлтан және Каспий теңізі сияқты топонимдер мифологиялық әңгімелерді белгілі бір географиялық орындармен байланыстырады, мәдени сілтемелерді белгілі бір жерлермен тоғыстырады. Топонимдерді осылай қолдану шынайы әлем географиясындағы дерексіз мифологиялық тұжырымдамаларды негіздейтін Қазақстанның мифтері мен физикалық ландшафты арасындағы байланысты күшейтеді.

Информонимдер мифологиялық әңгімелерді қалыптастыру мен таратудағы БАҚ рөлін көрсетеді. Tengri News және Kazakh Daily сияқты бұқаралық ақпарат құралдары (БАҚ) цифрлық платформалардың мәдени дискурста әсерін көрсете отырып, мифологиялық тақырыптардың таралуына ықпал етеді.

3-кесте – Қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі номинатив мысалдары

Номинатив түрлері	Номинатив мысалдары	Сипаттамасы
Антропонимдер	Абай Құнанбайұлы, Нұрсұлтан Назарбаев	«Абай Құнанбаевтың даналығы бізді бүгінгі күнге жетелейді», «Нұрсұлтан Назарбаевтың көшбасшылығы біздің саясатымызда әлі де сезілуде».
Теонимдер	Ұлық, Ер Төстік	«Ұлық батыр секілді біз де өз құндылықтарымыз үшін күресуіміз керек», «Ер Төстіктің батылдығы біздің қазіргі көшбасшыларымызды шабыттандырады».

Мифонимдер	Қазақтың тағдыр тасы, алматылық аң	«Қазақ тағдырының тасы ұлтымыздың болашағын сақтайды». «Алматылық аң – кездесетін проблемалардың символы».
Геополитонимдер	Қазақстан, Орталық Азия, Қырғызстан	«Қазақстанның Орталық Азиядағы рөлі өте маңызды». «Біз өңірлік стратегияларымызда Қырғызстанның ұстанымын ескеру қажетпіз».
Мифопатонимдер	Қазақ қызбасы, дала ауруы	«Қазақ қызбасы біздің болашақ туралы ұжымдық дабылымызды көрсетеді». «Дала ауруы ауылдық қауымдастықтардың алдында тұрған қиындықтарды көрсетеді».
Топонимдер	Алматы, Нұр-Сұлтан, Каспий теңізі	«Алматыға мәдени мақтаныштың жанданғанын көріп отырмыз». «Нұр-Сұлтанды жаңғырту жөніндегі күш-жігер біздің ілгерілеуіміздің дәлелі болып табылады», «Каспий теңізінің маңы пайдаланылмаған ресурстарға бай».
Информонимдер	Tengri News, Kazakh Daily	«Tengri News дәстүрлі құндылықтарға қатысты өзекті мәселелерді қамтиды». «Kazakh Daily біздің ұлттық мифтерімізді талқылау үшін алаң ұсынады».

3-кестеде қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі номинативтердің әртүрлі түрлері қалай қолданылатыны туралы көрнекі мысалдар келтірілген. Олар әртүрлі номинативті категориялардың цифрлық дискурста мәдени және қоғамдық тақырыптарды білдіруге қалай ықпал ететінін түсінуге

көмектеседі. Кесте номинативтерді жеті түрге жіктейді және олардың нақты контексте қолданылуын көрсететін онлайн түсініктемелердегі нақты мысалдарды қамтиды.

Қорытынды

Қазақстандық интернет-түсіндірмелердегі мифологемаларды зерттеу қазіргі кезде өзекті болып табылады және бірнеше маңызды себептерге негізделеді. Біріншіден, цифрлық дәуірде бұл зерттеу ұлттық бірегейлік пен мәдени құндылықтардың қалыптасуы туралы құнды ақпарат ұсынады. Екіншіден, ол қоғамдағы негізгі құндылықтар мен болжамдарды, сондай-ақ қоғамдық дискурстың негіздерін түсінуге мүмкіндік береді. Үшіншіден, бұл зерттеу цифрлық платформалардың мәдени мифтерін қалыптастыру мен таратудағы рөлін анықтауға көмектеседі. Зерттеу нәтижелерінен аңғарғандай, интернет-түсіндірмелерде анықталған мифологемалар құндылық маркерлерін көрсетіп, антропонимдер, теонимдер, мифонимдер, геополитонимдер, мифопатонимдер, топонимдер және информонимдер сынды номинативтік типтерді белгілеуге мүмкіндік тудырды. Осылайша, зерттеу виртуалды кеңістікте қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру мен бейнелеудегі мифологемалардың маңыздылығын танытып, цифрлық коммуникация мен мәдениеттану саласында жаңа көзқарас ұсынуға, сондай-ақ ұлттық бірегейлікті сақтау мен қалыптастырудағы цифрлық дәуірдің рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Лутовинова, О. В.** Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса [Текст]. – Волгоград, 2009. – 515 с.

2 **Алтухова, Т. В.** Метажанровое сознание пользователей социальной сети «ВКонтакте» [Текст] / Т. В. Алтухова, Н. Б. Лебедева // Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. Ч. IV: коллективная монография / Отв. ред. Н. Д. Голев. – Кемерово : Кемеровский гос. ун-т, 2012. – С. 405–416.

3 **Ионова, С. В.** Аппроксимация содержания как основное свойство вторичных текстов [Текст] / С. В. Ионова // Вестник ВолГУ. – Серия 2: Языкознание. – 2005. – №4. – С. 33–37.

4 **Вербицкая, М. В.** Теория вторичных текстов: дис. ... д-ра филол. наук [Текст] / М. В. Вербицкая. – Москва, 2000. – 312 с.

5 **Заика, В. И.** Об особенностях изложения описательного текста [Текст] / В. И. Заика // Естественная письменная речь: исследовательский и образовательный аспекты. – Часть III: Письменная речь в

психолингвистическом, лингводидактическом и орфографическом аспектах. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2004. – С. 73–81.

6 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Яреца. – Москва : Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.

7 **Качесова, И. Ю.** Синтаксическая композиция текстов рассказов и киносценариев В. М. Шукшина: трансформационный аспект: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / И. Ю. Качесова. – Екатеринбург, 1998. – 21 с.

8 **Агаюлова, С. И.** Концепт «Интернет» в обиходном и профессиональном языковом сознании: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / С. И. Агаюлова. – Волгоград, 2010. – 22 с.

9 **Маркелова, Е. В.** Типы текстов-комментариев [Текст] / Е. В. Маркелова // Человек – коммуникация – текст. – Вып. 2. Ч. 2. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 1998. – С. 20–22.

10 **Голев, Н. Д.** Обыденная лингвополитология: проблемы и перспективы [Текст] / Н. Д. Голев // Современная политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2011. – С. 66–69.

11 **Асмус, Н. Г.** Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства: дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Н. Г. Асмус. – Челябинск, 2005. – 266 с.

12 **Лебедева, Н. Б.** Жанры естественной письменной русской речи: Студенческое граффити, маргинальные страницы тетрадей, частная записка [Текст] / Н. Б. Лебедева, Е. Г. Зырянова, Н. Ю. Плаксина, Н. И. Тюкаева. – Москва : Красанд, 2011. – 256 с.

13 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B, Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space: The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – No 11(3). – P. 87–96. – <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.705702>.

References

1 **Lutovinova, O. V.** Lingvokulturologicheskiye kharakteristiki virtualnogo diskursa [Linguoculturological characteristics of virtual discourse] [Text]. – Volgograd, 2009. – 515 p.

2 **Altukhova, T. V.** Metazhanrovoye soznaniye polzovatelei sotsialnoi seti «VKontakte» [Meta-genre consciousness of users of the social network «VKontakte»] [Text] / T. V. Altukhova, N. B. Lebedeva // Obydennoye metazykovoye soznaniye: ontologicheskiye i gnoseologicheskiye aspekty.

P. IV : kollektivnaya monografiya / Exec. edit. N. D. Golev. – Kemerovo : Kemerovo State University, 2012. – P. 405–416.

3 **Ionova, S. V.** Approximatsiya sodержaniya kak osnovnoye svoystvo vtorichnykh textov [Content approximation as a basic property of secondary texts] [Text] / S. V. Ionova // Vestnik VolGU. – Series 2: Linguistics. – 2005. – №4. – P. 33–37.

4 **Verbitskaya, M. V.** Teoriya vtorichnykh textov: dis. ... d-ra filol. nauk [Theory of secondary texts: dis. ... Doctor of Philological Sciences] [Text] / M. V. Verbitskaya. – Moscow, 2000. – 312 p.

5 **Zaika, V. I.** Ob osobennostyakh izlozheniya opisatel'nogo teksta [On the specifics of presenting a descriptive text] [Text] / V. I. Zaika // Yestestvennaya pismennaya rech: issledovatel'skii i obrazovatel'nyi aspekty. – Part III: Pismennaya rech v psikholingvisticheskom, lingvodidakticheskom i orfograficheskom aspektakh. – Barnaul : Publishing House of Altai University, 2004. – P. 73–81.

6 **Arutyunova, N. D.** Diskurs [Discourse] [Text] / N. D. Arutyunova // Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar / Chief edit. V. N. Yartseva. – Moscow : Sovetskaya entsiklopediya, 1990. – P. 136–137.

7 **Kachessova, I. Yu.** Sintaxicheskaya kompozitsiya textov rasskazov i kinoctsenariyev V. M. Shukshina: transformatsionnyi aspekt: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Syntactic composition of texts of stories and screenplays by V. M. Shukshin: transformational aspect: author's abstract. dis. ... Candidate of Philological Sciences] [Text] / I. Yu. Kachessova. – Yekaterinburg, 1998. – 21 p.

8 **Agagyulova, S. I.** Kontsept «Internet» v obikhodnom i professionalnomazykovom soznanii: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [The concept of «Internet» in everyday and professional linguistic consciousness: author's abstract. dis. ... Candidate of Philological Sciences] [Text] / S. I. Agagyulova. – Volgograd, 2010. – 22 p.

9 **Markelova, Ye. V.** Tipy tekstov-kommentariyev [Types of commentary texts] [Text] / Ye. V. Markelova // Chelovek – kommunikatsiya – text. – Iss. 2. – P. 2. – Barnaul : Publishing House of Altai University, 1998. – P. 20–22.

10 **Golev, N. D.** Obyden'naya lingvopolitologiya: problemy i perspektivy [Everyday linguopolitical science: problems and prospects] [Text] / N. D. Golev // Sovremennaya politicheskaya lingvistika. – Yekaterinburg, 2011. – P. 66–69.

11 **Asmus, N. G.** Lingvisticheskiye osobennosti virtual'nogo kommunikativnogo prostranstva: dis. ... kand. filol. nauk [Linguistic features of virtual communication space: diss. ... Candidate of Philological Sciences] [Text] / N. G. Asmus. – Chelyabinsk, 2005. – 266 p.

12 **Lebedeva, N. B.** Zhanry yestestvennoy pismennoy russkoy rechi: Studencheskoye graffiti, marginalnyye stranitsy tetradey, chastnaya zapiska [Genres of natural written Russian speech: Student graffiti, marginal pages of

notebooks, private note] [Text]/N. B. Lebedeva, Ye. G. Zyryanova, N. Yu. Plaxina, N. I. Tyukayeva. – Moscow : Krassand, 2011. – 256 p.

13 **Yergaliyeva, S. Zh., Uaikhanova, M. A., Omarov, N. R., Yergaliyev, K. S., Assanbayeva, E. B., Ualiyeva, R. M.** Linguistic Representation of Value Dominants in Virtual Space : The Example of Kazakh and English Materials [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2023. – No 11(3). – P. 87–96. – [wttps://doi.org/10.22034/ijsc.2023.705702](https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.705702).

05.11.24 ж. баспаға түсті.

20.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Ш. Кабжанова*¹, **К. С. Ергалиев*², *М. А. Уайханова*³,

*Б. Ж. Сарыбаева*⁴, *С. Ж. Ергалиева*⁵

^{1,2,4}Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

^{3,5}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 05.11.24.

Поступило с исправлениями 20.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

НОМИНАТИВЫ МИФОЛОГЕМ В КАЗАХСТАНСКОМ ВИРТУАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

С развитием интернета возникли новые формы общения, которые привели к значительным изменениям в различных сферах жизни. Целью данного исследования является выявление мифологем в интернет-комментариях, которые отражают национальные особенности, а также анализ их номинативных характеристик. Изучение ценностной национальной картины мира через мифологемы в контексте лингвокультурологии и лингвоаксиологии проводится на основе повседневного виртуального дискурса, с акцентом на взаимодействие виртуальной языковой личности и текста с аксиологическим компонентом. Это взаимодействие определяется путём выделения ключевых слов (мифологем), являющихся элементами ценностной национальной картины мира, выраженными средствами языка. Для анализа мифологем в интернет-комментариях использовались методы сбора и контекстуального анализа данных, сравнительно-сопоставительный и описательный методы, а также

метод количественного подсчёта. Также применялись элементы методик лингвокультурологического и лингвоаксиологического анализа текстов. Результаты исследования показали, что мифологемы, выявленные в текстах интернет-комментариев, отражающие ценностные маркеры, позволяют выделить следующие типы номинативов мифологем: антропонимы, теонимы, мифонимы, геополитонимы, мифопатонимы, топонимы и информонимы. Эти параметры отражают ценностную основу казахской лингвокультуры и, помимо отражения мировоззрения и фоновых знаний, предоставляют информацию об истории, литературной и культурной жизни нации.

Ключевые слова: мифологема, интернет-комментарий, номинативы, ценность, виртуальный дискурс, лингвокультура.

*A. Sh. Kabzhanova*¹, **K. S. Yergaliyev*², *M. A. Uaikhanova*³,

*B. Zh. Sarybayeva*⁴, *S. Zh. Yergaliyeva*⁵

^{1,2,4}Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

^{3,5}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 05.11.24.

Received in revised form 20.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

NOMINATIVES OF MYTHOLOGEMS IN THE KAZAKHSTAN VIRTUAL SPACE

With the development of the internet, new forms of communication have emerged, leading to significant changes in various areas of life. The aim of this research is to identify mythologems in internet comments that reflect national characteristics and analyze their nominative features. The study of the value-based national worldview through mythologems in the context of linguocultural and linguoaxiological analysis is conducted based on everyday virtual discourse, with a focus on the interaction between the virtual linguistic personality and the text with its axiological component. This interaction is determined by identifying key words (mythologems) that are elements of the value-based national worldview, expressed through language tools. Methods of data collection and contextual analysis, comparative and descriptive methods, as well as the quantitative counting method, were used to analyze mythologems in

internet comments. Elements of linguocultural and linguoaxiological text analysis methods were also applied. The results of the study showed that the mythologems identified in the texts of internet comments, which reflect value markers, allow the identification of the following types of nominative mythologems: anthroponyms, theonyms, mythonyms, geopoliticalonyms, mythopathonyms, toponyms, and informonyms. These parameters reflect the value-based foundation of Kazakh linguoculture and, in addition to reflecting worldview and background knowledge, provide information about the history, literature, and cultural life of the nation.

Keywords: mythologem, internet comment, nominatives, value, virtual discourse, linguistic culture.

FTAMP 17.82.31

<https://doi.org/10.48081/EDGO6589>

***Ж. Т. Қадыров¹, Ж. С. Кулибекова²,
Ә. Қ. Шапауов³, Г. К. Бигужина⁴**

^{1,2,4}М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.;

³Қазақ ұлттық өнер университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5494-9105>

²ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4951-5211>

³ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

⁴ORCID: <http://orcid.org/0009-0009-0801-5403>

*e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ШОЛПАННЫҢ КҮНӘСІ» ӘҢГІМЕСІ МЕН Ғ. МҮСІРЕПОВТИҢ «ҰЛПАН» РОМАНЫ БОЙЫНША САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті әйел образын жаңа қырынан суреттеген шығармаларға өте бай. Сондай шығармалардың қатарында қазақ әдебиеті тарихына жаңа леп әкелген «Шолпанның күнәсі» әңгімесі мен «Ұлпан» романы. Мақалада Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі мен Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романына салыстырмалы талдау жасалады. Талдау шығармалардың тақырыптық, идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне негізделеді. Ұлттың анасы, ұрпақтың тәрбиешісі, әулеттің аяулысы болған қазақ қыздарының тағдыры айрықша суреттеледі. Шығармалардың әсерлі сезім мен жан толғауы секілді әсер беретін ерекшелігі, кейіпкерлер бейнесінің, образының тосындығы, туындылардағы ақындық тіл, кейіпкер ойымен астасып кететін толғаныстар шығармалардың көркем табиғатын тануға жетелейді.

Әр адамның ішкі жан дүниесі нәзік те терең сезімдерге толы. Сол сезімдерді оқырманға жеткізе білу – автордың шеберлігі. Ішкі сезім сипімдерін автор көбіне психологиялық жайттар арқылы жеткізеді. Сондай психологиялық детальдар оқырманның жан дүниесін, жүрегін елжіретпей қоймауы мүмкін емес. Сондықтан да бүгінгі мақаламыздың негізі болып отыраған қос туынды әйел

адамның ішкі психологиясының көрінісі. Қазақ әдебиетінде елжүлі орны бар классикалық шығармалар саналатын «Шолпанның күнәсі» мен «Ұлпан» туындыларында әйел психологиясы мен нәзік болмысы анық көрінеді.

Қазақ әдебиетіндегі аналар галереясын жасаған Ф. Мүсіреповтің Ұлпан образы мен сыршыл ақын Мағжанның Шолпаны арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Мақалада осы ерекшеліктер шығарма үзінділерімен талданады.

Мағжанның «Шолпанның күнәсі» әңгімесі мен Ғабиттің «Ұлпан» романы – әйел жанының психологиялық қатпарларын ашу арқылы қазақ прозасына жаңа бағыттың бастауына жол берді.

Кілтті сөздер: әйел бейнесі, ұрпақ жалғастығы, ана образы, қазақ әйелі, әдебиеттегі психологизм.

Кіріспе

Мағжан Жұмабаев ақын ғана емес, кесек тұлғалы жазушы. Қазақ әдебиетіндегі алғашқы психологиялық әңгімелер жазған ұлы тұлға. Қоғамның даму тенденциялары тұлғаның моральдық-адамгершілік сенімдері prizması арқылы сыртқы дүниенің даму аспектілерін айтарлықтай жаңартатыны анық. Соны түсінген Мағжан әдебиетке қоғам талабына сай жаңа леп беруге тырысты. Оған дәлел психологизмнің қазақ әдебиетіндегі шебер үлгісі болған – «Шолпанның күнәсі» әңгімесі. Шағын болғанымен, шымыр әңгіме. 1923 жылы жазылған бұл туынды қазақ әдебиетіндегі алғашқы психологиялық туындылардың бірі. С. П. Белокурованың әдеби терминдер сөздігінде психологизм «Әдеби шығармадағы адамның рухани өмірін сипаттайтын, яғни кейіпкердің тұлғалық қасиеттерін, эмоциялық өзгерістерін, ішкі жан дүниесінің өзгеру динамикасын сипаттап жеткізетін әдіс» ретінде қарастырылған [1, 217-б.]. Мағжан да осы анықтамаға сай Шолпанның жан дүниесінің өзгеріп отыруын, эмоцияларын, қорқынышын, өкінішін, адасуын, өзін жазалауын, іштей күйінуін, жарына, жаратушыға ренішін шебер суреттеген.

«Шолпанның күнәсі» – ішкі әлемі тұңғыш әйел тағдырын суреттейтін шығарма. М. Жұмабаевтың жазған бір ғана әңгімесі қазақ әдебиетіндегі жаңа бағыттың, жанрдың келгенін көрсетеді. Мағжан қолданған терең психологизмді барлық жазушы жалғастырып әкетті деп айта алмаймыз. Бұл турасында ғалым А. Б. Есин өз зерттеулерінде адамның ішкі әлемі бірден әдеби шығармаларда толыққанды бейнелеу нысанына айналмағандығын, кейіпкердің сыртқы келбетіне көбірек назар аударылып, оның ішкі жан дүниесіне терең үңілмей, жай ғана уайымы суреттелгенін айтады. Зерттеушінің ойынша, психологизмнің іргетасы болып табылатын жеке

тұлғаның өзіндік ерекшеліктеріне сол замандағы қоғамдық санада қызығушылық болмаған, сондықтан да идеялық-адамгершілік мәселелердің туындауы мүмкін емес деп санаған [2]. Десек те, 1974 жылы жазылған Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романы қазақ әдебиетіндегі психологизмді жаңа белеске шығарғандай.

Қазақ әдебиетінде аналар бейнесін ерекше көркемдікпен сомдаған суреткер жазушы Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романы. «Ұлпан» – тарихи роман. Романның кейіпкерлері – Ұлпан, Есеней, Мүсіреп, Шынар – өмірде болған жандар. Автордың айтуынша, Ұлпанды өз ішінде қырық жыл бойы сомдап жүрген. Өз өңірінің аузында Ұлпан бейнесі сол уақыттағы қазақ әйелдерінің жиынтық образын көрсетеді. Ғ. Мүсіреповтің айтуынша, «Әрбір жазушының ойында әр кезде өзімен бірге жасап, толыға түскен бейнелері болу керек. Менің ойымда Ұлпан қырық жыл бірге жасап жүрді. Мен ол бейнені әр қырынан көрсетуге тырыстым – ойы, сезімі, сырт суреті, жас кезі, есейген кезі, мінезі, мейірімі арқылы» [3, 469-б.]. Міне, жазушы Ұлпанды сонша жыл ойында ұстап, көркем шығармаға негіз етуінде кейіпкер бейнесінің ірілігі, шынайылығы жатыр деп топшылаймыз. Біздің бұл ойымызды профессор Ж. Қадыров өз мақаласында былай өрбітеді: «Шынайы махаббаттың адалдығымен ғана емес, биік адамгершілік – адами қасиетімен, рухани жан әлемінің тазалығымен, шынайылығымен, турашылдық пен ерлікті, адалдық пен сұңғылалықты мойнына тұмар етіп таққан биіктігімен дараланатын Ақтоғы, Ұрқия, Сапар, Бәну, Сәния, Бопай, Самал Бибі, Аққозы, Жаған бике т.б. әр автордың алуан түрлі көркемдік тәсілдерге баруына жетекші рөл атқарғанын баса айту қажет» [4, 101-б.].

XX ғасырда жарық көрген бұл туындылар қазақ әдебиетінде әйел бейнесін суреттеу ретінде ерекше орын алады. Сол кезеңде мұндай психологиялық туындылардың жазылуына түрткі болған жағдайларға көз жүгіртсек, авторлардың тақырыбы, баяндау әдістері, кейіпкерлері, сюжеті, шешімі өзгеше келетін шығарма жазуына олардың психология, әдебиеттану және педагогика бағыты бойынша еңбектер жазып, басып шығаруы көп септігін тигізді деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысына ғылыми ақпарат ретінде шет елдің және отандық лингвист ғалымдарының, әдеби шығармаларды зерттеушілердің, соның ішінде С. П. Белокурованың, А. Б. Есиннің, Л. В. Чернецтың, В. Е. Хализеваның, Б. Майтановтың, Ш. Елеуқеновтың зерттеулері, талдаулары қызмет етті. Аталған тұлғалардың теориялық талдаулары мен пікірлері мұрындық болды. Қажеттілікке орай, зерттеу барысында сипаттау әдісі, салыстыру, талдау және жалпылау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және тақылау

Көлемі жағынан әртүрлі, бірі роман, бірі әңгіме болса да, екі автор туындыларында ұқсастықтар көп. Біріншіден, «Шолпанның күнәсі» мен «Ұлпан» – әйел тағдырын көрсететін бірегей туындылар. Екеуінде де қазақ әйелінің болмысы, арман-тілегі, тағдыры, қазақтың салт-дәстүрі, отбасы құндылықтары, ана болу тілегі айтылған. Қазақ дүниетанымындағы әйел-ана образын дәл суреттеген, отбасын өзінен жоғары қоятын жанкешті әйелдердің образы бейнеленген.

Екі шығарманың бас кейіпкерлері қазақ қоғамының әр түрлі кезеңінде өмір сүрген. Шолпан – қаймағы бұзылмаған қазақ ауылында өмір сүрген, алайда сол кезде аса кезіге қоймайтын маңызды жайт – өз сүйгеніне, теңіне қосылған жан. Шындығында Шолпан мен Сәрсенбай бақытты еді, екеуі де жас, бірін-бірі сүйіп қосылған: «... қиюласып қосылған екі жанның арасына жат бір үшінші жан түскен соң, екеуінің де жалынды, екпінді махаббаты бүлінер, бәсеңдер, суынар деп қорқушы еді Шолпан» [5, 4-б.]. Шолпанның ойынша, бала өмірге келсе, күйеуі екеуі арасындағы бұрынғыдай махаббат сезімі болмайды. Одан да баласыз жүргеніміз артық деп тұжырымдайды. Оны Шолпан кейін түсінеді. Біздің пайымдауымызша, Шолпан сол уақыттағы қыздардың басына қона бермейтін баққа ие болды: сүйгеніне қосылды. Осы бақыт құсын ұшырып алмайын деп қорықты.

Ұлпан – XIX ғасыр кезіндегі қазақ ауылында өмір сүрген. Шығармаға негіз болған сюжет желісі өмірде болған. Ол өзімен бірге Сибан еліне көп жақсылық пен өзгеріс әкелді. Алайда, Ұлпан өзінен 40 жас үлкен бұжыр бет Есенейге күйеуге шығады. Осы жерде қазақтың тоқал алу, сүйек жаңғырту деген салт-дәстүрін көреміз. Әрі Есеней сияқты қолында билігі бар адамға аз Күрлеуіттің әлі келмейтін қауқарсыздығынан қоғамдағы тап қайшылығын аңғарамыз. Ұлпан жас өмірін қимайтын, үлкен кісіге күйеуге барғысы жоқ балғын көңілін жазушы шебер психологиялық иірімдерімен әдемі суреттеген.

Романда да, шынайы өмірде де Ұлпан мен Есеней арасындағы ерекше сыйластық, ерін ардақтау өте жақсы суреттелген. Жас алшақтығы болса да Ұлпан ақылдылығымен Есенейін жұмсартып, елге қадірлі етті. Шынайы қазақ қоғамында жас қыздардың шалға тоқалдыққа кеткені қыз өмірінің қор болғандығы деп талай рет айтылып та, жазылып та жүр. Ғабиттің Ұлпаны «бір кезде Есенейді оғы болса атардай болып жүрген қыз, енді көнбесіне көніп болған соң, өз басын ақтар дәлелдер іздестіре бастады» [6, 72-б.]. Өзінен қырық жас үлкен шалға өзін қимай, ата-анасының жағдайын түсініп, ерке өскен Ұлпан, естілігін танытты. Көнсе де өзін арзанға түспейтінін ескерткен Ұлпан тіпті ақылдылығымен таң қалдырады. Автор қырық жанды әйелдің психологиясын, ата-анаға деген ерекше жанашырлықты, бір тұсынан айлалы ақылдылықты суреттеп отыр. Бұған дейінгі әйел теңсіздігі туралы

шығармаларда шалға қалың малға сатылған қазақ қыздарының тағдыры өліммен аяқталатын еді. Ұлпанның бостандығы оның даналығында екенін айта келіп, Д.Ысқақұлы, М.Жакенбаева мынадай тұжырым жасайды: «Ұлпан дипломатиялық қабілеттерімен көзге түскен реалистік образ. Оның болмысы – ескі салт-дәстүр мен қоғамда жүріп жатқан жаңа бетбұрыстардың қайшылығында шындалған прогресшіл, демократияшыл болмыс, бүгінгі гендерлік саясаттың ұлттық реформаға сай үлгісіне ие жиынтық бейне. Әйелдің бағасы еркектің рөлін атқарғанда емес, ең ақырына дейін әйел болып қалғанда артпақ» [7, 58-б.]. Ұлпан да, Шолпан да өз заманынан озық туған жаңашыл образ деп пайымдаймыз.

Екіншіден, екі автор да адам жанына терең үңілген. Екі түрлі уақытта, екі түрлі жағдайда, екі түрлі адамға күйеуге тиген әйелдердің психологиясын, жан дүниесінің құбылмалылығын, мақсат-мүдделерінің, қажеттіліктерінің санаға әсерін шебер суреттеген. Мағжан Шолпанның махаббатқа адалдығын, тіпті сол үшін нәрестені де қаламауы, жаратқаннан бере көрме деп тілеуін, жан-тәнімен сүйе білуін, сүйгеніне қосқан тағдырына ризалығын және де жаратқаннан жалынып бала сұрауын, бала болсын деп басын жер-көкке ұруын, сүйгенінің көзіне шөп салуын, отауын баласыз мазарға айналдырған тағдырына ренжуін суреттей отырып, бір адамның бойында, ойында осындай түрлі эмоциялардың болатынын дәлелдегендей. Сүйе тұрып, шөп салу, бас тартып тұрып, тілеу. Бұл ойлар арқылы М. Жұмабаевтың адамның ішкі жан дүниесін терең меңгергендігін Шолпан кейіпкері арқылы анық байқаймыз.

«Шолпанның күнәсі» әңгімесінде терең психологизм жатыр. Оқырман бір кейіпкердің ішінде аласапыран боп алысқан сезімдері мен ойларын дәлме-дәл сезініп, басқа сыртта болып жатқан әлемнен қол үзе бастайды. Шолпанның ішкі ойлары бала аңсаған жанның ішкі күйін суреттеп, оқырманды «япырау, мұнша сарылғаны қалай?» дегізеді. Ең соңында мүмкін Сәрсенбай бедеу шығар деген кесім шығарады. Бұл Шолпанның жарасын тіптен тырнап жіберген еді. Шолпанның монологы арқылы Мағжан адам психикасы түсініп болмайтын тұстарын оқырманға жеңіл жеткізген. «Жасаған-ау, бала бере көрме!», «Балалы болсам, әдемі өмірім бұзылады-ау», «Бала бере көрме!», «Жасаған-ау, бала бере гөр!» деген күбірінен психологизмнің ізін көреміз. «Шолпанның күнәсі» әңгімесінің ерекшелігі жөнінде Б.Мамраев былай деп жазады: «...М.Жұмабайұлы өзіне дейін қазақ прозасында әлі жасалмаған жаңа қадамға – адам психикасының құпияларына бойлауға батыл көше білді. Мағжан кейіпкерлері өздерінің қымбат та құпияларына бойлауға батыл көше білді. Мағжан кейіпкерлері өздерінің қымбат та құпия ішкі сезімдерін жария студен, өздерін сол үшін ешкім түсінбеуі мүмкін-ау деген ойдан еш қорықпайды» [8, 8-б.].

Зерттеуші Г. Пірәлі М. Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» шығармасындағы терең ойлылықты, «ой ағысын» анықтайды [9]. Автордың «Көркем шығармадағы психологизм және оны көріктеу құралдары» деген еңбегі «Шолпанның күнәсіндегі» жазушы қолданған көркемдік тәсіл мен қазақ әдебиетінде болмаған тың жаңалықтарды ашып көрсетеді. Зерттеушінің ойынша, Шолпан ойдың адамы. Біз жоғарыда айтып кеткендей, Шолпан қыздың бағы бес елі еді. Өйткені ол тұрмысқа шығып таппаған бақытты бала сүйіп табамын деп талпынбады. Тіпті ойына алмады. Өйткені мына әлемде Шолпан мен Сәрсенбайдан басқа бақытты адам жоқ еді. Зерттеуші Се Вэйнин Шолпанның бала таппасам болмайды дегенін қоғамдағы әйел теңсіздігіне балап, «Күйеуі Шолпанға ұрыспады, бірақ қоғамдық пікір көзге көрінбейтін қол сияқты оны түпсіз шыңырауға итереді» деген ой айтады [10, 9-б.]. Шолпан сыртқы ортаның сөзіне мән бермеген адам еді. Сәрсенбайдың бір ауыз сөзі оның ойын өзгертіп жіберген болатын. Шолпан жалғыз еді. Онымен тең отырып сөйлесетін, ақылдасатын өзі қатарлы адам болмады. Сол үшін Шолпанда ішкі монолог көп. Ішкі арпалыс көп. Зерттеуші Г. Пірәлі Мағжан осы шығармасында кейіпкерін сыртқы орта арқылы емес, ішкі ортасы, күйі арқылы суреттеген дейді. «Міне, М. Жұмабаевтың творчестволық ерекшелігі, шеберлік даралығы, жалпы кейіпкерінің психологиясын ашудағы түрлік ізденістерінің жетістігі де осында жатса керек. Сананы алға шығарып, бүкіл әлемді ішіне ендіре отырып, үлкен әлеуметтік мәселені қозғаған ақын-автор, Шолпанның шын мәніндегі таңғы шықтай таза табиғатын, жарына деген адалдығын өзге үшін өзі күйіп кете алатын ержүректігін танытады» деген зерттеушінің тұжырымына қосыламыз [9, 93-б.]. Мағжан қолданған көркемдік тәсілдер шығарманың көркемдік дәрежесін арттырып, құнды шығармалар қатарына қосты.

Үшіншіден, Шолпан мен Ұлпанның бір ұқсастығы – біраз уақытқа дейін бала сүйе алмауында. Шолпан үшін бала – жары Сәрсенбай екеуінің бақытты өмір сүруіне себеп болатын бақыт деп санайды, күйеуім бақытты болсыншы деп жасағаннан бала сұрайды. Ұлпанның баласыз қаламын деуінің артында мына Есенейден тұяқ қалмайтын болды ғой деген уайым бар. Шолпан бала керек емес деген ойынан бір түнде айныған. Ол ойға не жетеледі оны? Әрине, жары Сәрсенбайдың «Баласыз үй – мазар» деген бір ауыз сөзі. Осыны ести сала, Шолпан өзінің есалаң тілегінің теріс екенін ұғып, «Жасаған, бала бере гөр!» деп тілеумен жылдарды өткізеді. М.Жұмабаев әйел үшін ана болудың маңыздылығын көрсеткісі келген. Әйел – ұрпақ сүюші, киелі бесіктің иесі, ұлт жалғастырушысы. Осы үлкен мәселені бір әйелдің басына түскен шырмауық оймен ұтқыр баяндаған. Шындығында, Шолпан ерін қатты сүйгеннен барлық мәселені бір өзі шешуге бел байлайды. Шолпанның батылдығы ма, қайсарлығы ма, әйтеуір бір қасиет отбасын сақтап қалуға тырысып жатыр.

Осы бала үшін «Ұрлық қыл да мал тап, Ойнас қыл да ұл тап» деген мақалы арқылы күнә жасағанын жуып-шайғандай болады. Шолпан бір отбасының болашағы үшін жанын шүберекке түйіп жүр. «Осы түннен былай қарай Шолпанның бар тілегі бала болды. Жатса да, тұрса да, ояу болса да, ұйықтаса да: «Жасаған-ау, бала бере гөр!» деген тілекті Шолпанның не аузы, не жүрегі айтушы еді» [5, 8-б.]. Зерттеуші А.Суталиева өз мақаласында Шолпанның осы әрекетін «Шолпан тағдырмен, өмірмен, жаратқанмен ашық күреске түсті» дейді [11, 318-б.]. Зерттеуші Шолпанның тағдырға көңісі келмей, баланы өзі дұрыс деп тапқан жолмен табуды ойлағыны меңзейді. Иә, Сәрсенбай бедеу еді. Оның бейқамдығынан, әрекетсіздігінен шаршаған Шолпан осындай іске барады. Алайда бұл әрекет те Шолпанның жалғыздығын аңғартады. Шолпан жалғыз өзі уайымға салынса, Ұлпан Есенеймен бірге баланы аңсайды. Есеней де қатты уайымға салынады, ол жасы келіп о дүниелік болып кетсе, Ақнарды баласы жоқ деп барынан айырып, әменгерлік ете ме деп те қорықты, өзінің ұрпақсыз өтудің өзі бір қасирет екенін түсініп қайғырады. Екеуі бір-бірінің мұңын мұңдап, перзент күтті. «Шай үстіндегі кеңестен соң екеуінің ойындағы басқа бір түйіншектері оянды. Ол көптен бері жүрген түйіншек – перзент жайы. Есеней – әлі нағыз еркек. Ұлпан болса – болмаса да пісіп болған әйел. Өкелік де бала іздейді, аналық та бала іздейді. Мұрындарына жас қозының иісі келгендей болғанша тіленеді» [6, 451-б.]. «Содан бері аналық дерті күшейіп, кейде тұншықтырардай бунап, кейде өртеп жіберердей күйдіріп-жандырып кетеді» [6, 452-б.]. Шолпанның күнәсі де, кінәсі де – жары Сәрсенбайдың бұның ішіндегі дауылды түсінбегеннен болды деп топшылаймыз. Ұлпан болса бір рулы елдің болашағына, тұрмыс-тіршілігіне алаңдаулы. Есенеймен арадағы дұрыс ымырадан соң, Ұлпанның ақылы мен даналығының арқасында Есенейдің де абыройы асқақтайды. Осындай абыройлы ерден ұрпақ қалдыруды уайымдады Ұлпанның үш жылға дейін бала көтере алмауы оны уайым мен күдік аралас ойға салып қояды. Дәл осы тұста біз қазақ үшін баланың орны қаншалықты маңызды екенін көре аламыз. Қанша жерден бай-қуатты бол, бір-біріңе ғашық бол, бала болмаса төрт құбылаң тең көрінбейді екен. Оны Мағжан да, Ғабит те терең әрі түсінікті түрде оқырманға жеткізе білген. «Бала екеуінің де жоғы емес пе? Екеуіне де бірдей керек байлам емес пе? Сәрсенбай сол ортақ жоқты неге ортақ іздеспейді? Баласыз өмірдің бос екенін неге сезбейді ол? Еркек атаулы бала дегенде, ішкен асын жерге қойғанда, Сәрсенбай неге бала деп аузына алмайды?» [5, 11-б.]. Міне, адамзат үшін бала – өмірдің мәні.

Екі шығармадан қазақ ауылының бейнесін көреміз. «Шолпанның күнәсі» ертерек жазылғанымен, қазақтың ояну кезеңін суреттегендей көрінеді. «Ұлпанда» қазақ халқының отырықшылыққа ақырындап келе бастағанын байқаймыз. Орыс мұжықтарын әкеліп, үй, монша салдырып,

халық тұрмысының жақсы жаққа ауа бастағанын көреміз. Әлбетте екі шығармадан да «қазақ бейнесін» көреміз. К. Қ. Есіркепованың мақаласында «Ұлпан» шығармасындағы қазақ бейнесінің концептілік жүйесі талданған. «Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы «Қазақ бейнесі» концептісіне ерекше көңіл аударған. «Қазақ бейнесі» концептісі ұлттық – мәдени концептіге жатады. Себебі, ұлттық мәдени концептісі – ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсетеді» деп, концептуалдық талдау жасаған [12]. Біздің ойымызша, зерттеушілер қазақ бейнесін танытатын ұғымдарды барынша дәл тауып көрсеткен.

Екі шығарманың сюжеті де, жанры да өзгеше. Тақырыптық-идеялық жағынан ұқсас деп айта аламыз. Авторлар өздеріне тән стильдік ерекшелікпен, сөзді ойната білуімен шығарманың көркемдігін биікке көтерген.

Мағжан да, Ғабит те қазақ әйелдерінің басында кездесетін бірнеше тағдырларды суреттей отырып, әйел атаулыға бас иеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, екі шығарма да жан көрінісін, жеке тұлғаның тұлғалық қасиеттерін, соның ішінде әйел адамның психологиясын терең танытқан бағасы жоғары туынды десек болады. Себебі әдебиеттегі психологизм тек әдебиеттанушылар үшін ғана емес, терапевттер мен психологтар үшін де өте маңызды, құнды дүние. Оларға әдеби туындылардың объективі адам табиғатын, эмоциялық ауытқуларды және адамның әлеммен байланысын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сөз өнеріндегі психологияның негізгі аспектісінің бірі – кейіпкерлердің талдануы. Әдебиеттегі кейіпкерлер көп жағдайда жеке тұлғаның психикасының түрлі қырларын көрсететін күрделі және де сан қырлы тұлғалар. Олардың жан дүниесіне психологиялық талдау жасау оқырмандарға түрлі эмоцияларды терең түсінуге мүмкіндік береді. Мағжан да, Ғабит те осы тұрғыда шеберлік танытты.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Белокурова, С. П.** Словарь литературоведческих терминов [Текст] – Санкт-Петербург : Патритит, 2006. – 314 с.

2 **Есин, А. Б.** Психологизм русской классической литературы [Текст] – Москва : Флинта, 2024. – 518 с.

3 **Мүсірепов, Ғ.** Тұтқын қыз. Повестер мен ой-толғамдар [Текст] – Алматы : Балауса, 1993. – 512 б.

4 **Қадыров, Ж. Т. І.** Есенберлиннің «Көшпенділер» романындағы әйелдер тағдыры [Текст] М. Қозыбаев атындағы СҚМУ Хабаршысы. – 2018. – № 3(40). – 99 б.

5 **Жұмабаев, М.** Шығармалары (әдеби басылым). Т. 2. Әңгіме, ғылыми еңбек, мақалалар, аудармалар, жарияланбаған өлеңдер. [Текст] Құраст. : С. Жұбаниязов. – Алматы : Жазушы, 213. – 376 б.

6 **Мүсрепов, Ғ.** Таңдамалы [Текст]. – Алматы : Жазушы, 1980. – Т. 3. – 584 б.

7 **Ысқақұлы, Д., Жакенбаева, М. К.** Қазақ қоғамындағы әйел болмысының ұлттық әдебиетіміздегі көрінісі [Текст]. – Алматы, : 2022. – Т. 74. – №. 1. – 52 б.

8 **Йылдыз, Н.** Ата «Ұлпан» романындағы әйел тағдыры [Текст] Хабаршы. Филология сериясы. – 2023. – № 2 (190). – 149–157 бб.

9 **Пірәлі, Г.** Көркем прозадағы психологизм және оның бейнелеу құралдары: оқу құралы [Текст] – Алматы : Қазақ университеті, 2016. – 336 б.

10 **Weining, H. M.** Қазақ-қытай әдебиетіндегі әйел теңсіздігі мәселелері [Текст] Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2019. – Т. 174. – № 2. – С. 11.

11 **Sutaliyeva, A. M.** Судьба женщины в изображении ЛН Толстого, Г. Флобера и М. Жумабаева: общее и различия в их трактовках [Текст]. // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014. – №4. – 150 б.

12 **Есіркепова, К. Қ., Елепай, А. А., Укенова, Т. М. Ғ.** Мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы «Қазақ бейнесі» концептісі [Текст]. – ҚМПИ Жаршысы. – 2024. Гуманитарлық және өнер ғылымдары сериясы. – № 1(73). – 43 б.

References

1 **Belokurova, S. P.** Slovar` literaturovedcheskix terminov/Partit [Dictionary of literary terms [Text] – Saint-Petersburg : Partit, 2006 – 314 p.

2 **Yesin, A. B.** Psixologizm russkoj klassicheskoj literatury/kniga dlya uchitelej [Psychology of Russian classical literature/book for teachers] [Text] – Moscow : Enlightenment, 1988 – 176 p.

3 **Musreпов, G.** Tutkyn kыз. Povester men oj – tolgamdar [The imprisoned girl. Stories and reflections] [Text] – Almaty : Balausa, 1993. – 512 p.

4 **Kadyrov, J. T. I.** Esenberlinnin «Koshpendiler» romanındagy ajelder tagdyry [The fate of women in the I. Yesenberlin's novel «Nomads»] [Text] // Bulletin of the North Kazakhstan University named after M. Kozybaev. – 2021. – №. 3(40). – 99–108 pp.

5 **Zhymabaev, M.** Shygarmalary (adebi basy`ly`m). 2-tom : Angime, gy`ldy`m еңбек, makalalar, audarmalar, zhariyalanbagan olender/kurast. Sandibek Zhubaniyazov [(literary edition). Volume 2 : conversation, scientific work, articles. translations, poems for publication / Comp.Shadybek Zhubaniyazov] [Text] – Almaty : writer, 2013. – 376 p.

6 **Musrepov, Gabit.** Tandamaly'. Ush tomdy'k [Selective. In three volumes] [Text] – Almaty : writer, 1980. Vol. 3 novels and poems – 584 p.

7 **Iskakovich D., Zhakenbayeva, M. K.** Kazak қогамындағы әйел болмысынyn ulttyk adebietimizdegi korinisi [Reflection of female identity in Kazakh society in national literature] [Text] // Caravan of a teacher: Institute of Literature and Art named after MO Auezov, KN MES RK. – 2022. – Vol. 74. – No. 1. – 52–62 pp.

8 **Yildiz, N.** Ata «Ulpan» romanyn dағы әйел tagdyry [the female fate in the novel «Ulpan» Ata] [Text] // Vestnik. Philological series, – № 2(190). 2023. – 149–157 pp.

9 **Pirali, G.** Korkem prozadағы` psixologizm zhane onyn bejneleu қuraldary [Psychologism in fiction and its visual means] [Text] // textbook. Almaty : Kazakh University – 2016. – 336 p.

10 **Weining, H. M.** Kazk-kytaj adebietindegi әйел tensizdigi maseleleri [Problems of female inequality in Kazakh-Chinese literature] [Text] // Bulletin of the Treasury. The series is philological. – 2019. – vol. 174. – No. 2. – 4–11 pp.

11 **Sutaliyeva, A. M.** Sud`ba zhenshhiny` v izobrazhenii LN Tolstogo, G. Flobera i M. Zhumabaeva: obshhee i razlichiya v ix traktovkax. [The criminal record of women in the invention of LN Tolstoy, G. Flaubert and M. Zhumabaev: common and different interpretations] [Text] // Bulletin of the Treasury. The series is philological. – 2014. – vol. 150. – No. 4-5.

12 **Esirkepova, K. K., Yelepai, A. A., Ukenova, T. M.** Musirepovtin «Ulpan» romanyn dағы` «Kazak bejnisi» konceptisi [The concept of «the image of the Kazakh» in G. Musrepov's novel «Ulpan»] [Text] – Bulletin of the KSPI. A series of humanities and arts. 2024 – No. 1 (73). – 43–48 pp.

29.10.24 ж. баспаға түсті.

11.11.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Т. Кадыров¹, Ж. С. Қулибекова², А. К. Шапауов³, Г. К. Бигужина⁴

^{1,2,4}Северо-Казхастанский университет имени М. Козыбаева,

Республика Казахстан, г. Петропавловск;

³Казхастанский национальный университет искусства,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 29.10.24.

Поступило с исправлениями 11.11.24.

Принято в печать 17.02.25.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА М. ЖУМАБАЕВА «ГРЕХ ШОЛПАН» И РОМАНА Г. МУСРЕПОВА «УЛПАН»

Казхастанская литература XX века очень богата произведениями, иллюстрирующими женский образ в новом свете. В числе таких произведений – повесть «Грех Шолпан» и роман «Улпан», которые принесли новый подъем в историю казахской литературы. В статье сделан сравнительный анализ рассказа Магжана Жумабаева «Грех Шолпан» и романа Габита Мусрепова «Улпан». Анализ основывается на тематических, идейных, художественных особенностях произведений. Особенно ярко иллюстрируется судьба казахских девушек, которые были матерью нации, воспитателями поколения, жалостью династии. Свообразие произведений, создающее впечатление трогательных чувств и душевных размышлений, неожиданность образа героев, поэтический язык в произведениях, волнения, переплетающиеся с мыслью героя, приводят к познанию художественной природы произведений.

Внутренний мир каждого человека наполнен нежными и глубокими чувствами. Умение передать эти чувства читателю – это мастерство автора. Внутренние чувства автор часто передает через психологические моменты. Такие психологические детали не могут не задеть душу, сердце читателя. Именно поэтому в основе нашей сегодняшней статьи лежит отражение внутренней психологии женщины-двойника. В произведениях «Грех Шолпан» и «Улпан», представляющих собой классические произведения, занимающие видное место в казахской литературе, отчетливо прослеживается женская психология и тонкая натура.

Есть сходства и различия между образами Улпан Г. Мусрепова, создавшего галерею матерей в казахской литературе, и Шолпан великого поэта Магжана. В статье эти особенности анализируются фрагментами произведения.

Рассказ Магжана «Грех Шолпан» и роман Габита «Улпан» открыли психологические складки женской души, положили начало новому направлению в казахской прозе.

Ключевые слова: образ женщины, продолжение рода, образ матери, казахская женщина, психологизм в литературе.

*Z. T. Kadyrov¹, Z. S. Kulibekova², A. K. Shapauov³, G. K. Biguzina⁴^{1,2,4}North Kazakhstan University named after M. Kozybayev,

Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk;

³Kazakh National University of Art,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 29.10.24.

Received in revised form 11.11.24.

Accepted for publication 17.02.25.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF M. ZHUMABAEV'S
SHORT STORY «THE SIN OF SHOLPAN»
AND G. MUSREPOV'S NOVEL «ULPAN»**

Kazakh literature of the twentieth century is very rich in works illustrating the female image in a new light. Among such works are the novel «The Sin of Sholpan» and the novel «Ulpán», which brought a new rise in the history of Kazakh literature. The article makes a comparative analysis of Magzhan Zhumabayev's short story «The Sin of Sholpan» and Gabit Musrepov's novel «Ulpán». The analysis is based on the thematic, ideological, and artistic features of the works. The fate of Kazakh girls, who were the mother of the nation, the educator of the generation, and the pity of the dynasty, is especially vividly illustrated. The originality of the works, which creates the impression of touching feelings and spiritual reflections, the surprise of the image, the image of the heroes, the poetic language in the works, the excitement intertwined with the thought of the hero, lead to the knowledge of the artistic nature of the works.

The inner world of each person is filled with tender and deep feelings. The ability to convey these feelings to the reader is the skill of the author. The author often conveys inner feelings through psychological moments. Such psychological details cannot but touch the soul, the heart of the reader. That is why our article today is based on a reflection of the inner psychology of a female doppelgänger. In the works «Sin of Sholpan» and «Ulpán», which are classic works that occupy a prominent place in Kazakh literature, women's psychology and subtle nature are clearly traced.

There are similarities and differences between the images of Ulpán G. Musrepov, who created the gallery of mothers in Kazakh literature, and Sholpan of the great poet Magzhan. In the article, these features are analyzed by fragments of the work.

Magzhan's story «The Sin of Sholpan» and Gabit's novel «Ulpán» opened the psychological folds of the female soul, marked the beginning of a new direction to Kazakh prose.

Keywords: the image of a woman, procreation, the image of a mother, Kazakh woman, psychologism in literature.

<https://doi.org/10.48081/UYYE5460>

***А. Қ. Қайырбекова¹, К. А. Толубаева², С. У. Такиров³**

^{1,2,3}Академик Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды зерттеу университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3373-0750>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7268-0127>

*e-mail: aida_k96@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ТАНАТОЛОГИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Әлемдік әдебиеттану ғылымында «көркем танатология» мәселесі жан-жақты қарастырылып келеді, алайда философия, психология сияқты салалардың объектісі ретінде қаралғаны болмаса, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл тақырыпқа жазылған зерттеу еңбектері жоқтың қасы. Қазіргі таңа көркем шығармадағы «танатологияны», «танатологиялық мотивтерді», «образдарды» айқындап, жүйелі түрде талдау – әдебиеттанудың негізгі мәселелерінің бірі. Сондықтан мақалада танатологияның гуманитарлық ғылымдардағы орны, әлемдік әдебиеттану ғылымындағы зерттелуі, психология, философия ғылымдарымен салыстыруы арқылы көркем әдебиетте, шығармада қолдану жолдары мен образға айналу үдерісі талданады. Бұл тұрғыда ХХ ғасырдың екінші ширегіндегі танатологияны «өлім туралы ғылым» ретінде қарастырған ғылыми еңбектерден (З. Фрейд, К. Юнг, Ж. Батай, Ф. Арьес), сондай-ақ көркем әдебиет бағытында зерттеле бастаған кезеңдеріне (Ф. Хофман, М. Бахтин, Р. Барт) шолу жасай отырып, оның нақты бір автордың мәтін жүйесіндегі интерпретациялық элементіне айналу үдерісі айқындалады. Соның негізінде көркем мәтінді талдауда жаңа ізденістерге жол ашылады. Авторлардың шығармашылық шеберханасына терең бойлап, түпкі идеяны талдауға баса назар аударылады. Сонымен қатар, бұл мақалада сюрреализм, экзистенциализм сияқты түсініктердің танатологиялық мотивтерге байланыстылығы көркемдік тұрғыдан дәйектеледі, қазіргі қазақ жазушыларының шығармалары жан-жақты талданып, қарастырылады.

Кілтті сөздер: өмір, өлім, танатология, танатологиялық сарын, әдебиеттану, автор, экзистенциализм, концепт, интертекст.

Кіріспе

Өлім феномені әлем әдебиетінде де, қазақ әдебиетінде де өзінің позициясын әлдеқашан орнатқан. Тамыры тереңге жайылған қазақ халқы өмір мен өлімді философиялық тұрғыда (мынау жалған, бес күндік дүние) түсінген, түсініп қана қоймай «өмір» мен «өлімге» түсінік берген және өз танымына сәйкес өлімнің классификациясын жасаған: «ақ өлім», «ер өлім», «ез өлім», «арам өлім», «ит өлім», «сұраусыз өлім», «шейіт болу», «қапия өлім», «наза өлім», «аңғал өлім», «кұса өлім», «қор өлім» және тағы сол сияқты. Қазіргі кезде өлімнің бұл түрлері алғаш пайда болған формасынан түрленіп, жаңа бір нұсқада интерпретацияланды. Ұлттық әдебиетімізде сонау «қоштасу», «жоқтау» өлеңдерінен басталған өлім сарыны қазіргі авторлардың өз шығармаларында өлімді ойнату, ажалды символ ретінде беру, өлім арқылы образ жасау деген көркемдік шешімдерге алып келеді.

Жалпы әлем әдебиетіндегі «танатологиялық сарын (мотив)» термині қазақ әдебиетінде мағыналас терминдермен ауыстырылады, «жалғыздық» сарыны және «өлім» мен «өмір» концептісі ішінде қарастырылған.

Өмір мен өлім концептісі – философия, антропология, экзистенциализм, жаратылыстану, гуманитарлық ғылым салаларының негізгі зерттеу объектісі болса, ал танатология медицина мен гуманитарлық салаларда қатар қолданатын термин болғандықтан, оған анықтама беру де қиын.

Ең алдымен бұл терминді ғылыми және күнделікті тілге белсенді енгізген зерттеулерге бағытталатын болады. Дегенмен, өлім мәселесін дамыта бастаған философтар мен натуралистер туралы айтпай кету мүмкін емес. Біз негізінен батыстық ғалымдардың зерттеулерінен танатологияның негізгі принциптері мен элементтерін байқаймыз, дегенмен шығыс әдебиетінде де «өлім» тақырыбы қозғалатынын айтқанымыз жөн.

Танатологияны жан-жақты қарастырған ғалым Р. Л. Красильников өз монографиясында қазіргі кезде танатология тек қана ғылым саласы емес, ол зерттеу объектісіне айналды деген ойды ұстанады [1, 14-б.]. Сонымен қатар, танатология терминін «көркем танатология» деп атайды.

Қазақ әдебиетінде танатология жайлы іргелі еңбектер болмаса да, мүлдем аты аталмады дегеннен аулақпыз, белгілі ғалым Г.Балтабаева виртуалды прозаны зерттеуге арналған еңбегінде «әдеби танатология» деген түсінікті қолданады және өлімді әдеби тұрғыда сипаттайтын термин ретінде анықтама береді [2, 65-б.].

Материалдар мен әдістері

Мақалада әлем әдебиетіндегі зерттеу парадигмаларына сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі танатологиялық мотивтердің пайда болуы мен қазіргі таңдағы даму тенденцияларына талдау жасалады. Соның негізінде З. Фрейд, К. Юнг, Ф. Хофман, Ф. Кузман, Р. Л. Красильников, М. Бахтин және т.б. сияқты ғалымдар мен қатар қазақ ғалымы Г. С. Балтабаеваның еңбектері басшылыққа алынды.

Зерттеудің нысаны ретінде әлем әдебиетіндегі үздік бестселлер авторларының шығармалары мен қазақ жазушылары Д. Амантай, Л. Қоныс, А. Мырзахмет, Т. Нұрмағанбетов және т.б. туындылары алынды. «Көркем танатология» анықтау мақсатында сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы, герменевтикалық, интертекстуалды әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі филология ғылымының, оның ішінде, әдебиеттанудың мақсаты – танатологияны көркем мәтін объектісі ретінде зерттеу.

Жалпы «танатология» сөзі грек тілінен аударғанда «өлім» туралы ілім деп аударылады. Осындағы «Thanatos» дегеніміз өлім құдайы дегенді білдіреді. Бұл саланың ерекшелігі өлім және оған қатысты құбылыстарды қарастыруында, яғни оның физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік аспектілерін зерттейді.

Танатологиялық элементтердің сипаттамасын Аристотельдің «Поэтика» еңбегінен табуға болады. Трагедияның сюжеттік құрылымын қарастыра отырып, ол «бұралу» (перипетия) мен «танудан» (узнавание) кейін оның үшінші бөлігі «азап шегу» («құмарлық») – адам жанына жара салатын әрекеттер мен өлімді айтады [3, 52-б.]. Бұл еңбекте ғалым адамға эмоциялық тұрғыда қатты әсер ететін, оның өмірлік трагедиясына айналатын қорқыныш пен өлімді айтып тұрғандай, сондай-ақ, аталмыш еңбекте грек трагедиясын толықтай талданып, оның негізгі элементі – өлім (жазықсыз, абайсыз, қасақана) екенін анықтап тұр. Бұған әлем әдебиетіндегі Артуро-Перес-Ревертенің «Құрсау немесе өлім үстіндегі ойын» шығармасын мысал ретінде ала аламыз. Туындының негізі Испаниядағы соғыс кезіндегі жазықсыз қыздардың өлімі, жандаралдың адамдармен шахмат тахтасындағы фигуралар сияқты ойнауы, ізкезушінің бұл істі ашуға құмарлығы, ақыры өлім құшуы сипатталды, бірақ оқиға шешімінде қоғамда әділеттік орнап, қаншама қыздың өмірін жалмаған қылмыскер өлім құшады. Тіпті шығармада өлі дененің иісі ауаны улап тұрған ғимартта өлі адамның елесімен тірі адамның диалог орнатуы арқылы жазушы оқиғаның нағыз трагедия екенін бейнелейді: «Мен қазірдің өзінде өлікпін... Мені рота айлағында өлтірді... Мүмкін, деп ойлады Лолита, – онікі рас та болар. Азап көрген марқұм, егер оған аяқ астынан жан бітсе, тап осылай күлімсірейтін шығар...» [4, 478-б.] Кейіпкердің ішкі

монологы арқылы оның сенімсіздігі байқалады, автор екеуінің диалогы арқылы капитанның азап шеккенін, өлім арқылы ол азаптан құтылғанын, барлығы аяқталғанын көрсетіп тұрғандай.

Гуманитарлық салаларда танатология терминіне қатысты «танатос» ұғымы қолданылып келді. З.Фрейд бұл терминді еңбектерінде қолданбаса да, лекцияларында ауызша айтып кеткені жайлы деректер бар. Ол «По ту сторону принципа наслаждения» (1920) және «Продолжение лекций по введению в психоанализ» (1933) еңбектерінде «өлімге елту» – кез-келген организмнің бейорганикалық, «бастапқы күйге» бейсаналық ұмтылысы десе, өмірге деген құштарлық – бұл «денені» өлімге апаратын бейсаналық ұмтылыс» [5] – деген пікір білдірген. Бұндағы өлімге елтуді кей адамдардың суицидалды мінез-құлқын түсіндіретін сияқты. Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» шығармасындағы оқиғаның шешімін айтсақ болады, яғни кейіпкер өзінің жанын қию арқылы өзінің жармағын құртты, бір жағы бұл бір жағы өзіне өзі қол жұмсау болса, бір жағы барлық қиындықтан құтылу. Бірақ бас кейіпкердің өзінің өлгені туралы баяндап беруі және жанының төбеде қалықтаған сәтте өз кеудесіне қайтып келуі де, барлық күнә мен қателік өзінен екенін мойындауы да шығарманың өлім арқылы келген шешімі. Келесі берілген үзіндіде адам тәні ажал құшқанда ғана жаны жай табатынын білдіретін сияқты: «Мына менің де, арам деп айтсам обал тәрізді, адал, пәк деуге тағы батылым бармайды, қайткенде де мәнсіз, мағынасыз, зая ғұмырым таусылған екен... Келмеске кетіпін... Өзіме өзім жаным ашып, жыламақ едім, көзімде жас жоқ екен. Көздің өзі жоқ. Көз түгілі бас та жоқ. Мүлде жоқпын. Қолмен ұстап, көзбен көрер уақытша тұрақ – баянсыз Тән емес, кеудеден шыққан Жан ғана екем. Шын өлгенімді, опасыз Тәннен ажыраған мәңгілік Жан екенімді аңдаған соң, байсалды сабыр таптым» [6, 342-б.].

З.Фрейдтің жыныстық қатынасқа құмарту идеясын жалғастырып, өліммен байланыстырған ғалым – Ж.Батай. Зерттеушінің «Эростың жасы» атты еңбегіндегі адам бойындағы зинаға деген құмарлық, жауыздық, жан түршігерлік оқиғалар, өзін әбден жұмысқа салып, содан өзін керемет сезінгендер, тіпті кішкентай сәбидің өлімінен ләззат алып, құштарлықтың ең биік нүктесіне жеткен кейіпкерлер туралы айтады. Сонымен қатар, адам өз болмысынан ешқашан ажырай алмайтынын да дәлелдей отырып, осы себептен қай қоғамда болсын адам өлімінен экстаз алатын жандаралдар болатын [7, 306-б.] өз ойымен дәйектейді. Осы ретте адам психологиясына терең бойлауымыз керек екендігін түсінеміз, өйткені өлім арқылы қиындықтан ғана құтылмай, одан ләззат алу ауытқушылыққа әкеліп соғатын сияқты. Мәелен Дидар Амантайдың «Мен сізді сағынып жүрмін» туындысындағы суицидалды ойлар, әрекеттер арқылы әйелін шаршатқан кейіпкер ақыр аяғы көз жұмады, бұдан әйелінің жаны тынышталатындай,

өйткені жақынының өлімі жайлы ойлана-ойлана шаршаған. Бас кейіпкер өмірдің мәнін түсіну үшін өлетіндей, өз санасынан тыс өмір сүргісі келгендей, ал бұл экзистенциалдық күйге қатты ұқсайды.

Танатология жайлы өлімге жаратылыстану жағынан емес, гуманитарлық жағынан қараған ғалым – Карл Густав Юнг. Мәселен К. Г. Юнгтің архетиптерді классификациялауда да, жалпы адам өмірінің кезеңдерінде де «өлімнің» маңызы анықталады. Өйткені ол адамдардың өмірінің бірінші жартысы «жыныстық қарым-қатынасқа» деген ұмтылыспен байланысты болса, оның биологиялық тұрғыда құлдырауы мен өлімге жақындауы адам өмірінің екінші жартысындағы басымдылыққа ие күш ретінде сипаттайды. Сондай-ақ, ғалымның архетиптері негізінде өлімге мынандай анықтама бере аламыз: басты қаһарман жеке тұлға, жеке сана болса, ал «мәңгілік өмір» – сананың шекарасын кеңітуші психологиялық белсенділік. «Өлім» – Анаға (жерге) қайтып оралу, бұл дүниеге қайта «келу үшін» қажетті құбылыс [8, 453-б.]. Бұл жерде еріксіз Мо Янның «Өмір мен өлім азабы» туындысы еске түседі. Шығарманың атауында да бір гәп бар. Жеті жүз беттік бұл туындыда нақақтан-нақақ өлімге кесілген Си Мын Наоның мұң-наласы, өкіметтің озбыр саясатына деген наразылығы сипатталады. Бас кейіпкердің «нақақ кеткенім-ай» деген зарлы дауысы барлық тамұққа жетіп, шындықты мойындату үшін әбден азапталған, майға қуырылған, отқа қақталған кейіпкер қайта-қайта түрлі жануардың күйінде дүниеге келеді де, қайтадан бәрін басынан өткізеді. Жануар кейпінде тұрып, адамдар тұратын қоғамды әбден келемеждейді. Оның өмірге қайта-қайта келуі де бір қалыпты құбылыс сияқты. Бірақ ол жай өмір сүргісі келмейді, өліммен қатар өмір де азап, өмірдің әділетсіздігімен күресу де қиынның-қиыны екенін ашып айтады: «Қабір қыспағының қандай азап-тозағын тартсам да, тәубеме келе қоймадым. Сонымен ер атанып, атағым шықты. Тозақтың бірталай қарауылы маған іштей сүйсінетін сезетінмін...» [9, 7-б.]. Ары қарай осындай азаптаулар басылмайды, тіпті Нариманның қызыл әскерін көрген әйел түсік тастайды, шошқа қашамын деп қабырғаға соғылады, ал бас кейіпкердің көмекшісі де үкіметтің саясатына әбден жаны күйіп, өз-өзіне қол жұмсайды. Мо Янның бұл шығармасы саясатқа деген, қоғамдағы келеңсіз жағдайға ашық оппозиция және күнәсіз өлім құшқандардың өзі бұған риза емес екендігін дәлелдейтін сияқты.

Сонымен қатар, К. Юнгтің ойын Ф. Хофман жалғастырады, өлімді көркемдік жағынан қарастыра отырып, өлімді бейнелеу мен кеңістік пен уақытты қабылдау арасында тығыз байланыс орнатады: «Если смерть – стена, а не порог, темп переживания уменьшается, внимание ко времени переходит в сосредоточенность на пространстве, и каждая деталь изменения фиксируется

и хранится» [10, 136-б.], бұл ой арқылы «өлімнің» артында «мәңгілік өмір» бар деген түсінік адамдарға үміт сыйлайтынын баса назарға алады.

Сонымен қатар, Ф. Хофманның «Өлім және қазіргі әдебиет» (1958) мақаласын да назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл мақала Г. Фейфельдің редакциясымен «өлімнің мәні» (1959) кітабына енген, көркем танатологияның дамуы үшін аса маңызды ізденіс болды. XX ғасырдағы өлімге деген көзқарастың өзгеруі туралы тұжырымдамалық пайымдаулармен қатар әдебиеттанушы әлемдік әдебиеттегі өлімді бейнелеудің екі негізгі түрін анықтайды: «первый полностью реалистический, другой совершенно «идеалистический»» [10, 136-б.]. Оның біріншісі «memento mori», яғни өлімді естен шығарма, осы сәтті бағала десе, екінші «басқа өмір» жайлы үмітпен өмір сүруді меңзейді. Осыған қазіргі жазушылардың өлімнен кейінгі сәтті, оқиғаны кейіпкердің өз аузымен айтқызуын жатқыза аламыз. Мәселен Элиф Шафактың «Махаббаттың қырық қағидасы» атты роман ішіндегі романындағы бас кейіпкер өзінің құдық түбінде жатқандығын, қазір оның жоқ екендігін аңғарып, әйелі іздеп келіп, құдықтан табатындығын айтса, Орхан Памуктың «Менің атым Қырмазы» шығармасы да тура осылай басталады. Бас қаһармандар өлім туралы көп ойланады, күндердің күнінде мына жалғанмен қоштасатын біледі және өзін өлтірген адам туралы да ой қозғады. Кейіпкерлер өлім құшағында жатса да, олардың жаны сөйлейді, ал бұл өмірден кейінгі «өмірді» білдіретін шығармалар, өлгеннен кейін өмірді көру абсурд болғанымен, автордың өлімді ойнату арқылы оқырманмен жүргізген ойыны десем, қателеспеймін. Бір жағынан бұл туындылар посмодернистік туындылар болғанымен сюрреалистік элементтері де жоқ емес. Өйткені барлық оқиға бейне бір түстегідей өтіп жатады.

Жоғарыда айтқанымдай, өлім философиялық категория болғанымен, өмірдің шындығы болып табылады. Орта ғасырларда өлім жазмыш ретінде қабылданды, қалыпты құбылыс саналды. Бұны Филипп Арьестің «Өлім алдындағы адам» (Человек перед лицом смерти) туындысынан байқасақ болады, ғалым өз ойын дәлелдеу үшін әр түрлі шығармадан мысал келтіреді: «Тристан туралы поэмада оның рыцарі Бланшфлер патшайымды жұбата отырып былай дейді: «Мына дүниенің есігін ашқандардың бәрі өліммен бетпе-бет келетіні шындық емес пе?». Одан кештеу жазылған граф Аларкостың испандық романсеросындағы графиня өлім жазасына кесіліп, өз өмірімен қоштасып, ішінен дұғаларын оқып былай дейді: «Мен өлемін деп қайғырмаймын, өйткені өлуім керек болды. Бірақ өзімнен кейін анасыз қалатын балаларым үшін қайғыдан қан жұтамын» [11, 52-б.]. Арьес бұл зерттеу еңбегінде әр ғасырдағы адамдардың өлімді әр қилы түсінгендігін ғылыми түрде сипаттайды, тіпті адамның жерлеу рәсімі мен басына қойылатын құлпытас жайлы тілге тиек етеді. Қабірге

қатысты қазақ халқының танымында да ырым-тыйымдар да жоқ емес, мола жақтан ештеңе алуға болмайтыны тағы бар. Бұл ретте Аягүл Мантайдың «Қабір гүлі» туындысын атап айтсақ болады. Жас моланың басынан жұлынып алған алқызыл «гүл» өлім символы болып табылады, өйткені бас кейіпкердің өзінің сөзі бойынша, кішкентай қыз оған гүлді емес, өлімді қимаған екен, содан бір аптадан соң көз жұмған. Шығарманы баяндаушы экзистенция күйіне түсіп, өмірдің жалғандығын ұққандай.

Жалпы танатологиялық ғылыми білімнің спецификациясы XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бірінші жартысында ғана пайда болды. Көркем танатология туралы заманауи идеяларға сәйкес келетін алғашқы танатологиялық зерттеулер осы кезеңде, дәлірек айтсақ, XX ғасырдың басында пайда болады.

Жиырмамыншы ғасырдың екінші жартысында әлемнің әдебиеттану сахнасына Р.Барт атты семиотик ғалымның «Автор өлімі» концепциясы жарық көреді. Француз ғалымының бұл эссесі өлімнің жаңа формасын алып келді десек, қателеспейміз. Өйткені мұнда автор тура мағынасында өлмейді, оның шығармадағы «рөлі» өледі, оның орнын оқырман басады. Бұл концепцияны қарастыра отырып, А. Мырзахметтің «Жазушының қойын дәптері» пунктир-повестіндегі «Үнсіздікпен тілдесу» шағын әңгімесі еске түседі. Шығарма желісі бойынша автор кейіпкердің тағдырымен ойнайды, өлім құштырам десе де, ең соңында оның соқыр екенін ашып берсе де өз еркі. Бәрі жазылып біткен соң кейіпкерге автордың қауһары жетпейтінін былай жеткізеді: «Ол кейіпкерім мен енді естімейді. Себебі ол мына қолдармен жазылып қойған» [12, 80-б.]. Соңында автор нағыз кейіпкердің оқырманның өзі екенін ашық айтады, енді қалың көпшілік шығарманы қалай талдаса да, автордың ойы рөл ойнамайтынын жеткізіп тұрғандай.

Бұл сала ұзақ уақыт бойы басқа ғылым салаларының назарында болғаны мәлім, «көркем танатология» саласын көбіне орыс ғалымдары зерттеген. Мәселен Р. Л. Красильников «Танатологические мотивы в художественной литературе» атты көлемді еңбегін жазса, В. Ю. Лебедева «Мотив метафизической смерти в романах В. Набокова», С. А. Меситова «Этическая танатология Л. Н. Толстого: Толстовский опыт переживания смерти и его нравственно-религиозный смысл» атты диссертациялық жұмыстарын жазған. Келесі мақалаларымда осы еңбектерді кеңінен қарастырып өтемін.

Әдеби шығармалардағы танатологиялық элементтер туралы ойлар М.Бахтиннің бірнеше шығармаларында кездеседі. Оның «Автор и его герой в эстетической деятельности» (1920–1924) жұмысында өлімнің «іштен» және «сырттан» бөлінуі туралы ой қозғалады. Өлім туралы мәселе басқа біреуді түсінуге және сезінуге себеп болады, оның санасында шығармашылық субъект өзін көре алады, ол арқылы өзінің өмірі мен іс-әрекетінің құндылығын

түсінеді. Ғалымның «іштен өлу» терминіне байланысты Б.Соқпақбаевтың «Өлгендер қайтып келмейді» туындысындағы кейіпкердің ішкі күйі сәйкес келеді. Өйткені ғашығы оралса да, Ғалия үшін Еркін өлген, ол ештеңені өзгерте алмайды, шындықтың аты шындық.

Танатологиялық мотивтер М. Бахтиннің шығармашылығында кеңінен кездеседі. Бұл оның полифония, автор мен кейіпкердің эстетикалық өзара әрекеттесуі, наррация түрлерін ажырату, «карнавалдық» инверсиялар сияқты негізгі тұжырымдамалық идеяларына сәйкес келеді, оларды суреттеудің, оларды негіздеудің қажетті шарты болғаны сөзсіз. Сонымен қатар, ғалымның өз өлімі мен жақын адамның өлімі алдындағы қорқыныш әр түрлі болатынын тілге тиек етеді. Мұндай мотивті Т. Нұрмағамбетовтің «Періштелердің өлімі» туындысынан аңғара аламыз. Өз інісінің көз алдында адам емес құбыжыққа айналғандығын, оны өз қолымен сол құзға түсіргендігін, өз қолымен қайнап жатқан суға салып, көз алдында қоймалжың сұйықтыққа айналып кеткенін көргенде ғана бойына ерік-жігерін жинап, бас жауызды атып салғандығы, көр қазып, жерлеуі, мына өмірдегі жасаған күнәсі мен жақынының өлімі оны құрдымға әкеліп, ақыр аяғы өз-өзін өлтіріп тынады. Бұл шығармадағы бауырының өлімі оның санасын оятса да, жанын күйзеліске ұшыратқаны да сөзсіз.

Ендігі кезекте танатологияны қазақ әдебиетіне термин ретінде енгізудегі Г. Балтабаеваның еңбегін атап өткеніміз жөн. «Қазақ әдебиетіндегі виртуалды проза» атты зерттеуінде танатологияға еңбегі сіңген ғалымдар ретінде М. Фабер, Ю. Лотман, Н. Буало сияқты ғалымдардың атын атайды. Қазақ әдебиеттануындағы танатологияның зерттелу күйі айтылмайды, тек өлімге қатысты қазіргі қазақ жазушыларының туындылары жан-жақты талданады. Сонымен қатар танатологиялық сарында жазылған қазіргі проза өкілдерінің туындылары суицидтік ойға құралғандығын тілге тиек етеді. Әр шығарманың негізгі элементі өлім екендігін дәлелдейді.

Қорытынды

Қазақ халқында «өлгеннің артынан өлмек жоқ», «өлімнен ұят күшті» деген қанатты сөздер, «тал бесік» пен «жер бесік», «ана дүние», «мына дүние», «жоқтау», «қоштасу» деген түсініктер бар. Халқымыз «өлім» деген үлкен философиялық ұғымды терең түсіне білген.

«Өлім» категориясы абсолютті емес, «өлім» бізді қорқытқанымен біз ол арқылы бар қиыншылықтың мәңгілік емес екендігін сезіне аламыз, өлім арқылы біз өзімізді жұбата да аламыз. Көркем шығармадағы өлім де соны дәлелдейді. Шығармадағы жағымсыз, жауыз кейіпкердің өлімі арқылы «жақсылық» «жамандықты» жеңгенін көрсек, керісінше, сүйікті кейіпкеріміздің өлімінен кейін өзіміздің жақынымызды жоғалтқандай

боламыз. Бұл – көркем шығарманың, ондағы «өлімнің» оқырман алдындағы билігі.

Осылайша, қазіргі гуманитарлық танатология өлімнің мәнін, оның себептері мен механизмдерін түсінуге, оны түсінудің тарихи және заманауи стратегияларын зерттеуге байланысты көптеген мәселелерді шешетін ғылыми зерттеулердің қалыптасқан пәнаралық саласы болып көрінеді. Мақала барысында әлем әдебиеттануындағы психологиясы мен философиясындағы танатологияның қалыптасуы, дамуы, қазіргі жай-күйі анықталды. Зерттеу еңбектеріне шолу жасалып қана қоймай, шетел мен қазақ әдебиетінде қазіргі жазушылардың шығармаларының тақырыптық жағына үңіліп, әр туындыдағы өлімнің рөлі анықталды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Красильников, Р. Л.** Образ смерти в литературном произведении: модели и уровни анализа: монография [Текст]. – Вологда : ГУК ИАЦК, 2007. – 140 с.
- 2 **Балтабаева Г. С.** Қазақ әдебиетіндегі виртуалдық проза: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Дәстүр, 2021. – 288 б.
- 3 **Аристотель.** Поэтика [Текст]. / пер. Н. И. Новосадского. – Ленинград: Academia, 1927. – 120 с.
- 4 **Перес-Реверте, А.** Құрсау немесе өлім үстіндегі ойын : роман / Артуро Перес-Реверте; [ауд. С.Бактыгерейұлы]. – Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2020. – 480 б.
- 5 **Фрейд, З.** Введение в психоанализ [Текст]. – Питер, 2007. – 384 с.
- 6 **Мағауин М.** Жармақ: роман [Мәтін]. – Прага : Артфост, 2007. – 350 б.
- 7 **Фокин С. Л.** Танатография эроса : Жорж Батай и французская мысль середины XX века. – СПб. : Мифрил, 1994. – 346 с.
- 8 **Карл Густав, Ю.** Душа и смерть [Текст]. – М. : Когито-Центр, 2008. – С. 451–463.
- 9 **Ян, Мо.** Өмір мен өлім азабы / Мо Ян; [қытай тіл. ауд. Ж. Мұхамедхан, Д. Әлімақын]. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021. – 736 б.
- 10 **Красильников, Р. Л.** Танатологические мотивы в художественной литературе. Введение в литературоведческую танатологию [Текст]. – М. : Языки славянской культуры, – 2017. – 640 с.
- 11 **Ар`ес, Ф.** Человек перед лицом смерти. / пер. с фр. С.Оболенской. – М. : Прогресс, 1992. – 528 с.
- 12 **Мырзахмет, А.** Ханшайым: проза. – Алматы : Жалын, 2013. – 192 б.

References

- 1 **Krasil'nikov, R. L.** Obraz smerti v literaturnom proizvedenii: modeli i urovni analiza: monographia [The image of death in a literary work: models and levels of analysis: monograph] [Text]. – Vologda : GUK IACzK, 2007. – 140 p.
 - 2 **Baltabaeva G. S.** Qazaq ädebietindegi virtualdyq proza: oqu quraly [Virtual prose in Kazakh literature: a manual] [Text]. – Almaty : Dastur, 2021. – 288 p.
 - 3 **Aristotel'.** Poe`tika [Text] [Aristotle. Poetics]. /per. N. I. Novosadskogo. – Leningrad: Academia, 1927. – 120 p.
 - 4 **Peres-Reverte, A.** Qürsau nemese ölim üstindegi oıyn: roman [Hoop or game over death] / Arturo Peres-Reverte; [aud. S.Baktygereiuly]. – Nur-Sultan : Foliant, 2020. – 480 p.
 - 5 **Frejd, Z.** Vvedenie v psixoanaliz [Introduction to Psychoanalysis] [Text]. – Piter, 2007. – 384 p.
 - 6 **Magauin M.** Jarmaq: roman [Zharmakh] [Text]. – Praga : Artfost, 2007. – 350 p.
 - 7 **Fokin S. L.** Tanatografiya e`rosa : Zhorzh Bataj i francuzskaya my`sl' serediny` XX veka [The Thanatography of Eros : Georges Bataille and French Thought of the Mid-twentieth Century]. – SPb. : Mifril, 1994. – 346 p.
 - 8 **Karl Gustav, Yu.** Dusha i smert` [Soul and death] [Text]. – Moskva : Kogito-Centr, 2008. – P. 451–463.
 - 9 **Yan, Mo.** Omir men olim azaby [The pain of death and death] / Mo Yan; [qytai til. aud. Zh.Muxamedkhan, D.Alimakyn] . – Nur-Sultan: Foliant, 2021. – 736 p.
 - 10 **Krasil'nikov, R. L.** Tanatologicheskie motivy` v xudozhestvennoj literature. Vvedenie v literaturovedcheskuyu tanatologiyu [Thanatological motifs in fiction. Introduction to Literary Thanatology] [Text]. – Moskva : Yazy`ki slavyanskoy kul`tury`, – 2017. – 640 p.
 - 11 **Ar`es, F.** Chelovek pered liczom smerti [A man facing death]. / per. s fr. S.Obolenskoj. – M. : Progress, 1992. – 528 p.
 - 12 **Myrзахмет, А.** Hanşaiym: proza [Princess: prose]. – Almaty : Zhalyн, 2013. – 192 p.
- 12.12.24 ж. баспаға түсті.
23.12.24 ж. түзетулерімен түсті.
17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Қ. Қайырбекова¹, К. А. Толеубаева², С. У. Такиров³

^{1,2,3}Қарагандинский исследовательский

университет имени академика Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 12.12.24.

Поступило с исправлениями 23.12.24.

Принято в печать 17.02.25.

ИЗУЧЕНИЕ ТАНАТОЛОГИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В мировой литературоведческой науке широко рассматривается проблема «художественной танатологии», но в казахской литературоведческой науке практически нет исследовательских работ на эту тему, танатология рассматривается только как объект таких областей, как философия, психология. Систематический анализ «танатологии», «танатологических мотивов», «образов» в современном художественном творчестве – одна из основных проблем литературоведения. Поэтому в статье анализируется место танатологии в гуманитарных науках, ее изучение в мировой литературоведческой науке, пути ее применения в художественной литературе, творчестве и процесс превращения в образ через сравнение с психологией, философскими науками. В данном случае с обзором научных трудов второй четверти XX века, рассматривавших танатологию как «науку о смерти» (З. Фрейд, К. Юнг, Ж. Батай, Ф. Арьес), а также периодов, когда она начала изучаться в направлении художественной литературы (Ф. Хофман, М. Бахтин, Р. Барт), определяется процесс превращения танатологии в интерпретирующий элемент в текстовой системе конкретного автора. На ее основе открываются новые поиски в анализе художественного текста. Глубоко погружаясь в творческую мастерскую авторов, акцент делается на анализе конечной идеи. Кроме того, в данной статье художественно обоснована связь таких понятий, как сюрреализм, экзистенциализм, с танатологическими мотивами, всесторонне проанализированы и рассмотрены произведения современных казахских писателей.

Ключевые слова: жизнь, смерть, танатология, танатологический мотив, литературоведение, автор, экзистенциализм, концепт, интертекст.

*А. К. Kaiyrbekova¹, K. A. Toleubaeva², S. U. Takirov³

^{1,2,3}Karaganda Research University

named after Academician E. A. Buketov,

Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 12.12.24.

Received in revised form 23.12.24.

Accepted for publication 17.02.25.

THE STUDY OF THANATOLOGY IN A LITERARY TEXT

The problem of «artistic thanatology» is widely considered in the world literary science, but in the Kazakh literary science there are practically no research papers on this topic, thanatology is considered only as an object of such fields as philosophy, psychology. The systematic analysis of «thanatology», «thanatological motives», and «images» in modern artistic creativity is one of the main problems of literary criticism. Therefore, the article analyzes the place of thanatology in the humanities, its study in the world literary science, the ways of its application in fiction, creativity and the process of transformation into an image through comparison with psychology, philosophical sciences. In this case, with a review of scientific works of the second quarter of the twentieth century, which considered thanatology as a «science of death» (Z. Freud, K. Jung, J. Bataille, F. Aries), as well as the periods when it began to be studied in the direction of fiction (F. Hoffman, M. Bakhtin, R. Barth), defines the process of turning thanatology into an interpretive element in the text system of a particular author. On its basis, new searches are opened in the analysis of a literary text. Diving deeply into the creative workshop of the authors, the emphasis is on the analysis of the final idea. In addition, this article artistically substantiates the connection of such concepts as surrealism, existentialism, with thanatological motives, comprehensively analyzes and examines the works of modern Kazakh writers.

Keywords: life, death, thanatology, thanatological motives, literary studies, author, existentialism, concept, intertext.

<https://doi.org/10.48081/ZLYV5668>

B. S. Karagulova¹, *A. Zh. Mulkamanova², A. Ilgin³

^{1,2}К. Zhubanov Aktobe Regional University,

Republic of Kazakhstan, Aktobe;

³Istanbul University, Turkey, Istanbul

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6736-4851>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1991-1739>

*e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru

THE LINGUOCULTURAL FEATURE OF PHRASEOLOGISMS (BASED ON MATERIALS FROM THE KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES)

Phraseologism is formed in the language of each nation based on their cultural customs and historical events. The article aims to compare national and cultural features and their image in phraseological units in Kazakh, Russian and English languages. During the research, the national similarities and peculiarities were defined in each language's phraseological units by recognizing each nation's cognition and culture. The linguistic worldview can be made by collecting phraseological units and making linguistic analysis (comparative, descriptive). This research is actual on this aspect. The worldview, cognition, and opinion of each nation are various and they are described in phraseological units in different ways. The main object of the article is the national and cultural phraseological units. The article's results are considered the study of the origin of phraseologisms of mentioned languages with the connection of the country's history, and the conclusion of the survey results. The specific feature of the article is using theoretical materials relating to definite practical examples and integrating them with the survey.

Keywords: phraseological units, linguoculturology, language, culture, the world image of language, national culture, cognition.

Introduction

The language is full of various linguistic constructions. One of them is phraseological units which can describe the nation's lifestyle, culture, and

cognition. So the main problem of modern linguistics is to define and study the interrelation of language and spiritual culture, language, and mentality. Nowadays it is important to examine the national and cultural features and values of nations' worldviews. As each language describes a nation's spiritual and material culture, the phraseologisms provide the image of culture. Phraseologisms are peculiar and complicated by form among other linguistic units. As W. Humboldt said «...every culture is national, and its national character is expressed by the special vision of the world; language has a specific inner form for each nation» [1]. V. A. Maslova notes: «The phraseological supply is the source of important information about culture and mentality, it describes myths, tradition and customs, habits and lifestyle of that nation» [2, p. 43]. Phraseological units function as the units that express the development of national culture and hand down the national values from generation to generation and the part of the world image of language.

Therefore we get information from the nation's life as a whole through studying phraseologisms. As G. Smagulova says: «The phraseological image of the world is composed of century's experiences and viewpoint to the life, mind of people. The proof of that is ideological ethnicity of phraseological units of every language» [3, p. 58]. Each nation receives the world according to its cognition and is described by its linguistic peculiarities. So phraseological unit in any language is the world linguistic image which is kept in phraseological meaning. As the symbol of culture phraseologism contains the traditions of people, handing down cultural knowledge from generation to generation, the inner form of phraseologisms includes basic material of a person's perception of the world [4, p. 115].

The distinct identity of each nation is rooted in its national consciousness, customs, and traditions. These traditions, customs, and rituals are the product of a culture shaped over centuries, reflecting the lifestyle, psychology, and worldview of its people. They are transmitted across generations through language, which serves both as a repository and a medium for expressing a people's worldview. The diversity in naming objects, their attributes, and characteristics, as well as the preservation of customs and traditions, is possible only through linguistic elements such as words, phrases, idioms, proverbs, legends, and tales [5, p. 257].

In modern linguistics, the actual problem is to study the phraseological units in comparative method, because these linguistic units are related to national mentality. After all, the given linguistic units are one of the main problems in managing world phraseological image which is related to national cognition.

Materials and methods

In different stages of the history of the Kazakh language study, phraseological units are studied in different schools: the first researchers who formed a theoretical basis were I. Kenesbaev, A. Kaidar, M. Kopylenko; S. Satenova, G. Smagulova, R. Avakova, K. Kalybayeva, etc. who started to study the units in a new way.

In Russian linguistics, the basis was formed by the scholars A. A. Shakhmatov, V. V. Vinogradov, V. N. Teliya, A. I. Fedorov, A. N. Baranov, etc. The most popular and actual issues in contemporary Russian phraseology is the linguoculturological approach to phraseology which V.N.Teliya founded. In her works she discussed the principles of linguocultural approach to phraseology [6, p. 133].

And as the main work in English, it must be mentioned the work of A. V. Kunin «The Course of phraseology of modern English», paid attention to the origin of phraseological units in English. Also scholars as E. (Tony) Cowie, R. Moon, G. Sinclair made phraseological dictionaries and books in this field [7]. A famous linguist Stefan T. Gries studied the phraseological units in definite aspects [8] and V. Filmore and Peters consider two aspects «phraseologism is the important part in developing adults' language in linguistic society and generative linguistics is dependent on phraseological viewpoint» [9, p. 19].

The article aims to define the world image in phraseology through a comparison of the works of the mentioned scholars and analyzing them according to definite linguistic and historical data.

There were views and conclusions to the opinions related to the article and descriptive method was used while making analysis. There were used phraseologisms from dictionaries and the responses from the questionnaire as the material. To make a linguistic analysis of the meaning of phraseologisms in three languages (Kazakh, Russian, English) there have been used lexicographic and linguocultural analysis. Comparative, descriptive methods have been used to find the differences and similarities of phraseological units in Kazakh, Russian, and English languages. The study was conducted by diagnostic and statistical methods to compare, monitor, and make conclusions about the collected material.

Results and discussions

Different linguistic units enrich vocabulary, and one of them is phraseological units which contain culture and tradition in their meaning.

Defining cultural objects in language exactly will be the basis for forming cultural symbols. As V. N. Teliya said «myths, traditions and customs, archetypes» are referred to the cultural symbols [10, p. 58]. Similar opinion was made by G. Smagulova: «The language of culture is kept in a semiotic system. On this point, as culture of nation is recognized in its science, life, and religion through language, so phraseological material consists of information of national and cultural importance» [11, p. 149]. The national culture of the world's linguistic image is described in phraseological units, and this is made by linguocultural analysis. For example, there are phraseological units in Kazakh related to the meaning *success*: *жұлдызы оңынан туу*, *жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан шығу*, *асығы алышынан түсу*; the respect *сақалын сыйлау*, *алдынан қия өтпеу*, *асты-үстіне түсу*; the destination *ит арқасы қиянда*, *ит өлген жер*; the unity *бір*

жеңнен қол, *бір жағадан бас шығару*, *айрандай ұйып отыру*; to the meaning of paying court *жыртысын жырты*, *сойылын соқты*, to sudden conflict: *буынсыз жерден пышақ ұру*, *бүйректен сирақ шығару*. These quasisynonmic phraseological units are made by linguistic units related to Kazakh culture and their cognition. For example, there is the definition to the phraseological unit «*асықтың алышынан түсуі*»: this word combination describes the position of asyk, which means the domination in the national game; and if asyk has such position while telling fortunes, it means for the goodness. Also, it has the meaning to succeed in business suddenly, to solve the problem easily [12]. Thus, this word combination firstly was formed in the national game, then it came to mean the concept of «success». And following Russian phraseologisms are appropriate to only Russian people *в палец рот не клади*, *вешать лапшу на уши*, *смаывать удочки*, *филькина грамота*, *висеть на волоске*, *не зная броду*, *не суйся в воду*, *ворона в павлиньих перьях*, *гонять собак*, *мастер на все руки*, *трудиться в поте лица*. There are also phraseological units that are characteristic of English language: *bite off more than one can chew*; *in for penny/in for a pound*; *pay through the nose*.

Some phraseological units are formed according to English beliefs, for instance, the origin of the phrase blue stocking is related to B. Stillingfleet who came to one of the literature meetings in «blue socks», now this term is used for intellectual women who spend much time studying [13, p. 111].

Although there are common phraseological units in several languages: *have one's nose in the air-задирать нос-мұрнын шүйіру*; *twiddle one's thumbs-сидеть сложа руки- екі қолын басына қою*; *birds of a feather flock together-рыбак рыбака издалека видит- бір құды бір құ тоғайдан табады*; *add fuel to the fire-подливать масло в огонь- отқа май құю*.

There are special phraseologisms related to each nation's worldview and common units of some languages. The reason of forming common phraseological units must be studied, because it can be related to the fact that the concept can be common for several nations, and can be as the result of translation. For example, Russian phraseological unit «*рыбак рыбака издалека видит*» have two variants in Kazakh «*бір құды бір құ тоғайдан табады*» (*analogue*), «*балықшы балықшыны алыстан таниды*» (*translation*). In any language there can be national and international convergences because different nations live together and communicate with each other, so phraseologisms can be found in the other languages; and if it is used only in one language, it can seep away from the usage. In the result of interchanging some phrases can be adapted to that language, and then can be used as the phraseological unit of that language.

To correlate practice with theoretical materials we used Google Forms questionnaire form. The result of the questionnaire is the following:

Age of participants			Social status		Country		Language
Age	Kazakh (70)	English(29)		Kz/EngC	Kazakhstan	96%	Kazakh – 55,1%
15-25	52,2%	65,5%	student	39,1/65,5%	Uzbekistan	0,9%	Russian 27,5%
25-35	4,3%	6,9%	teacher	34,8/24,1%	USA	2,9%	English-17,4%
35-45	18,8%	10,3%	Master's student	14,5/3,4%			
45-55	18,8%	17,2%	Doctoral student	5,8/3,4%			
55-65	5,8%		State employee	1,4%/-			
			Businessman	1,4%/-			
			pensioner	-/3,4%			
			others	2,9%/-			

For the first question to write some idioms characteristic to definite language (in Kazakh, Russian, English languages) we got 63 phraseological units, 25 of them in Kazakh, *қас пен көздің арасы, ешкімнің ала жібін аттамау, көз тастам жер, назар салу, көзді ашып-жұмғаниша, досы көпті жасу алмайды, ештен кеш жақсы, ит пен мысықтай, ит арқасы қиянда, ат шаптырым жер, құлақ тұру, құласаң нардан құлау, қабырғаңмен кеңесу, ит өлген жер (2), саусағының ұшың қимылдатпады, аузы дуалы, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаған заман, сүт пісірім, таяқ тастам жер, ізін суытпай, құлақ тігу, төрт көзі түгел, төбе шашы тік тұрды (2), көзді ашып- жұмғаниша; 25 phraseological units in Russian: как две капли воды, витать в облаках, горькая правда, с глаз долой - из сердца вон, волосы дыбом встали (3), между небом и землей, лучше поздно чем никогда, заруби себе на носу, вот где зарыта собака, а Васяка слушает, да ест, сложа руки, медвежий угол, как кошка с собакой, как рыба в воде, душа в пятки уходит, на седьмом небе от счастья, делать из мухи слона, голова идет кругом, глаза разгорелись, клевать носом, под (самым) носом, развесил уши, два сапога пара, красная девица, черная зависть and 8 in English: bitter truth, white feather, to play the first fiddle, Break your leg, On cloud nine, to pick up one's ear, Rains as cat and dogs.*

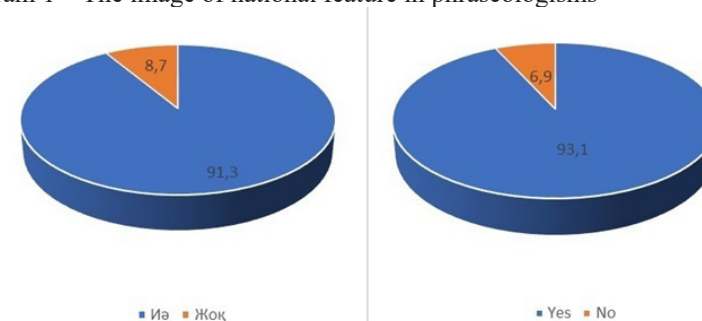
There were some word combinations with analogs: to make someone's hair on end – *төбе шашы тік тұрды (2), волосы дыбом встали (3), it's better late than never - лучше поздно чем никогда—ештен кеш жақсы, like cat and dog—как кошка с собакой—ит пен мысықтай*. According to responses, there are a lot of phraseologisms appropriate to Kazakh and Russian languages. One of these factors is that the number of bilingual youth is growing in Kazakhstan.

As for English questionnaire, there were 20 phraseologisms: *be in sb's shoes (be in sb's position); keep an eye on sth (guard sth); pull sb's leg (make fun of sb by pretending sth is true), making mountains out of molehills, hang out, Let the cat out of the bag, Kick the bucket, a drop in a bucket, to talk big, make the hay while the sun is shining, when pigs fly, Yankee, Kraut; but the following example is for English proverb When you go to Rome do as the Romans do, and I love you to the moon and back is considered for hyperbole, and German borrowed word «Schadenfreude» which means to be happy to smb's unsuccess, unhappiness; Italian idiom «Dolce far niente» (enjoying doing nothing), Russian example когда рак на горе свистнет, Kazakh phraseological units: қара шаңырақ, тайға таңба басқандай*

There were 2 Kazakh phraseological units, 1 Russian, and 15 English and 1 German and Italian units, the fact that most of the answers were in English is the responders studying English.

2 Responders were asked if they agree that the culture, lifestyle, and worldview of the nation are described in phraseologisms of that language, we got 69 answers in Kazakh and 29 in English, they are showed in the following diagram:

Diagram 1 – The image of national feature in phraseologisms

4

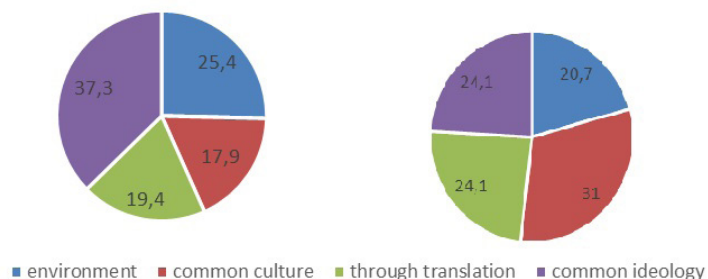
3 Participants wrote common phraseologisms in Kazakh, Russian and English: *to let the cat out of the bag; bitter truth—горькая правда—ащы шындық; apple of my eye—көзімнің қарасы—зеница ока; Black Friday—черный рынок; a cat and dog life—жить как кошка с собакой—ит пен мысықтай; east or west, home is the best—отан оттан да ыстық; the drowning man will catch at a straw—тал қармау-хвататься за соломинку; между небом и землей—жер мен көктің арасында; мұрнынан шанышылып жүр—как белка в колесе; жұмған аузын ашау—как рыба в воде; еш болса да, кеш болмасын—лучше поздно, чем никогда; төбесі көкке екі елі жетпеу—on cloud nine—на седьмом небе от счастья; екі қоянды бір оқпен ату—убить двух зайцев одним ударом; төбе шашы тік тұрды—*

волосы дыбом встают, делать из мухи слона-түймедейді түйедей қылу (2). There were 15 phraseological units in general, and 8 of them in Kazakh-Russian phraseologisms, 7 of them are given in three language analogues. It was nice to get phraseological units with analogues.

Responses to the fourth question to write the basis for forming common phraseologisms for several languages are given in the diagram:

Diagram 2 – Basis of forming common phraseologisms

Results of questionnaire in Kazakh Results of questionnaire in English

5 One of the replies to the question “What national ideology was the basis for the formation of phraseologisms? Give examples in Kazakh, Russian, English” was *сүт пісірім уақыт* – this unit is concerned with agriculture, *қоян жүрек* which means cowardly is formed by the character of the hare. As the common example for three languages was given *Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық-Кто рано встает, того удача ждет-It is the early bird that catches the warm.*

As we noticed responders wrote only examples, but they didn't give information about the origin of phraseologisms. So we see that they use usual phraseologisms in everyday speech, but they are not aware of the history of idioms. We expected to get more information about this theme, as most responders were students of philological faculty.

The factors for the answers were following imaginative literature, literary resources, common society, to keep culture and traditions, national culture, lifestyle; also Soviet Union, socialism, USA, American democracy and freedom and some proverbs like *Kill two birds with one stone, Can the leopard change his spots.* According to these replies responders' native language is not English, so they have different opinions, as they do not study phraseology in the point of worldview.

6 Responders give the following replies to the factors of forming phraseologisms appropriate to each national cognition: ideology (3), environment, national cognition, culture (3), national mentality, features of the nation, lifestyle (3), geographical position, flora and fauna, national values, traditions and customs, common history, experience, some definite situations.

In the English variant of the questionnaire, there were answers like environment, linguistic and extralinguistic factors, culture, language and law, cultural values, historical events, linguistic traditions, national worldview, political, social factors, common ideology, war, race and ethnical origin.

According to the results, the participants associate the origin of phraseological units with the culture, lifestyle, history, tradition, and ideology of that nation.

Conclusions

Phraseologisms are language units that function as a definite nation's linguistic code and transfer culture; therefore, it must be considered the linguocultural symbol. The main issue in defining the linguocultural feature of phraseologisms is to study the culture of that nation. During our research, the questionnaire was conducted to find this problem. As the results show, the responders know phraseologisms only as the linguistic unit because there were a few answers related to the national culture. According to the conclusion of the research questionnaire, this problem must be studied further, and a new stage of phraseological studies needs contemporary methodologies. We think that the results obtained in this article are one of the first works in this field, and they can be used as material in Linguoculturology, Country-specific studies, Comparative grammar, Phraseology, and Lexicology in Kazakh, Russian, and English languages.

Comparing the theoretical materials and the results of the questionnaire, we made the following conclusions:

1 The features and similarities of national values and intercultural relations among nations, and their social and cultural changes were defined.

2 Through the analysis of the inner content of cultural phraseologisms we defined the information about cultural life, traditions, national character, and ideology of that language.

3 It was noticed that some national phraseologisms had some changes in meaning due to new time demands.

4 According to the questionnaire we notice that the trilingual system is developing in Kazakhstan.

5 It was defined that despite the usage of phraseologisms people do not pay attention to their history.

6 According to the results of the questionnaire there were common phraseological units, but in different forms. The reasons are some factors like people's common senses (emotions) (to feel happy, to laugh, to take offense, etc.),

common point of view to definite situations (positive, negative), and common environment.

Studying the given problems on this point helps to define the origin, the history of formation of phraseological units of each nation which could be forgotten.

References

- 1 **Гумбольдт, В.** Язык и философия культуры [Текст] // М. : Progress, 1994. – 448 с.
- 2 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Изд. 2-е. [Текст] – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 202 с.
- 3 **Смағұлова, Г.** Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда [Текст] – Алматы : Елтаным баспасы, 2020.- 256 б.
- 4 **Ковшова, М. Л.** Сопоставительный анализ фразеологизмов: лингвокультурологический подход [Текст]. Филология и культура. – 2014. – № 4(38). – с. 15–119. URL: [Электронный ресурс]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/sopostavitelnyy-analiz-frazeologizmov-lingvokulturologicheskij-podhod>
- 5 **Mukhtarova, S. S., Karagulova, B., Sideshova, Z., Mukhtarov, S., Yergazina, A., & Nasipov, I.** Translating the Untranslatable : Challenges, Sticking Points and Struggles [Text]. Space and Culture, India. – 2019. – Vol-7 (1). – pp. 250–263. <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.421>
- 6 **Zykova, Irina V.** Linguo-cultural studies of phraseologisms in Russia: past and present [Text]. Yearbook of Phraseology. – 2016. – Vol. 7 - no. 1. – pp. 127–148. <https://doi.org/10.1515/phras-2016-0007>
- 7 **Herbst, T., Faulhaber, S. and Uhrig, P.** The phraseological View of Language: A Tribute to John Sinclair. / [Text] – Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2011. – 323 p.
- 8 **Granger, S., Meunier, F.** Phraseology. An interdisciplinary perspective [Text] – John Benjamins Publishing Company, 2008. – 422 p.
- 9 **Cowie, A. P.** Phraseology. Theory, Analysis, And Applications [Text] – Oxford Clarendon Press, 1998. – 258 p.
- 10 **Телия, В. Н.** Русская фразеология [Текст] – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
- 11 **Смағұлова, Г.** Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1998. – 196 б.
- 12 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том [Текст]. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

13 **Кунин, А. В.** Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. Иностр. Яз. – Изд. 2-е, перераб. [Текст] – М. : Высш. Шк., Дубна : Изд. Центр «Феникс», 1996. – 381 с.

References

- 1 **Humboldt, W.** Yazyk i filosofiya kultury [The Language and philosophy of Culture] [Text] – Moscow: Progress, 1994. – 448 p.
- 2 **Maslova, V. A.** Lingvokulturologiya: Uchebnoe posobie dlya studentov vysschix uchebnyx zavedenij [Linguoculturology: Educational book for university students] [Text] – Izdanie 2-e. – Moscow : Izdatelskij centr «Akademiya», 2004.– 202 p.
- 3 **Smagulova, G.** Qazaq frazeologiyasy lingvistikalıyq paradigmalarda [Kazakh phraseology in linguistic paradigms] [Text]. – Almaty : Eltanym baspasy, 2020. – 256 p.
- 4 **Kovshova, M. L.** 2014. Sopostavitel’nyj analiz frazeologizmov: lingvokul’turologicheskij podhod [Comparative analysis of phraseologisms: the linguocultural approach]. Filologiya i kul’tura. – 2014. – № 4(38). – P. 115–119. URL: [Electronic resource]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/sopostavitelnyy-analiz-frazeologizmov-lingvokulturologicheskij-podhod>
- 5 **Mukhtarova, S. S., Karagulova, B., Sideshova, Z., Mukhtarov, S., Yergazina, A., & Nasipov, I.** Translating the Untranslatable: Challenges, Sticking Points and Struggles [Text]. Space and Culture, India. – 2019. – vol-7 (1). – P. 250–263. – <https://doi.org/10.20896/saci.v7i1.421>
- 6 **Zykova, Irina V.** Linguo-cultural studies of phraseologisms in Russia: past and present [Text]. Yearbook of Phraseology. – 2016. – Vol. 7 – no. 1. – P. 127–148. <https://doi.org/10.1515/phras-2016-0007>
- 7 **Herbst, T., Faulhaber, S. and Uhrig, P.** The phraseological View of Language: A Tribute to John Sinclair [Text]. – Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 2011. – 323 p.
- 8 **Granger, S., Meunier, F.** Phraseology. An interdisciplinary perspective [Text]. – John Benjamins Publishing Company, 2008. – 422 p.
- 9 **Cowie, A. P.** Phraseology. Theory, Analysis, And Applications [Text]. – Oxford Clarendon Press, 1998. – 258 p.
- 10 **Teliya, V. N.** Russkaya frazeologiya [Russian phraseology] [Text]. – Moscow: Yazyki russkoj kultury, 1996. – 288 p.
- 11 **Smagulova, G.** Magynalas frazeologizmderdin ul'ttyq-madeni aspektleri [The national and cultural aspect of synonymic phraseologisms] [Text]. – Almaty : Gylym, 1998. – 196 p.

12 Qazaqtyn etnografiialyq kategoriylar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Enciklopediya. 1-tom. [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia] [Text] – Almaty : DPS, 2011. – 738 p.

13 **Kunin, A. V.** Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo yazu`ka: ucheb. dlya in-tov i fak. Inostr. Yaz. [The Course of modern English phraseology : The book for the faculty of English language] [Text] – 2-e izd., pererab. – Moscow : Vyssh. Shk., Dubna: Izd. Centr «Feniks», 1996. – 381 p.

Received 27.09.24.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

Б. С. Карагулова¹, *А. Ж. Мүлкаманова², А. Ылғын³

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан, Ақтөбе қ.

³Стамбул университеті,

Түркия, Стамбул қ.

27.09.24 ж. баспаға түсті.

31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ (ҚАЗАҚ, ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Фразеологизмдер – халықтың мәдени гүрыптары мен тарихи оқиғаларының негізінде сол халықтың тілінде пайда болады. Аталған мақаланың мақсаты – қазақ, орыс, ағылшын халықтарының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау және олардың фразеологиялық бірліктегі бейнесін салғастыра, салыстыра отырып зерттеу. Зерттеу барысында әр тілдегі фразеологиялық бірліктер арқылы ұлттың мәдениеті, танымы, болмысы анықталады, сонымен қатар ұлттық ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталады. Осы бағытта фразеологизмдерді жинақтап, лингвистикалық талдаулар (салғастырмалы, салыстырмалы т.с.с.) жасау арқылы тілдің әлемдік бейнесі қалыптасады. Аталған зерттеу осы тұрғыда өзекті болып табылады. Кез келген қоршаған ортаға, дүниеге әр халықтың көзқарасы, танымы, ой-пікірі әртүрлі болуына байланысты фразеологизмдерде де әртүрлі сипатталады, осыған байланысты

белгілі бір ұлтқа ғана тән фразеологизмдер болуымен бірге ортақ қоршаған орта, сезім, эмоция т.с.с. бірдей болғандықтан тілде ортақ фразеологизмдердің болуы да заңдылық. Мақаланың негізгі нысаны – қазақ, орыс, ағылшын тілдеріне тән ұлттық-мәдени фразеологиялық бірліктер. Аталған тілдерге тән фразеологизмдердің пайда болу тарихын ел тарихымен байланыстыра отырып зерттеу, респонденттер арасында жүргізілген сауалнама арқылы алынған тұжырымдар аталған мақаланың нәтижелері болып есептеледі. Мақала жазу барысында теориялық материалдарды нақты практикалық мысалдармен байланыстыру және оны сауалнамамен сабақтастыра отырып зерделеу мақаланың өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Кілтті сөздер: фразеологиялық бірліктер, лингвомәдениеттану, тіл, мәдениет, тілдің әлемдік бейнесі, ұлттық мәдениет, таным.

Б. С. Карагулова¹, *А. Ж. Мүлкаманова², А. Ылғын³

^{1,2}Актюбинский региональный

университет имени К. Жубанова,

Республика Казахстан, г. Актөбе;

³Стамбульский университет,

Турция, г. Стамбул.

Поступило в редакцию 27.09.24.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Фразеологизмы формируются в языке народа на основе его культурных традиций и исторических событий. Цель данной статьи – провести сравнительный и сопоставительный анализ национально-культурных особенностей казахского, русского и английского языков, отраженных в фразеологизмах. В ходе исследования выявляются национальные сходства и особенности каждого языка, определяются культуры, знания, самобытность народов, отраженных во фразеологических единицах каждого языка (казахского, русского, английского). В этом направлении создается мировая картина языка путем обобщения фразеологизмов и проведения лингвистического анализа (сопоставительного, сравнительного, и др.). Данное

исследование актуально в этом контексте. В связи с тем, что взгляды, знания и мысли разных людей по отношению к окружающему миру различны, фразеологизмы также характеризуются по-разному, можно отметить, что фразеологизмы уникальны для конкретной нации, также закономерно наличие в разных языках общих фразеологизмов. Основным объектом статьи является национально-культурные фразеологизмы, характерные для казахского, русского и английского языков. Результатами данной статьи являются исследования истории возникновения фразеологизмов, характерных для этих языков, связанных с историей страны, выводы, полученные по результатам опроса. Уникальной особенностью в процессе написания статьи является сочетание теоретического материала с реальными практическими примерами и результатами опроса.

Ключевые слова: фразеологические единицы, лингвокультурология, язык, культура, языковая картина мира, национальная культура, сознание.

МРНТИ 17.07.61

<https://doi.org/10.48081/SVTJ9104>

***Ж. М. Кулманова¹, Г. К. Шоманова²**

¹Международный университет «Астана»,
Республика Казахстан, г. Астана;

²Павлодарский педагогический
университет имени Ө. Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7952-7088>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3437-1718>

*e-mail: timewise_2008@mail.ru

ГОТИЧЕСКОЕ И ДВОЙНИЧЕСТВО В РОМАНЕ О. УАЙЛЬДА И ТОЧНОСТЬ ПЕРЕВОДА

Статья посвящена русским переводам романа О. Уайльда «Портрет Дориана Грея», выполненным М. Е. Абкиной, А. Б. Грызуновой и М. В. Немцовым, Д. Н. Целовальниковой, В. В. Чухно. Переводы рассмотрены с позиций идентичности как критерия достижения точности. При этом идентичность трактуется в аспекте передачи готического и двойничества. Обобщение способов воплощения готического и двойничества, установление идентичности как инструмента достижения точности перевода позволили систематизировать и описать особенности переводческих стратегий. Предметом исследования стали переводческие множественности и дисперсии. Выбор стратегии переводчиками, или авторская идентичность как проявление вторичной языковой личности переводчика, показан как прием воздействия на адресата текста. Установление типологии и своеобразия результатов переводов способствует определению перевода, близкого к оригиналу. Для понимания такой задачи важен анализ готического и двойничества как компонентов эстетизма Уайльда. Сравнение переводов позволило систематизировать разные виды идентичности и типы переводов. Идентичность писателя и английская идентичность в «женском» переводе Абкиной в силу приверженности творческому переводу обусловили утрату викторианской морали. Ориентация на массового читателя, замены и перестановки в «мужском» переводе Чухно тем не менее обеспечили

близость роману Уайльда по причине стилистической точности. Обусловленность перевода Грызуновой и Немцова социально-культурным контекстом иллюстрирует наибольшее отклонение от оригинала.

Ключевые слова: идентичность, эстетизм Уайльда, точность перевода, переводная множественность, дисперсии.

Введение

Готическое и двойничество как объект научной традиции объединили в один ряд произведения: А.С. Пушкина – «Пиковую даму», Н. В. Гоголя – «Портрет», Ф. М. Достоевского – «Двойник», Э. А. По – «Падение дома Ашерова», Р. Л. Стивенсона – «Странную историю доктора Джекила и мистера Хайда», Э. Т. А. Гоффмана – «Эликсиры сатаны», О. де Бальзака – «Шагренову кожу» и др. В этот ряд вошел и «Портрет Дориана Грея» О. Уайльда. Он продолжил начатую в «Гамлете» У. Шекспира и «Фаусте» И. В. Гете линию – осмысление мистического, драматические повороты сюжета, историю человеческих страстей и неразрешимых жизненных противоречий.

Интерес к переводам романа Уайльда был обусловлен природой готического. Русская переводческая традиция сложилась в эпоху Серебряного века. XX век продолжил практику переводов романа английского писателя, явив новый опыт решения сложностей перевода, связанных со спецификой языков и культур, неизбежными художественными потерями. Готическое и двойничество привели к особому рода парадоксальности как способу изображения действительности, героя и инструмента воздействия автора на читателя.

Актуальность исследования обусловлена обобщением способов передачи готического и двойничества, характерных для поэтики Уайльда, в художественном переводе на русский язык. История русских переводов романа Уайльда в аспекте компаративного анализа позволяет выявить сильные и слабые стороны перевода и выработать рекомендации по достижению точности перевода. Цель исследования заключается в установлении связи между точностью перевода и идентичностью при воплощении в переводе готического и двойничества на материале романа О. Уайльда «Портрет Дориана Грея». Реализация цели нуждается в решении следующих задач: 1) охарактеризовать переводческие стратегии М. Е. Абкиной, А. Б. Грызуновой и М. В. Немцова, Д. Н. Целовальниковой, В. В. Чухно с позиций воплощения готического; 2) описать способы осмысления русскими переводчиками двойничества как отражение герменевтического толкования концептов романа «любовь», «красота», «зло»;

3) обосновать роль идентичности как критерия точности перевода с позиций готического и двойничества как результата герменевтического толкования концептов романа; 4) систематизировать и сравнить переводческие стратегии.

Материалы и методы

Методологическая база работы характеризуется синтезом трех направлений: обзором основных этапов в истории русских переводов романа и выявлением тенденций, иллюстрирующих особенности переводческого метода, обобщением результатов в изучении готического и двойничества в поэтике Уайльда. Предпринятый в романе обзор русских переводов романа подчинен выявлению связи между переводческими установками и причиной популярности у читателей.

Первый русский перевод романа (1906) был выполнен А. Р. Минцловой, известной в связи с деятельностью теософского общества. В 1909 году, М. Ликиардопуло под псевдонимом М. Ричардс опубликовал перевод под редакцией К. Чуковского. В советское время известность получил перевод М. Е. Абкиной (1960), одного из ярких представителей школы творческого перевода. В 1999 году в издательстве «Азбука» был выпущен перевод В. В. Чухно. В 2010 году издательская компания «Эксмо» опубликовала роман в переводе А. Б. Грызуновой и М. В. Немцова. В 2017 году вышло десять переводов романа «Портрет Дориана Грея», однако для издания в серии «Эксклюзивная классика» был выбран перевод, выполненный Д. Н. Целовальниковой. Для данных переводов характерны как типологическое сходство, обусловленное фабулой романа, так и различия, которые зависят от языковой личности переводчика и выбранных ими способов передачи стиля. Для переводов Абкиной и Чухно типично доминирование предметно-логического подхода, при котором сохраняется позиция автора, читатель без труда находит пояснение к цитате. Переводы Грызуновой и Немцова, Целовальниковой отражают стремление передать богатство изобразительно-выразительных средств, избежать подтекста. Однако такое видение может привести к необходимости для читателя искать дополнительную информацию. Эту возможность представляют переводы Грызуновой и Немцова [1, с. 561].

В контексте современных представлений о гендерной идентичности как фактора перевода интересно отметить воспроизводство или невоспроизводство в тексте перевода стереотипов национально-культурного сознания [2, с. 88]. Например, в «женском» переводе Абкиной Сибилла – добровольная пленница любви, а в «мужском» переводе Чухно сравнение девушки с птицей: «чувствовала себя свободной как птица в своей темнице страсти» [3, с. 196] – нивелирует значение женской доли и обреченности героини на драматический исход судьбы. В «мужском переводе» Чухно

восприятие текста читателем включает в себя «обращение опыта человека на текст с целью освоения тех частей его содержательности, которые не удастся освоить посредством привычных действий смыслового восприятия» [4, с. 182].

Исследователи, занимающиеся изучением языковой личности говорящего, считают, что мировоззренческие установки, ценностные приоритеты и поведенческие реакции закреплены как своего рода базовый национально-культурный прототип носителя языка и культуры. Грызунова и Немцов упоминают, что под воздействием характерных общественных реакций, присущих современному русскоязычному обществу, возникает необходимость «слежки» и «выяснения» (в сравнении с необходимостью получения информации и определения истинной личности, как представлено в переводе В. В. Чухно) [3, с. 198].

Перспективность предпринятого в статье опыта обусловлена постановкой и изучением идентичности, формируемой принимающей культурой (*host culture*) и идентичностью этнической культуры как явления «*супер-разнообразия*» культур (*super diversity*) [5, с. 471]. Мысль ученых о том, что «... гибридные языковые практики и переключение, а точнее, смешение языкового кода используется как динамический лингвистический ресурс для коммуникативного взаимодействия и достижения понимания» [5, с. 472], создает предпосылки для переводческого понимания двойничества и передачи иронии, сарказма автора оригинала и драматического пафоса и восприятия адресатом, сознание которого активизируется кодами родной культуры и культуры языка оригинала.

Идентичность двойничества может быть рассмотрена и в контексте оригинала, актуализированного в современном аспекте как «ограничение в анализе потенциально бесконечного числа внешних факторов, способных влиять на понимание и выявление актуальных параметров, оказывающих непосредственное «здесь и сейчас» влияние на формирование тем, на специфику социальных ролей участников коммуникации» [6, с. 305]. Приведенные точки зрения коррелируют с тезисом английского ученого о гибридной идентичности: «Through this processes of universal culture, we have begun to talk about hybrid cultural identities rather than a homogenous national or ethnic cultural identity» [7, с. 41]. Понятно, что идея гибридной идентичности отражает специфику в диалоге исходящей и принимающей культур, «встреча» которых обусловлена языковой личностью автора и личностью переводчика. Наслоение на идентичность Уайльда, обусловленную теорией эстетизма и двойничеством как художественной стратегии бикультурной этноязыковой идентичности переводчика, обособляет в настоящей работе роль готического и двойничества как объектов художественного перевода.

Рассматриваемая в настоящей работе проблема требует внимания к применению в переводоведении методов герменевтики, сопоставительно-типологического анализа, определяет интерес к металингвистической сущности художественного текста. Синтез лингвистических моделей перевода и компаративистики позволяет определить и изучить факторы, влияющие на адаптацию переводчиком текста *другой* культуры к сознанию реципиента: культуру языка оригинала, подтекст, национальную и авторскую концептосферу.

Результаты и обсуждение

Готическое и двойничество обладают характером книжной отчужденности, поскольку формирующие их концепты имеют философско-отвлеченный характер. Эта особенность романа Уайльда обуславливает общность и различия герменевтического толкования категорий «*любовь*», «*красота*», «*зло*», «*свобода*», «*искусство*», «*смерть*», а также своеобразие проявления идентичности в каждом из рассмотренных переводов. Готическое в «Портрете Дориана Грея» обусловлено методом актуализации смысла текста. Функция изображения внутреннего мира героя в сочетании с магией создает общую мистическую атмосферу романа.

Готические комбинации в романе призваны вызывать страх. Главный герой, осознав свою внешнюю красоту, с прискорбием понимает, что «*жизнь, формируя его душу, будет разрушать его тело*» (перевод Абкиной) [8, с. 12] Уайльд предвидел роль портрета как мистического свидетеля» вины и греховности героя: «*Действительно ли изменился портрет? Или просто воображение заставило его подметить злобный взор там, где ранее был взор радости?*» (перевод Грызуновой, Немцова) [9, с. 98]. Портрет отражает двойную жизнь героя, его способность к прозрению, но вместе с тем жажду вечной молодости и красоты. Дориан Грей, глядя на свое изображение, оказывается под разрушительной властью упоения красотой: «*Как я прекрасен! Жаль, что молодость быстротечна и увянет, а портрет останется таким же*» (перевод Чухно) [10, с. 18]. «*Если бы портрет менялся, а я мог всегда оставаться таким, как сейчас! Зачем вы его написали? Придет время, когда он будет дразнить меня, постоянно насмехаться*» – в переводе Целовальниковой [11, с. 17]. С этого момента картина становится отражением его меняющейся со временем души и всех пороков – портрет начинает стареть, а Дориан остается навсегда двадцатилетним.

Элементы готического запечатлены в первых изменениях в портрете: «*Выражение выглядело по-другому. Можно было бы сказать, что в его устах был налет жестокости*» (перевод Чухно) [10, с. 86]. Абкина находит для изображения портрета другие краски: «*Выражение было какое-то другое,*

– в складке рта чувствовалась жестокость» (перевод Абкиной) [8, с. 91]. «Выражение лица стало другим. Можно было бы сказать, в складке рта появилась тень жестокости» (перевод Целовальниковой) [11, с. 88]. Общность переводческих стратегий Абкиной и Целовальниковой заключается в корреляции жестокости и готического.

Трудности перевода обусловлены цитатами, идиомами, афоризмами как приемами, создающими национальный колорит и отражающими авторскую концептосферу. Для передачи готического важно систематизировать лингвокультурные концепты романа как средство характеристики авторского идиостиля. Они простираются в диапазоне таких оценочных и ценностных категорий: «красота», «прекрасный идеал», «добро», «зло», «свобода», «творчество», «искусство», «любовь», «смерть».

Концепты «любовь» и «красота» объясняют драму распада личности и душевной смерти героя. Концепты «добро» и «зло» трансформированы переводчиками в градацию: *чувственные ощущения, эмоциональное наслаждение, страсть*, отражая влияние на переводчиков идеи эстетической теории Уайльда, что является результатом разного герменевтического толкования переводчиками концептов «любовь» и «красота». В оригинале концепт «красота» звучит следующим образом: «*But beauty, real beauty ends where an intellectual expression begins*» [12, с. 6]. Перевод Абкиной: «*Но красота, подлинная красота исчезает там, где появляется одухотворенность*» [8, с. 7] передает близкий к тексту оригинала краткий перевод, в котором воплощаются все авторские средства экспрессивности. «*Но красота, подлинная красота исчезает там, где начинается интеллектуальность*» (перевод Чухно) [10, с. 5]. Чухно демонстрирует предметно-логическое завершение, масштаб значения английского слова богат, не нарушает и не искажает позицию автора, читатель без труда находит пояснение к изречению. Целовальникова дает свой вариант: «*Однако красота, истинная красота заканчивается там, где появляется ум*» (перевод Целовальниковой) [11, с. 7], использует лексические добавления и грамматические замены, проявляет больше свободы, доступную для восприятия. «*Но красота, настоящая заканчивается там, где начинается умное выражение лица*» (перевод Грызуновой, Немцова) [9, с. 7]), искажает авторскую позицию. Своеобразие герменевтической трактовки красоты героя переводчиками Грызуновой и Немцовым заключается в сопоставлении внешней красоты Дориана с его внутренним уродством. Уайльд называл безобразное выражение в портрете «*the thing*». Грызунова и Немцов перевели как «*тварь*» (перевод Грызуновой, Немцова) [9, с. 110], во многом умножив его экспрессивность с мотивами готики. Внесение переводчиками вульгаризма становится средством психологического воздействия на

читателя, содержит экспрессию лично выраженного неприятия героя. Перевод Чухно отличается меньшей степенью экспрессии. Эмоции готического переданы так: «*ужасный вопль*», «*агония*», «*бледен как смерть*» (Чухно, с. 98). Для переводчика важна атмосфера таинственности и страха. Особенность герменевтического толкования Чухно состоит в стремлении к нейтрализации экспрессии и олитературиванию действительности.

Переводы Абкиной, Грызуновой и Немцова несут на себе отпечаток языковой личности переводчика. Абкина представляет основную часть смыслов готического, тонко и четко переводя значения слов как «*жутко-мертвенный*», «*крик смертной муки*», что передает экспрессивность лексическим единицам с несколько иными или дополнительными значениями, как в этом примере слов «*looked ghastly*» и «*the cry of death agony*», которые в русском языке приобрели интерпретацию «*выглядел ужасно*» и «*крик был ужасен в своей агонии*» соответственно. Переводчикам удалось выделить следующие основные признаки концепта «*зло*», такие как *порок, безобразие, уродство, безысходность, сумасбродство*. Процесс трансформации от добра к злу сформирован крайним проявлением гедонизма, когда герой в поисках новых эмоций и ощущений идет на преступные деяния.

Концепция «искусство ради искусства», «чистое искусство» и убеждение Уайльда: «*Искусство – зеркало, отражающее того, кто в него смотрит, а вовсе не жизнь*» (перевод Абкиной) [8, с. 5] – предъявляет требования к передаче двойничества как главного признака метода писателя. Здесь следует обратить внимание на аспект двойничества, связанный с категорией *Другого*. Проведенная выборка, отражающая воспроизведение переводчиком Абкиной структуры двойника, объясняет дифференциацию *Другого* для Дориана Грея, характеризующая основной конфликт в романе, как внешнего свойства, противопоставившая герою персонажей (кроме Генри Уоттона и солидарных с ним во взглядах на мораль персонажей – его супруги Виктории Уоттон, друзей Генри – миссис Вандерленд, художника Бэзила Холлуорда), так и внутреннего, отражающего конфликт в сознании героя и драму расщепления личности. Градация внутреннего *Я* Дориана Грея расширяет диапазон авторского отношения к герою от иронии и разоблачения до сочувствия из-за иллюзорности заблуждений и показа глубины трагедии отверженной личности, обречшей себя на социальную и духовную изоляцию. Это феномен, названный Ф. Ницше ресентиментом: *отчаяние, страх, боль, отрицание себя* и т.д., проводит границу между *Другим* главного героя и *Другим* персонажей романа. Такое представление о необходимой связи составляющих двойничество подтверждается мыслью английского ученого: «*... two conceptually distinctive ideas that share no middle ground because the fluidity of the elements will threaten the existence of the dualism*» [12, с. 10] и «*The*

duality is fascinating as well as confusing» [12, с. 2]. Имплицитному Другому героя противостоит эксплицитная форма Другого персонажей: «*Dorian I knew had a different look. He probably hasn't lost it*» [12, с. 57]. «*Дориан, с которым я был знаком, претерпел переменy в своем внешнем облике. Вероятно, он сохранил его*» (перевод Чухно) [10, с. 62]. «*У Дориана, которого я знал, был другой облик. Вероятно, он его не утратил*» (перевод Абкиной) [8, с. 66]. «*Дориан – другой, изменился в своем внешнем облике. Но возможно, его не утратил*» (перевод Целовальниковой) [11, с. 68].

Выводы

Итак, герменевтический анализ двойничества и готического, компаративный анализ переводческих трансформаций приведенных опытов интерпретации романа Уайльда показал обусловленность восприятием каждым из переводчиков картины мира и способах ее воспроизведения. Сравнение переводов с позиций герменевтического толкования концептов романа показало общность переводческих стратегий Абкиной и Целовальниковой, которая заключается в дихотомии жестокости и готического. Перевод Абкиной можно назвать в большей степени информативно-ознакомительным, так как в нем оказалась «потерянной» большая часть системы ценностей викторианской эпохи. При этом специфика перевода Абкиной состоит в акцентировании разрушения личности как основного императива романа. Сфокусированность идеи оригинала в пространстве антиномии вины и греховности в переводе Грызуновой и Немцова усиливает аксиологическую направленность перевода. Отсюда оппозиция внешней красоты Дориана с его внутренним уродством. Отсюда и намеренное снижение стиля: своего рода переключение в сферу отвращения, испытываемого героем к окружающему миру. В этом переводе ощущается влияние той социально-культурной сферы, к которой они принадлежат: контрастные стилистические «скачки» от возвышенного к низкому, молодежному сленгу, что не соответствует ни первоисточнику, ни социальному статусу персонажей, которые эти слова произносят. Максимальная близость перевода Чухно к оригиналу создается текстом, не создающим подтекста. Он не требует дополнительных комментариев переводчика. Перевод Чухно рассчитан на массового читателя, отличается обилием замен и перестановок. Для перевода Целовальниковой также характерна установка на восприятие массовым читателем. Отсюда своего рода беллетризация в ее переводе.

Второй вывод, который можно сделать в процессе компаративного анализа приведенных переводов. Принадлежность перевода к гибридной языковой практике позволяет выявить в переводческой множественности и дисперсиях ключ к способу воздействия на реципиенте как проявлению идентичности переводчика. Приведенные сходства и различия переводов

убеждают в важности анализа переводческих трансформаций как способа определения наиболее удачного и адекватного перевода. В этом отношении двойник и двойничество, характеризующие теорию эстетизма Уайльда, могут быть изучены в аспекте их понимания как идентичности и критерия достижения точности в переводе. Перевод Абкиной интересен как пример восприятия переводчиком самоидентичности писателя и английской идентичности с позиций реконструкции Другого и трансляции эстетических представлений писателя.

Список использованных источников

- 1 **Краснова, П. А.** Сопоставительный анализ переводов романа «Портрет Дориана Грея» на русский язык [Текст]. – Молодой ученый, 2019. – № 21(259). – С. 561–563.
- 2 **Салтовская, Н. А.** Гендерные аспекты перевода художественных текстов [Текст]. – Совр. фил. : Материалы V Междунар. науч. конф. – Самара, 2017. – С. 86–89.
- 3 **Кирпичникова, Ю. С.** Художественный перевод: ценности эпохи и языковая личность переводчика [Текст]. – Материалы V Междунар. науч. конф. Актуальные вопросы филолог. науки XXI в. – Екатеринбург, 2016. – С. 195–200.
- 4 **Котлярова, Т. Я., Нефедова, Л. А.** Аналогово-когнитивная природа восприятия и понимания художественного текста [Текст]. – Челябинск : Челябинск. гос. ун.-т, 2017. – С. 181–207.
- 5 **Жаркынбекова, Ш. К., Чернявская, В. Е.** Казахско-русская билингвальная практика : смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии [Текст]. – Вестник РУДН, 2022. – Вып. 13(2). – С. 468–482.
- 6 **Чернявская, В. Е., Жаркынбекова, Ш. К.** Языковое и социальное конструирование идентичности национального университета: на материале миссии казахстанских и российских университетов [Текст]. – СПб. : ун.-т. – Язык и Литература, 2019. – 16(2). – С. 304–319.
- 7 **Barker, Ch.** Cultural Studies Theory and Practice with a foreword by Paul Willis. Sage Publications [Текст]. – London, 2000. – P. 41-47.
- 8 **Уайльд, О** Портрет Дориана Грея // Абкина М. Е. // пер. на русс. // М.Е. Абкина [Текст]. – М. : Искатель, 2015. – 208 с.
- 9 **Уайльд, О** Портрет Дориана Грея // Грызунова А. Б., Немцов М. В. // пер. на русс. [Текст]. – М.: Эксмо, 2010. – 432 с.
- 10 **Уайльд, О** Портрет Дориана Грея // Чухно В.В. // пер. на русс. // В. В. Чухно [Текст]. – М. : Эксмо, 2018. – 348 с.

11 **Уайльд, О** Портрет Дориана Грея // Целовальникова Д.Н. // пер. на русс. // Д. Н. Целовальникова [Текст]. – М. : АСТ, 2022. – 318 с.

12 **Wilde, O** The Picture of Dorian Gray [Текст]. – Palmira Classics M., 2022. – 384 p.

References

1 **Krasnova, P. A.** Sopotavitel'ny analiz perevodov romana «Portret Dorian Greya» na russky yazyk [Comparative analysis of translations of the novel «Portrait of Dorian Gray» into Russian] [Text]. – Molodoy ucheny, 2019. – № 21(259). – P. 561–563.

2 **Saltovskaya, N. A.** Gendernye aspekty perevoda hudozhestvennykh tekстов [Gender aspects of translation of literary texts] [Text]. – Sovr. fil. : Materialy V Mezhdunar. nauch. konf. – Samara, 2017. – P. 86–89.

3 **Kirpichnikova, Yu. S.** Xudozhestvenny perevod : cennosti epohi i yazykovaya lichnost' perevodchika [Literary translation : the values of the epoch and the linguistic personality of the translator] [Text]. – Materialy V Mezhdunar. nauch. konf. Aktual'nye voprosy filolog. nauki XXI v. – Ekaterinburg, 2016. – P. 195–200.

4 **Kotlyarova, T. Ya., Nefedova, L. A.** Analogovo-kognitivnaya priroda vospriyatiya i ponimaniya xudozhestvennogo teksta [The analog-cognitive nature of perception and understanding of a literary text] [Text]. – Chelyabinsk : Chelyabinsk. gos. un.-t, 2017. – P. 181–207.

5 **Zharkynbekova, Sh. K., Chernyavskaya, V. E.** Kazaxsko-russkaya bilingval'naya praktika : smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodejstvii [Kazakh-Russian bilingual practice : code mixing as a resource in communicative interaction] [Text]. – Vestnik RUDN, 2022. – Vy'p. 13(2). – P. 468–482.

6 **Chernyavskaya, V. E., Zharkynbekova, Sh. K.** Yazykovoe i social'noe konstruirovaniye identichnosti nacional'nogo universiteta : na materiale missii kazaxstanskih i rossiiskih universitetov [Linguistic and social construction of the identity of the National University : based on the mission of Kazakh and Russian universities] [Text]. – SPb un.-t. – Yazyk i Literatura, 2019. – 16 (2). – P. 304–319.

7 **Barker, Ch.** Cultural Studies Theory and Practice with a foreword by Paul Willis. Sage Publications [Text]. – London, 2000. – P. 41–47.

8 **Wilde, O** Portret Dorian Greya // Abkina M. E. // per. na russ. // M. E. Abkina [The Picture of Dorian Grey] // Abkina M. E. // trans. in Russian // M. E. Abkina. – Moscow : Iskatel', 2015. – 208 p.

9 **Wilde, O** Portret Dorian Greya // Gryzunova A. B., Nemtsov M. V. // per. na russ. [The Picture of Dorian Grey] // Gryzunova A. B., Nemtsov M. V. //

trans. in Russian // A. B. Gryzunova, M. V. Nemtsov. – Moscow : Eksmo, 2010. – 432 p.

10 **Wilde, O** Portret Dorian Greya // Chukhno V. V. // per. na russ. // V. V. Chukhno [The Picture of Dorian Grey] // Chukhno V. V. // trans. in Russian // V. V. Chukhno. – Moscow : Eksmo, 2018. – 348 p.

11 **Wilde, O** Portret Dorian Greya // Tseloval'nikova D. N. // per. na russ. // D. N. Tseloval'nikova [The Picture of Dorian Grey] // Tseloval'nikova // trans. in Russian // D. N. Tseloval'nikova. – Moscow : AST, 2022. – 318 p.

12 **Wilde, O** The Picture of Dorian Gray. – Moscow : Pal'mira Classic, 2022. – 384 p.

Поступило в редакцию 29.08.24.

Поступило с исправлениями 10.12.24.

Принято в печать 17.02.25.

*Ж. М. Құлтанова¹, Г. К. Шоманова²

¹«Астана» халықаралық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

29.08.24 ж. баспаға түсті.

10.12.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

О. УАЙЛЬДТЫҢ РОМАНЫНДАҒЫ ГОТИКАЛЫҚ ПЕН ЕКІ ЖАҚТЫЛЫҚ ЖӘНЕ АУДАРМА ДӘЛДІГІ

Мақала М. Е. Абкина, А. Б. Грызунова және М. В. Немцов, Д. Н. Целовальникова, В. В. Чухно орындаған О. Уайльд «Дориан Грейдің портреті» романының орыс тіліндегі аудармаларына арналған. Аударма дәлдігінің сапасын арттыру мақсатында ұқсастық тұрғысына аса мән берілген. Бұл ретте сәйкестік готика және екі жақтылықты беру аспектісінде түсіндіріледі. Готика және екі жақтылықты жүзеге асыру тәсілдерін жинақтау, аударма дәлдігіне қол жеткізу құралы ретінде сәйкестікті белгілеу аударма стратегияларының ерекшеліктерін жинақтауға және сипаттауға мүмкіндік береді. Зерттеу нысаны аударманың алуан түрлігі мен дисперсиясы болып табылады. Аударма нәтижелерінің типологиясы мен аудармашының өзіндік аударма стилін анықтау түпнұсқаға жақын аударманы табуға көмегін тигізеді. Бұл тапсырманы түсіну

үшін готика мен екі жақтылық Уайльд эстетизмінің құрамдас бөліктері ретінде талдау маңызды. Аудармаларды салыстыру әр түрлі тұлғалық түрлер мен аударма түрлерін жүйелеуге мүмкіндік берді. Жазушының сәйкестігі мен ағылшын тілінің сәйкестігі Абкинаның «әйел» аудармасы шығармашылық аудармаға бейімделгендіктен, викториан гибратының (мораль) жоғалуына әкеліп соқты. Көпшілік оқырмандарға бағдарлану, Чухноның «ер» аудармасындағы ауыстырулар мен қайта құрулар стилистикалық дәлдіктің арқасында Уайльд романына жақындықты қамтамасыз етті. Грызунова мен Немцовтың аудармасының әлеуметтік-мәдени контекстке тәуелділігі түпнұсқадан ең үлкен ауытқуды көрсетеді.

Кілтті сөздер: ұқсастық, Уайльд эстетизмі, аударма дәлдігі, аударма көптігі, дисперсия.

*Zh. M. Kultanova¹, G. K. Shomanova²

¹«Astana» International University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²A. Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 29.08.24.

Received in revised form 10.12.24.

Accepted for publication 17.02.25.

GOTHIC AND DUALITY IN O. WILDE'S NOVEL AND TRANSLATION ACCURACY

The article deals with Russian translations of O. Wilde's novel «The Picture of Dorian Grey» made by M. E. Abkina, A. B. Gryzunova and M. V. Nemtsov, D. N. Tseloval'nikova, V. V. Chukhno. Translations consider with the identity position as a criterion for achieving accuracy. At the same time, the identity is interpreted in terms of the transmission of the Gothic and duality. Generalization of ways to embody the Gothic and duality, identity establishment as a tool to achieve translation accuracy made to summarize and describe the features of translation strategies. The subject of the research – translation multiplicity and dispersion. Translators' choice of strategy or author's identity as a manifestation of the translator's secondary linguistic personality shown as a method of influencing the text addressee. The typology establishment and the originality of translation results contribute to determine translation that is close to the original. Understanding this task is important to analyze the Gothic and duality

as components of Wilde's aestheticism. Translation comparison made it possible to systematize different types of identity and types of translations. The identity of the author and the English identity in Abkina's "female" translation, due to a commitment to creative translation caused the loss of Victorian morality. Targeting the mass reader, substitutions and rearrangements in the «male» translation by Chukhno nevertheless provided closeness to Wilde's novel due to stylistic accuracy. Conditionality of Gryzunova and Nemtsov's translation by the socio-cultural context illustrate the greatest deviation from the original.

Keywords: identity, Wilde's aestheticism, translation accuracy, translation plurality, dispersion.

<https://doi.org/10.48081/CBNR7133>

**Ш. А. Кыяхметова¹, *М. Т. Джакыпбекова²,
А. К. Жазыбекова³**

^{1,2,3}Т. Жансүгіров атындағы

Жетісу университеті,

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

¹ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

*e-mail: Mamilya_72@mail.ru

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ САРАПТАМАЛЫҚ МАҚАЛАЛАРЫ

Мақалада ұлт мүддесіне қызмет еткен, саяси, мәдени өміріне белсене араласып, атсалысқан тұлға І. Жансүгіровтің баспасөз беттерінде жарияланған сараптамалық мақалаларының ролі, ондағы көтерген мәселенің өзектілігі, шыншылығы, фактінің берілуі сарапталды. Ілияс Жансүгіровтің публицистік еңбегі, проблемалық мақаласы бүгінгі күн тұрғысынан бағаланып, қазақ баспасөзіндегі мақала жанрын бағамдаудағы орны айқындалады. І. Жансүгіров шығармашылығы негізінде баспасөздің ХХ ғасыр басындағы дамуының ішкі заңдылықтары ашылып-айқындалды.

Ілияс Жансүгіров мақалаларының маңыздылығы қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасын қалыптасыруға, рухани әлемін байытуға, ұлттық сананың өсуіне, қоғамдағы келеңсіз құбылыстарға терең талдау жасай отырып, өз оқырманына жол көрсете білуінде. Оның мақалаларын сараптау арқылы оқиғаға баға бере алуы, шындықты шеберлікпен жеткізе білуі талданды. Автордың қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғауға бағытталған публицистикалық туындыларының саяси астары, публицистік өзіндік көзқарасы, өзекті мәселелерді шешу жолындағы ой тұжырымдары мен айғақты пікірлері ашып көрсетілді. Оның шығармалары оқырмандарды терең ойлануға және қоғамның өзекті мәселелерін шешуге шақырады. Қазақ қоғамының рухани және мәдени дамуына үлкен үлес қосты.

І. Жансүгіровтің ұлтының тарихи-мәдени өміріне өзінің парасаттылығымен, көкейкесті проблемаларды көрсете алуымен

қоса сыни ойлана білуі, сол мәселелерге сергек қарап, жедел үн қоса білуі қарастырылды.

Кілтті сөздер: ұлттық баспасөз, публицист, сараптамалық жанр, проблемалық мақала, жазушы-журналист.

Кіріспе

XX ғасырдың басы қазақ елі үшін саяси-мәдени, ағартушылық, жалпы ұлттық сананың селт етуіне ықпал еткен оқиғалар кезеңі болды. Ал бұл өз кезегінде санасы сергек, рухани әлемі бай, ұлтжанды тұлғалардың қалыптасуына жол ашты. Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ғұмар Қараш, Смағұл Сәдуақасов, Әлімхан Ермеков, Қошқе Кемеңгерұлы, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров секілді қазақ қайраткерлерінің патша үкіметінің аяусыз жаншып, басуынан өз халқын аман алып қалудың амалын қарастырды, саяси мәні зор еңбектер жазды, тәуелсіз мемлекет болу идеясын қолдады. Олардың адамның бостандық пен теңқұқылық аясында болуы қажеттігін айтуы Еуропаның прогрессивтік саяси-құқықтық ілімдерінен сусындағанын көрсетті.

Қандай да бір ойшыл дарындарға ортақ қасиет тек өзі өмір сүрген дәуір шындығын дөп басып, тани біліп қана қоймай, болашақты да тура болжай білудің уақытпен, тарихпен кіндіктес деп танысақ, олар өздерінің алдында қандай міндет тұрғанын терең түсіне білді, яғни халқымыздың азаттығы үшін рухани күрес туын көтерген мемлекеттік дәрежедегі қайраткерлер болып қана қойған жоқ, сонымен қатар, туған халқының озық ойлы, жан-жақты білімді ел қатарына жетуін аңсап, осы мақсатты орындау жолында аянбай тер төкті. Қоғамдық дамудың әлсіздігін, өз ұлтының қараңғылық пен қанау қыспағындағы аянышты өмірін, патша өкіметінің отаршылдық саясатының халықтың тұрмыс-тіршілігін ауырлатып, саяси құқығын тежеп отырғанын көре білді, халықты патшаның отаршылдық бұғауынан құтқарудың жолдарын іздестіріп, сол жолда қызмет етті.

Әділетсіз қоғамның құрсауынан құтылуды көздеген ұлт зиялылары өз шығармалары арқылы мәдениетімізді қалыптастыруды, әдебиетімізді дамытуды, заманмен тең кадам басуды арман етіп, мақалаларында адамгершілікті нығайтуға, оқу-білімге ұмтылуға шақырды.

Бұл зерттеу жұмысы алаш азаматының бірі Ілияс Жансүгіровтің ХХ ғасырдың басындағы сараптамалық мақалаларын талдауға арналған. Оның публицистикасы арқылы сол заманның қоғамдық, мәдени және экономикалық жағдайын түсінуге мүмкіндік береміз. Осы арқылы біз Ілияс Жансүгіровтің шығармашылық мұрасын ғылыми тұрғыдан зерттеуді арттыра отырып, ұлттық баспасөзіміздің теориялық деңгейін көтеруге үлес қосамыз.

Материалдар мен әдістері

Ілияс Жансүгіровтің мақалаларын ғылыми тұрғыда пайымдау ұлттық баспасөзіміздің деңгейінің көтерілуіне септігін тигізеді. Ол өз дәуірінің, қазіргі заманның көркем шежіресін жасады. Оның әр мақаласында бүгінгі күннің тынысы, мәселелері анық көрінеді. Ілияс Жансүгіровтің мақалаларында әлеуметтік теңсіздік, өз заманының тыныс-тіршілігін журналистік көзқараспен бағамдау, қоғамдағы орын алған басты кемшіліктерді көрсету және замандастарына бағыт беру, яғни уақыттың шындығын реалистік тұрғыдан жазу болды.

Мақалалар жазылған уақыттың тарихи, әлеуметтік және саяси жағдайларын анықтау үшін сол кезеңдегі архивтік құжаттар мен тарихи зерттеулер пайдаланылды.

Ілияс Жансүгіровтің мақалаларының мәтіні мазмұнды талдау әдісі арқылы зерттелді. Бұл әдіс мақалалардың тақырыптарын, негізгі ойларын, проблемалық мәселелерін және олардың шешімдерін талдауға мүмкіндік береді. Ілияс Жансүгіровтің проблемалық мақалаларын терең және жан-жақты талдау оның қазақ журналистикасындағы орнын анықтауға көмектеседі.

Зерттеу барысында Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығы мен публицистикалық еңбектері туралы жазылған ғылыми зерттеулер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

«Алаш зиялыларының баспасөз ісін ұйымдастыруы жайлы ғалымдардың іргелі зерттеу еңбектері бүгінде көптің қажетіне жарап отыр» [1, 67-б.]. Бұл еңбектердің зерттеу өрісінде түбегейлі жаңа мазмұн түзуге бет алған ұстанымдар қалыптасты, ұлттық баспасөздің өрісін кеңейтіп, өресін биіктетті. Бұл зерттеулерде қозғалып отырған елеулі ой-пікірлер, ғылыми-теориялық ұстанымдар қазақ баспасөзінің зерттеу әдіснамасын дамытты. Бұл зерттеу жұмыстарының негізгі мәні – ХХ ғасырдың басындағы қазақ баспасөзін дамытудағы ерекше кезеңі ретінде белгіленуінде, кеңестік жүйе шындығы талқыға қайта түсіп, тарих таразысына тартылуында. Демек, І.Жансүгіровтің сараптамалық еңбектерінің қазақ баспасөз тарихына тигізіп отырған пайдасы ұшан-теңіз.

Қоғам санасының қалыптасуына ақындық жырларымен, журналистік шеберлігімен үлес қосқан қаламгер Ілияс Жансүгіров –қазақ баспасөзінде өзіндік ізі, өзіндік үні бар ірі публицист. Мақалаларында білім, ғылым, денсаулық, кеңес қызметі, өнер, т.б. тақырыптағы проблемалар қамтылған. Ілияс мақалаларында тарих, әдебиеттану, тілтану, этнография, көркем аударма, т.б. мәселелер бойынша да қалам тербеді.

І.Жансүгіров журналистік шығармашылығын 1921 жылдары «Жас алаш», «Тілші» газеттерінен бастағаны белгілі. Ілияс сол кезеңдегі өзекті мәселелерге қалам тербеді. Оның газет бетіндегі мақалалары жанды суретпен, жарқын оймен, тосын түйінмен жазылғанын аңғарамыз. Мәселен, «Ауылдағы оқытушылар міндеті», «Жетісу қазақ институты өмірі» тағы да басқа мақалаларында оқу-ағарту мәселесін тұжырымды оймен бергендігімен құнды. Ол осы мақалалары арқылы терең білімді, саяси сауатты, төселген журналист ретінде танылды [2, 149-б.]. ХХ ғасыр басындағы қазақ баспасөзінің орны ерекше. Себебі, бұл кезең Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайы өзгерістерге, түрлі оқиғаларға, тарихи кезеңдерге толы болды. Ол сол уақыттағы өзекті мәселелерді тереңнен талдап, шынайы суреттеген публицист ретінде алғашқылардың бірі болып танылды. Оның проблемалық мақалалары сол дәуірдегі қазақ қоғамының тынысын көрсетіп, оқырмандарды сын көзбен қарауға және қоғамдық сананың өзгеруіне шақырды.

Ілияс Жансүгіров қаламын ұштаған мақала – сараптамалық жанр. «Мақала – бұл өмірлік маңызды құбылыстардың, мәселелердің немесе өзекті жағдайлардың жергілікті көрінісі» [3, 6-б.]. Нақты айтатын болсақ, мақаладағы факті автордың ойын жетелейтін құрал. «Луис Бельтрано считает, что информация, обработанная в журналистике, представляет собой «чистое и простое сообщение фактов, относящихся к настоящему времени или прошлому, которое влияет на ситуации настоящего» [4, 18-б.].

І. Жансүгіровтің мақалалары оқырмандарға қоғамдағы өзекті жағдайларды және құбылыстардың себебін түсіндіруге және ойландыруға бастама болды дегенді айта аламыз. Т. Қожакеев: «Журналист Жансүгіров мұрасының басты құнары тілінде. Қазақ тұрмысының әсерлі, шынайы елесі, ой-пікір бейнелілігі, табылған теңеу, келісті портрет, күлкілі қимыл-әрекет оқырманды мейлінше тұшындырып, тамсандырып тартып отырады. Әсіресе, жазушы-журналист образды ойлауға, айтпақ пікірді бейнелеп жеткізуге шебер» [5, 222-б.], – деп баға береді.

Публицистің білім саласында қызмет етуі сол саланың әлсіз, әлі де болса олқы тұстарын көре жүріп, оқу-білім тақырыбына қалам тербеуіне себепші болды деуіміз негізсіз емес. Мысалы, «Жетісу оқу мәселесі» [6, 5-б.] мақаласында Жетісу өңірінде қазақ-қырғыздың патша тұсында да, ақтармен күрес тұсында шаруасы шашырап, қиындықты көп көргенін айтады. Сол қиындықтардың бірі оқыту мәселесі дей келе, төңкерістің зардабы білімге тигенін, хат танығандардың бәрі мұғалімдікке тартылып, мектептер қамыс, шеңгелдерден құрылғанын, ал осының бәрі халықтың білімге деген ынтасын әлсіретуге ықпалын тигізді дейді. Үкіметтің назарын оқу-білімге салу керектігін, халыққа құрғақ айқайлауды қойып,

тиянақты жұмыс жасап, саны бар, сапасы жоқ мектептерді ретке келтіру керектігін ашық айтады.

Илиястың газеттің ең өткір жанры мақалаға ден қоюы тегін емес. Публицист тақырыпты терең зерттеп, фактілер мен болмыстан тұзу, ойлы қорытындылар шығару қажет. Сонымен бірге әсерлі де бай, өз оқырманына бүкіл болмыс-бітімі ашық, батыл жеткізе білу әр журналист-публицистке тән қасиет болуы керек. Міне, осы тұрғадан алғанда Илияс алдына жан салмайтын [7, 73-б.]. «Газеттің сараптамалық жанры арқылы оқырманын селт еткізіп, ой салдырып, іздендіріп, әр жайдың ара-жігін ажыратып, дәл ой-пікірін білдіреді» [8, 120-б.]. Осыған дәлел 1924 жылы «Тілші» газетінде жарияланған «Кеңседе жергілікті тілді жүргізу» мақаласында тіл мәселесін көтерген. Түркістан кеңес өкіметі мемлекетте өкімет құрылысының тілі, халықтың тілімен жүргізілсін деген декрет шығарады. Декрет шығуын шықса да, құжаттар әлі жергілікті тілге көшпегенін, сол баяғы күйде қалып отырғанын өткір баяндайды. Халықтың әлі отаршылдық әсерінен арыла қоймағанын, жасқаншақтың құлы екенін айта келе, тіл төңкерісіне ешкімнің құлшына араласқысы келмейтініне қынжылады. «Уездгі, облыстағы мекемелер жарлық-бұйрықтарды орысша жіберіп жатыр. Осы ретпен кете берсе, еш нәтиже шықпайды. Жұмыстың нәтиже бергенін қаласақ, жоғарыдағы мекемелер істі қолға алу керектігін айтып, облыстық, уездік комиссиялар жарлықты жазуды, нұсқаларды жергілікті тілде жазуын; институттар, мектептер ана тіліне көшуін; ауылда, облыста қатынас қағазы, есеп, актілер үлгі ретінде ел ішіне таратылсын» деп нақты ұсыныс жасайды.

«Дәл осы сараптамалық журналистика аудиторияға осы немесе басқа құбылыстың себебі неде, оның дамуының болашағы қандай, адамдар үшін оның құндылығы қандай, мәселені шешудің қандай жолдары мүмкін және неге автордың ойларын өзімен салыстыруға және белгілі бір қорытынды жасауға мүмкіндік беретіндігін» [9, 27-б.] А. Тертычный атап өтеді. Ғалымның осы сараптамалық мақала туралы тұжырымын публицисттің еңбектерінен көре аламыз. І. Жансүгіров баспасөз сол заманның бағдаршамы, қалың бұқараның санасына сәуле түсіретін саңылау екенін, ел ішінде жүргізіліп жатқан іске араласа отырып, елдің мұң-мұқтажын газеттегі сараптамалық еңбектері арқылы баяндап, тәлім-тәрбие беруге болатынына кәміл сенді.

Илиястың құлшына көтерген тақырыбының бірі – қазақ әйелдерінің тағдыры. Бұның бір дәлелі «Тілші» газетінде халықаралық әйелдер күні қарсаңында жарияланған «Қазақ әйелінің өмірінен» атты мақаласы. Әйел затын бейнелей келе, «Кешегі Алатау жайлап, Арқа күзеп, Сыр қыстаған заманда, ұшы-қиыры жоқ бұлттай көшпелі үркінде шаруа ұйтқысы қазақ бәйбішелері болған. Халық шаруасына төтеп келген жапан даланың жалмауыз, ақсүйек жұттарында арық-тұрақ малды күреп ашып, асыраған

кесел-келбетсіз шаруа құты келіншектер болған. Бет жалаған аяздарда, борандарда, елдің үркін-қорқын жаугершілік заманында көш жөнекей босанып, жас баласын құндақтап, үсінбей-қабынбай көшіп кете беретін қайратты қатындары болған», – деп жазып, бұрынғы кездегі әйелдің қайратын бойына сіңірген игі қасиеттерін жазады. Және «Қазақ әйелі – қазақ анасы, қазақ бесігі» деген анықтама береді.

Илияс Жансүгіров – қаламынан түрлі жанрда тамаша туындылар шыққан, қазақ әдебиеті өнерінде өшпес із қалдырған үлкен қаламгер. Ұлт әдебиетінің іргесін қалап қана қоймай, оның өміршеңдігін нақты өлмес туындыларымен байытқан талантты суреткер. Қазақ жеріндегі аласапыран төңкеріске дейін негізінде, ауыз әдебиеті ғана дамыған қазақ даласында поэзияның, прозаның, драматургияның, аударма, балалар әдебиеті мен публицистиканың тамаша үлгілерінің дүниеге келуіне өзіндік үлес қосқан жаңашыл қаламгер болғандығын әдебиет тарихы жоққа шығармайды [10, 6-б.]. Мамытбек Қалдыбаевтың Илиясты кеңес журналистикасының шоқтығы биік, ірі өкілі, алғаш келген жыл құстарының бірі дегені [11, 268-б.] шындыққа сай.

Публицист әдебиет, мәдениет, өнер тақырыбында да біраз қалам тербеген. І. Жансүгіровтің «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді» деген мақаласы Пушкиннің 100 жылдығына арналған. Мақаласында Пушкинді қазақ даласына танымал еткен ақын Абай екендігін айырықша атап өтеді. Ол оқырмандарына қазақ оқушылары өз жазушыларымыздан басқа кімдерді оқиды деген сұрақ қояды. Қазақ әдебиетінің аудармаға көңіл бөлуі өте орынды екенін, әлемге танымал жазушылардың еңбегін оқу арқылы төл мәдениетіміз, әдебиетіміз кемелдене түсетінін айтады. Пушкиннің 100 жылдығына қазақ жазушыларының 3 томдық аударма жасағандығын, оның ішінде «Евгений Онегин», «Руслан – Людмила» поэмасы, «Дубровский», «Капитан қызы» әңгімелері мен көптеген өлеңдері бар екендігін атап өтеді. Бұл қазақ баспасының, қазақ жазушыларының атқарған тарихи, мәдени маңызды еңбегі, сонымен қатар, Пушкинді қазақшаға аудару әдебиетіміздің биікке көтерілгендігінің бір дәлелі екендігін түсіндіреді.

Илияс Жансүгіров XX ғасыр басындағы баспасөз өміріне араласып, қазақ қоғамының дамуына сыни көзқараспен қарап, сараптамалық мақалаларын жаза отырып, ел ертеңіне жанашырлықпен қарады. Сол арқылы қазақ баспасөз тарихы мен журналистикасының даму процесіне өшпестей із қалдырды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Илияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы ҚРҒЖБ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Ілияс Жансүгіров баспасөз бетінде жарық көрген сараптамалық мақалаларында қазақ халқының бар болмыс-бітімін, бейнесін шынайы көрсетуге, рухани-мәдени әлемін байытуға, қоғамның осал тұсын сынға ала отырып, сындарлы сәтте сынбауға шақырды. Ол қазақ халқының ертеңіне елендеп, көкейкесті мәселеге қалам тербеген ұлтының ұлы болды десек артық айтпаған болар едік. Себебі, сол кездегі баспасөз бетінде жарық көрген проблемалық-сараптамалық мақалалар түгілі, әр сөз қатаң қадағаланып, жіті тексеріліп отырғандығын естен шығармағанымыз абзал. «І.Жансүгіров орыс тілінде жақсы сөйлейтін және де орыс классикасы мен осы заманғы әдебиеттен білімі ұшан-теңіз терең еді» [12, 120-б.]. Осындай білімі терең, озық ойлы азаматтың елінің болашағына елендеуі, заманына үн қосуы заңды да.

XX ғасыр басында еліміз ұлт болып қалыптасу жолының аса күрделі кезеңін бастан кешірген тұста, І.Жансүгіров мақалаларында өз ұлтының өзекті мәселелерін ашық айтып, азаматтық ұстанымынан таймай, әділ баға бере алды. Баспасөз беттерінде жарияланған сараптамалық мақалалары әдебиет, мәдениет, өнер, білім, тарих тақырыптарын толғайды, ол оқырманға ой салып қана қоймай, жауапты билік өкілдерінің назарын аудартуға тырысты. Елінің жанашыры, ұлт болашағын ойлаған тұлға ғана тереңнен тербейді, түсінеді, түйсінгенін, сезгенін, білгенін бөлісуге тырысады. Ол ұлттық рухани мәселелерді қозғайтын, шынайы материалдарды батыл жаза білді, қазақ халқының тағдырына байланысты оқиғаларға өз көзқарасын ашық білдірді. «Өрине, сөзсіз Ілияс дегенде ақындығы бірінші еске түседі, дей тұрғанмен, оның публицистік еңбектерінің қазақ журналистикасында алар орны ерекше» [13, 99-б.].

Қазақ халқын отарлық қыспағынан азат етіп, тәуелсіз ел атануды көксеген азаттық идеясы болсын, әйел теңдігі, оқуға, білім алуға үндеген ағартушылық идеясы болсын, қай жағынан алсақ та, Ілиястың сараптамалық мақалаларын кеңінен қарау үзіліссіз жалғаса бермек.

Осы уақытқа дейін зерттеліп, зерделеніп келген І.Жансүгіровтің мақалалары әлі де болса, терең зерттеуді қажет етеді. Себебі, тарихи маңызды, саяси-әлеуметтік оқиғаларға толы кезеңде өмір сүрген публицистің еңбектерінде тарихымызға, оның ішінде қазақ баспасөз тарихына берері мол деп білеміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Әшірбекова Г., Ахмет К., Бегайдарова Ж.** Тұрсынбек Кәкішев публицистикасындағы алаштану мәселелер [Мәтін] // Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы, Журналистика сериясы. – 2009. – № 4 (141). – Б. 66–73. – [file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ashirbekova%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/Ashirbekova%20(2).pdf)

2 **Кыяхметова, Ш.** Ілиястану : оқулық [Мәтін]. – Талдықорған, 2023. – 196 б.

3 **Устюжанина, Л. И.** Аналитические жанры журналистики [Текст]. Методическое пособие / сост. Л.И. Устюжанина. – Иркутск, 2018. – 12 с.

4 **Francisco de Assis.** Fundamentos para a compreensão dos gêneros jornalísticos. – 2010. – № 21. – P. 16–33. – URL : <https://revistaalceu-acervo.com.puc-rio.br/cgi/cgilua.exe/sys/start.htm?sid=33>

5 **Қожекеев, Т.** Журналист Жансүгіров [Мәтін]. – Алматы : «Қазақстан» баспасы, 1991. – 237 б.

6 **Кыяхметова, Ш., Оразбаева, А.** Ілияс Жансүгіров [Мәтін]. Библиографиялық көрсеткіш, 2019. – 140 б.

7 **Имангазинов, М. І.** Жансүгіров. Өмірі мен шығармашылығы [Мәтін]. – Алматы : «Кітап» баспасы, 2019. – 252 б.

8 **Дэвид, Рэндалл.** Универсальный журналист [Текст]. – Москва : МЦЖ, 2009. – 343 б.

9 **Тертычный, А.** Аналитическая журналистика [Текст]. : Учебное пособие для студентов вузов. – М. : «Аспект Пресс», 2013. – 352 с.

10 **Имангазинов, М.** Ілияс Жансүгіров [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2004. – 218 б.

11 **Қалдыбаев, М.** Ірі дарын [Мәтін]. – Алматы : «Жазушы» баспасы, 2008. – 268 б.

12 **Бейісқұлов, Т.** Құлагер ақынның қазасы [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 304 б.

13 **Андас, Қ., Андас, М.** Қазақ журналистикасының жампозы Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 348 б.

References

1 **Äshirbekova, G. Axmet. K., Begaidarova, Zh. E.** Tursynbek Käkishev publicistikasyndaғы alashtanu мәseleler [The Issues of Alash Studies in Tursynbek Kakishev's Journalism] [Text]. // L. N. Gumilev atyndaғы Euraziya ultiyq universitetiniñ habarshysy, Zhurnalistika seriyasy. 2009. – № 4 (141). – P. 66–73

2 **Kyuyaxmetova, Sh.** Iliyastanu : oqulyq [Coursebook : Ilyas studies] [Text]. – Taldyqorğan, 2023. – 196 p.

3 **Ustyuzhanina, L. I.** Analiticheskie zhanry zhurnalistiki Metodicheskoe posobie [Analytical genres of journalism. Methodological manual] [Text]. / sost. L. I. Ustyuzhanina. Irkutsk, 2018. – 12 p.

4 **Francisco, de Assis.** Fundamentos para a compreensão dos gêneros jornalísticos. – 2010. – № 21. – P. 16–33. – URL: <https://revistaalceu-acervo.com.puc-rio.br/cgi/cgilua.exe/sys/start.htm?sid=33>

5 **Qozhekeev, T.** Zhurnalyst Zhansügirov [Journalist Zhansugurov] [Text]. – Almaty : «Qazaqstan» baspasy, 1991. – 237 p.

6 Кууахметова, Sh., Orazbaeva, A. Ilyias Zhansügirov [Ilyas Zhansugurov] [Text]. – Bibliographic index, 2019. – 140 p.

7 **Imangazinov, M. I.** Zhansügirov. Ömiri men shyğarmashylyғы [I. Zhansugurov. Life and creativity] [Text]. – Almaty : «Kitap» baspasy, 2019. – 252 p.

8 **De`vid, Re`ndall.** Universalnyi zhurnalyst [The universal journalist] [Text]. – Moscow : MCzZh. 2009. – 343 p.

9 **Tertychnyi, A.** Analiticheskaya zhurnalistika. Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov [Analytical journalism. Textbook for university students] [Text]. – M : «Aspekt Press», 2013. – 352 p.

10 **Imangazinov, M.** Ilyias Zhansügirov [Ilyas Zhansugurov] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2004. – 218 p.

11 **Qaldybaev, M.** Iri daryn [A great talent] [Text]. – Almaty : «Zhazushy» baspasy, 1971. – 268 p.

12 **Bejisqūlov, T.** Qūlager aqynnyñ qazasy [Death of the poet Kulager] [Text]. – Almaty : «Bayanzhūrek» baspasy, 2019. – 304 p.

13 **Andas, Q., Andas, M.** Qazaq zhurnalistikasynnyñ zhampozy [An outstanding figure of Kazakh journalism] [Text]. – Almaty : «Bayanzhūrek» baspasy, 2019. – 348 p.

10.12.24 ж. баспаға түсті.

31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. А. Кыяхметова¹, *М. Т. Джакыпбекова², А. К. Жазыбекова³*

^{1,2,3}Жетысуский университет имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдыкорган.

Поступило в редакцию 10.12.24.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ И. ЖАНСУГУРОВА

Статья посвящена анализу роли аналитических статей Ильяс Жансугурова, опубликованных на страницах газет и журналов,

обращенных интересам нации и направленных на политическую и культурную жизнь. Деятельность Ильяс Жансугурова в качестве публициста и значимость его проблемных статей оценивается с точки зрения сегодняшнего дня, выявляется их место в жанре статьи в казахской прессе. На основе творчества Жансугурова раскрываются и уточняются внутренние закономерности развития прессы начала XX века.

Важно отметить, что статьи Ильяс Жансугурова способствовали формированию мировоззрения казахского народа, обогащению духовного мира, росту национального самосознания, а также умению проводить глубокий анализ негативных явлений в обществе и указывать путь своим читателям. Анализируя его статьи, можно отметить способность Жансугурова профессионально оценивать события и мастерски доносить правду. В его публицистических произведениях, направленных на защиту национальных интересов казахского народа, раскрываются политические аспекты, личные взгляды публициста, его мысли и конкретные мнения по решению актуальных проблем. Его произведения призывают читателей к глубокому размышлению и решению актуальных проблем общества. Жансугуров внес значительный вклад в духовное и культурное развитие казахского общества.

Рассмотрен вклад Ильяс Жансугурова в историко-культурную жизнь своей страны, его способность критически мыслить, указывать на насущные проблемы и оперативно реагировать на них.

Ключевые слова: национальная пресса, публицист, аналитический жанр, проблемная статья, писатель-журналист.

*Sh. Kiyakhmetova¹, *M. Jakyrbekova², A. Zhazybekova³*

^{1,2,3}Zhetysu University named after I. Zhansugurov,

Republic of Kazakhstan, Taldykorgan.

Received 10.12.24.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

ANALYTICAL ARTICLES BY I. ZHANSUGUROV

The article analyzes the role of expert articles published in the press by I. Zhansugurov, who served the interests of the nation, actively participated in political and cultural life, the relevance, truthfulness of the problem raised in it, and the transmission of facts. The journalistic work and the

problematic article by Ilyas Zhansugurov are evaluated from the point of view of today and their place in the evaluation of the genre of the article in the Kazakh press is determined. Based on the work of I. Zhansugurov, the internal patterns of the development of the press of the early twentieth century are revealed and identified.

The importance of Ilyas Zhansugurov's articles lies in the fact that the Kazakh people are able to form a worldview, enrich the spiritual world, promote the growth of national consciousness, show the way to their readers by making an in-depth analysis of negative phenomena in society. His ability to evaluate events by analyzing articles and skillfully convey the truth is analyzed. The political background of the author's journalistic works aimed at protecting the national interests of the Kazakh people, journalistic views, reflections and reasoned opinions on the way to solving urgent problems were revealed. His works encourage readers to think deeply and solve the pressing problems of society. He made a great contribution to the spiritual and cultural development of the Kazakh society.

The critical approach to the historical and cultural life of the nation by I. Zhansugurov with his rationality, ability to show current problems, attentive attitude to these issues and prompt response was considered.

Keywords: national press, publicist, expert genre, problematic article, writer-journalist.

FTAMP 16.21.25

<https://doi.org/10.48081/CGNP2575>

***3. С. Машрапова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>
*e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

ҚАЗАҚ АҚЫН, ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН «АҚЫЛ», «ЖҮРЕК» СӨЗДЕРІНІҢ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МАҢЫЗЫ

Мақалада қазақтың атақты ақын-жазушылары Абай, Шәкәрім, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мәшһүр Жүсіптің шығармаларынан «ақыл», «жүрек» сөздерінің нейролингвистика саласына қатысты маңызы талқыланды. «Ақыл» және «жүрек» сөздері қазақ әдебиетінде және халық ауыз әдебиетінде ерекше орын алады. Қазақ ақындары мен жазушылары бұл ұғымдарды адамның ішкі әлемін, рухани байлығын және адамгершіліктің маңыздылығын жеткізу үшін қолданған. Бұл сөздердің нейролингвистикалық маңызы, яғни олардың адамның психологиясына, сана-сезіміне, мінез-құлқына әсері зор. Аталған ұғымдар арқылы адамның логикасы мен эмоцияларының үйлесімін суреттейді. Бұл тақырыпты зерттеу барысында «ақыл» және «жүрек» ұғымдарының әдебиеттегі бейнеленуінің адам психологиясына әсері мен олардың тілдік тұрғыдан қалай көрініс табатыны қарастырылады. Нейролингвистика ғылымының әдістері арқылы бұл сөздердің қолданылуы адам санасына, эмоциялары мен мінез-құлқына қалай әсер ететінін талдау арқылы түсіндіріледі.

Мақаланың басты міндеті мен бағыты ретінде қазақ ақын-жазушыларының шығармалары тереңірек және жан-жақты зерттеледі. Көрнекті ақын, жазушылардың еңбектерінен нейролингвистикалық ерекшеліктер сараланады. Сөз қуаты, сөз энергиясы және адамдарға айтылған сөздің әсері айқындалады. Зерттеу материалы ретінде ми, жүрек, сана, ақыл сөздері алынады. Адамның қуат көзі, дене, ағза, жүрек, қан тамырларының т.б. қызметтері жұмыс істеу функциясы кеңінен жазылады. Бірақ та,

бүгінгі ой-жүйесінен ғылыми тұрғыда, әсіресе нейролингвистика тұрғысында зерттеу аса жауапты міндет.

Кілтті сөздер: сөз, нейролингвистика, тіл, жүрек, ақыл, ми.

Кіріспе

Бүгінгі күні заманауи жаһандану үдерісі мен IT-технологиялардың үздіксіз дамуы адамның эмоционалдық және ақыл-ой өрісіндегі ерекшеліктерді бір ғана когнитивтік ақылдың көмегімен айқындауға және шешуге болмайтындығы дәлелденуде. Сол себепті осындай қиын мәселелердің мағынасын түсіну үшін адамның жүйке жүйесінің әртүрлі элементтеріндегі тым жұқа, білінер-білінбес дене тітіркенуін аңғару және онымен бірге әрекет етудің маңыздылығы анық болып отыр. Себебі адамзаттың дене мүшелері субъект тәжірибесінің түпсіз құрылымына баруға болатын тереңдегі нейролингвистикалық паттерндер мен үдерістердің көрінісі болатыны анықталды.

Б. Қ. Ақбердиева өзінің еңбегінде тілді антропологиялық бағытта зерттеу барысында тіл және адамның рухани белсенділігі; тіл мен ойлау; тіл және адам физиологиясы; тіл және индивид психологиясы; тіл және мәдениет; тіл және таным; тіл және қоғам; тіл және жалпыхалықтық құндылықтар; тіл және коммуникация сияқты мәселелерді алға қою қажет екенін айтады [1, 15-б.].

Тіл – әлем бейнесін жеткізе алатын, адамзаттың санасында бүтіндей қалпында қайталанып өмір сүріп отыратын құдірет. Тілдің кеңістік пен уақытқа қатысты тізбектік қатары поэзия мен прозада қайталанып келіп, бастапқы формасына оралады. Осылайша тек көлденең бағытта ғана емес, тік бағытта да ассоциативтік байланыс орнайды.

Тілдік қарым-қатынас тәжірибесі эмпирикалық деректер жіктеу негізінде алынған білімді бақылау, өлшеу, эксперимент және жалпылау, білім арқылы қабылданған ақпаратты жинақтайды.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында қазақтың белгілі ақын-жазушылары Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Абай Құнанбаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шәкәрім Құдайбердіұлы сынды ғұламалардың шығармалары басшылыққа алынды. Мақалада әдебиеттерді жинақтау және талдау әдістері пайдаланылды. Әр жазушының негізгі ойды түсіндірудегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік беретін әртүрлі салыстырмалы талдау жүргізіледі.

Нәтижелер және талқылау

1844 жылы Л.Виганның еңбегі жарыққа шықты, онда оң және сол жақ мидың «тәуелсіздігі», «жеке басы» туралы идеялар алғаш рет айтылып қана қоймай, сонымен бірге үлкен жарты шарлардың барлық сипаттамалары, тіпті олардың әрқайсысына тән сана түрлері тереңнен

сипатталған [2, 161-б.]. Адамзаттың барлығында когнитивтік ақыл бар, бірақ айналамызбен үндесім тауып, өмір сүру үшін соматикалық ақыл керек екенін жақсы білеміз. Соматикалық ақыл дегеніміз – тәніміздің ішіндегі ақыл, егер де біз онымен ажырамай, үндесіп өмір сүрсек, «өз тәнімізде» өмір сүреміз. Атақты ақын, ғұлама М.Ж.Көпеев ақыл туралы өлеңдері мен ғибрат сөздерінде терең де, мағыналы ойлармен айтып кеткен, мысалы «Ақыл туралы» өлеңінде былай дейді:

*Көрінген көзге жылы бет емес пе,
Құдайға имансыз құл шет емес пе?!
Адамның тіршілігі – тіл мен жүрек,
Екеуі екі-ақ жапырақ ем емес пе?!
Ақылды әуелде Алла мыңға бөлген,
Кім жақын құдіретіне, соған берген [3, 103-б.].*

«Ақыл деген не нәрсе?» атты ғибрат сөзінде ақылды нұрмен теңестіреді: «Адам деген бір жалаңаш нәрсе. Мінез, ақыл, сөз – киім іспеттес. Осылар көркем болса, жұрт көзіне сүйікті, көрікті көрінеді.

Егер мінезі жаман болса, ақылы жоқ болса, сөз ретін білмесе, киімі жаман есепті, жұрт көзіне сүйкімсіз, жексұрын...» [3, 259-б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Ақыл» сөзін өлеңдерінде көп қолданған, мысалы, «Иманым» өлеңінде сегіз рет осы сөзді алған. Талданған 23 өлеңінде «ақыл» сөзін автор 35 рет қолданған.

*«Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр,
Сол нұрды түгел сіңірет денең бір құр.
Ақыл жоқ дене – сырты сау, іші керен,
Ақыл жоқ жан – бір қыбыр, бір тұтам құр.» [4, 17-б.].*

Бұл өлеңде «ақыл», «нұр», «дене», «жан» сөздері абстрактілі ұғымдарды сипаттау үшін қолданылған. «Нұр» сөзі арқылы Шәкәрім ақылдың жарық пен білім беруші қасиетін бейнелейді.

Өлеңдегі сөйлемдер шартты құрылымда берілген, әрбір жол бір ойды жеткізеді. Қарама-қайшылық арқылы («ақыл жоқ дене - сырты сау, іші керен») ойдың мәнін айқындайды.

«Нұр» және «құр» сөздерінің дыбыстық үйлесімі өлеңнің әуезділігін күшейтіп, ырғақтылығын сақтайды.

Өлеңнің негізгі идеясы – ақылдың адам өміріндегі маңыздылығын көрсету. Ақылсыз өмірдің бос екендігін, ал қылдың адамды нағыз адам ететін қасиет екенін түсіндіреді. Оның тілі мен ойлау қабілеті жоғары деңгейде дамыған және шығармалары арқылы оқырманға рухани тәрбие беруге тырысады.

С. Торайғыров «Жарқынбай» өлеңінде: «Кім мақтаса соны дос, жақын дейді. Надандар надан сөзін ақыл дейді» [5, 45-б.]. С.Торайғыровтың

шығармаларында «ақыл» ұғымы адамның ойлау жүйесін, тілдік рөлін және танымдық процестерін сипаттайды.

С. Торайғыров «ақыл» ұғымын адамның танымдық қабілеттерімен тығыз байланыстырады. Оның ойынша, ақыл – адамның қоршаған ортаны түсінуіне, жаңа білімдерді игеруіне және логикалық байланыстарды құруына мүмкіндік беретін құрал. Нейролингвистикалық тұрғыда бұл мидың когнитивті қабілеттерін, оның ішінде есте сақтау, ойлау, талдау және шешім қабылдау сияқты процестерді қамтиды.

Адамның эмоциялары мінез-құлық үлгісін, сондай-ақ адамның әлеуметтік болмысын қалыптастыруда шешуші рөл атқаратыны анықталды. Ашу, сүйіспеншілік, жеккөрушілік, қорқыныш және т.б. сияқты эмоциялар адамның әртүрлі реакцияларын тудыруы мүмкін екендігі анықталды [6, 17-б.].

Мысалы, С. Торайғыровтың көптеген өлеңдерінде ақыл адамның күрделі мәселелерді шешу қабілетіне баса назар аударады. Бұл адамның нейрондық желілерінде пайда болатын байланыстырушы процестерге, яғни жаңа білімді игеру және бұрынғы ақпаратты қолдану қабілетіне байланысты.

Батыстың «НЛП-2: поколение Next» нейролингвистикалық бағдарламалаудың соңғы маңызды жетістіктері жазылған кітабында, адамның денесі бастағы миға бағынатын жай ғана машина емес, «Ми денеде де бар. Денеде бірнеше «ми» бар. Осы керемет жаңалық «нейролингвистикалық бағдарламалаудың нейро-аспектілерімен» тығыз байланысты» [7, 120-б.].

Тәніміздегі «мидың» бір түрі энтероми немесе энтеро (көне грек тілінен *-ишек*) жүйке жүйесі деп аталады. Аталған жүйке жүйесінің жүз миллион нейроны бар. Бүгінгі күнгі неврология мамандарының мәлімдеуі бойынша, іштегі асқазан мен оның маңайында орналасқан басқа да асқорыту мүшелері мысықтың миындай күрделі болып келетіндігі дәлелденген. «Аш адам атасын танымас», «Қырық күн аш адамнан ақыл сұрама» қазақтың мақалдары осы сөздің дәлелі болса керек. Сол себепті ас қорыту мүшесін адам денесінің «екінші миы» деп те атап кеткен. Адамның асқазанындағы миынан басқа тағы да бір ақыл орталығы бар, ол – жүрек, жүрек адамзаттың қанын айдаушы «мотор» ғана емес, кез келген ақпаратты өздігінен іске асыру қабілетіне ие өзінің істей алатын «миы» бар орталық екендігі дәлелденді. Жүректің жұмысы мидың жұмысына, тіпті дененің барлық маңызды ағзаларына қуатты әсерін тигізеді. Жүрек адамның жан-тәніне өзінің иелігін жүргізіп, адамның тағдырына маңызды әсер етеді. Сол сияқты жүректің қиын «моторы» мидан бөлек тұрып та жұмыс істей алатындығы дәлелденген, мысалы, трансплантация жасалынған жүрек донордың мінезі мен әдеттерін сақтап қалатын болған сияқты бірнеше мысалдар келтіре беруге болады. Жүректе қырық мың нейроны бар *сенсорлық аксон* деген жүйке жүйесі болады. HeartMath (жүректің реттеуі) теориясының негізін салушысының

ойынша, жүрек дененің бірігіп әрекет ететін бірнеше жүйелерін біріктіретін негізгі ағза ретінде дене, ақыл, эмоция және рухты бір-бірімен байланыстырып, коммуникациялық тұтастыққа енгізетін бірегей нүкте болып табылады [7, 126-б.]. Атақты Аристотель де жүрек – интеллект орталығы, ал қозғалыс пен сезім дененің өмірлік қуатының орталығы деп санағаны мәлім. Олай болса, Мәшһүр Жүсіп те жүрекке назар аударғаны түсінікті.

Мәшһүр Жүсіп *«Табылар мергенге де – бұқтырушы»* өлеңінде жүрек жайлы былай дейді: *Қылады шүкір, сабыр білген адам, Ашылып жүрек көзі, көрген адам – «жүрек»* өмір сүруге негіз болатын, адамзат тәніндегі басты ағза. Егер жүрек жұмысын тоқтатса, адам да тіршілігін тоқтатады [8, 168-б.].

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінде *«жүрек»* сөзін *«саналы шерлі жүрек», «жаралы жүрек», «ақ жүрек», «сорлы жүрек», «нұрлы жүрек», «таза жүрек»* деп алған. Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларында «жүрек» сөзі терең философиялық, рухани және моральдық мәнге ие. Шәкәрім адамның жан-дүниесін, оның ішкі күйзелістерін, рухани ізденісін сипаттауда «жүрек» ұғымын кеңінен қолданады. Бұл сөз ақын шығармаларында адамгершілік, махаббат, рухани тазалық, сенім және ізгілік сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Шәкәрімнің шығармаларында «жүрек» ұғымы арқылы адамның жан дүниесі мен өмірдегі орны сипатталады.

«Жүрек тыныштығы – жанның рахаты» деп ақын ішкі үйлесімнің маңыздылығын, жүрек пен жанның үйлесімділігі арқылы адамның нағыз бақытқа жететінін жеткізеді [4, 37-б.].

С.Торайғыров шығармаларында «жүрек» сөзі маңызды символдық мағынаға ие. С. Торайғыров «сүйген жүрек», «жас жүрек», «көмілген жүрек», «шын жүрек», «қоян жүрек» деп алған. Ол тек қана физиологиялық орган ретінде емес, адамның ішкі сезімдері, жан дүниесі, адамгершілік қасиеттері мен өмірлік мұраттарының көрінісі ретінде қолданылған. Бұл сөз арқылы ақын адамның ішкі әлемін, эмоционалдық және рухани күйін жеткізеді. С. Торайғыровтың шығармаларындағы «жүрек» сөзін талдағанда бірнеше аспектіге назар аударуға болады:

«Жүрегім – менің қазынам» деген жолдарында ол жүректің адамның ішкі байлығы, оның рухани құндылықтарының көзі екенін көрсетеді [5, 18-б.].

Жүрек – қиналыс пен мұңның белгісі. Ақын шығармашылығында жүрек кейде қайғының, мұңның, жалғыздықтың символы ретінде де көрінеді. Әсіресе, С. Торайғыровтың өміріндегі қиын кезеңдер мен оның қоғамдағы әділетсіздіктерді сынға алған туындыларында: «жүрек» қиналған жанның, азап шеккен адамның ішкі күйін суреттейді.

«Жүрегіме жүк түсіп, жаным жылап, қайғыдан қан жылады» деген жолдары жүректің азап пен ауыртпалықты сезінетіндігін, оның адам

жанындағы қасіретті бейнелейтіндігін көрсетеді [5, 26-б.]. Ақын жүрекке тіл бітіріп, оны ойландырып, адам тағдырын сараптаушы ретінде сипаттайды.

Ақын жүрек арқылы оқырмандарына өзінің ойларын, сезімдерін жеткізіп, олардың жүрегіне жол табуды мақсат етеді.

Жүрек адамның сезім мүшесі, құлақтан кірген сөз жүрек арқылы миға, ми арқылы барлық жүйке жүйесімен тәнімізге тарайды. Бұл өлеңде Мәшһүр Жүсіп «жүрек» – адамның ішкі жан дүниесі деп қараған. Өлең арқылы халқын ылғи адамгершілікке, имандылыққа шақырған. Мәшһүр Жүсіптің ойынша, адамда екі көздің болуы жеткіліксіз. Ең бастысы, «жүрек көзі» болуы керек. «Жүрек көзі» болған адамда ғана сабырлылық, адамгершілік, түсіністік болады деп айтқысы келген. Сол сияқты «батин көз» туралы да айтылған. Демек, «көкірек көзі» тіркесін ф.ғ.д., профессор Берікбай Сағындықұлының «Ғаламның ғажайып сырлары» атты еңбегінен оқып білуге болады. Абай «жүрек көзі» тіркесінің синонимі болатын «көкірек көзі» деген тіркесті алған:

Қарны тоқ хасса надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі болса көзді (Абай).

«Сарыарқаның кімдікі екендігі» еңбегінде «жүрек жарып» тіркесі ауыспалы мағынада айтылып тұр, жүректің жарылуы медициналық мағынада «инфаркт алу» дегенді білдірсе, мына жерде жағымды жаңалық естіп, қатты қуану мағынасында қолданылған, автор «жүрек» сөзінің тар мағынасынан ауқымды мағынасына ауысып, барлық ағзаны билеп кететін маңызы зор «ми» рөлін атқарып отырғандығын көрсетуде.

Сүйінші, жүрек жарып, сұрап жатыр,
Күлерсің, езу тартып күлмесең де.
Бұ жолға қажет үшін беру керек,
Пейілің тар, бұрын сараң, бермесең де.

«Нүсіпхан» өлеңінде «жүрек» сөзі екі жерде кездеседі, екі жердегі қолдану екі түрлі:

Ашылмаған сандығым,

Жүректен салды құлыпты-ай! – бұл тұста өмірден ерте озғалы тұрған, ауыр дертке шалдыққан Нүсіпханның өкпе-назы, уақыттың аздығы, «жүректі құлыптау» тіркесі тіршілігін тоқтату, айтарын айта алмау, істерін істей алмау дегенді білдіреді.

Ал екінші жерде «жүректің жалын отын» деп алынған, жас жігіттің бойындағы ыстық қызуы, жастығы алды-артын ойлауға, болжауға бөгет жасайды делінген.

Көңілің әрбір іске өрекипиді,

Жүректің жалын отын байқа, балам! [3, 69-б.]

«Жүрек» сөзінің ауыспалы мағыналарда қолданылуы адамның санасына ассоциативтік мән беріп, көркемдік сипат беріп тұр.

Мәшһүр Жүсіп «Кәф пен нон» өлеңінде ми, ақыл-ой, сөз, тіл, ауыз, жүрек бірінсіз-бірі болмайтын дүниелер екенін дәлелдеген. «Кәф» - тіл, «нон» - ауыз дейді:

Кәфті нонға қоспасақ, сөз бола ма,
Жұмсаймыз қай орынға – айтшы мұны!
Болмасын есіл сөзім бояқпен без,
Сен – бір сурет: болғанмен: тіл, құлақ, көз.
«Кәфті нонға қосалық – күн», – дейді ғой, –
Екеуі қосылумен бол сын көп сөз.
«Күн(кін), - дейді Құдай өзі: – бол!» – деп айтты,
«Біріңмен бірің тойып, тол!» – деп айтты.
«Бас қос та, екеу-екеу әңгіме құр,
Суал, – деп, – қашан бізге - сол! – деп айтты.
Қағаз - тән(тін), сия да тән(тін): ақ пен қара,
Төгілсе аққа қара, жүзі қара.
Тағы бір жерінде:
Тіл- қалам, ауыз – дәуіт, түкірік-сия,
Жан-бұлбұл, дене-қапас, көңіл-ұя...» [8, 60-б.].

Соңғы жылдары лингвистика ғылымында әлемнің тілдік моделін қалыптастыруына үлкен септігін тигізетін парадигма ретінде Фрегенің жағдайды концептуализациялау деген ұғымы пайда бола бастады. «Концептуалды құрылым деген термин шындық пен оның тілдегі көрінісі арақатынасындағы байланыстың небір еркіндігін айқын көрсететін құрылым» [9, 17–18-бб.].

HEARTMATH теориясының мәлімдеуі бойынша, жүрек мимен және ағзамен негізгі 4 жолмен ұштасады екен. Солардың бірі – электромагниттік өріс арқылы энергетикалық жолмен ұштасу болып табылады [7, 126-б.]. Аталған сигнал дененің кез келген жерінен байқауға болады, біздің айналамызда тарап қалықтап тұрады.

Жүректе жеке жүйке жүйесі бар, ми оны бақылай алмайды [10, 212-б.].

Мәшһүр Жүсіптің «Бақсының сөзі» деген өлеңінде соматизмнің жиі қолданылуы қас бедеуге бала бер деп электромагниттік өріс арқылы бала сұраған дұғасындағы кодтық сөз деп айтуға болады, ал өмірден озған ұлына жазған «Әмен қазасына» жоқтауында, «Өзімді, жыным бар ма өзім жойып?! Отырмын Хақ ісіне мен ден қойып. Жемісім ақыретлік толық болып» деп өзіне сабыр айтып, HEARTMATH теориясында көрсетілгендей, жүректің «сұхбаты» биохимиялық жолмен жүзеге асу барысында стресс гормондарын тежейтін нейротрансмиттерлердің қызметі жүрек соматизмінің ұмыт қалдыруынан көрініс тапқан. Үш ұлының бірі – Мұхаммедәмен қайтыс болғанда әкенің жүрегі зар жылап отырғаны анық. Мұңын-зарын жоқтау қып

айтқанда «жүрек» сөзін әдейі қалдырып кетіп отырды; жүрекке одан әрі зіл түсірмеу керектігін білді. Бұнымен Мәшһүр Жүсіптің «ақыл, сабырлылық, жүректі» қатар ұстаған ұлылығының бір қыры десек те болады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, нейролингвистика – қазақ тіл білімінде енді дамып келе жатқан бағыт. Біздің зерттеуімізде ми, ес, сана, ақыл дегендердің бала тілінің қалыптасуынан бастап, ер жеткенге дейінгі тілдік көрінісі қандай екендігі басты назарда болып келеді. Мәшһүр Жүсіптің медициналық білімі болған, Аристотель, Гален арасындағы сөз болған «нерви» мәселесі де мидың, жүректің, қантамырларының жұмыстары жөнінде де кеңінен мәліметтер берген. Жалпы, ақынды атропозекті мәселелер: адамның пайда болуы, тууы, қалыптасу кезеңі, өсуі, адам ағасының, дене мүшесінің, жан мен тән, мінез, құлық байланысы т.б. қатты қызықтырған. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім мен С.Торайғыров Сократ, Плотон, Аристотель, әл-Фараби т.б. араб философтарын да оқып, өздерінің ой-топшылауларын жасап отырғаны байқалады. Бұл үш ойшылдың шығармаларында «ақыл» мен «жүрек» ұғымдары адамның рухани және моральдық қалыптасуында ерекше маңызға ие. Олар адамның өзін-өзі тануы, қоғамдағы орнын анықтау және рухани даму жолындағы басты құрал ретінде көрініс табады. Мәшһүр Жүсіптің ішкі тазалық пен парасаттылыққа назар аударуы, Шәкәрімнің әділет пен шындыққа ұмтылысы, С. Торайғыровтың әлеуметтік мәселелерге бағытталуы — барлығы да «ақыл» мен «жүрек» сөздерінің әртүрлі қырларын ашады. Шығармаларында «жүрек, ақыл, қуат, қайрат т.б.» сөздері адамның ішкі жандүниесі мен сыртқы әлем байланысы да кеңінен орын алғандығы оның адамтану мәселесіне терең барғандығынан деп түсіндіруге болар еді. Нейролингвистикалық тұрғыдан қарағанда, «ақыл» мен «жүрек» сөздерінің қолданылуы адамның когнитивтік және эмоционалдық үдерістерін қалыптастырады. Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім және С. Торайғыров бұл ұғымдарды қолдану арқылы адамның санасын, ойлауын және сезімін тіл арқылы реттейді. Олардың шығармалары адамның ақыл-ойын және жүрек сезімдерін теңдестіріп, рухани дамуына ықпал етеді, бұл арқылы тілдің адамның миындағы нейрондық процестерге әсерін көрсетеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Аскерова, Т. А.** Теоретические основы нейролингвистического программирования и роль языка и опыта в его структуре//Научное мнение [Текст]. – Санкт-Петербург, 2015. – No 8. – С. 110–113.

2 **Джексон, Дж. Х.** Избранные работы по афазии [Текст]. – СПб. : «Нива», 1996. – 169 с.

3 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы шығармалары [Мәтін]// 1 том. – П. : «ЭКО» ҒӨФ, 2005 ж. – 540 б.

4 **Шәкәрім.** Иманым [Мәтін] // Алматы : Арыс. 2000. – 321 б.

5 **Торайғыров, С.** Жақсылық көрсем өзімнен [Мәтін]// Алматы : Мазмұндама. 2022. – 155 б.

6 **Thomas, WH.** «Changes in perceptions of ethical leadership : Effects on associative and dissociative outcomes.» [Text] // Journal of applied psychology 106.1 (2021): 92.

7 **Дилтс, Р.** НЛП-2 : поколение Next [Текст] // Спб.: Питер, 2010. – 252 с.

8 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы шығармалары [Мәтін]// 2 том. – П. : «ЭКО» ҒӨФ, 2005 ж. – 448 б.

9 **Глазунова, О. И.** Синергетика творчества: Опыт анализа художественного текста [Текст]//М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 344 с.

10 **Childre, Doc, & Martin, Howard.** The HeartMath Solution [Text] // HarperSanFrancisco : Harper Collins, 2000. – p. 283

References

1 **Askerova, T. A.** Teoreticheskiye osnovy neyrolingvisticheskogo programmirovaniya i rol' yazyka i opyta v yego structure [Theoretical foundations of neuro-linguistic programming and the role of language and experience in its structure] [Text] // Nauchnoye mneniye. – Sankt-Peterburg, 2015. – 113 p.

2 **Djekson, Dj. X.** Izbrannie raboti po afazii [Selected works on aphasia] [Text] // Sankt-Peterburg : «Niva», 1996. – 169 p.

3 **Kopeev, M. Zh.** Tañdamaly Şyğarmalary [Selected works] [Text] // 1 tom. – Pavlodar : «EKO» GOF, 2005. – 540 p.

4 **Şäkärım.** İmanym [Imanym] [Text] //Almaty: Arys, 2000. – 321p.

5 **Toraıǵyrov, S.** Jaqsylıq körsem özimnen [If I see good in myself] [Text] // Almaty : Mazmұndama, 2022. – 155 p.

6 **Thomas, W. H.** «Changes in Perceptions of Ethical Leadership: Effects on Associative and Dissociative Outcomes.» [Text] //Journal of Applied Psychology, vol. 106, – no. 1. – 2021. – p. 92.

7 **Dilts, R.** NLP-2: pokolenie Next – Saint Petersburg : Piter, 2010. – 252 p.

8 **Kopeev, M. Zh.** Tañdamaly Şyğarmalary [Selected works] [Text] // 2 tom. – Pavlodar : «EKO» GOF, 2005. – 448 p.

9 **Glazunova, O. I.** Sinergetika tvorchestva: Opyt analiza khudozhestvennogo teksta [The synergetics of creativity : The experience of analyzing a literary text] [Text] // Moscow : Knizhnyy dom «LIBROKOM», 2012. – 344 p.

10 Childre, Doc, and Howard Martin. The HeartMath Solution. HarperSanFrancisco [Text] // HarperCollins, 2000.

22.10.24 ж. баспаға түсті.
10.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*З. С. Маширапова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 22.10.24.
Поступило с исправлениями 10.01.25.
Принято в печать 17.02.25.

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СЛОВ «УМ», «СЕРДЦЕ», ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСКИХ ПОЭТОВ, ПИСАТЕЛЕЙ

В статье обсуждалось значение слов «разум», «сердце» в области нейролингвистики из произведений известных казахских поэтов-писателей Абая, Шакарима, Маишхура Жусупа. Слова «разум» и «сердце» занимают особое место в казахской народной литературе. Казахские поэты и писатели использовали эти понятия для передачи внутреннего мира человека, духовного богатства и важности нравственности. Эти слова имеют нейролингвистическое значение, то есть имеют большое влияние на психологию, сознание, поведение человека. Иллюстрирует сочетание человеческой логики и эмоций с помощью перечисленных понятий. В исследовании данной темы рассматривается влияние представления понятий «разум» и «сердце» в литературе на психологию человека и то, как они выражаются в языковом отношении. С помощью методов нейролингвистики объясняется, как использование этих слов влияет на человеческий разум, эмоции и поведение.

В качестве главной задачи и направления статьи будут углубленно и всесторонне изучены произведения казахских поэтов и писателей. Из трудов выдающихся поэтов, писателей выделяются нейролингвистические особенности. Определяется сила слова, энергия слова и влияние произнесенного слова на людей. В качестве материала исследования берутся слова «мозг», «сердце», «сознание», «разум». Функции источника энергии человека, тела, сердца, кровеносных

сосудов и т. д. Эта функция хорошо регистрируется. Но, с сегодняшней точки зрения, исследование в научном контексте, особенно в контексте нейролингвистики, является очень ответственной задачей.

Ключевые слова: слово, нейролингвистика, язык, сердце, разум, мозг.

*Z. S. Mashrapova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 22.10.24.
Received in revised form 10.01.25.
Accepted for publication 17.02.25.

THE NEURO-LINGUISTIC MEANING OF THE WORDS «MIND», «HEART» FOUND IN THE WORKS OF THE KAZAKH POETS, WRITERS

The article discussed the meaning of the words «mind», «heart» in the field of neuro-linguistics from the works of famous Kazakh poets-writers Abai, Shakarim, Mashhur Zhusup. The words «mind» and «heart» occupy a special place in Kazakh and folk literature. Kazakh poets and writers used these concepts to convey the inner world of a person, spiritual wealth and the importance of morality. These words have a neuro-linguistic meaning, that is, they have a great influence on psychology, consciousness, and human behavior. Illustrates the combination of human logic and emotions using the listed concepts. The study of this topic examines the influence of the representation of the concepts of «mind» and «heart» in literature on human psychology and how they are expressed linguistically. Using neurolinguistics methods, it is explained how the use of these words affects the human mind, emotions and behavior.

As the main task and direction of the article, the works of Kazakh poets and writers are studied from a new point of view. Neurolinguistic features are distinguished from the works of outstanding poets and writers. The power of the word, the energy of the word and the influence of the spoken word on people are determined. The words brain, heart, consciousness, mind are taken as the research material. The functions of the human energy source, body, body, heart, blood vessels, etc. the function of functioning is widely recorded. But, from today's point of view, research in a scientific context, especially in the context of neuro-linguistics, is a very responsible task.

Keywords: word, neurolinguistics, language, heart, mind, brain.

<https://doi.org/10.48081/RSEG3592>

***Қ. Қ. Мәдібаева¹, Д. А. Қонаев², Ш. М. Әмірбаева³**

^{1,2,3}М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0355-5514>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3168-6020>

*e-mail: samirbaeva@gmail.com

МҰХТАРТАНУҒА ҚОСЫЛҒАН ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕР

Бұл мақалада көрнекті абайтанушы, мұхтартанушы, ғұлама ғалым Қайым Мұхамедхановтың бұрындары белгісіз болып келген, жарияланым көрмеген мол мұрасы қарастырылады. Мұхтартану тарихындағы Қайым Мұхамедхановтың зерттеулері бұрындары баспасөз беттерінде бірлі-жарым жарияланып жүргенімен арнайы ғылыми айналымға түсе қоймаған еді. Себебі бертінге дейін жарияланым көрмеген, ғалымның жеке архивінде сақталған мол мұра, әсіресе мұхтартануға қатысты құнды тарихи деректер, мұрағаттық материалдар, нарратологиялық мәтіндер соңғы жылдары ғана ғалым қайраткердің қызы, «Қайым Мұхамедханов атындағы Білім және мәдениет орталығы» қоғамдық қорын басқаратын Дина Мұхамедханнның еңбектерінде көрінді. Соның бір дәлелі – Мұхамедхан Динаның «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм (қазақ және орыс тілдерінде) атты еңбегі. Мұрағаттағы құнды қолжазбаларды қайта қарап, сүзгіден өткізіп, қазіргі уақыт талабына сай абайтану, алаштану, шәкәрімтану, мұхтартану салаларындағы ұлан-ғайыр еңбектерін жүйелеп, жариялап, зерттеу – бүгінгі мұхтартанудың маңызды тақырыптарының бірі. Қ. Мұхамедхановтың жеке архивіндегі ұлы суреткердің өмірі мен шығармашылығына қатысты қаншама құнды деректер бүгінгі қазақ әдебиеттануы мен мұхтартанудағы зерттеулерге негіз болады.

Мақалада мұхтартанудағы ғылыми дискурстар әлемі, осы күнге дейін жалпы әдеби, ғылыми ортаға беймәлім болып келген нарратологиялық мәтіндер, тың тарихи деректер, архивтік құжаттар ғылыми айналымға түседі.

Кілтті сөздер: қолжазба, мұхтартану, әдебиеттану, архив, мұражай, нарратология

Кіріспе

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – Д. Мұхамедханнның «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм» атты еңбегіндегі беймәлім мұралар, ұлы ұстаздың шәкірті Қ.Мұхамедхановтың нарратологиялық естеліктері, бұрындары жарияланым көрмеген материалдарға талдаулар жасалады. Алаштанушы, абайтанушы Қ.Мұхамедхановтың әдеби мұраны жинау, сақтау, дерекнамалық, мәтінтанымдық негіздегі зерттеулері әдебиет тарихы, тұлғатану бағыты бойынша зерттеу жүргізілді.

Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты – мұхтартанудағы соңғы жылдары жарық көрген зерттеулердегі, әсіресе зерттеу нысанына айналған Д.Мұхамедханнның «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм» атты еңбегіндегі беймәлім мұраларды ғылыми айналымға ендіру. Мақсатқа сай келесі міндеттер қойылды:

- Д. Мұхамедханнның еңбегіндегі мұхтартануға қосылған құнды тарихи, архивтік деректерді анықтау;

- Қайым Мұхамедхановтың нарратологиялық мәтіндеріндегі әдеби фактілерді мұрағаттық мәтіндер негізінде талдау.

- Д. Мұхамедханнның еңбегіндегі ұлы ұстаз Мұхтар Әуезов пен шәкірті, рухани серігі болған Қайым Мұхамедхановтың арасындағы әдеби, ғылыми дискурс мәселелері бүгінгі мұхтартанудың зерттелуге тиісті өзекті мәселелері әрі маңызды тақырыптарының бірі.

Материалдар мен әдістері

Берілген зерттеу жұмысында тарихи-салыстырмалы әдіс, ғылыми тұжырымдар мен әдеби талдау әдістері қолданылды. Д. Мұхамедханнның еңбегіндегі мұхтартануға қатысты материалдар мүмкіндігінше молынан алынып, сілтемелер арқылы дәлелденіп, әдебиет тарихын зерттеу тәжірибесінде жүзеге асырылды.

Нәтижелер және талқылау

Осы күнге дейін жарық көрмеген, өзінің жеке архивінде сақталған Қайым Мұхамедхановтың Мұхтар Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына қатысты қаншама құнды құжаттар сөйлейтін Д. Мұхамедханнның «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм» атты еңбегіндегі беймәлім мұралар қазіргі қазақ әдебиеттануына қосылған мол мұра, көп олжа [1].

Бүгінгі мұхтартануға қосылған қомақты әрі құнды еңбекте Мұхтар Әуезов пен Қайым Мұхамедхановтың тек екеуінің арасында ғана болған әдеби әңгімелері, эпистолярлық мұралары, абайтануға қатысты сұхбаттары,

пікірлері, көзқарастары, ойлары, бірнеше жылға созылған әдеби, ғылыми дискурстары, бүгінгі ғылыми ортаға бейтаныс өмір деректері, беймәлім қолжазбалары туралы танымдық тұрғыдан мәліметтер беріледі. Ғалымның қызы Динаның міндеті мен мақсаты арнайы ғылыми зерттеу жұмысын жазу емес, әкесінің жеке архивінде жатқан бұрындары жарияланбаған қолжазбаларын жүйелеп, жариялау және өзі естіп білген, әке өсиеттері мен әңгімелерін бүгінгі ұрпаққа жеткізу ғана болса керек. Соның өзінде көрнекті ғалым Қайым Мұхамедхановтың көпшілікке бейтаныс сыры, ұлы ұстазымен арадағы әңгімелері, сұхбаттары, хаттар мен жеке кездесулердегі пікірталастары, диалогтері, әдеби мұралары жарияланып, ғылыми айналымға дәнекер болып отыр. Бұл, әрине, М. Әуезовтің шығармашылық зертханасын, шығармашылық психологиясын терең тануға, әсіресе «Абай жолы» романының жазылу, оған материалдар жинау тәжірибесінен, ол деректердің нақтылығын анықтаудағы творчестволық ізденістерінен мол мағлұматтар береді. Жазушының шығармашылық әлемін, тіпті жеке тұлғалық табиғатын, кісілік қасиетін тануға да себеп болар тарихи фактілер еңбекте жеткілікті.

Мұхамедхан Дина «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм» деген еңбегінде: «...Разговоры учителя и ученика, их переписка, их поездки-все ценно. Все, что они инициировали, обсуждали и создали в научном абаеведении, вошло в золотую сокровищницу казахского народа и стало духовно-культурной основой независимости. Учителя и ученик сохранили то наследие, которое долгие десятилетия запрещали тогдашние правители и идеологи сталинского режима» – деуі тегін емес [1, 134-б]. Шынында, М. Әуезов сынды ғасырларда бір өмірге келетін сирек таланттың әрбір сөзі, қалтарыста қалып қойған қарапайым қолжазбалары мен көпшілікке беймәлім екеуарада айтылған әңгімелерінің бәрі қазақтың тарихына, әдебиеті мен мәдениетіне тікелей қатысты құнды ой-пікірлер болғандықтан міндетті түрде мұра ретінде жарық көруі тиіс.

Д.Мұхамедхановтың «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм (қазақ және орыс тілдерінде)» атты еңбегінде былай дейді: «Интересное это занятие- изучение архива отца. Узнаешь правду о людях и событиях, читая записи и комментарии ученого к своим рукописям, а также к архивным документам, которые он впервые установил. Вот полная рукопись его диссертации на 636 листах машинописного и частично рукописного текста. Он написал ее еще в 1941 году. На титуле мы видим исправления, сделанные рукой М.Ауэзова, а запись Каюма поясняет: «М. Ауэзов прочитал всю диссертацию в 1941 году и своей рукой сделал в тексте правки». Под руководством М. Ауэзова Каюм начал исследовать новое научное направление о школе учеников Абая с 1939 года» [1, 132-б.]. Осы

деректің өзі М.Әуезовтің беймәлім қолжазбаларының мәтіндерін айналымға ендіріп отыр.

Кітаптың «Ұмытылмас ұлы адам» деген тарауында автор әке естілігін сол қалпында нарратологиялық мәтін ретінде береді:

«...Мұхтар Әуезовтің есімі ес білген бала кезімнен бастап, маған қанық еді. Жас шағымда көп көрген Мұханның жарқын бейнесі әлі қалам, қарындаш тимеген ақ қағаздай, бала көңілінде берік сақталып қалыпты. Бір күні біздің үй ішіміз: «Бүгін қонақ келеді. Сыйлы қонақтар келеді, Мұхтар келеді» – десіп, үй ішін реттеп, әзірленіп жатты. Балаға одан артық не қызық бар? Қонақ келсе, домбыра, гармон тартылады, ән шырқалады. Мәз-мейрам боласың да қаласың. Сөйтіп, Мұханның үлкен бір топ жолдас, достарымен Жаңасемей қаласындағы біздің үйде қонақ болып, көңілді бір мәжіліс құрғаны әлі есімде. Ол кезде мен алты-жеті жастамын. Тегінде Мұхан Семейде тұрған жылдары жақын жолдастарымен бірге біздің үйде жиі болып тұрады екен.

Содан бір-екі жыл өткен соң, ұмытпасам, өзінің бір пьесасын театр сахнасына әзірлеу жұмыс-репетициясын біздің үйде өткізгені айқын есімде қалыпты. Мұхан өзі ұйымдастырған драма труппасының жұмысына белсене атсалысып жүретін талапкер жас азаматтар болатын. Солардың ішінде менің есімде қалғандары: бастауыш мектепте бізге сабақ берген мұғалімдеріміз – Ғалиақбар Төребаев, Әжен Махмутова (екеуі де қазір пенсияда, Семейде тұрады), мұғалімдер Дүйсебай Есенжолов (қазір Алматыда тұрады), Кәбір Махмұтов, бізбен көрші тұратын жас совет қызметкерлері: Кенжебек Құлғарин, Жүніс Сәлменов, Омар Бейсеновтер. Бұлардың бәрі де дүниеден қайтқан адамдар...

Содан бір-екі жыл өткен соң, жаз айында Мұханды мен өз елімізде Көкенде көрдім. Мұхан ол жылдар Ленинград университетінде оқитын жылы Қазақстан Оқу комиссариаты мен Білім кеңесі қазақша пьесаға бәйге жариялағанда, студент Мұхтар «Қарагөз» пьесасын жазып, бәйгеге жібереді, бірнеше бәйге алады және жеке кітап болып басылып шығады...» [2, 157-б.]. Осы шағын мәтінде М.Әуезовтің шығармашылық өмірбаянына да қатысты қаншама құнды деректер, драматургиялық шығармасындағы кейіпкерлерді сомдаған әуесқой әртістер, ұстазын ес кіріп адам танытын шақтағы алған әсері әке әңгімесі арқылы баяндалған.

Қайым Мұхамедхановтың мұрағаттанушы ретінде талантты Абай мен Мұхтарға қатысты қаншама құнды тарихи деректер мен қолжазбаларды табуға мүмкіндік бергенін, әсіресе М. Әуезов шәкірт кезіндегі жазған дәптерін, яғни қаламгердің қолтаңбасын тауып, ұлының ұрпағы, М. Әуезов мұражайының директоры болған көрнекті ғалым Ләйлә Мұхтарқызына табыстағаны жөніндегі дерек те құнды [3, 83-б.].

Сондай-ақ әкемен сондай бір сырласу сәтінде Қайым Мұхамедхановтың 1938 жылы 18–19 майда Жамбылдың 75 жылдығына орай жас ақындардың байқауына қатысып, поэмасын оқып, 1-ші орын алғаны, оған жыр алыбы Жамбылдың бата бергені, осы шарада М. Әуезовтің «Жамбыл шығармашылығы және қазақ поэзиясы» деген баяндамасын оқығаны, шәкіртінің жеңісіне қуанғаны жөнінде де жүрек жылытарлық жылы сөздер айтылады. 1939 жылғы 21–27 июнде өткен жазушылардың 2-ші съезіне қатысып ұстазының баяндамасын тыңдап, дәптеріне жазған әсерін баяндай келіп, мынадай мәлімет келтіреді: «23 июнь кешкі мәжіліс Абайдың өмірден өткеніне 35 жылға орай Мұхтар «Абай өмірі мен шығармашылығы» атты екі тілде баяндама жасады» [1, 85-б.]. Ұстазының әрбір сәтіне терең мән беріп бақылап отыратын шәкіртінің көңіліне қаяу түсірген сәт жөнінде де жазып отырғанын, олардың бәрі шәкіртің бей-жай қалдырмай оның себеп-салдарын іздеуге мәжбүрлегенін мына жазбалардан да байқауға болады: «1939 ж. 2 съезд. 27. VI қорытынды мәжіліс. Басқармасының жаңа құрамы. Мұхтар жоқ!» [1, 85-б.]. М. Әуезовтей ұлы суреткердің сағын сындырып, тізімнен алып тастау, елемеудің астарында оған деген тағы бір саяси соққының салқыны жатқанын сездіртеді. Неге деген сауал шәкіртінің жанына қаяу түсіріп, сол кездегі көңіл күйден хабар береді.

Қайым Мұхамедхановтың өзі мен қызы Динаны қатты жабықтырған тағы бір жай – 1951 жылы бір сандық болған М. Әуезов хаттарының ізім-қайым жоғалуы. Ол турасында автор: «...огромный пласт историко-культурного наследия сгинул в «гепэушных» архивах... Безрезультатным было и обращение по этому поводу К. Мухамедханова в 1981 году в ЦК КП Казахстана» – деп нақты мәлімет келтіріп, әкесінің жазған хатынан үзінді береді: «...При моем аресте органами МГБ было изъято много книг из моей личной библиотеки, исторических документов, среди которых особую историческую ценность представляют письма М. О. Ауэзова, адресованные мне в годы его работы над эпопеей «Путь Абая». Для создания научно-творческой биографии М. О. Ауэзова, над которой я сейчас работаю, одним из важных исторических материалов и являются эти письма. Неоднократные мои попытки получить эти письма, начиная с 1955 года, не увенчались успехом...» [1, 85-б.].

Өйткені ұлы суреткердің «Абай жолы» роман-эпопеясын жазу барысындағы әрбір жазған хаты, сауалдары, әрбір деректі анықтау жөніндегі тапсырмалары сөз жоқ бүгінгі мұхтартану үшін үлкен олжа, рухани қазына байлық болары сөзсіз еді.

М. Әуезов мұражайының бұрынғы қызметкері, көрнекті абайтанушы, мұхтартанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтің: «Кезінде Мұхтар Әуезов Қайым Мұхамедхановқа жазған 60 хаты болған. Қайым Мұхамедханов

ұсталған кезде соның бәрін КГБ алып қойған... Негізі, бұларда «нулевой архив» деген болады. Соған салып қояды, оған ешкім кіре алмайды» – деген сөзіне сүйенер болсақ, әлі де ол мұрадан үмітімізді үзуге болмайтын сияқты [4]. Тіпті кейбір ғалымдардың айтуынша ол хаттардың саны 100-ге жетіп жығылуы әбден мүмкін. Бұл жөнінде автор өз былай жеткізеді: «Сейчас уже никто не ответит на вопрос, сколько было писем в той богатой по содержанию и обширной переписке. Цифры здесь не важны. Главное, было доверие и богатое общение этих людей. Письма могли бы углубить понимание творчества М. Ауэзова, об этом прежде всего думал верный ученик. А человеческое, научно творческое общение учителя и ученика укрепляет дух народа» [4, 90-б.].

Осы орайда кітаптағы «Научная точность и верность учителю» деген тараудағы фактілер көпшілікті қызықтыраы сөзсіз. Мәселен, 1967 жылғы М.Әуезовтің «Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер» атты еңбектің әрбір бетіне әріп қателерін, баспадан кеткен кемшіліктерді, басылымдардағы сәйкессіздіктерді түзген жолдардың көптігі Қайым Мұхамедхановтың ұстазының еңбегіне деген жанашырлықты, жауапкершілікті танытады [5]. Айталық, «Абай жайын зерттеушілерге» деген зерттеуіндегі түрлі белгілер, леп және сұрау белгілерінің көптігі, мәтіндегі анық емес деректерге түсініктемелер жазуы, өзінің ұсыныстарын жазуы, архивтік құжаттарды көрсетуі, оның ұқыптылығын, жауапкершілігін, өз мамандығына деген адалдығын танытса керек..

Кітаптың «Семей – культурная Мекке» деген тарауында 1940 жылы М. Әуезовтің қалаға кеп Қайымның үйінде айдан астам жатқаны, Абай музейі жөніндегі жұмыстармен жүргені баяндалып, шәкірттің ұстазы туралы естелігі беріледі: «...Менің Мұхтарды шын түсініп, оның айтқандарын аңғарып, ұғып, әңгімелесуге жараған шағым 1938–1940 жылдар еді. Бүгін Мұхтармен көп кездескен шақтарымның бір кезеңін ғана баян етпекпін. Сонда көрген, білген, естігендерімнің есте қалғандарын, асырмай да жасырмай, қысқаша болса да жазып көремін. 1940 жылы жазды күні июнь айында Семейге келген сапарында Мұхтар бірталай уақыт біздің үйде болды. Ол кезде біз Қызыл әскер көшесінде (65-і үй), қораның ішіндегі екі бөлмелі үйдің бір бөлмесінде тұратынбыз. Сол жылы Мұхтар Әуезов пен Леонид Соболев жазған «Абай» пьесасын Алматы драма театры сахнаға шығару әзірлігін жасап жатқан кезі еді. Пьесаны қоятын режиссер Асқар Тоқпановты және театр суретшісі Голубовты Мұхтар өзімен бірге Семейге ерте келіпті. Кейін «Абай» пьесасы сахнада қойылғанда Мұхтардың айтқандарын режиссер де, суретші де, артистер де айнытпай орындады. «Абай» пьесасы Алматы драма театрында тұңғыш қойылғанда мен Мұхтардың үйінде едім. Мұхтармен бірге барып ойынды көрдік. Және сахнаның әрбір көрінісін, ойнаған артистерді

суретке түсіртіп алдық. Сол суреттердің бір-бір данасы өзіміздің Абай музейінің архивінде болса керек. Кейбіреулері өз қолымда да бар. «Абай» пьесасын қойып жүрген режиссерлер, театр суретшілері, артистер Мұханның осы өнегесінен үлгі алса ғой. Бірақ қазір оны елеп, ескеріп жүрген театр қайраткерлерін көре алмай жүрміз. Алматының үлкен театрларының сахнасынан жазды күні басына туырлықтай түлкі тымақ (қай елдің тымағы екенін тану қиын) киіп алып, оның екі құлағын қалқайтып жоғары қайырып байлап алып, Абай болып ойнап жүрген артисті көргенде, мынаны көрсе Мұхтар қайтер еді деген ойға қаласың...» [1, 92-б.]. М. Әуезовтің сол көйлегінің өзінің тарихы қандай, кім, қандай жағдайда сыйлады, ол неге украиндық қаусырма жағалы көйлек, неге оны тастамай іс сапарларда киіп жүрді, әлде бір украиндық досының сыйы болғандықтан еске алып қадірлейтін қасиетті киімі ме екен, мүмкін сол кезеңдегі жоқшылықтың бейнесін байқатар, өзге тәуірі болмағандықтан тастамай киді ме екен деген сауалдар өз-өзінен туындайды. «..Фархинұр келін Мұхтар ағасының киімдерін тазалап, жыртғы болса жамап-жасқап, Мұханның ерекше жақсы көретін украиндық қаусырма жағалы көйлегін жуып береді екен. Мұхтар Қайыммен түскен суретіндегі көйлек сол», – деген Дәулет Сейсенбайдың «Ер қазақ» атты туындысындағы мына жолдар біздің сауалдарымызға азда болса жауап беретіндей. Жазушы кейін: «Талантты, талапты інім Қайымға. Сүйіспеншілік аға көңілмен: Мұхтар Әуезов» – деп өз қолтаңбасымен автограф жазған ол фотографияны Қайымға сыйлапты [6, 37-б.].

Ұстаз шәкіртінің әрбір сапарына қаншама қауырт жұмыстар жүктеп, тапсырмалар жинап қоятыны, келісімен қарбалас жұмыстар жүріп, ертеңге қалдырмайтын жедел жұмыстарды талқылап, бірлесе отырып, біраз жұмыстардың басын қайтарып отырған екен [7]. Шәкіртінің келгенде алаңсыз жұмыс жасауына мүмкіндік жасауға ынталы ұстазы 1941 жылдары үкіметтен үй сұрап, пәтер әпермек болғаны жөніндегі: «Министр перехал, и его квартира освободилась. А теперь езжай домой и привези семью сюда», – деген сөзін келтіруі де үлкен қамқорлықтың үлгісі болса керек [1, 94-б.]. Сол кезеңдері қазақтардың пәтерге қолы жете бермейтін кеңестік кезеңдегі қолдан жасалған қиянатынын еске алсақ М. Әуезовтің шәкірті үшін талай табалдырықты тоздырып, министр тұрған пәтерге қол жеткізуі, әрине оңай шаруа болмағанын байқатады. Өкінішке орай, сол кезде анасы Мақыпжамал (1882 ж) қайтыс болып, артынша соғыс басталып, 1941 жылы 22 июнде соғысқа шақырылуы салдарынан пәтерден қағылып, Алматыға жете алмауы ол да бір тағдырдың жазуы да болуы мүмкін. Сол 1941 жылы Семейге Мәскеуден татардың атақты суретшісі Баки Урманченің келгенін, соғыс салдарынан ол еліне жете алмай көп қиыншылық көргені,

М. Әуезовтің бейнесін сомдап тарихта қалғаны жөніндегі деректерді де әке әңгімесінен өрбітіп, біраз тарихи жағдайлардан сыр шертеді автор.

Қайым Мұхамедхановтың М. Әуезовтің әрбір келген Семейдегі сапарында қала, оның бұрынғы тұрғандарының тарихы туралы таусылмайтын шежіреге қанығатыны, оның бәрін өз дәптерлеріне түртіп жазып қоятыны жөнінде де қызғылықты фактілер келтіріп, бірнеше беттерге созылған нарратологиялық мәтіндер береді [8, 64-б.]. Алайда бүгінгі мұхтартану үшін ол шежіренің бәрі маңызды болғанымен еңбектің көлемі көтермейтіні белгілі. Сондықтан ықшамдап беруді мақұл көрдік. Мұхтар Әуезов бейнебір өлкетанушы маман секілді Семейдегі әр үйдің, әр көшенің тарихын терең біледі екен. Олардың көпшілігі жазушы шығармаларында орын алып, кейіпкерлерінің прототиптері болғаны да аз емес екендігін аңғартады. Қайым әкесінің әңгімесінде М. Әуезовтің бір сапарындағы айтылған сыр назар аудармай қоймайды. Мәселен, бір сапарындағы суреткердің Больничная (сол кездегі аты) 62-үйдің жанынан өткенде, сол үйде атақты татар артисі, әнші Мариям Камская тұрғанын, өзінің де кезінде пәтер жалдағанын, Әбіш, Әбдірахман, Кәкітай, Мұқа, Мағауия т.б тұрғанын соншалықты сағынышпен әдемі әсермен әңгімелеп, талай тарихтан сыр таратқанын баяндайды. Ол жөнінде Қайым Мұхамедханов «Жүрекке ыстық орындар» [9] деген телехабарда кеңінен баяндағаны, кейіннен ол фильм Жәнібек Мұхамедхановтың режиссерлігімен М. Әуезовтің 125 жылдығында қайта редакцияланып, экранға шыққаны жөнінде деректер беріледі [10, 94-б.].

Мұрағаттанушы Дина Мұхамедхан әкесінің жеке мұрағатындағы М. Әуезовпен шығармашылық байланысы 1937 жылы басталып, 1951 жылдарға дейінгі кезеңіне ерекше мән беріп, әрбір қолжазбадағы мәтіндерден мысалдар ала отырып, әрбір кездесудің тарихын түгендеуге, ондағы әдеби фактілерді толықтыруға, Қайымның қолжазбаларындағы деректерді анықтауға мән береді [11, 11-б.]. Егер де осы мұрағаттағы қолжазбалар әдебиетшілер мен мұхтартанушылардың қолына түсер болса бұдан кең мағынадағы мол мәліметтерге, бүгінгі абайтану мен мұхтартануға тікелей қатысты көптеген тың тарихи деректерге кездесер ме едік, кім білсін [12]. Ол енді келешектегі қайымтанушы ғалымдардың үлесінде болуы керек шығар. Дина секілді жанашыр, рухани іздеушісі бар да Қайым Мұхамедхановтың қолжазбалары, мұрағатындағы құжаттар мен материалдар болашақты ұлттың рухани қазынасына айналары да ақиқат.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ ҒСБК 2024–2026 жж. АР23488634 – «Түркі мәдениетіндегі М. О. Әуезов әлемі» негізінде жазылды.

Қорытынды

Ұстазының әрбір еңбегіндегі ойды, ғылыми тұжырымдарды, Д. Мұхамедханның «Ұстаз бен шәкірт: Мұхтар мен Қайым. Учитель и Ученик: Мухтар и Каюм (қазақ және орыс тілдерінде)» атты еңбегінде алғаш рет жарияланып, ғылыми айналымға енген беймәлім мұралар осы мақалада кеңінен талданды. Сонымен бірге былайғы жұрт, тіпті М. Әуезовтің өмірі мен шығармашылығын өмір бойына зерттеген зерттеушілердің өздері де біле бермейтін тарихи фактілер, суреткердің ішкі сезімдері мен көңіл күйлері, толғаныстары мен ойлары, ешкімге тіс жарып айта бермейтін құпия сыры да осы мақалада шәкірті Қайым Мұхамедхановтың зерттеулері мен жазбалары негізінде зерделенді.

Мұхтартанудың әлі де белгісіз беттері Қайым Мұхамедхановтың музей қорына тапсырған сирек кездесетін кітаптар мен фотосуреттер, газеттік, журналдық жинақтар, қаралмаған қолжазбалар негізінде табылып, жарияланып, іздеушісі табылса талай құнды құжаттар мен әдеби мұралар ғылыми айналымға енері анық. Олардың бәрі М. Әуезов сынды сирек кездесетін суреткердің, көрнекті абайтанушының өлмес, өшпес мәңгілік мұрасының әлі де зерттелер қыры мен салаларының мол екендігінен мағлұмат береді. Қазақстан Жазушылар одағының халықаралық Абай және халықаралық «Алаш» әдеби сыйлықтарының алғашқы лауреаты, «Семей» мемлекеттік университетінің профессоры атағы да, ең алдымен, осы кісіге берілді. Және Алматыдағы Абай атындағы мемлекеттік университетінің тұңғыш құрметті профессоры атанған Қайым Мұхамедханов қазақ әдебиеттану ғылымында көрнекті ғалым, абайтанушы, мұхтартанушы, шәкәрімтанушы ретінде танылып, мойындалған тарихи тұлға.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Мұхамедхан, Д.** Ұстаз бен шәкірт : Мұхтар мен Қайым. Учитель и ученик. – Алматы : Курсив, 2023. – 336 б.
- 2 **Қунаев, Д.** Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур. – Алматы : Полиграфкомбинат, 2021 – 424 б.
- 3 **Әуезова, З.-А.** Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации : казахский-русский-английский. М. О. Әуезовтің туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. – Алматы : Print express, 2018. – 492 б.
- 4 **Мырзахметов М.** Мұхтар Әуезов – абайтанушы ғұлама. «Алаш айнасы», 4 қараша, 2010
- 5 **Әуезов, М.** Абай Құнанбаев. Мақалалар мен зерттеулер. – Алматы : Атамұра, 2010. – 391 б.

6 **Сейсенұлы, Д.** Ер қазақ: деректі хикаяттар, екі бөлімді драма және сұхбат-әңгімелер. – Алматы : Полиграфкомбинат, 2020. – 392 б.

7 **Omarova, A., Kaztuganova, A., Sultanova A., Tatkenova, S., Kdyrniyazova, Z.** (2020) M. O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World// Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, (Scopus) – Vol. 12. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5>

8 **Пірәлі, Г. Ж., Құрманбаева, А. П. М.** Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи деректердің зерттелуі. – Алматы : «Керуен» журналы, № 1(74) 2022: 63–74. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130>

9 «Жүрекке ыстық орындар» <https://www.youtube.com/watch?v=J79vsEe5UM4/> – Семей ТВ, 2010.

10 **Әуезов, М.** Әр жылдар ойлары. – Алматы : «Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет» баспасы, 2011. – 554 б.

11 **Barthes, R.** The death of the author [Text]. – London : Fontana, 2017. – 142–148 p.

12 **Мамедов, Н. Т.** Творчество Мухтара Ауэзова : от традиции и новаторству. – Баку : Восток-Запад, 2019. – 216 с.

References

- 1 **Muhamedkhan, D.** Ustaz ben shakirt: Mukhtar men Kaiym. Uchitel' i uchenik [Teacher and student: Mukhtar and Kayim]. – Almaty : Kursiv, 2023. – p. 336.
- 2 **Kunaev, D.** Mukhtar Auehzov i vzaimosvyaz' literatur [Mukhtar Auezov and the interrelation of literature]. – Almaty : Poligrafkombinat, 2021 – p. 424.
- 3 **Auezova, Z.-A.** Aktual'nost', opyty i problemy istoriko-kul'turnoj interpretacii : kazakhskij-russkij-anglijskij [Relevance, options and problems of historical and cultural interpretation: Kazakh-Russian-English]. Materials of the international scientific symposium dedicated to the 120th anniversary of the birth of M. O. Auezov. – Almaty : Print express, 2018. – p. 492.
- 4 **Myrzakhmetov M.** Mukhtar Auezov – abaitanushy gulama. «Alash aynasy», 4 November, 2010
- 5 **Auezov, M.** Abai Kunanbaev. Articles and research. – Almaty : Atamura, 2010. – p. 391.
- 6 **Seisenuly, D.** Er kazakh: derekti khikayattar, eki bolimdi drama zhane sukhbat-angimeler [Strong kazakh : documentary stories, two-part drama and interview stories]. – Almaty : Poligrafkombinat, 2020. – p. 392.

7 **Omarova, A., Kaztuganova, A., Sultanova A., Tatkenova, S., Kdyrniyazova, Z. M. O.** Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, (Scopus) – Vol. 12. 2020. <https://doi.org/10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5>

8 **Pirali, G. Zh., Kurmanbaeva, A. P. M.** Auezovtin «Abay zholy» roman-ehpopeyasyn dagy tarikhi derekterdin zerttelui [The study of historical data in M. Auezov's epic novel «The Way of Abai»]. – Almaty : The journal «Keruen», № (74) 2022: P. 63–74. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130>

9 «Zhurekke ystyk oryndar» [«Hot spots for the heart»]. Semei TV, 2010. <https://www.youtube.com/watch?v=J79vsEe5UM4>

10 **Auezov, M.** Ar zhyldar oilary [Thoughts of different years]. – Almaty : Publishing house «Kazak memlekettik korkem adebiet», 2011. – p. 554.

11 **Barthes, R.** The death of the author [Text]. – London : Fontana, 2017. – p. 142–148.

12 **Mamedov, N. T.** Tvorchestvo Mukhtara Auezova : ot traditsii i novatotstvu [Mukhtar Auezov's creativity: from tradition and innovation]. – Баку : Восток-Запад, 2019. – p. 216.

28.06.24 ж. баспаға түсті.

16.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. К. Мадібайева¹, Д. А. Кунаев², Ш. М. Амирбаева³

^{1,2,3}Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 28.06.24.

Поступило с исправлениями 16.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЦЕННОЕ НАСЛЕДИЕ, ВНЕСЁННОЕ В МУХТАРОВЕДЕНИЕ

В этой статье рассматривается богатое наследие выдающегося абаоведа, мухтароведа, ученого Каюма Мухамедханова, ранее неизвестного и не опубликованного. Исследования Каюма Мухамедханова в истории мухтароведения не вошли в специальный научный оборот, хотя ранее они публиковались на страницах прессы. Неизданное, хранящееся в личном архиве ученого, богатое наследие, включающее ценные исторические данные, архивные материалы и нарратологические тексты, относящиеся к Мухтарову,

только в последние годы стало доступно благодаря трудам Дины Мухамедхан, дочери ученого и возглавляющей общественный фонд «Центр образования и культуры имени Каюма Мухамедханова». Одним из свидетельств этого является книга Дины Мухамедхан «Учитель и ученик: Мухтар и Каюм. Учитель и учитель: Мухтар и Каюм» (на казахском и русском языках). Пересмотр и фильтрация ценных рукописей в архиве, систематизация, публикация и изучение лучших трудов в современной области абаеведения, алашведения, шакаримоведения и мухтароведения – одна из важнейших задач современного мухтароведения. Ценные данные о жизни и творчестве великого художника, хранящиеся в личном архиве К. Мухамедханова, лежат в основе современных исследований в казахском литературоведении и мухтароведении.

В статье рассматривается мир научных дискурсов, нарратологических текстов, новых исторических данных и архивных документов, которые до сих пор были неизвестны широкой литературной и научной среде.

Ключевые слова: рукопись, мухтароведение, литературоведение, архив, музей, нарратология.

*К. К. Madibayeva¹, D. A. Kunayev², Sh. M. Amirbayeva³

^{1,2,3}M. O. Auezov Institute of Literature and Art,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 28.06.24.

Received in revised form 16.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

A VALUABLE HERITAGE CONTRIBUTED TO MUKHTAR STUDIES

This article examines the rich legacy of the outstanding Abai scholar and Mukhtar researcher, Kayum Mukhamedkhanov, which was previously unknown and unpublished. Although Kayum Mukhamedkhanov's studies in Mukhtar studies had been published in the press, they had not been incorporated into specialized academic discourse. The unpublished materials stored in the scholar's personal archive – a rich legacy that includes valuable historical data, archival materials, and narratological texts related to Mukhtar – have only recently become accessible thanks to the efforts of Dina Mukhamedkhan, the scholar's daughter and the head of the public foundation «Kayum Mukhamedkhanov Education and

Culture Center» One of the testaments to this is Dina Mukhamedkhan's book «Teacher and Student: Mukhtar and Kayum. Teacher and Teacher: Mukhtar and Kayum» (in Kazakh and Russian). The revision and filtering of valuable manuscripts in the archive, the systematization, publication, and study of the best works in the modern fields of Abai studies, Alash studies, Shakarim studies, and Mukhtar studies are among the most important tasks of contemporary Mukhtar studies. The valuable data on the life and work of the great artist stored in K. Mukhamedkhanov's personal archive form the basis of contemporary research in Kazakh literary studies and Mukhtar studies.

The article explores the world of scientific discourses, narratological texts, new historical data, and archival documents that have until now been unknown to the wider literary and academic community.

Keywords: manuscript, Mukhtar studies, literary studies, archive, museum, narratology.

SRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/KOLA5618>

I. S. Nasipov¹, *K. M. Shakirova²

¹Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Russian Federation, Ufa;

²Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute, Republic of Kazakhstan, Arkalyk.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7611-3026>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6068-3825>

*e-mail: katira_1971@mail.ru

THE MAIN FEATURES OF THE CONCEPT «SPACE» IN THE POETRY OF NARRATORS

The article deals with the features of the concept «space» in the poetry of Kazakh narrators (zhyrau). In the given scientific work, the concept of «space» is analyzed from the point of view of its original concept, as a place. Tolgau (songs of praise) of great Kazakh zhyrau Asan Kaigy, Kaztugan and Dospambet served as valuable materials for the study. It is revealed that the concept of «space» in the cognition of narrators is manifested widely and deeply. It is also revealed that, on the one hand, space is reflected in the poetry of narrators as an objective reality, and on the other hand as a conditional concept. It is established that the words relating to the concept «space» in the works of zhyraus XV–XVI centuries are divided into the names of geographical objects of open space, closed space and abstract space with a figurative meaning varying from concrete to abstract. When considering the concept «space» as a category, it is determined that this concept can be analyzed from the points of view of both linguistics and literary studies, as well as logic, psychology and philosophy, because the concept of «space» refers to the main category of the text. The concept «space» in epic songs of narrators is, first of all, the reality in which the narrators and the people themselves live and in which their way of life is portrayed. The peculiarity of the concept «space» in this case lies in its category to which it belongs.

Keywords: concept, closed space, open space, narrator, epic poems, songs of praise.

Introduction

In the national cognition of the Kazakh people, a small part of the universe, perceived as the world, seven layers of sky and seven layers of earth, is the homeland, the ancestral homeland. The land inherited from the ancestors is a holy and blessed place. In the worldview of zhyraus (representative of a particular genre of Kazakh historical poetic creativity) the homeland is sung with special inspiration and the main attention is paid to its virtues. The famous praise song of a great Kazakh narrator Kaztugan «Алаң да алаң, алаң жұрт» (a meaningful place) is an example of this. The zhyrau (storyteller) skilfully combined deep philosophical thought and poetic imagery and used the words 'алаң, жұрт' to mean homeland. The very fact that the sage Asan Kaigy rode his horse, Zhelmaya, in search of the Promised Land, known as 'Zheruyik', represents the ideal of settling the people in a holy place that will give them a peaceful life. The perception that the unity and tranquility of the country is directly related to the grace of the land, touched interpretative thoughts and meaningful philosophical conclusions about the motherland in his statements.

Regarding the philosophical concepts of zhyrau, scientist S. Negimov expressed the following opinion: «In the cognition of the world, the priest-poets have their own understanding and vision. They found their reflection in systematic unrest. The poetic world of zhyrau made a great contribution not only to the integrity of pictorial and beautiful words, or rich and fertile language, but also to the formation and development of the worldview of the people, national philosophy» [1, p. 16].

In the epic songs of zhyrau sadness and grief, vanity and noise, longing and sorrow, mercy and goodness pass over a vast space, on the expanses of the great steppe. Therefore, the image of endless space – the steppe – is often found in zhyrau poetry. They created poetic pictures of the desert and oases of the steppe, winter and summer pastures, rivers and lakes, roads and bridges, salt flats and thickets, and all lives around. The zhyrau topics are devoted to various issues, coining philosophical thought, didactics, and morality [2, p. 82].

The boundless steppe is above all destiny, life, survival. The space of time and epoch. And how much grief it has seen for its existence and how much blood has been shed. It conceals so much suffering and sorrow. The people who inhabited this space, the events through which mankind and the nation have passed have not been spared.

In the praise songs of Assan Kaigy, Kaztugan, Dospambet, Shalkiiz, Zhiyembet, Margaska, Aktamberdy, Tatikara, Umbetey, Bukar, the Kazakh homeland is sung due to different thematic-ideological, artistic and stylistic features of the works. Among the place names of zhyraus' poetry, the lands of the Kazakh people of the Golden Horde era are praised with longing and a sense

of belonging. In particular, the rivers like Yedil (Volga), Zhaiyk (Ural), Syrdarya, Black Irtysh, the Azov Sea, the cities of Turkestan, Tashkent, etc. have formed the basis of the riverbed.

Materials and Methods

The most valuable sources for the study were praise songs (tolgau) of famous Kazakh storytellers (narrators) such as Assan Kaigi, Kaztugan, Dospambet, from the Chrestomathy Kazakh Khanate literature (2013) which revealed that the concept 'space' as a peculiar type of ethno-cultural concept reflects the national-cultural peculiarity of the epic picture of the world. Space in the narrators' poems is first of all a lyrical character, i.e. the reality in which the narrators themselves and the people live and in which their way of life is seen. The peculiarity of space in this case lies in its dimensions. In the era when the zhyraus lived, men on their powerful horses and fighting camels defended their homeland from external enemies. In this regard, Kazakh batyrs (brave men) considered every place, every body of water, every mountain as a homeland, because it was the land of their ancestors. However, space in zhyrau's poetry does not appear to be any reality. It can be conditional. By conditional space the priests understand the human soul, the space of his consciousness, memory and imagination, and this earthly life on earth.

In the process of analyzing the praise songs of the above-mentioned narrators, the authors applied the descriptive method, which is the observation and classification of empirical material, the analysis of semantic space allowed the authors to identify the conceptual and emotive space in the text, and the static method was used to identify the frequency of use of certain words. In the conceptual analysis, the authors managed to isolate key words that are lexical representations of the textual concept. And also the empirical base of the given research served the works of Kazakh scholars such as M. Magauin (1993), S. Negimov (2008), S. A. Kaskabasov (2009), S. S. Kirabayev (2009), S. Dautov (2009).

Results and discussion

According to the scientist B. Nurdauletova, «The boundary separating a person's own space from someone else's space is the birthplace of a person. Kazakhs perceive the concept of space in both horizontal (right, left, east, west, four corners of the world) and vertical (up, down, sky, earth, underground) forms and finds its reflection in its linguistic images preserved in various legends and examples of oral literature. So, for Kazakhs, space is an infinite cosmos. Based on the conclusion that in this space they have «their own microcosm», which is called «atameken» (fatherland) this is the place that preserves all its essence from other «influencing» forces inherited from ancestors» [3, p. 216]. We have revealed that in the poetry of zhyrau often occurs «fatherland» as a geographical space, about which the scientist spoke.

The art of narration is researched by scholars from Al-Farabi University based on several criteria like: local peculiarities, style directions, originality of repertoire and other. They consider that the narrators develop the epic heritage, using the zhels to create the artistic images. These zhels («necklace of songs»), created on the basis of improvisation, were subsequently turned into stable, unchangeable components of the literary piece; they were supplemented, became the independent pieces and were performed by the narrators directly before large epic pieces [4, p. 483].

Geographical space appears in the poems of these valleys both as toponyms and as common names that represent the notions of homeland and birthplace. In this regard, onomastic scholars T. Zhanuzakov and K. Rysbergen, studying the onomastic space, say: «Usually, the onomastic space is made up of names and names of true and fictitious objects, that is, onymic units denoted by the linguistic means of any nation, community. These names are created in accordance with the established ‘linguistic model’ of the population consuming the language, in accordance with the specificity of environmental selection on the basis of the worldview, national thought formed over many centuries» [5, p. 108].

Onomastic space consists of a set of fields with its own structure. It is an onomastic image of the Universe. Kazakh toponyms are constantly changing within historical time.

Based on the above scientific conclusions, for a clear understanding of the spatial concept of zhyrau poetry, first of all, let us give examples of Assan Kaigy’s poems. According to the great narrator Assan, for the people every bush, every surface of the native land occupies a special place and for the people it is considered sacred. It is known to be the most convenient place for people’s life, which is considered to be the place of promise. People hoped for equality and happiness only in the homeland. The Promised Land «Zher Uiyq» (Promised Land) that Assan Kaigy sought is an earthly paradise most suitable for human (including Kazakh) habitation. The researcher of the personified and multifaceted image of Assan Kaigy A. Sharip suggests that his image accumulates a certain prototype of a historical personality combined with a mythopoetic and folklore. The existence of many versions of geographical objects (toponyms) associated with the birth and death and active phases of Assan Kaigy’s activity indicates that his image was widespread in all historical and cultural areas of Ulus Zhoshy and its successors. Apparently, this was facilitated not only by the intensive ethnic movements and contacts that took place over several centuries in the expanses of Desht-i-Kypshak, but also by the perception by each cultural milieu of the legendary Assan Kaigy as its spiritual leader [6, p. 84].

Since the Kazakhs were basically a people adapted to a nomadic way of life, there was almost no permanent settlement that could fit into it in an absolute

sense. Both in Ulytau and Zhetysu, in Saryarka, in the Atyrau valley and in the Shu region, on the Irtysh coast and in the foothills of the Alatau, some deficiencies were noted. Asan Kaigy depicted the coast of his native region Yedil (Volga) and Zhaiyq (Ural) as follows:

Еділ менен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң,

Бірін қысқа қыстасаң,

Ал қолыңды маларсың

Алтын менен күміске [7, p. 7].

If one is summer pasture as gold,

The other is winter pasture as silver,

You’ll live forever in prosperity

But Asan Kaigy did not refer to these settlements as the “Promised Land”. We have a question, then, where is the world that Asan Kaigy considers an earthly paradise? Though he glorifies the fate of his native land, he pretends that the truth is close at hand. The names of geographical objects *Oyil*, *Zhaiyk*, *Yedil*, as well as such spaces as *field*, *water*, *meadow*, *pastures* in Asan’s poems are the environment in which the lyrical character, i.e. the author himself, lived, this is the space in the understanding of wild nature. If Asan Kaigy says it is a *space* where animals live, *water* is a habitat for fish, *forest* is a habitat where plants and trees grow, and the names *Zhem*, *Oyil* and *Yedil* in this region are rivers with plenty of water for ploughing, lush grass and a comfortable place for cattle.

Еділ менен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң,

Шабылып жатқан халқың бар,

Аймағын көздеп көрмейсің.

Он сан ноғай бүлініп,

Артыңды алар орыс кеп,

Оны неге білмейсің?!

Аққу құстың төресі

Ен жайлап көлді жүр еді [7, p. 8].

Yedil and Zhaiyq,

You can use them as pastures,

Your people plundered,

You can’t see this place,

Lesser people Nogais,

Russians are coming from the **back**,

Why did not you know it?!

Swan is a sacred bird,

Freely inhabited the **lake**

In this passage, Assan Kaigy appeals to the Khan to unite and preserve the sacred land, as the Russians may attack the lands of the Kazakhs. He also remarks that the people use the coasts of the *Yedil* and *Zhaiyq* rivers as winter and summer nomads. And in the interpretation of the praise song entitled «Why is this age absurd?» the author expresses a philosophical thought. If the fertile land mentioned by the author above does not exist, if people cannot take advantage of the gifts of nature, if cattle do not graze on pastures and fish do not splash in reservoirs, if

ducks and swans do not swim in rivers and lakes, then what is the use of all this if everything around will be like orphans.

The basic concept of the nomadic philosopher-Asan Kaigy is as follows: «The Promised Land» is a world of happiness and wealth, tranquility and peace, and in order to reach it, the people must learn to be patient and show themselves by noble deeds, only then will a person reach the ‘earthly paradise’ of his coveted dream, in other words, he will acquire his own «The Promised Land». In fact, Assan Kaigy is a real historical person, despite the numerous legends that have developed among the people both about him and the object of his interest is the land of «Zhideli Baisyn». Assan Kaigy says nothing about the settlement structure of «The Promised Land». To reach his destination, he rides a horse and suffers for many years, but no matter how many difficulties he encounters, he does not suffer for his actions, but enjoys himself again [8, p. 127].

Kaztugan Suyinishuly lived around the XV century who was a narrator, a poet-improviser of marching songs, one of the creators of the Kazakh epic. Kaztugan zhyrau left behind a rich heritage in the form of many poems about life, existence, Motherland, fatherland, military life. However, most of the songs have not survived, and only three songs have survived, one of which we have taken as the object of our study under the title «Алаң да алаң, алаң жұрт» (a meaningful place).

In Kaztugan’s poetry, the concept of space is used within the concept of ‘zhurt’ (place, country, land). In the Turkic folklore especially in epics the term ‘zhurt’ is used in the meaning of country. This term was also investigated by Kenbayeva A. Z. and other scholars while studying two versions of epic Edige [9, p. 49]. In the following passage, the concept ‘zhurt’ is expressed in the meaning of place, land, country:

*Алаң да алаң, алаң жұрт
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,
Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт [7, p. 91].*

*Space is as meaningful place
The place where were settled my ancestors
The land where my father Suyinish
Find his bride my mother Boztugan*

*Where she was as a daughter-in-law
Where was born Batyr Kaztugan who is like a crow
Where my umbilical cord was cut
Where I was born and live.*

In these lines ‘zhurt’ means the place where his ancestors lived, his mother Boztugan crossed the threshold of her husband’s house and his father Suyinish became the husband of Kaztugan’s mother, the place where he was born, the word «horde» means the homeland of his ancestors, parents and the house where he grew up. Very often Kaztugan praises the three rivers located in his homeland, the nature of the area where these rivers are located, every slope and ravine. He shows the beauty of nature, he shows that nature is a habitat, he compares nature to the mother of mankind. He says that nature is a space of harmonious connections common to all being.

As we mentioned earlier only a small part of Kaztugan’s songs have reached us, but in all his songs the toponym Yedil is found, hence we know that the banks of the river Yedil is considered to be the homeland of zhyrau. Kazakh scientist M. Magauin believes that the most important thing for a man is his homeland, his country, the place where his ancestors lived, where he himself was born and grew up. That is why Yedil is dear to zhyrau, and that is why in his few poems zhyrau sadly leaves the banks of the river Yedil [7, p. 27].

Compared to other zhyrau, Kaztugan often used comparison in his songs. Since he was a military leader himself, the image of warriors and batyrs is vividly expressed in his songs. The image of a batyr zhyrau was portrayed by the following characteristics: he was good on horseback, strong and powerful, had success with women, was cheerful and handsome. The researcher of Kaztugan’s work, scientist A. Temirgazina states that the batyr is the archetype of the hero in the Kazakh epic and also lists these characteristic features [10, p. 25].

The names of geographical objects born in Kaztugan’s songs are not used one by one as in the songs of Assan Kaigy. They are often described under general names such as daria (river), lake, three rivers (Yedil, Zhaiyq, Zhem), zhurt, land, etc. Kaztugan reflections have reached a later epoch as echoes of those distant times when the Kazakh people created a meaningful settlement, a search for cozy places, a small monument preserved in the life of poetry. They are considered to have fulfilled their duty if they could give even the slightest idea of their epoch and creator.

Like Kaztugan zhyrau, Dospambet zhyrau is one of those who left information about himself in his poems. In all praise songs of zhyrau like, there is a spirit of defense of the Motherland, love for his people, as well as statements about space. Man paid attention to the integrity of the living space from three perspectives: the source of wealth was nature, the well-being of livestock, and the health of the four

species of domestic animals. The idea of zhyrau in his songs of praise is that green pastures and deep waters, all kinds of nomads bring prosperity to man, he who lives in these spaces full of natural wealth will achieve great abundance. Words such as «қоғалы көл» *lake overgrown with cattail*, «қом сулар» (*ruddy waters*), «қоныстар» (*winter and summer pastures*) are used to mean a large space. We can understand that zhyrau, who said that a man who settles in a place with lush grass and water has no regrets, longs for a comfortable place like Assan Kaigy for his country and includes Saryarka among such places and reports that he is ready to fight and die for Saryarka. One of the most common geographical spaces in the praise songs of the zhyrau is the settlement of Azov. According to historical data, Azov is a city located in the delta of the Don River flowing into the Black Sea.

The place name Azov we can also meet in the following lines where zhyrau compares Azov with the country of Osman Empire:

<i>Азау, Азау дегенің</i>	<i>The place which is called Azov</i>
<i>Әз-Ғұсман-паша жұрты екен,</i>	<i>It is the country of Az-Gusman Pasha</i>
<i>Дін ісләмнің кірті екен (7, p. 91)</i>	<i>The gates to Islam</i>

And now, in another song of praise, Azov is identified with the main Turkish city of Istanbul:

<i>Айнала бұлақ басы тең,</i>	<i>All over around covered with water</i>
<i>Азаулының Стамбұлдан</i>	<i>What's worse than Azov is from</i>
<i>несі кем [7, p.91]</i>	<i>Istanbul</i>

Istanbul, regarded at the time as the mound of Islam, is not inferior to its city of Azov. If Istanbul was on the shore of the Sea of Marmara, then Azov would be flanked by the sea and would be comfortable to live in. Thus, zhyrau has managed to unite love and admiration for the city of Azov, and to convey it through these lines.

Sh. K. Zharkynbekova, G. Z. Beisembayeva, Ye. B. Zadanova studied the concept 'homeland', 'batyr', 'relative' on the material of Kazakh texts zhyrau established that these concepts have received a diverse and deep understanding in the cognitive consciousness of Kazakh ancestors. This predetermined their rich content, which includes both universal cognitive attributes and those conditioned by the way of life of the Kazakh people, its cultural peculiarities and Turkic worldview [11, p. 88].

In the praise song «Ainalaiyn, Aq Zhaiyk» (My dear, Aq Zhaiyk. Aq Zhaiyk-is a river in the west part of Kazakhstan) zhyrau uses the spaces «horde» (place, state, centre, hoarding), «Yedil boiy», «shalgyn» (meadow) with high skill. All this gives us the vision of the steppe that we talked about at the beginning of this paper. And

we can also add the words *valley, forest, hilly area, spruce forest, hollow* to the list of the above spaces. In the praise songs of Dospanbet zhyrau, not only open spaces are found, but also closed ones. These are such closed spaces as «shymyldyq» (*curtain*), *house, horde*, etc. To summarize zhyrau's reflections on space in his songs of praise, we can say that in them zhyrau uses many names of open spaces, proper and nominative names of places and waters in the environment where he himself lived. According this, place names are a manifestation of the richness and complexity of folklore, as well as its capacity to illuminate and clarify the meaning of the universe [12, p. 216–225].

Conclusion

In conclusion, we grouped and divided the words referring to the concept of spaciousness in praise songs of Assan Kaigy, Kaztugan and Dospanbet into geographical open space, closed space and abstract space with variable meaning. With regard to the systems 'land relief', 'mountain', 'water' included in this concept of geographical open space, the most frequently used common names are: 'gyr' (steppe), 'su' (water), 'kol' (lake), 'ozen' (river), 'zhagalau' (shore), 'tau' (mountain), 'tas' (stone), 'aimaq' (village), 'zhurt' (place, country), 'togai suy' (forest water), 'asqar tau' (a high mountain), 'zhai' (house, place), 'dala' (steppe, dessert), 'kok sengir' (blue peak, pinnacle), 'orta' (environs), 'darya' (sea), 'sai' (ravine). Among the proper names: *Yedil, Zhaiyq, Oiy, Zhem, Saryarka, Azau* (Azov), *Istanbul, Arka*. To the enclosed spaces we referred to the 'shymyldyq' (curtain), 'ui' (the house), *the horde, the dwelling*. Abstract spatial names with variable meaning include the words 'konil' (attention), 'peyil' (kindness), 'ashu' (anger), 'ahiret' (underworld), 'qu dunie' (this world), 'zhalgan dunie' (false world). Thus, from the reflections of Assan Kaigy, Kaztugan and Dospanbet zhyraus, who lived in the XV–XVI centuries, we have identified all types of the concept 'space', presented in the dictionary of the Kazakh literary language, said in our article, regarding *the steppe, infinite world, mental world, place*. In the national cognition of Kazakhs we have seen that the space perceived in the form of four worlds, seven layers of sky, seven layers of earth, is the homeland, the fatherland, and this space was widely reflected in the poetry of this era.

References

- 1 **Негимов, С.** Қазақ ақын-жырауларының философиясы. 8-том. – Астана: Аударма, 2008. – 442 б.
- 2 **Alpysbayeva, K.** The place of zhyrau poetry in literature: Zhyrau poetry // Keruen, 2022. – 74(1), 75–84. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-05>
- 3 **Нұрдаулетова, Б.** Жыраулар поэзиясындағы дүниенің концептуалдық бейнесі (батыс жыраулық мектебі). – Астана : Нұра, 2008. – 432 б.

4 **Buldybai, A. S., Daribayev, S. D., Ospanova, A. A., Ospanova, G. T., Yusupov, K. Ye.** The Value of Narrative Art in Folklore // Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy, 2015. – Vol.6 – No.4. – P. 481–493. – <https://doi.org/mjss.2015.v6n4s1p481>

5 **Жанұзақов, Т., Рысберген, Қ.** Қазақ ономастикасы. – Алматы, 2004. – 126 б.

6 **Шарип, А.** Образ Асан Кайгы в культуре тюркских народов // Turkic Studies Journal, 2020. – 2 (2). – С. 80–98. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-79>

7 **Мағауин, М.** Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.

8 **Таласпаева, Ж. С.** «Туған Жер» концептісінің танымдық сипаты // М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің Хабаршысы, 2021. – №2 (51). – Б. 125–133. – <https://doi.org/10.54596/2309-6977-2021-2-125-133>

9 **Kenbayeva, A. Z., Bekmasheva, A. N., Umarova, G. S., Shakirova, K. M., Tuimebekova, A. A.** Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2022. – Vol. 8(3). – 45–54. – <https://doi.org/10.32601/ejal.80300>

10 **Жаркынбекова, Ш., Бейсембаева, Г., Заданова, Э.** Концептуальные понятия в национальной языковой картине мира казахов (на материале поэзии жырау) // Язык и литература: теория и практика, 2024. – (2). – 76–93. – <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-76-93>

11 **Темиргазина, З. К.** Батыр в казахском эпосе как архетип героя: концепции А. Маргулана и современных исследователей // Язык и литература: теория и практика. 2024. – № 1. – С. 20–27. – <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56>

12 **Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z.** Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore // Eurasian Journal of Applied Linguistics. – 9(3). – 2023. – P. 216–225. – <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019>

References

1 **Negimov, S.** Kazak akyn-zhyraularynyn filosofiyasy [Philosophy of Kazakh poets] [Text]. 8-tom. – Astana: Audarma, 2008. – 442 p.

2 **Alpysbayeva, K.** The place of zhyrau poetry in literature: Zhyrau poetry [Text] // Keruen, 2022. – 74(1). – P. 75–84. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-05>

3 **Nurdauletova, B.** Zhyraular poeziyasyndagy dunienn konseptualdyq beinesi (batys zhyraulyq mektebi) [Conceptual image of the world in the poetry of Zhyraus (Western Zhyraus school)] [Text]. – Astana : Nura, 2008. – 432 p.

4 **Buldybai, A. S., Daribayev, S. D., Ospanova, A. A., Ospanova, G. T., Yusupov, K. Ye.** The Value of Narrative Art in Folklore [Text] // Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy, 2015. – Vol. 6, – No. 4. – P. 481–493. – <https://doi.org/mjss.2015.v6n4s1p481>

5 **Zhanuzakov, T., Rysbergen, K.** Kazak onomastikasy [The Kazakh onomastics] [Text]. – Almaty, 2004. – 126 p.

6 **Sharip, A.** Obraz Asan Kajgy v kulture tyurkskih narodov [The image of Asan Kaigy in the culture of the Turkic peoples] [Text] // Turkic Studies Journal, 2020. – Vol. 2(2). – P. 80–98. – <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-79>

7 **Magauin, M.** Kazak khandygy dauirindegi adbiet [Literature in the era of the Kazakh Khanate] [Text]. – Almaty: Ana tili, 1993. – 176 p.

8 **Talaspayeva, Zh. S.** «Tugan zher» konseptisinin tanymdyq sipaty [Cognitive character of the concept «Native Land»] [Text] // Bulletin of M. Kozybayev North Kazakhstan University, 2021. – 2(51). – P. 125–133. – <https://doi.org/10.54596/2309-6977-2021-2-125-133>

9 **Kenbayeva, A. Z., Bekmasheva, A. N., Umarova, G. S., Shakirova, K. M., Tuimebekova, A. A.** Functioning of toponymic lexis in Turkic epic literature [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2022. – Vol. 8(3). – P. 45–54. – <https://doi.org/10.32601/ejal.80300>

10 **Zharkynbekova, Sh., Beisembayeva, G., & Zadanova, E.** Konseptualnye ponyatiya v nacionalnoj yazykovoj kartine mira kazahov (na materiale poezii zhyrau) [Features of conceptualization of the Kazakh world in the language of zhyrau poetry] [Text] // Language and Literature: Theory and Practice, № 2. – 2024. – P. 76–93. – <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-3-2-76-93>

11 **Temirgazina, Z. K.** Batyr v kazakhskom epose kak arkhetyip geroya: kontseptsii A. Margulana i sovremennykh issledovateley [Batyr in the Kazakh epic as an archetype of a hero: concepts of A. Margulan and modern researchers] [Text] // Language and Literature: Theory and Practice, 2024. – 1. – P. 20–27. – <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56>

12 **Pangereyev, A. S., Umatova, Z. M., Azamatova, A. K., Ibrayeva, Z. K., Karagoishiyeva, D. A., Umarova, G. S., Kenbayeva, A. Z.** Ethnocultural Originality of Color Toponyms in Turkic Folklore [Text] // Eurasian Journal of Applied Linguistics, 2023. – 9(3). – P. 216–225. – <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.903019>

Received 05.10.24.

Received in revised form 18.10.24.

Accepted for publication 17.02.25.

И. С. Насипов¹, *К. М. Шакирова²¹М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті,

Ресей Федерациясы, Уфа қ.;

²Ы. Алтынсарин атындағы

Арқалық педагогикалық институты,

Қазақстан Республикасы, Арқалық қ.

05.10.24 ж. баспаға түсті.

18.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «КЕҢІСТІК» КОНЦЕПТІСІНІҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАРЫ

Мақалада қазақ жыршылар (жыраулар) поэзиясындағы «кеңістік» концептісінің ерекшеліктері қарастырылады. Бұл ғылыми жұмыста «кеңістік» ұғымының бастапқы, «орын» мағынасы талданады. Қазақ халқының Асан Қайғы, Қазтуған және Доспамбет секілді ұлы жырауларының толғаулары зерттеу жұмысына құнды материалдар ретінде алынды. Зерттеу кезінде жыраулар танымында «кеңістік» түсінігінің кең әрі терең ауқыммен қолданылғаны анықталды. Сондай-ақ, жыраулар поэзиясында кеңістік, бір жағынан, объективті шындық ретінде, екінші жағынан, шартты ұғым ретінде көрініс беретіні айқындалды. XV–XVI ғасырлардағы жыраулардың шығармаларындағы «кеңістік» ұғымына қатысты сөздер нақтыдан абстрактіліге дейін құбылатын ауыспалы мағыналар аралығындағы ашық, тұйық және дерексіз кеңістіктердегі географиялық нысандардың атаулары болып бөлінетіні анықталды. «Кеңістік» ұғымын категория ретінде қарастырған кезде, бұл концептіні лингвистика мен әдебиеттану, сонымен қатар логика, психология және философия тұрғысынан да талдауға болатыны белгілі болды, өйткені «кеңістік» ұғымы мәтіннің негізгі категориясына жатады. Жыраулардың эпостық жырларындағы «кеңістік» – ең алдымен, жыраулардың өздері де, халық та өмір сүрген заман және олардың өмір салты бейнеленген шындық. Бұл жағдайда «кеңістік» ұғымының ерекшелігі оның өзі қатысты болатын категорияда болып отыр.

Кілтті сөздер: концепт, ашық кеңістік, жабық кеңістік, жырау, эпикалық жырлар, толғау.

И. С. Насипов¹, *К. М. Шакирова²¹Башкирский государственный

педагогический университет имени М. Ақмуллы,

Российская Федерация, г. Уфа;

²Арқалық педагогический

институт имени Ы. Алтынсарина,

Республика Казахстан, г. Арқалық.

Поступило в редакцию 05.10.21.

Поступило с исправлениями 18.10.24.

Принято в печать 17.02.25.

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА «ПРОСТРАНСТВО» В ПОЭЗИИ СКАЗИТЕЛЕЙ

В статье рассматриваются особенности концепта «пространство» в поэзии казахских сказителей (жырау). В данной научной работе понятие «пространство» анализируется с точки зрения его первоначального понятия, в качестве места. Ценными материалами для исследования послужили толғау (хвалебные песни) великих казахских жырау Асан Кайғы, Казтуғана и Доспамбета. Выявлено, что понятие «пространство» в познании сказителей проявляется широко и глубоко. Так же выявлено, что, с одной стороны, пространство отражается в поэзии сказителей как объективная реальность, а с другой – как условное понятие. Установлено, что слова, относящиеся к концепту «пространство» в произведениях жырау XV–XVI веков, делятся на названия географических объектов открытого пространства, замкнутого пространства и абстрактного пространства с переносным смыслом, варьирующимся от конкретного до абстрактного. При рассмотрении концепта «пространство» как категории, определено, что данный концепт можно анализировать с точек зрения как лингвистики и литературоведения, так и логики, психологии и философии, потому что понятие «пространство» относится к основной категории текста. «Пространство» в эпических песнях сказителей – это, прежде всего, реальность, в которой живут сами сказители и народ и в которой изображается их образ жизни. Особенность концепта «пространство» в этом случае заключается в его категории, к которой он относится.

Ключевые слова: концепт, закрытое пространство, открытое пространство, сказитель, эпические поэмы, толғау.

<https://doi.org/10.48081/OLRY9602>

*А. Ш. Несипбай

Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3317-2007>

*e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫНДАҒЫ ОЛҚЫЛЫҚТАР

Елімізде ғылымның дамуы мен қоғамдағы ролінің артуы, шет тілдерден халықаралық терминдер, кірме сөздер мен атаулардың көптеп енуі терминология жүйесінде бірқатар өзгерістер мен сәйкессіздіктер тудырды. Кірме сөздерді игеру, оларға төл тілімізде дұрыс балама табу, түпнұсқасын дұрыс пайдалана білу және тіл тазалығын сақтау күрделі процесстердің бірі. Будан сөздердің құрамындағы шеттілдік субстраттың уәжсіз қолданылуы, яғни тілімізде баламасы болса да сол қалтында қалдыру, оларды қолдануда және жазуда бірізділіктің болмауы сияқты мәселелер тілімізде көп кездеседі. Сол себептен терминдерді біріздендіру, төл тіліміздің ластануына жол бермеу, кірме сөздерді дұрыс қолдана білу мәселесі туындады.

Бұл мақала қазақ тіліндегі будан терминдердің қолданылуы мен жазылуында кездесетін олқылықтарды зерттеп, оларды талқылап, талдауға арналған. Зерттеудің басты мақсаты – қазақ тілінде будан терминдерді қолданудағы олқылықтар мен сәйкессіздіктерді анықтап, бұл олқылықтарға жол бермей, қазақ тілінің фоно-морфологиялық заңдылықтарына сәйкестендіру, шеттілдік сөздердің қазақ тілінің емле-ережелерін сақтап жазу, айту және қолдану. Зерттеу жұмысының талдаулары мен тұжырымдарын қазақ тілінің фонетикалық және морфология жүйесін оқытуда және зерттеуде, терминтану, терминжасам, сөзжасам салалары бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізуде пайдалануға болады. Сонымен қатар, аударма саласында, ғылыми-тәжірибелік конференцияларға мақала жазуда және сөздіктер құрастыруға көмекші құрал ретінде бола алады.

Кілтті сөздер: будан, термин, терминология, тілдік норма, олқылықтар, тіл тазалығы.

Кіріспе

XX ғасыр басында қазақ зиялылары тіл тазалығына аса қатты мән берген. «Қазақша жазу жайы» деген «Еңбекші қазақ» газетінің бірнеше санында жарық көрген көлемді мақаласында Е.Омаров тіл заңын бұзбау қажеттігін айта келіп: «Орыстың «сатсыяализм», «сатсыяалист» деген сөздері – жалпы жұртқа ортақ сөз. Оны қазақ тіліне кіргізуге де болады. Бірақ оны алғанда, түбірін ғана алыб, «изм», «ист», «ни»; сықылды жұрнақтарын шығарыб тастау керек. Олардың орнына қазақ тілінің жұрнақтарын қосыу керек: жұрнаққа қазақ тілінен бай тіл кем-ақ болар. Өзінде үйір-үйір жұрнақ бола тұрыб, жат жұрнаққа жармасыудың тіл бұзыудан басқа түк пайдасы болмайды» [1] дейді. А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, Е. Омаров, А. Байтасұлы, Қ. Кемеңгерұлы т.б. атақты ғалымдар жат тілден жұрнақ қабылдауға қарсы болды. Тіл тазалығын сақтау мәселесі бүгінгі таңда да маңыздылығын жойған жоқ. Заманауи ғылым мен техника, мәдениет пен экономиканың қарқынды дамуына байланысты шеттілдік сөздердің қатысуымен көптеген жаңа атаулар мен терминдер жасалып, тіліміздің сөздік қорын толықтыруда.

Белгілі академик Ө. Қайдаров: «Терминология – мемлекеттік тілдің жон арқасы, бүкіл рухани-мәдени өміріміздегі жаңалықтардың бәрін сергек сезініп, сол ыңғайда өзгеріп отыруға бейімді құбылыс» [4, 54-б.] деп айтады.

Ө. Айтбаев «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты еңбегінде: «Қоғам дамуы арқылы тіл де дамиды дейміз. Бірақ тілдің даму деңгейі оның барлық яруссына бірдей тән емес. Оның белгілі бір қабаты өзгеріс, өріске онша көне бермейді (мәселен тілдің грамматикалық категориялары, дыбысталу жүйесі). Ал оның қайсы бір қатпарлары жаңалыққа иін беріп, жаңа мағыналық ұғым, түсініктер әкелуге бейім тұрады. Осы тұрғыдан алып қарағанда, дамыған, жетілген тілдің басты көрсеткішінің бірі – оның терминдік жүйесінің саралануы болып табылады» [5, 18-б.] деген тұжырым айтады.

Шет тілдік сөздердің қатысуымен жасалған будан терминдердің тілдің сөзжасам заңдылықтарына сай жасалуы, олардың тілдік нормаларға сәйкес қолданылуы тіл тазалығына әсер ететін факторлардың бірі болып саналады. Сондықтан төл тілдік және шет тілдік компоненттерден құралған будан терминдердің жасалуындағы және қолданылуындағы олқылықтарды болдырмау тіл тазалығын сақтауға септігін тигізеді.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында материалдарды жүйелеу, іріктеу, салыстыру, саралау, құрылымдық талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

Мақала жазу барысында жалпы терминология, терминжасам, терминтану, будан терминдер, сөзжасам мәселелерін зерттеген отандық ғалымдардың еңбектері, атап айтсақ, А. Байтұрсынұлы, Ш. Құрманбайұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Х. Досмұхамедұлы, Р. Сыздық, Ө. Айтбаев, Б. Момынова, Ө. Қайдар, С. Құлманов, А. Алдашева және т.б. негізге алынды.

Терминдерді қолданудағы және жазылуындағы олқылықтар деп терминге қойылатын талаптарға және тілдік нормаға сай келмеуін айтамыз. Терминтанушы ғалым Ш.Құрманбайұлы осы мәселеге қатысты өзінің «Терминтану» еңбегінде:

- термин сөздердің бірмағыналылығы, яғни синонимдерінің болмауы;
- терминнің мағыналық дәлдігі;
- қысқалығы немесе ықшамдылығы;
- тілдің сөзжасам заңдылықтарына сәйкестігі;
- туынды сөз жасауға қолайлылығы;
- эмоционалдық тұрғыдан бейтарап болуы; оларға экспрессияның тән болмауы;
- эстетикалық талаптарға сай болуы сияқты негізгі талаптарды көрсетеді [2, 73-б.].

Терминология саласын зерттеушілер терминдерді қолданудағы бірнеше олқылықтарды атайды: «Терминнің бірнеше кемшілігі, *үндесімсіздігі* – терминнің эстетикалық қағидаттарға сай жасалмай, жағымсыз дыбысталуы және жарасымсыз, қажетсіз ұқсастық туғызуы; *семантикалық сәйкессіздігі* – таңбаланушы ұғым мазмұнының терминнің мағынасынан дәл көрініс таппауы; *бұрыс бағыттаушы термин* – уәжі қате түсінікке жетелейтін термин; *варианттылығы* – терминнің бірнеше нұсқасының жарыса қолданылуы; *шұбалаңқылығы* – терминнің бірнеше сөздің тіркесуі, қосарлануы, біріктірілуі арқылы жасалып, сөз туғызуға, айтуға, жазуға, жалпы қолдануға қолайлы болмауы; *көпмағыналылығы* – терминнің бір терминологиялық жүйе шеңберінде бірнеше мағынаны білдіруі; квантативті варианттар – сыңарларының саны әр түрлі болатын жарыспалы нұсқалар; *салыстырмалы синонимдер* – бірінің мағынасы екіншісінен кеңдеу синоним терминдер; *толық синонимдер* – барлық жағдаяттар мен тіркесім кезінде бір-бірімен алмастыруға болатын синоним терминдер; толық сәйкеспейтін синонимдер – барлық жағдаяттар мен тіркесім кезінде бірінің орнын бірі алмастыра бермейтін синоним терминдер; *термин жүйесіздігі* – терминнің түрді, текті немесе ұғымдар арасындағы қатынастарды білдіру тұрғысынан тұлғалық жүйесіздік туғызуы» [3, 123-б.].

Нәтижелер және талқылау

Тіліміздегі будан терминдерді зерттеу барысында төлтілдік компоненттің терминнің мағынасына сәйкес келмеуі, орыс тілінен немесе өзге шет тілінен сәтсіз аударма жасалуы кездесетінін аңғардық.

«Медицина терминдері сөздігінің» авторы, ғалым М.Ахметов «Медицина терминдерін қалай қазақшалап жүрміз?» деген мақаласында «Латын, грек терминдеріне орыс жалғау-жұрнақтары қосылып пайда болған сөздерді қазақшаға бейімдегенде олардың этимологиялық түбіріне үңілу қажет. Мысалы, ревматический дегенді ревматикалық деп жазу қате, себебі түбірі «ревматизм», демек ревматизмдік болу керек, мысалы теоретический дегенді теоретикалық демейміз ғой. Өкінішке қарай, антиревматикалық, функционалдық, индустриалдық, фолликулярлық, алвеолярлық, лейкоцитарлық, бактериалдық, бронхоэктатикалық, липолитикалық деген сияқты терминдердің төркініне үңілмей, қателерді оқи-оқи – көрмейтін, ести-ести–саңқұлақ болып алдық» [6] дейді.

Будан терминдердің жасалуы мен қолданылуындағы бірқатар сәйкессіздіктер туралы пікірлерді Т. Сыдықовтың «Терминдерді аударудың кейбір мәселелері туралы («әдебиет және өнер» саласының терминдері бойынша)» атты мақаласынан да кездестіреміз. Ғалым «әдебиет және өнер» саласының терминдеріндегі шет тілдік элементтердің дұрыс аударылмауын, қазақ тіліндегі баламаларын орынды пайдаланбау сияқты мәселелерді айта келіп, орыс тілінен дұрыс аударылмаған бірқатар терминдерді мысалға келтіреді: *аббревиатурный термин* – қысқарған термин (дұрысы *қысқартылған термин*, *абсолютное сочетание* – абсолют сәйкестік (дұрысы *абсолюттік сәйкестік*), *абсолютное конец слова* – сөздің абсолют соңы (дұрысы *сөздің түбегейлі түйіні деп аударуға болар еді*, *акцентная валентность* – акцент валенттілігі (дұрысы *акценттік валенттілік*, *акцентная парадигма-акцент парадигма* (дұрысы *акценттік парадигма болуы керек*), *генетивная конструкция* – генетив құрылым (дұрысы *генетивті құрылым*) [7], – деп көрсетеді.

Будан терминдерің қолданысында бірізге түсіруді қажет ететін жағдайлар көптеп ұшырасады. Мысалы, *микробиология* термині әртүрлі салаларда қолданылады. Биология, әскери іс, медицина саласында бұл терминнің әртүрлі аударылып жүргені аңғарылды (*микробиология*, *микробаза*). Су шаруашылығы саласында *адаптация* термині бейімделу, *адаптация программы-бағдарламаны бейімдеу* түрінде аударылған. *Адаптивная контрольная карта* деген термин *адаптивтік бақылау картасы* деп бекітілген. Яғни шеттілдік кірме элемент бір терминде бейімделу деп аударылса, екіншісінде аудармасыз сол күйінде берілген. Тілімізде баламасы бар болғандықтан бұл будан термин уәжсіз жасалған терминге жатады. Осы

тәріздес шеттілдік элементі бар бұдан терминдерді бірізге түсіру қажеттігі анықталды.

Энергетика саласында авария термині авария/апат деп бекітілген. Осы кірме сөзбен келген бұдан терминдердің бірқатары апат деген төл сөзбен берілсе, біразы авария түрінде аудармасыз бекітілген. Мысалы: *авария лавинная – тасқындық апат* деп беріледі, ал *авария локальная – шектеу авария, авария по мощности – қуаттық авария, авария системная – жүйелік авария т.б.* Авария сөзінің апат деген баламасы болғандықтан жоғарыдағы бұдан терминдер құрамындағы авария терминбөлшегі апат сөзімен қолданылғаны дұрыс деп есептейміз.

Инертті газ деген сөздегі «*инертті*» сөзін «*бекзат*» деп аударған, бұл химиялық ұғымды толық ашпайды. Терминдер жинағында «*инертный газ-инертті газ*» деп аударылған (1971–1981 жж. бекітілген термин).

Сол сияқты физика астрономия саласындағы бекітілген терминдер тізімінде *автотолықтыру* деген термин ұшырасады, орысша аудармасы *автокомпенсация*, алайда *автокомпенсатор* термині *автотолықтырушы* деп емес, аудармасыз сол күйінде бекітілген.

Ғылыми мәтіндерде бұдан терминдердің бірнеше сөздердің тіркесінен жасалып тым шұбалаңқы болып келуі ұшырасады. Мысалы, химиялық, физикалық элементтер түзілуі реакцияларының үрдісіне сәйкес атауларының тым ұзақ (жарты беттік, тіпті одан да ұзақ) болуы.

Мысалы: *биохимиялық реакциялардағы алкендерді карбкатоиондармен алкилдеу, комплексонометриялық титрлеудегі металлохромды индикаторлар, ксиленолды қызғылт-сары-алты протонды әлсіз қышқыл Нб Jnd, комплексонометриядағы қышқыл – этилендиаминтетрасірке қышқылы, бір атомды газдың ішкі энергиясының формуласы, оптикалық электромагниттік толқындар шкаласының инфрақызыл ультракүлгін сәулелері т.б.*

Терминдерді қолдану барысында латын негізді бұдан терминдер қазақ тілінде жарыспалы қолданылып келеді. Яғни, латын тіліндегі нұсқасы мен қазақ тіліндегі нұсқасы қатар қызмет атқарып келеді.

Мысалы: *агглютинативті тіл, жалғамалы тіл; актуализация, өзектілендіру, абстрактілі, дерексіз, аморфты, тұлғасыздық т.б.*

Талдап отырылған бұдан терминдер жарыса қолданылғанымен, олардың баламасы ұлттық тілде басым қолданылуын аңғартады. Сөзімізді дәлелдеу үшін қазақ тілінің корпусына сүйенсек, «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» бойынша «агглютинативті тіл» деген термин 51 рет, ал «жалғамалы тіл» термині 977 рет кездеседі деп айтуға болады. Қазіргі уақытта актуализация термині ұлттық тілде кеңінен қолданылады, корпус бойынша 10607 құжатта камтылған. Абстрактілі термині 39 құжатта, ал дерексіз термині 86 құжатта

қолданылған. Алайда, аморфты термин тұлғасыздық терминіне қарағанда жиі қолданылады.

Терминологиядағы бәсекеге қабілеттіліктің мұндай құбылысы ғылымның әртүрлі салаларының терминдерін біріздендіруде қиындықтар туғызатыны анық. Сондықтан оларды таңдап аларда терминнің семантикалық потенциалына, қолдану жиілігіне байланысты ғылыми анықтамаға сәйкес бір нұсқасын белгілеу маңызды.

Қорытынды

Бұдан терминдердің қолданысындағы олқылықтарды былайша түйіндеп көрсетуге болады:

– Төл тілдегі баламасы бола тұра шетел сөздерін қолдана отырып, бұдан сөздер жасау (шеттілдік сөздерді уәжсіз қолдану);

– бұдан терминдерді қолдануда грамматикалық нормадан ауытқу тілдік норманы сақтамауға әкеледі;

– бұдан терминдерді жазуда орфографиялық заңдылықтардың сақталмауы тіл тазалығына кері әсерін тигізеді, тілдің шұбарлануына әкеп соғады;

– бұдан терминдердің бірнеше сөздердің тіркесінен жасалып тым шұбалаңқы болып келуі кездеседі (ғылыми мәтіндерде), әсіресе жаратылыстану саласы мәтіндерінде терминдердің тым созылыңқы сипатта келуі.

Қорыта келгенде, қазіргі тілімізде қолданылып жүрген бұдан терминдердің қолданылуында және жазудағы бірқатар олқылықтар қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сай етіп, бірізге келтіруді қажет етеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жұбаева, О. А.** Қазақ тіліндегі терминжүйенің когнитивті сипаты [Электронды ресурс]. – <https://termincom.kz/articles/?id=43/?lang=rus>.

2 **Құрманбайұлы, Ш.** Терминтану : оқу құралы [Мәтін]. Алматы : Атлас баспасы-2001, 2006. – 244 б.

3 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы дамуының кезеңдік сипаты: монография [Мәтін]. – Астана, 2002. – 208 б.

4 **Қайдаров, Ә.** Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1993. – 43 б.

5 **Айтбайұлы, Ө.** Қазақ сөзі: қазақ терминологиясының негіздері : монография [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1997. – 240 б.

6 **Ахметов, М.** Медициналық терминдерді қалай аударып жүрміз? [Электронды ресурс]. – <https://egemen.kz/article/169917-meditsina-terminderin-galay-qazaqshalap-dgurmez>

7 **Сыдық, Т.** Терминдерді аударудың кейбір мәселелері туралы («әдебиет және өнер» саласының терминдері бойынша) [Электронды ресурс]. – <https://termincom.kz/articles>.

8 **Karimah, A., Primardina Wijayanti.** Language in digital media : the phenomenon of language hybridity analysis [Мәтін]. KnE Social Sciences. Indonesia, 2023. – 46 p.

9 **Pamela, Faber, Clara Ines Lopes-Rodriguez.** Terminology and specialized language [Мәтін]. A Cognitive Linguistics View of Terminology and Specialized Language. – Mouton, 2012. – 9–31 p.

10 **Pardayeva, Sojida Ahmatovna.** The Terminology as A Linguistic Phenomenon [Мәтін] // Eurasian research bulletin. Volume 5. – 2022. – 80–83 p.

References

1 **Zhubaeva, O. A.** Kazak tilindegi terminzhuienin kognitivti sipaty [Cognitive aspect of terminology system] [Electronic resource]. – <https://termincom.kz/articles/?id=43/?lang=rus>.

2 **Kyrmanbaiuly, Sh.** Termitanu : oku kurali [Terminology : manual book] [Text] – Astana, 2002. – 208 p.

3 **Kyrmanbaiuly, Sh.** Kazak terminologiyasy damunin kezendik sipaty [Frequency development of Kazakh terminology: monograph] [Text]. – Almaty : Atlas baspasy – 2001, 2006. – 244p.

4 **Kaidarov, A.** Kazak terminologiyasyna zhanasha kozkaras [A new view to Kazakh terminology] [Text]. – Almaty : Rauan, 1993. – 43 p.

5 **Aitbaiuly, O.** Kazak sozi: kazak terminologiyasynyn negizderi [The Kazakh word : basics of Kazakh terminology: monograph] [Text]. – Almaty : Rauan, 1997. – 240 p.

6 **Ahmetov, M.** Medicinalul terminderdi kalai audaryp zhurmiz? [How do we translate medical terminology?] [Electronic resource]. – <https://egemen.kz/article/169917-meditsina-terminderin-qalay-azaqshalap-dgurmiz>

7 **Sydyk, T.** Terminderdi audarudyn keibir мәseleleri turaly («әдебиет және өнер» саласының терминдері бойынша) [about some issues of terminology translation «literature and art»] [Electronic resource]. – <https://termincom.kz/articles>

8 **Karimah, A., Primardina Wijayanti.** Language in digital media: the phenomenon of language hybridity analysis [Text]. // KnE Social Sciences. Indonesia, 2023. – 46 p.

9 **Pamela, Faber., Clara, Ines Lopes-Rodriguez.** Terminology and specialized language [Text]. A Cognitive Linguistics View of Terminology and Specialized Language. – Mouton, 2012. – 9–31p.

10 **Pardayeva, Sojida Ahmatovna.** The Terminology as A Linguistic Phenomenon. [Мәтін]. Eurasian research bulletin. Volume 5. – 2022. – 80–83 p.

10.12.24 ж. баспаға түсті.

27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. Ш. Несунбай*

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 10.12.24.

Поступило с исправлениями 27.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

О «НЕПРАВИЛЬНОМ» ИСПОЛЬЗОВАНИИ ТЕРМИНОВ-ГИБРИДОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Развитие науки и ее роль в обществе в стране вызвало ряд изменений и несоответствия в терминологической системе казахского языка в связи интенсивностью заимствования иностранных слов и интернациональных терминов.

Освоение заимствованной лексики, правильное использование данной лексики в родном языке, сохранить оригинальность заимствованных слов, чистоту речи и языка являются одним из сложных процессов. В настоящее время в языке встречаются такие проблемы как немотивированное использование иностранных субстратов в составе гибридных слов и непоследственность употребления данных слов.

Данная статья посвящена изучению, обсуждению и сопоставительному анализу пробелов и ошибок в использовании гибридных терминов в казахском языке. Основная цель исследования – выявить несоответствия и пробелы в употреблении гибридных терминов в казахском языке, избежать этих несоответствий, сопоставить их фонеморфологическими правилами языка, а также соблюдать правила правописания казахских слов.

Анализы и выводы научно-исследовательской работы могут быть использованы при обучении и исследовании фонетической и морфологической системы казахского языка, при проведении научных работ в области словообразования и терминологии. Результаты исследования могут послужить в переводческой сфере, при написании статей в журнал и при составлении словарей.

Ключевые слова: гибрид, термин, терминология, языковая норма, несоответствие, чистота речи.

*A. Sh. Nessipbay

Alikhan Bokeikhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 10.12.24.

Received in revised form 27.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

INCONSISTENCY IN THE USAGE OF HYBRID WORDS IN KAZAKH LANGUAGE

The rapid development of science and its role in society in the country has caused a number of changes and inconsistencies in the terminological system of the Kazakh language due to the intensity of borrowing foreign words and international terms.

The comprehension of borrowed vocabulary, correct use of borrowings in native language, conserving the originality of loan words, the purity of language and speech are the one of the complex processes. There exist such problems as the incorrect use of foreign substrates as part of hybrid words in language and the inconsistent use of these words.

The given article is devoted to the study, discussion and comparative analysis of gaps and errors of gaps and errors in the use of hybrid terms in the Kazakh language. The main aim of the article is to identify inconsistencies and gaps in the use of hybrid terms in Kazakh language, to avoid the incorrect use of hybrid words in language, to compare them with phonomorphological and spelling rules of Kazakh language.

The results and conclusions of research work can be used in teaching and researching the phonetic and morphological system of Kazakh language, in conducting scientific-research works in field terminology and word-formation. Also it can be used in translation sphere, in writing articles and compiling dictionaries.

Keywords: hybrid, term, terminology, language norms, inconsistency, purity of speech.

SRSTI 16.21.47

<https://doi.org/10.48081/HKZA9819>*G. B. Nessipbay¹, M. K. Mambetova², K. S. Aldasheva³^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1266-1255>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8870-4787>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>*e-mail: guldana.nessipbay95@gmail.com

TERMINOLOGICAL PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE BUSINESS SPHERE IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

In the world of language and communication, terminological phraseological units play an important role, especially in the business sector, where accuracy and effectiveness of communication are key success factors. Terminology, as a special lexical group, enriches the language with special expressions that combine semantic saturation and specialized lexical turnover. Terminological phraseological units act as a kind of «codes» understandable to representatives of a certain field, and are designed to facilitate and speed up the process of communication in a professional environment.

Terminological phraseological units are structured expressions, often enriched with historical, cultural and professional nuances. In the business sphere, where even small misunderstandings can have serious consequences, the use of specific expressions becomes an integral part of successful interaction.

The purpose of this article is to consider terminological phraseological units in the context of business communication in two languages, Kazakh and English, identifying their role, features of use, and also compare their impact in the context of cultural and linguistic differences. By opening the doors to the world of professional communication, we immerse ourselves in a unique linguistic field where these phraseological units become not only a means of transmitting information, but also the key to successful business in various cultural environments.

Keywords: terminology, term formation, term-phraseology, business term, business language.

Introduction

The usage of phraseological units and phrases is becoming a significant aspect of managing commercial connections in the modern corporate environment, where good communication is essential. Professional vocabulary includes these uncommon terms with a wide range of meanings and contexts. Let's examine the significance of terminological phraseological units for business and their impact on the corporate world's interaction process. Every word in business has a purpose, and rational information transfer is essential to successful mutual comprehension. In addition to improving intelligibility, terminological phraseological units also cut down on message volume. This is particularly crucial for agreements, projects, and strategic strategies.

Terminological phraseological units serve as a sort of language code within an organization or sector. By establishing a consistent language among staff members, they help to avoid misunderstandings and facilitate rapid team communication.

Terminological phraseological units serve as a bridge between many languages and cultures in the context of international business. Their application aids in preventing miscommunications resulting from disparities in word interpretation, which is particularly crucial when working with international teams and negotiating [1, p. 123].

Because of their exact and organized shape, terminological phraseological units help you save time, which is typically needed for explanations and clarifications. This is a huge benefit in a company where productivity is essential. High levels of efficiency and a deeper comprehension of the subject matter are provided by the usage of terminological phraseological units. This builds credibility in the business world and boosts the trust of clients and partners.

Businesses must be flexible and efficient in a business climate that is changing quickly. Terminological phraseological units facilitate rapid adjustment to shifting market conditions and trends. Finally, in order to guarantee effectiveness, precision, and clarity in business communications, terminological phraseological units are essential. They have a significant influence on gaining advantages from conducting business in the contemporary corporate sector in addition to helping professionals broaden their vocabulary. These sentences must be used as a language tactic in order to succeed in a dynamic and competitive setting.

Unfortunately, there aren't many studies out there right now where the writers would take terminological phraseological units into account in a business setting. However, there are studies in the fields of linguistics and corporate communication that address this subject in part.

Materials and methods

Materials from the Corpus of Modern English (COCA), the National Corpus of the Kazakh language, and specialized dictionaries were used in the study. Automated data collecting, etymological, comparative, and contextual analysis were all part of the process. The effort involved the extraction and systematization of phraseological units, the analysis of their usage and meanings, and the discovery of similarities and contrasts between the English and Kazakh languages.

The research of terminological phraseological units in the business domain was conducted using a range of resources that covered both theoretical and practical elements. The work of L. P. Chudinova, who researched professional vocabulary using English and Russian language materials, and V. V. Vinogradov, who contributed basic understanding of Russian phraseology, served as the foundation for Russian phraseology. Leslie A. Reigel and John M. Lutz's Dictionary of Business Phraseology was a valuable resource for the study of business terms in the English language. The studies of Guy Hofstede on the interplay of cultures in companies and Edward T. Hall on the hidden dimensions of culture were used to comprehend cultural factors in corporate communications. The works of N. D. Arutyunova on language and the human world and T. F. Smolentsev on phraseological terminology significantly advanced the study's theoretical component. L. V. Shcherba and Y. D. Apresyan's study in the field of general theory of phraseology produced dictionaries of Russian phraseological units, which served as foundation for the practical portion. Research on the lexicology of the English language by N. D. Arutyunova and the works of N. D. Ardzinba produced important information regarding terminological consciousness and the linguistic view of the universe. These resources enabled a thorough investigation of terminological phraseological units and the identification of their characteristics in a business setting.

In his works on phraseology, V.V. Vinogradov points out that phraseological units have a unique meaning and may effectively convey intricate ideas, both of which are highly beneficial in professional communication [2, p. 120].

L. P. Chudinova in her research addresses the role of phraseology in the formation of professional language, emphasizing that stable expressions contribute to the accuracy and brevity of expression of thoughts [3, p. 68].

Terminological phraseological units may be part of the clear and consistent language that is required in a corporate setting, according to business communication researchers like Naumenko L. K. [4]. The usage of localized phraseological units can enhance mutual understanding and aid in overcoming linguistic and cultural barriers in international commercial settings, according to intercultural communication specialists Edward Hall and Guy Hofstede [5; 6, p. 205].

Although there may not be much specific research on terminological phraseological units in business, consulting the works of these authors enables us to observe the accuracy, clarity, and cultural context in professional communication.

A stable expression with a particular meaning in a field of study, a professional setting, or a topic area is called a terminological phraseology. The two primary components of this linguistic term are phraseological and terminological [7, p. 208].

1 Terminological aspect includes the use of terms specific to the field of knowledge or activity. Terms are specialized vocabulary used within a discipline, and they often have a clear and highly specialized meaning.

2 Phraseological aspect includes the use of stable expressions in a certain area or context. These terms acquire a distinct meaning that differs from their potential meaning in the language of common speech. Such terms are frequently used in professional settings and are a way to convey concepts more clearly and succinctly. Many disciplines, including science, medicine, technology, and others, use terminological phraseological units. These terms can be used to fully and precisely express ideas unique to a given field of study, and they frequently form a crucial component of the vocabulary used by experts in that discipline.

Unfortunately, there is no official definition or widespread usage of the term «terminological phraseology» in the literature. However, the idea can be clarified with the aid of linguists' and terminology and phraseology experts' studies.

Glotova T. A., Bekoeva M. T. point out that phraseological units in terminology are identified by a unique usage of words and idioms that take on a particular meaning in a certain profession or area of study [8, p. 78].

Terminological phraseology is a category in which phraseological phrases unique to a given topic area are employed, according to Russian linguist N. D. Arutyunova [9, p. 85].

Therefore, a stable statement unique to a certain field of knowledge or profession that blends distinct phraseological constructions with terminological composition might be referred to as terminological phraseology. Since it is a reliable way to effectively and succinctly convey professional ideas, this style of language is typically pertinent to a given discipline.

Results and discussion

Most of the time, phraseological units are viewed in a broad context without being separated into general and terminological ones. Nonetheless, we can think about the primary purposes of phraseological units generally and use them in terminology:

1 The preservation of language resources is aided by terminological phraseological units. They allow you to communicate complicated ideas or concepts using straightforward language. Phraseological units are «staples

connecting elements of phraseological meaning», according to Baranova A. N. and Dobrovolskii D. O. [10].

2 Phraseological units frequently have complex meanings that include emotive resonances and shades. This enables you to effectively communicate intricate ideas via language, particularly in scientific and professional domains. Phraseological units, as Y. D. Apresyan notes, contribute to the «expressive saturation of the language» [11].

3 In a terminological and professional context, phraseological units can function as a particular linguistic code that defines one's professional identity. This corresponds to the idea of N. D. Ardzinba's «terminological consciousness» [12, p. 45].

4 Phraseological units can help with comprehension and memorization during communication, particularly in a terminological setting. Using reliable language reduces the possibility of misunderstandings.

5 The usage of phraseological phrases in terminology may have an impact on communication skills. You can communicate more successfully in the workplace if you know how to employ phraseological units correctly.

Although they are not usually divided into distinct categories, terminological phraseological units are essential for accurate and understandable communication in specialist disciplines. Linguist N. D. Arutyunova emphasizes that they enhance specialized vocabulary, produce unique professional language, and support professional identity and linguistic standards [13].

The development and operation of specialist vocabulary are thus greatly aided by terminological phraseological units, which provide professional language its characteristics and the capacity to communicate certain ideas and information. Similar to other languages, Kazakh has a wealth of dependable idioms and phrases that could be useful in commercial settings.

Here are some common examples of phraseological units that can be used in the Kazakh language:

«Салықты оңтайландыру» (*tax efficiency*): Meaning: optimize the tax liability. Usage example: «ҚР салық кодексінде жазылған нормативтер, төлем бойынша бекітілген пайыздар, ережелер мен жеңілдіктерді пайдала отырып, салықтық оңтайландыру бағыты бойынша ұсыныстар жасау қажет».

«Көк жағалылар» (*білікті жұмысшылар*) (*blue collar*): Meaning: skilled workers directly employed in industrial production. Usage example: «Еңбек нарығында «ақ жағалылардан» гөрі, «көк жағалылар» сұранысқа ие болып отыр».

«Ақсақ үйрек» (*lame duck*): Meaning: a company that provides jobs to many people employed in the national economy, but is unable to survive without the help of the state; in the American political system, the informal nickname of the

president, who will soon leave office after losing the next election. Usage example: «Демократқа «ақсақ үйрек» болып көрінбеу үшін (американдық саяси термин, өкілеттіктері жақында аяқталатын президентті меңзейді) келесі айда келесі сайлауға қатысу ниеті туралы жариялайсыз ба деген сауал қойылды»

«*Aram aksha*» (*Dirty money*): Meaning: income obtained illegally. Usage example: «Арам ақша тапқысы келетін алаяқтар түрлі құйтырқы әрекетке барады».

An overview of the main terminological phraseological units of the English language includes a wide range of expressions used in various social spheres. Here are some examples of phraseological units that relate to business:

«*At the helm*»: Meaning: on the steering wheel, on top of the controls. Usage example: «With a new CEO at the helm, the company is expected to undergo significant changes».

«*Cutting-edge*»: Meaning: advanced, modern. Usage example: «Our company aims to provide cutting-edge solutions in the technology sector».

«*Bottom line*»: Value: The final figure, the total financial result. Usage example: «Increasing efficiency will positively impact the bottom line of the company».

«*Think outside the box*»: Meaning: think outside the box, creatively. Usage example: «To solve this problem, we need to encourage our team to think outside the box».

«*Ballpark figure*»: Value: An approximate figure, a rough estimate. Usage example: «Can you give me a ballpark figure for the budget of this project? »

«*Get the ball rolling*»: Meaning: to start something, to make the first contribution. Usage example: «Let's schedule a meeting to get the ball rolling on the new marketing campaign».

«*In the red*»: Meaning: to be at a loss, to have a negative financial result. Usage example: «The company has been in the red for the past two quarters».

«*Back to the drawing board*»: Meaning: start over, review your plans. Usage example: «The initial project proposal was rejected, so it's back to the drawing board».

«*Cut corners*»: Meaning: save on something, make concessions to quality. Usage example: «We cannot afford to cut corners when it comes to product safety».

«*Hit the ground running*»: Meaning: start immediately with full strength, get to work vigorously. Usage example: «Our new employee is ready to hit the ground running and contribute to the team».

Phraseological units are a small part of English business terms but are crucial for professional communication. Translation and adaptation of these units are essential in a globalized business context, requiring attention to linguistic and cultural nuances. Adaptation should align with Kazakh cultural values, ensuring

professionalism and accuracy. Understanding industry specifics is key for effective and consistent use of business terminology.

The translation of phraseological units from English into Kazakh requires consideration of cultural characteristics, professional terminology and context. Here are some examples of adapting and translating business terms:

«*At the helm*». Adaptation: «тұтқада». Translation: «On the steering wheel, on top of the controls». Usage example: «Егер бұл тұтқада отыратын мамандар тиісті деңгейде қызмет көрсетпейтін болса, олардың жауапкершілігі қатаң қаралады, – деді облыс әкімі».

«*Cutting-edge*». Adaptation: «озат, озық, алдыңғы қатарлы». Translation: «advanced, modern». Usage example: «Біздің компания озық технологияларды дамытуға көмек көрсетеді».

«*Bottom line*». Adaptation: «таза пайда, табыс, кіріс». Translation: «Final figure, net profit». Usage example: «Таза пайда – кәсіпорында (фирмада) салықтар мен басқа да төлемдерді төлегеннен кейін қалатын пайда».

«*Think outside the box*». Adaptation: «қалыптан тыс ойлау». Translation: «thinking outside the box». Usage example: «Бүгінгі күні қызмет саласына қарамастан креативті және қалыптан тыс ой-пікірдің маңыздылығы туралы көп айтылады».

«*Ballpark figure*». Adaptation: «жуықтама көрсеткіш». Translation: «An approximate figure». Usage example: «MacBook Air жұмыс өнімділігінің жуықтама көрсеткіші алынды».

«*Get the ball rolling*». Adaptation: «өлі нүктеден жылжу». Translation: «to get off the ground». Usage example: «Критикалық (өлі) нүкте – барлық өнімнің өткізілуі кезіндегі пайдасына тең сатылу кезіндегі кәсіпорынның шығындары».

«*In the red*». Adaptation: «шығынға ұшырау». Translation: «To be at a loss, to bear losses». Usage example: «Ұлттық қор шығынға ұшырауы мүмкін».

«*Back to the drawing board*». Adaptation: «Нөлден бастау, басынан бастау». Translation: «(start) from the beginning; (start) from scratch; (start) from scratch». Usage example: «Кәсіпті нөлден бастау үшін сізге нарықта жұмыс істейтін бәсекелестерге мұқият талдау жүргізу қажет болады».

«*Cut corners*». Adaptation: «үнемдеу». Translation: «to do something in the easiest, cheapest or fastest way, to save money». Usage example: «Алматы облысында су үнемдеу технологияларын енгізу мәселелері талқыланды».

«*Hit the ground running*». Adaptation: «жұмысқа кірісу; жұмысқа қосылу». Translation: «get into work quickly; immediately immerse yourself in doing something». Usage example: «Енді кезекте өңірлерге ұйымдастыру мәселелерін шешуді жеделдетіп, дереу жұмысқа кірісу қажет».

When modifying Kazakh terminological phraseological units for economic purposes, linguistic correctness and cultural significance must be carefully taken into account. Although their usage and prominence vary, both Kazakh and English have certain phraseological units and business terms.

Phraseological units are frequently employed in English and represent a variety of cultural elements, which helps to provide accurate and transparent corporate communication. Kazakh, on the other hand, contains fewer phraseological units and frequently combines cultural components that affect business communication, like collectivism and deference to authority.

The wider variety of English phraseological units and their incorporation into everyday business discourse, as opposed to their less common usage in Kazakh, are important distinctions. Given the particular context and target audience, care must be used while translating English terminology into Kazakh to guarantee linguistic and cultural authenticity.

It is necessary to strike a balance between cultural traits and unambiguous communication when using business vocabulary in both languages. This way, the terminology will be in line with corporate culture without being overly formal or informal. To avoid misunderstandings and improve communication, it is essential to comprehend professional and cultural quirks.

Conclusions

The semantics of phraseological units are formed by linguistic and cultural distinctions that are revealed when business terminology in two languages is studied. One can observe how cultural differences impact the understanding and application of phraseological units in the business setting by comparing the English and Kazakh languages.

Examples of the use of terminological phraseological units emphasize their importance in business communication. For example, the phrase «to be on the same page» in English expresses the importance of consistency and understanding in a team, while an equivalent phrase in Kazakh such as «бір толқында» also emphasizes collective interaction and mutual understanding.

The study highlights the necessity of modifying terminological phraseological units according to the linguistic and cultural context. For example, the phrase «at the helm» in English can be successfully adapted as «тұтқада» in Kazakh, retaining a similar meaning about management, leadership of something, heading something, determining the direction of development.

Generally speaking, both language proficiency and an awareness of cultural traits are necessary for comprehending and applying phraseological units in a professional setting. This facilitates productive engagement in professional communication, where cultural sensitivity and precision are essential.

Examining terminological phraseological units demonstrates how they influence and reflect business culture and professional relationships. The study emphasizes how these modules promote clear, culturally appropriate transmission of professional concepts and enhance business conversation.

Список использованных источников

1 **Gerritsen, M., Nickerson, N.** Business Communication Across Borders : A Study of Language and Culture in 13 European Countries [Business Communication Across Borders : A Study of Language and Culture in 13 European Countries] / ed. Victor, D. – London : Routledge, 2015. – 123 p.

2 **Виноградов, В. В.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Высшая школа, 2017 – 274 с.

3 **Чудинова, Л. П.** Фразеология как средство выражения профессиональной лексики (на материале английского и русского языков). – М. : Наука, 1987. – 254 с.

4 **Науменко, Л. К.** Business Idioms Dictionary: словарь бизнес-идиом – М. : Проспект, 2020. – 128 с.

5 **Hall, E. T.** The Hidden Dimension – М. : Eksmo, 2008. – 224 p.

6 **Hofstede, G.** Cultures and Organizations: Software of the Mind – Profile Books, 2003 – 279 p.

7 **Colson, J. P., Walryck, S.** Phraseology in Specialized Language: Corpus Analysis and the Development of Terminological Competence [Phraseology in Specialized Language : Corpus Analysis and the Development of Terminological Competence] – London : Bloomsbury, 2018. – 208 p.

8 **Глотова, Т. А., Бекоева, М. Т.** Теория общей фразеологии Владикавказ: СОГУ, 2019. – 138 с.

9 **Арутюнова, Н. Д.** Язык и мир человека. – М. : Прогресс, 2022. – 895 с.

10 **Баранова, А. Н., Добровольский Д. О.** Академический словарь русской фразеологии. – М. : Лексрус, 2020. – 896 с.

11 **Апресян, Ю. Д.** Общая теория фразеологии. – М.: Наука, 1974. – 208 с.

12 **Ардзинба, Н. Д.** Терминологическое сознание и лингвистическая картина мира. – Тбилиси : Мецниереба, 1980. – 295 с.

13 **Арутюнова, Н. Д.** Лексикология английского языка. – М. : Высшая школа, 1983. – 316 с.

References

- 1 **Gerritsen, M., Nickerson, N.** Business Communication Across Borders : A Study of Language and Culture in 13 European Countries [Business Communication Across Borders : A Study of Language and Culture in 13 European Countries] / ed. Victor, D. – London : Routledge, 2015. – 123 p.
- 2 **Vinogradov, V. V.** Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekti'. [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects] – M. : Vy'sshaya shkola, 2017 – 274 p.
- 3 **Chudinova, L. P.** Frazeologiya kak sredstvo vy'razheniya professional'noj leksiki (na materiale anglijskogo i russkogo yazы'kov). [Phraseology as a means of expressing professional vocabulary (based on the material of English and Russian)] – M. : Nauka, 1987. – 254 p.
- 4 **Naumenko, L. K.** Business Idioms Dictionary: slovar' biznes-idiom – M. : Prospekt, 2020. – 128 p.
- 5 **Hall, E. T.** The Hidden Dimension – M. : Eksmo, 2008. – 224 p.
- 6 **Hofstede, G.** Cultures and Organizations: Software of the Mind – Profile Books, 2003 – 279 p.
- 7 **Colson, J. P., Walryck, S.** Phraseology in Specialized Language: Corpus Analysis and the Development of Terminological Competence [Phraseology in Specialized Language: Corpus Analysis and the Development of Terminological Competence] – London : Bloomsbury, 2018. – 208 p.
- 8 **Glotova, T. A., Bekoeva, M. T.** Teoriya obshhej frazeologii. [Theory of general phraseology] Vladikavkaz: SOGU, 2019. – 138 p.
- 9 **Arutyunova, N. D.** Yazy'k i mir cheloveka. [Language and the human world] – M. : Progress, 2022. – 895 p.
- 10 **Baranova, A. N., Dobrovolskij D. O.** Akademicheskij slovar' russkoj frazeologii. [Academic Dictionary of Russian Phraseology] – M. : Leksrus, 2020. – 896 p.
- 11 **Apresyan, Yu. D.** Obshhaya teoriya frazeologii. [General theory of phraseology] – M. : Nauka, 1974. – 208 p.
- 12 **Ardzinba, N. D.** Terminologicheskoe soznanie i lingvisticheskaya kartina mira. [Terminological consciousness and the linguistic picture of the world] – Tbilisi : Meczniereba, 1980. – 295 p.
- 13 **Arutyunova, N. D.** Leksikologiya anglijskogo yazы'ka. [Lexicology of the English language] – M. : Vy'sshaya shkola, 1983. – 316 p.

Received 27.05.24.

Received in revised form 31.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

*Г. Б. Несибай¹, М. К. Мамбетова², К. С. Алдашева³

^{1,2,3}эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

27.05.24 ж. баспаға түсті.

31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ БИЗНЕС САЛАСЫНЫҢ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

Тіл және қарым-қатынас әлемінде терминологиялық идиомалар маңызды рөл атқарады, әсіресе бизнесте, қарым-қатынастың дәлдігі мен тиімділігі табыстың негізгі факторлары болып табылады. Терминология арнайы лексикалық топ ретінде тілді мағыналық байлық пен арнаулы лексикалық қолданыс біріктіретін арнайы тіркестермен байытады. Терминологиялық фразеологиялық бірліктер белгілі бір сала өкілдеріне түсінікті, кәсіби ортада қарым-қатынас процесін жеңілдету және жеделдету үшін жасалған «кодтардың» бір түрі ретінде әрекет етеді.

Терминологиялық фразеологиялық бірліктер – көбінесе тарихи, мәдени және кәсіби коннотациялармен байытылған құрылымдық өрнектер. Кішкентай түсініспеушіліктердің өзі ауыр зардаптарға әкелетін іскерлік әлемде нақты тілді қолдану сәтті қарым-қатынастың ажырамас бөлігіне айналады.

Бұл мақаланың мақсаты – екі тілдегі қазақ және ағылшын тілдеріндегі іскерлік қарым-қатынас контекстіндегі терминологиялық фразеологиялық бірліктерді қарастыру, олардың рөлін, қолданылу ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ мәдени және тілдік айырмашылықтар тұрғысынан олардың әсерін салыстыру. Кәсіби қарым-қатынас әлеміне есік ашу арқылы біз бұл фразеологиялық бірліктер ақпаратты беру құралы ғана емес, сонымен қатар әртүрлі мәдени орталарда бизнесті табысты жүргізудің кілті болатын бірегей лингвистикалық аймаққа енеміз.

Кілтті сөздер: терминология, терминжасам, фразеологиялық термин, іскерлік термин, іскерлік тіл

*Г. Б. Несипбай¹, М. К. Мамбетова², К. С. Алдашева³

^{1,2,3}Қазақстан Республикасының

Ал-Фараби атындағы

Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы.

Поступило в редакцию 27.05.24.

Поступило с исправлениями 31.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СФЕРЫ БИЗНЕСА В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В мире языка и коммуникации терминологические фразеологизмы играют важную роль, особенно в сфере бизнеса, где точность и эффективность общения являются ключевыми факторами успеха. Терминология, как особая лексическая группа, обогащает язык специальными выражениями, объединяющими в себе смысловую насыщенность и специализированный лексический оборот. Терминологические фразеологизмы выступают своеобразными «кодами», понятными представителям определенной области, и призваны облегчить и ускорить процесс общения в профессиональной среде.

Терминологические фразеологизмы представляют собой структурированные выражения, зачастую обогащенные историческими, культурными и профессиональными оттенками. В бизнес-сфере, где даже небольшие недоразумения могут иметь серьезные последствия, использование специфических выражений становится неотъемлемой частью успешного взаимодействия.

Цель настоящей статьи – рассмотреть терминологические фразеологизмы в контексте делового общения на двух языках, казахском и английском, выявив их роль, особенности использования, а также сравнить их воздействие в контексте культурных и языковых различий. Открывая двери в мир профессионального общения, мы погружаемся в уникальную лингвистическую область, где эти фразеологизмы становятся не только средством передачи информации, но и ключом к успешному ведению дел в различных культурных средах.

Ключевые слова: терминология, терминообразование, термин-фразеологизм, бизнес-термин, деловой язык.

SRSTI 17.07.65

<https://doi.org/10.48081/OIFA7616>

***T. B. Nurbekov¹, A. B. Salkynbai²**

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

*e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru

SCIENTIFIC KNOWLEDGE AND LINGUISTIC IMAGE OF THE WORLD IN KAZAKH FAIRY TALES

The scientific comprehension of Kazakh fairy tales is highlighted in this paper; and along with it, the national education and its components in the linguistic image of the world are examined. The integrity of the original content of the Kazakh fairy tales, the story line's foundation in the national worldview and the accuracy and clarity of the marks of virtue are analysed. There are often cases born from believing in goodness and virtue, from the fantasy that victory in life is only on the good side. In some fairy tales we can often encounter images of creatures and people who are considered to have mystical powers (devil, baksy (Kazakh shaman), dead, evil spirits, spirits of ancestors, wolves, etc.), or images of miraculous actions (apparitions of the dead, talking to animals, meeting with saints, spirits etc., miraculous understanding, heroic deeds) are also confronted.

The peculiarity of the Kazakh fairy tale's structure, its originality as a linguistic image of the world, its mental character is defined. The main peculiarity of the fairy tale is poorly studied and insufficiently described in linguistics, especially in Kazakh linguistics. A fairy tale itself has a complex structure, its prose form can be often found. Accurate data is used to analyse the uniqueness of the structure of truthful fairy tales based on scientific knowledge, which thoroughly examines the nature of the world and acknowledges its linguistic image.

Keywords: literature, fairy tale, national peculiarity, culture, folklore, opposition, concept.

Introduction

Linguistic image of the world is a specific people's perception, feeling, understanding, reasoning of all surrounding objects and phenomena, consisted

in the mental level of language. The world of knowledge formed through that. The linguistic image of the world is a type of perfect reality formed in human consciousness. The linguistic image of the world includes everything that is a product of artistic thought, starting with names as expression of everyday thinking of people, historically formed. The knowledge that builds the image of the world is implicitly absorbed into the meanings of words, thus an individual considers them to be indisputable truths that define the meaning of things in the world. On the contrary, the scientific image of the world contains scientific information confirmed by the authority of science. Humanity receives scientific knowledge from the study of the world, which forms the foundation for the concepts referred to as the scientific image of the world. It in its turn is based on the scientific research collected by scientists.

The appearance of the term «Image of the World» in science was established at the beginning the 20th century after the researches of physicists H. Hertz and M. Planck. It has been analysed that the term «Image of the World» was first used by scientists in relation to physical nature. However, scientist later developed such a strong interest in this subject that they started to apply it to the psyche, to all living creations, and to other spheres of spiritual culture.

Materials and methods

Russian scientist V. Radlov, G. Potanin, I. Berezin, A. Alektronov, P. Melioransky, Sh. Ualikhanov («Dala ualayaty», «Turkistan ualayaty») collected samples of Kazakh fairy tales that are told among the people. Y. Altynsarin paid a lot of attention to collecting Kazakh fairy tales and included them in his work «Chestomatiya». O. Alzhanov, R. Duisenbayev, M. Zhusip Kopeev also carefully collected them. The work of A. Divayev, who collected Kazakh fairy tales, is worth mentioning. There are opinions that Aubakir Divayev started collecting Kazakh fairy tales in the 90s of the 19th centuries. He published his collected fairy tales to the mass media of that time. Later, he published it as a separate book. Some of the manuscripts were submitted to the Institute of Language and Literature of the Academy of Science of the Kazakh SSR. Many of the data, according to some, are stored in the Uzbekistan Scientific Library in Tashkent and museum funds.

Kazakh fairy tales collected by A. Baitursynuly, Zh. Aimauytov, M. Zhumabayev, S. Seifullin, M. Auezov were published in numerous publications, on the pages of mass media such as «Aikap», «Kazakh». Many researchers, including M. Auezov, M. Gabdullin, E. Ysmaïlov, made a significant contribution to the in-depth examination of Kazakh fairy tales in the field of Kazakh literary studies.

Kazakh fairy tales are known as the most interesting and popular among folklore genres. At first glance, fairy tales appears to be extensively researched and widely considered, however in fact, the linguistic features, cognitive meaning

and significance of fairy tales, as well as their nature as a linguistic image of the world have not yet become an object of research in Kazakh linguistics. Generally speaking, Kazakh fairy tales has not yet fully investigated as an object of study in terms of linguistics.

Considering the general nature of modern fairy tales, there is a valid reason to distinguish them into two:

1 Fairy tales of pure folklore genre, evolved orally, developed in colloquial language;

2 Written fairy tales that have a real author and have already formed as a new genre in written language.

When we think of fairy tales, we typically conjure up an assortment of captivating narratives that are told orally to the human mind and occasionally centre around fantasy and adventure. Fairy tales are easy for children to listen to and accept, are interesting, have unique compositional and stylistic structure through their content, which aims to promote human virtue and dignity, humane nature, the reality encountered in everyday life, as well as unusual events.

Academician S. A. Kaskabasov's monographic work «Kazakh Folk Prose» deeply analyses the problem of the genre nature of Kazakh fairy tales in the system of folk prose. As a result of this study, the field of Kazakh folktales was established as a distinctive field, the field of national folklore was developed, and therefore it became a major branch of science [1, p. 2].

Fantasy fairy tales have been extensively studied within both global linguistics and Kazakh linguistics respectively. In Kazakh linguistics Kasymbekova's dissertation, titled «Conceptual Image of the World in Fairy Tales (based on Kazakh and English)» was defended. This dissertation delves into the analysis of fantasy fairy tales in both Kazakh and English languages, examining their depiction of the conceptual world through a comparative lens. It distinguishes the distinct national characteristics and primary cultural identifiers within fantasy fairy tales. The dissertation also establishes clear definitions for the differences and characteristics between the linguistic image of the world and the conceptual image of the world. Furthermore, it defines some basic concepts present in fairy tales and elucidates their character.

In recent years, scientific articles have been published considering the fairy tale as a discourse and analyzing its linguistic and cultural space.

For instance, in the article «Folklore consciousness and the integrity of language» PhD A. A. Mamyt it is mentioned that fairy tales are not only the original worldview of the people of ancient times, but also reflect various periods of the life of clans and tribes, ancient ancestors, which determine the ethnogenesis of the Kazakh people. In the fairy tales, the suffixes of the first community building, signs of the times are preserved, and in the myths and legends, the life of the

nomads is usually depicted. Nomads have never considered themselves separate from nature. It is emphasized that fairy tales present their existing concepts and ideas about the image of the world and nature of the world [2, p. 21].

N. K. Kultanbayeva examines the genre space of fairy tale discourse in her article «Fairy tale discourse as an element of the artistic image of the world» based on the opinions of researchers. The fairy tale is known as» a folkloric and literary work in its content, which has adopted the dimensions of a fairy tale category (epic, build on simplicity, wonderful, aesthetic, cheerful) and can be considered as a reworked literary-artistic fairy tale discourse. It analyses that the artistic taste of our nation is mirrored in the fairy tale discourse. Considering the discourse significance of the fairy tale in direction of literary studies, the author pays attention to the appearance of the form of feeling with aesthetic beauty in the fairy tale [3, p. 4].

B. K. Aubakirova and Zh. T. Kadyrov, in their article on the linguo-mental space of folklore texts, make an extensive analysis of the researchers of Russian scientists in the branch of linguistic culture. The authors emphasise that the image of the world in the public mind depends on the social environment, education, and upbringing of people who speak the same language, and analyse the concept of ingenuity in Kazakh fairy tales with several examples. It examines the semantic of the anthroponym Zhelayak in the fairy tale «Totan Batyr», peculiarities of zoomorphic characters such as Zhalmauыз, Zheztyrnak.

Results and discussions

The linguistic nature of Kazakh fairy tales due to the way of life, which is becoming the object of research has not yet fully become the object research, except for some comparative studies in Kazakh linguistics. In order to raise a conscious generation and work in the direction of forming a complete individual of the Great Steppe it is crucial to study the particularities of Kazakh fairy tales as a linguistic image of the world, linguistic-cognitive character. The significance of Kazakh fairy tales, which have been passed down from generation to generation as a form of education, will never diminish and will continue to educate future generations. It has a special influence on the expansion of the thinking of a young child, on the development of their imagination, and on the improving their vocabulary resource based on the national traditional way of thinking. Thus, a fairy tale has a positive effect on a child's all-round development.

A fairy tale is considered one of the oldest genres in the folklore of any nation, a rich heritage passed down from generation to generation. Fairy tales show us our people's faith in the future, dreams, imagination, wisdom, centuries-old life experience. Whatever form of fairy tale we choose will encourage a child's imagination. Creates behaviour, will power, speaking skills, advances the language, and forms the vocabulary resource.

In sophisticated spheres of social sciences, special attention is paid to folklore works, including fairy tales, and their cognitive character. The release of the 100-volume «Words of Ancestors» collection, which was seen as a novelty in Kazakh culture, is also linked to the significance of examining Kazakh fairy tales from a cognitive perspective.

Any of the Kazakh fairy tales begins with «Once upon a time» (literal translation from Kazakh: «Once upon a time, when the goat's fluff turns grey»). The philosophical meaning of fairy tales starts to be determined from the very first sentence. This very phrase is also valuable for its conceptual meaning – defining the breadth of a quarter of time.

Time is an abstract concept and phenomenon underlying the linguistic and scientific image of the world. The concept of time as a complex philosophical category is widely studied in science. Number of scientists and philosophers followed Plato's conclusion in studying this phenomenon. The well-known philosopher Plato understood time as an image of a moving eternity that exists independently of material bodies and processes. Aristotle believes that the existence of time is possible only through consciousness [4, p. 54].

Newton wrote that «time is an independent flow from the past to the future» and Leibniz wrote in his writings that «time is a subjective way of perceiving the surrounding reality». The complexity of the phenomenon of time and its important role in the image of the world caused the emergence of many explanations of it and other sciences. The course of time and its properties studied in physics are reflected in human language. In modern science there is a term «linguistic time». Linguistic time researchers interpret this phenomenon as a linguistic sign of a person's complex of knowledge from everyday life to scientific knowledge. For example, candidates of philological sciences A.Gilmutdinova and N.Samarkina in their article called «Time. Linguistic aspect» write that the problem of time has been one of the most important problems in human thinking since ancient times [5, p. 32].

Thorough definition of the nature of time has been recognised through an extensive analysis of linguistic time. Language time is a semantic category that «represents the time perception and understanding of certain situations and there are elements in relation to the moment of the speakers speech», according to a study by Russian academics.

The concept of time is broad and considered in terms of various aspects. Linguistic time involves the ways in which temporal content is conveyed through language. Linguistic time is complex and multidimensional. To understand time as a system, what happened, what is happening is based on the nature of the action and its relationship to reality. That action:

- Taking place at the same time;

- Continuation;
- Has happened before.

The concept of time in the casa world view is represented and fairytales by the lines of the poem (literal translation from Kazakh: «Once upon a time, when the goat's fluff turns grey, pheasant's fluff is red and the tail's fluff is long» and tell that the event happened long time ago. In this way, the original meaning of long transmission is revealed.

Linguistic image of the world is a method of illuminating the image of the historically formed existence in the ordinary mind of the people through linguistic symbols, and showing the nature of reality formulated in cognition. Reality can be a different way of marking the cognitive features of life. It is possible for human beings to express their thoughts and feelings through music, painting, dance or architecture. The main thing among them is to convey the image of the world with linguistic symbols, and thus the main means of communication remains linguistic symbols itself.

In modern world linguistics, research on the linguistic image of the world is considered in abundance. Approximately all of them have their main theoretical origins in the ideas of the German scientists W.von Humboldt and the neohumboldtists (Weisgerber, etc.), which are considered the first scientific study written about the internal form of language, and on the other hand, in connection with the ideas of American ethnolinguistics, or the hypothesis of linguistic relativity by Eduard Sapir and Benjamin Warf.

The approaches to the perception of the image of the world in subsequent years and its marking in language, that is, the definition of the linguistic image of the world, where analyse in depth from the scientific side by the research of academician Yu.D.Apresyan. According to the scientist, the meaning transmitted in the linguistic sign is formed as a unity of various systems of use and opinions, and is recognised as a common philosophy of a particular collective (folk language, national language). If we take this scientific opinion as a basis, we will be able to deeply understand the inner philosophy of Kazakh fairy tales.

For instance, let's analyse this short fairy tale:

One old man had four sons. One day he gathered his sons and said:

– I have grown old. The time for one of you to become the homeowner has come. Whose wit will match their wealth will become my heir. Each of you should show me your wealth and wit.

The eldest son showed the ring with a precious stone:

– Here is my wealth. And whoever is rich, that person is wit, – he says.

The second son comes dressed up in beautiful, fancy clothes and says:

– Those who see me in this clothing bow before my wit and wealth, – he speaks up.

The third son pointed at his belt covered with silver and gold and said:

– No one has ever worn such belt.

The father looks at his older children, shakes his head, and turns to his youngest son:

– Why are you silent? What kind of wealth are you proud of?

Then the youngest one says:

– I do not have a ring with a precious stone, fancy clothes, or a belt covered with silver and gold. I only have two hands that are suitable for hard work, I have a hearth full of courage.

The old man admires the witty and thoughtful words of his youngest son.

– A person who knows how to work does not suffer at all, – he says, naming his youngest son to inherit the household.

He instructs his older children to obey the youngest one's demands.

This fairytale has a deep meaning. It does not enumerate the big and small actions and human qualities that happen in life, but create a collective worldview. To begin with, Shal is a wise old man who has tasted the bitter and the sweet of life. Among the four children, the main goal is to recognize the child who will have a family and the heir. For parents there is no a bad child, and the child's advantage is only in acquired knowledge and intelligence. In the world view of the cast of people, «wealth is not the ideal, poverty is not a shame». We understand that this worldview is reflected again in the story. *Two hard-working hands and a heart full of energy are more valuable than jeweled ring, precious clothes, and a belt studded with silver and gold* for an old man. This is the main message of steppe philosophy to the child listening to the fairytale as well as a general listener and reader. The meaning of the fairy tale defines the national identity, the national worldview, and thus formulate the truth in life and presents it in the national prism through language units. The linguistic image of the world presented in the fairytale is «simple», there is no beautiful landscape, artistic description, portrait. Most of the listeners of fairy tales are children. Therefore, to the listener, it is important for fairy tale to be interesting and understandable, not boring. This is a reason why there is a short version of the fairy tale. The meaning conveyed by the thought and linguistic symbol in the spoken fairy tale is a unity of the system of different views and opinions, the common philosophy of the people conveyed by the national language. This is a simple linguistic image of the world that exists in any national language, because the nature of the text shown in the fairy tales is different in scientific evaluation and artistic literary description.

According to the scientist, (Yu. D. Apresyan, N. D. Arutyunova, A. Vezhbitskaya, A. Zaliznyak, I. B. Levontina, E. V. Rakhilina, E. V. Uryson, A. D. Shmelev, E. S. Yakovleva) linguistic image of the world is a perception an understanding of the world in natural language.

Linguistic analysis of the text and the method of word meaning analysis can be used as research methods for distinguishing the meaning of word in fairy tales. Mastering the linguistic image of the world requires attention to the subtlety and depth of the meaning of words.

The fairy tale «Wonderful Garden», which belongs to folk tales, is different in terms of its plot and composition. The story is about the life of two poor people, two friends named Asan and Kasen. Even facing the difficulty of life they don't sell their friendship, help each other, and give each other a hand by allocating half of their land for planting crops. Later on, Asan's beautiful daughter and Kasen's brave son fall for each other and get together. The main point of the fairytale begins with Kasen finding a pot of gold in the land that Asan gave him. He brings the gold to Asan. Asan does not want to take it; though Kasen gives it by saying «at least our children will not depend on anyone» and showing the intention for their newly married children to live a happy life. However, their children also reject taking the gold saying: «we are rich without gold. Is there more treasure in the world than two hearts in love? [6, p. 12]. The Kazakh worldview is clearly understood and the content of this given sentence. The Kazakh child, who is not interested in gold and great wealth, is encouraged by the phrase «at least our children will not depend on anyone». At least let my child read, let my child drink, let my child eat» is the language characteristic of the steppe people. Even children who have been instilled in this tradition and education have a treasure of love and happiness more than a pot full of gold. Educating, teaching and upbringing children we have fixed this educational idea in today's pragmatic mind is of special importance.

Two people who were confused about what to do with a pot full gold came to a wise old man and asked for advice. The youngest disciple of the wise old man offers to grow a flower garden in the field. The wise old man accepted this offer and his apprentice to the city to bring the best seeds. The boy disciple spends all his money to save the birds that are being taken away to prepare food for the king, and he could not get tree seeds to take his teacher and asked: «How dare I spend someone else's treasure for something that I thought of? Wasn't I the one who took care of poor what should I say to my teacher and the good-hearted people who are waiting for me to bring seeds? He closes his eyes and falls asleep. The boy dreams. With a beautiful melody in a dream:

- Oh, generous young man! Do not suffer so bad; Free birds have no gold to give you. Yet, your kindness will be repaid in another way. Wake up and look around! Can't stop the tears in your eyes? [7, p. 28].

As he wakes up looks around and sees the birds in the wide field, digging the ground with their feet, putting the grains in their mouths into the hole, and burying them by sweeping the soil. Therefore, it can be estimated that the appearance of long-term experience in fairy tales has a scientific basis, scientific knowledge.

The scientific understanding here is that birds are seed carriers for tree berries during feasting. The idea that birds carry seeds and bury them in the ground is not ruled out by science. As a result, it can be inferred that the appearance of long-term experience in fairy tales has a basis in science and scientific understanding.

Scientists studying the world animals and birds do not deny that they can respond in their own way to the good deeds done by human beings, There is a number of information about such a mystery.

The deep study of such texts, where the Kazakh meaning in the fairy tale is clearly understood, is of particular importance. The good deed will never be forgotten in the Kazakh steppe where the fables such as «If you do good, it's for yourself, if you do bad, it's for yourself» were formed. For 500 dildas (old gold coins), the scene when the birds are freed to go to the khan (a historic title originating among nomadic tribes in the Central and Eastern Eurasian Steppe to refer to king) slaughter is described in the fairy tale as follows: «The birds released from the shackles rise to the sky in a group. The number of birds brought by the caravan brought happens to be a high. When they fly en-masse, they cover the sun, and the wind turns into a storm from their wings.»

«Feeling on the top of the world, he walks very fast singing along» – this is the true joy of the man who gifted birds the freedom. This is one of the manifestations of describing the linguistic image of the world as close to reality as possible. It is true joy to do good to an acquaintance or a stranger, to achieve happiness, to give freedom. For the great steppe people, freedom is the essence of life, the most important factor. The listener is convinced of the joy of gifting freedom to a free bird in the sky by the description of an apprentice child with the phraseological units such as «Feeling on the top of the world, he walks very fast singing along».

The momentary joy of a child in a romantic mood and his feelings when he remembers that he cannot escape the faith of those who believe that he will bring him seeds are beautifully described in opposition to each other. «But the closer he gets to his village, the more worried he gets, the more he regrets what he did and the sadder he is». The disciple, who was singing of joy, now regrets and grieves. There is a place and a reason for both feelings. It is also appropriate to pay attention to the use of phrases such as «feeling on the top of the world, he walks in shakes singing along» and «the more worried he gets, the more he regrets what he did and the sadder he is» in such parts of the fairy tale that affect the child.

The fairy tale «Wonderful Garden» is based on a humanistic idea. Saving the birds by an apprentice is a great moral deed. In the scientific understanding of the linguistic image of the world, it has been proven that birds carry small fruit seeds and become a link in their distribution. A devastated garden planted by birds turns into a wonderful garden. The interesting thing is that in the plot of the fairy tale, when rich aristocrats come to this garden, a huge fence with an iron gate appears in

front of them, and their hands cannot reach the apples. And for the poor who have reached the garden after them, the way will be opened, the lock of the gate will be released, the door will be opened wide. Even if the elderly and the children, men and women who are unable to fit into the garden, trample the leaves, the leaves do not wither, the branches do not break, they rise again and flourish.

In the world image of the Kazakh language, there are many scientific truths that can be personified in simple words.

The fairy tale «Seek the advice of the sixty-year-old» also has a lot of morals. At the beginning of the fairy tale, «*Once upon a time, a khan preached to his people*» was used to show the uncertainty of time and space. Khan issued a decree that «If anyone's father is over 60 years old, he should be taken to deserted place». All the people get excited, and in order to fulfil the Khan's decree, they take the old men to the deserted place and throw them into the big river. It is said «a father of one of the children is over sixty years old». As we can see, if the above-mentioned fairy tale mentions the names of the people, this fairy tale does not mention the names of the real people. Such uncertainty of time and subject is one of the main characteristics of fairy tales. Even though the boy is 60 years old, he carries his father over the mountain to the bank of the deep river, sits down to breathe, and his father laughs.

Further, in the development of the fairy tale, a kind of evolution begins. Thirty years ago, the elder brought his father directly to the stone left him crying. Now, thirty years later, the father calmly tells his son that the same incident may happen to him. And the conclusion of this fairy tale, which corresponds to the myth of the Kazakh worldview, «whatever you do to your father, the same will come to you», the meaning of the proverb «Seek the advice of the sixty-year-old» is revealed.

In the fairy tale, the idea of asking an elder for advice arose from the needs of the struggle for survival. The marching army runs out of water and gets thirsty. Ultimately the Khan is forced to say: «I will give out a thousand pieces of gold to the one who finds water». When the boy listens to the advice of the old man and releases the ex, it feels the water and digs the ground, as it digs, water springs up. The old man also tells how to get two diamonds that glitter at the bottom of the sea. A diamond cannot be seen from the bottom of the sea. He also discovers with his sharp mind that the shadow of a stone standing in a bird's nest in a tree growing by the water. It is crucial to recognize the importance of the mentor role of the old man in the fairy tale and learn from it.

Even if we change the unknown time factor in the fairy tale and change it to the character of today, we could recognize that such a problem exists. It is as if the mind of a child who is sending his parents to a state-run nursing home does not have enough information in such fairy tale, as if he did not listen to the fairy tale. Fairy tales should become the main teacher of human beings today. Because

it contains the essence of historical, cultural and social experience. Fairy tales contain folk wisdom about the environment, the difference and value of human existence and consciousness. In Kazakh fairy tales, there are many basic values that prevail for a Kazakh child.

These values are not only concepts related to tradition and customs, but also the main features defining the national language.

In the fairy tale «Seek the advice of the sixty-year-old» there is an oppositional relationship between the Khan who sows death to the elderly and the wise old age. Intelligence and wisdom cannot stand against the dark power. Only in the actual action in the struggle for existence, its place and necessity become lucid. In other words, the knowledge gained by knowing the world and thereby gaining experience – the linguistic image of the world – is abundant in the elders who have reached sixty, they have seen and been through a lot.

The scientific truth of the fairy tale can be seen in several places: the fact that any cow, horse, or camel can quickly find the nearest place of water is a lesson born from years of experience. Or the possibility that a stone lying under the sea cannot be seen on the surface of the water, only a gem above it reflected in the water. The instructive traces of the recognition of such existence are widely preserved in the Kazakh people, in proverbs, superstitions and taboos. The simple or naïve linguistic image of the world and the scientific linguistic image of the world is their originality, the fact that they are based on the maximum experience, freedom and openness of thought.

The fairy tale «The old man's will to his son» is similar to the fairy tale «Seek the advice of the sixty-year-old». Although it is short, the beginning of the fairy tale, which can be a variant does not start with «Once upon a time» as usual. We believe this also has its own significance. Because spoken will is significant and important, chronotopical characteristic (translation-equivalent of M. Bakhtin's term «chronotope» made by B. Maitanova) is meaningless. Linguistic consciousness and the linguistic image of the world conduct and systemise all processes in the cultural and historical development of human advancement. Language which is recognised as a result of thinking, bases and organises the information gathered through experience in the human mind. Here's why a will - it is always a will. Perhaps, the fairy tale begins like this: «A rich man called his son at the time of death and spoke: My son, after my death, marry a girl every Friday and build a house in every city. If you eat food, eat honey.»

The son tries to fulfil the will of his father, who has passed away, begins to trifle away all his cattle, marries a new girl every week, builds a house in every and eats honey. After a while, he runs out of all his cattle and money. Sitting not knowing what to do another old man comes up to him to greet him, asks about his well-being, and handle the problem of the will. The old man who has been

through a lot interpreted the rich man's will as follows: «Marrying a girl every Friday – it means to respect your wife, don't lose your dignity, thereafter you will live in peace for the rest of your life.» «If you build a city – it means you should have friends in every city so you can stay there», «if you work hard, when you eat food, it will be sweeter than honey» and continues his journey.

What is the young man who could not get to learn the roughness of the will, and what is the old man who was able to enquire the simple and clear meaning of the will? The linguistic image of the world is expressed through lexemes and phrases, phraseological units. For instance, in this fairy tale, the son of a rich man blames his dead father and says: «My grandfather was rich, I became poor because wishing to fulfil my grandfather's last will before the death.» Let's pay attention to the lexemes used in this sentence.

My grandfather was rich – it is a simple sentence in the past tense. The main predicate is «was rich». The second sentence is in the transitive past tense meaning «wishing to fulfil my grandfather's last will before the death». Blaming the dead grandfather prevails in this part. I became poor – a sentence in the immediate past tense (grammatical form in Kazakh language) forms an opposition to the first simple sentence. My grandfather was rich – I became poor. And he looks for the reason for his poverty not in himself, but in the will – “to fulfil the will grandfather's last will before the death”.

The old man looks for the meaning of the word not from its external form, but from its inner content, deep meaning. It is well hinted in the fairy tale that you need to have breadth scope to recognize the importance of the rich man's will. If you respect your spouse as if you have just met, you need to understand and recognize the soul of a human being in order to know that your value will increase. The steppe wisdom, acknowledged over the centuries, has developed its own phenomenal model of looking at the world from a unique perspective. It has its own character, knowledge and religion. It is explicit that the national image of the world is formed through the linguistic image of the world expressed in such fairy tales.

Then the old man's will and his decision – appreciate good ones beside you and be aware of its value. More friends you have in every city, more places you can go. That is, the common meaning of the two fairy tales is knowledge and skill as deep as a river in the heart of an old man who has been through a lot. To value a treasured old man. The old man's treasure is what he has seen and gained from a lot of experience.

G. D. Gachev, who studied the national mindset, introduced the concept of «national wholeness» in his work «National images of the world». Here the author makes a connection that the unity and integrity of the nation depends on

the national character of the people. He believes the unity of the people is linked with the uniqueness of their thinking and consciousness [8, p. 18].

A. B. Salkhynbay introduced the term «national integrity» in his research work «Cognitive image of the world: national codes in the Kazakh language» and explained it as follows:

«On the basis of national integrity, the mane of the state is given, people grow up knowing what nationality they belong to. The main parameters of national integrity's assessment could be systematized as follows:

- 1) biological or ancestral integrity;
- 2) linguistic integrity;
- 3) integrity of tradition;
- 4) socio-cultural cognitive integrity;
- 5) political-legal integrity» [9, p. 21].

A sign of national integrity can be seen through the linguistic image of the world found in fairy tales. As national integrity consists of national character, national language and thinking reflected in fairy tales.

In the Kazakh worldview, there is a saying (direct translation from Kazakh): «intelligence is in youth, preciousness is in stone». Evidence of the correctness of this proverb can be clearly seen in many Kazakh folk tales.

Famous philosopher M.Heidegger proposed the definition of the image of the world in his research. There, the philosopher analyses that the word «image» is, first of all, a picture of a certain thing or phenomenon in human cognition, and when he mentions the image of the world, he makes it distinct that we understand its concept in human cognition in the form of a picture [10, p. 20]. ***A whole and a half friend***

Khan gives a treasure to his son. Tells him to make friends. The son says he has made hundreds of friends. Being the khan for forty years I have only a whole and a half friend. How is it so you made hundred friends at one journey of yours? – the father asks.

Then he tells the history of a whole and a half friend.

His whole friend was rich, and the half friend was poor. The khan attempts to test these two friends. Pretending to be ill, he tells his whole friend: Sacrifice your life for me, then I will survive. He says: Take my cattle, not my life, I have many children left behind. Then the khan calls for his poor friend. He tells him the same thing.

– I will sacrifice, – he says.

– Why? – asks the khan.

– If my life is good enough to save the people's khan, I do not need more than that, – answers the poor.

After that the khan starts to call the poor one a whole, and the rich one a half friend.

The concept of friendship, which is glorified in a short text, informs about the linguistic image of the world, and shows one of the characteristics of our national language. Being a friend is not a noble gift that everyone can handle. Any person with money, authority, and a boss with position may have many friends. But is this the friendship of a man or the friendship of a man and money, man and job, man and reputation? It is complicated to distinguish. In order to find out, one will need intelligence, and sharp-witted test.

Let's take a closer look at the repetition of the word «friend» in the text: Tells him to make friends. The son says he has made hundreds of friends. Being the khan for forty years I have only a whole and a half friend. How is it so you made hundred friends at one journey of yours? Then he tells the history of a whole and a half friend. His whole friend was rich, and the half one was poor. The khan attempts to test these two friends. Pretending to be ill, he tells his whole friend: Sacrifice your life for me, then I will survive. Then the khan calls for his poor friend. After that the khan starts to call the poor friend a whole, and the rich one a half friend.

After that the khan starts to call the poor friend a whole, and the rich one a half friend.

The fairy tale has 16 sentences in total, and the word «friend» is repeated 11 times in 10 sentences. The cognitive concept friendship is represented by the linguistic unit «friend». The way to choose a friend illustrated through a fairy tale. Two types of friends are offered: a whole friend, a half friend. Such phrases are not used in modern Kazakh literary language.

Surveys were conducted using electronic resources connected to the word «friend».

Survey questions:

Do you read fairy tales?

Do you read the fairy tale to your child or sibling?

Are you interested in the fairy-tale friendship model?

Do you like the example of friendship in a fairy tale?

Do you believe in friendship in life?

According to the results of the survey:

It shows, those who read and watch fairy-tales on TV make up 91 %, and the rest 9 % of the participants do not read them. The number of people who read fairy tales to their children and siblings make up 86 %, and 14 % have not read them respectively. The reason was not mentioned. Those who pay attention to the friendship model in fairy tale make up 91 %, the rest 9 % does not pay attention.

Percentage of people who like the friendship model in the fairy tale: 95 % answered «yes, I do like», 5 % answered «No, I do not like».

The answer on the question «Do you believe in friendship in life?» was: 45,5 % answered «Yes, I do», 54.5 % answered «No, I do not».

According to the survey method, the number of those who believe in friendship was relatively small. The majority of them were discovered to watch fairy tales on TV.

We considered the effectiveness of this research method to be:

– high efficiency affirmation acquisition;

– the possibility of organising mass polls;

– relatively low labour intensity of procedures for preparing and conducting research, processing their results;

– lack of influence of interviewer's personality and behaviour and respondent's work;

– lack of expression of subjective inclination relationship between the interview and the respondent.

That is, since the interview was conducted online, the lack of personal contact does not allow changing the order and working the questions depending on the answers or behaviour of respondents.

A fairytale is a good technological method of forming the cognitive interest little children, so it can not only create positive emotions in a child, but also serve to develop the personal point of view as an individual. It is crucial that the child has an interest in fairy tales not only by watching them on TV, but as well as by reading them in books.

As we learned from the survey above, the child's cognitive skills are formed by listening, reading and watching fairy tales.

According to research scientists, there are several types of reflection:

– personal reflection;

– pair reflection;

– group reflection.

Also, regarding the content of the text it is divided into:

– mood reflection;

– emotion-causing reflection;

– action reflection.

The main need in teaching such reflection is to influence the proper upbringing of a child from a psychological point of view, especially to train them to be confident, to find good friends, to be able to recognize a good friend correctly.

Action reflection is also formed through the fairy tale. Thus, individual characteristics are shaped and matured. There are many lessons of fairy tales in distinguishing the most necessary and significant things for human beings in life.

Conclusion

It is evident that every single nation perceives the image of the in its own way. For this reason, the language of Kazakh fairy tales distinctly reflects the national worldview of the globe. Folk tales are linguistic markers of the world that represent historical knowledge and depict our people's views about place and time, as well as the good, evil, and positive and negative aspects of human nature. These notions are demonstrated via the actions, deeds and words of real character. Kazakh proverbs and sayings, words of wisdom develop conceptual ideas found in fairy tales, making them recognizable to the populace.

Examining the methodological arrangement and purpose electrical units in the fairy tale – which are made possible by the cognitive-discursive stance in the Kazakh languages – is crucial. Reflective qualities are readily apparent in the way the language portrays the world, particularly in fairy tales with intricate narratives. It demonstrates how crucial a role the linguistic image of the various realms contained in fairy tales has in the linguistic image of the world. Since it expresses the people's national identity and culture. Every fairy tale illustrates ideas that have cultural significance in a certain country. The examined fairy tales demonstrate how this kind of discourse establishes a broad backdrop, draws from the concepts of the most important national knowledge, and defined the fairy tale in terms of particular universe that is shared by the student or the person interpreting it.

Mythical quality is one of the characteristics of Kazakh fairytales the nature of the straightforward linguistic representation of the world. Linguistic myth is characterized by a number of signs: simplification, stereotyping, absolutization of other features («selectivity of the myth»).

References

- 1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016. – p. 241.
- 2 **Knoepfelmacher, U. C.** Introduction : Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15–36. doi:10.1353/mat.2013.0010.
- 3 **Акименко, Н. А.** Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание уч.мст. канд, филол. Наук [Текст]. Волгоград. 2015. – 193 с.
- 4 **Мәмет, С.** «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы : Балауса. 262 б.
- 5 **Соколов, Б., Соколов, Ю.** Сказки и песни Белозерского края. [Текст] СПб. : Тропа Троянова, 2018. – 1504 с.
- 6 **Нұрмағамбетова, Ә.** Бес жүз бес сөз [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 2014. – 556 б.

7 **Тичер, С., Мейер, М., Водак, Р., Веттер, Е.** Методы анализа текста и дискурса. – Харьков, 2009. – С. 356.

8 **Сыздықова, Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : Арыс, 2014. – 148 б.

9 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері [Мәтін] – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014 ж. – 256 б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том [Мәтін]. – Алматы, 2015. – 456 б.

References

- 1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. New York. 2016. – p. 241.
- 2 **Knoepfelmacher, U. C.** Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text]. *Marvels & Tales* 17(1), 15–36. <https://doi.org/10.1353/mat.2013.0010>.
- 3 **Akimenko, N. A.** Lingvokul'turnye harakteristiki angloyazychnogo skazochного diskursa [Linguistic and cultural characteristics of the English-language fairy-tale discourse : a dissertation for academic places. cand., philol. Sciences] [Text]. Volgograd. 2015. – 193 с.
- 4 **Mamet, S.** Kazakh yertegileri (kial-gazhayyp zhane turmys-salt yertegileri [«Kazakh fairy tales (fairy tales of fantasy and life)] [Text]. – Almaty : Balausa. 262 P.
- 5 **Sokolov, B., Sokolov, Y.** Skazki i pesni Belozerskogo kraya. [Stories and songs of the Belozersk Kraja] [Text] SPB. : Tropa Troyanova, 2018. – 1504 P.
- 6 **Nurmagambetova, A.** Bes zhuz bes soz [Five Hundred and five words] [text]. – Almaty : Rauan, 2014. – 556 p.
- 7 **Ticher, S., Meyer, M., Vodak, R., Vetter, E.** Metody analiza texta I diskursa [Methods of analysis of the text and discourse]. – Kharkov, 2009. – P. 356.
- 8 **Syzdykova, R.** Sozder soyleidi [Words speak] [Text]. – Almaty : Arys, 2014. – 148 p.
- 9 **Kaidar, A.** Gylymdagi gumyr Kazak tili etymologiyasyn gylym-theory of negizderi [Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language of life in science] [Text] – Almaty : Sardar publishing house, 2014. – 256 p.
- 10 Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Kazak tilinin tusindirme sozdigi Volume 8 [Text]. – Almaty, 2015. – 456 p.

Received 07.12.24.

Received in revised form 10.12.24.

Accepted for publication 17.02.25.

*Т. Б. Нұрбеков¹, А. Б. Салқынбай²^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

07.12.24 ж. баспаға түсті.

10.12.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ МЕН ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Мақалада қазақ ертегілеріндегі ғылыми таным сараланып, сол арқылы әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық тағылым мен оның ерекшелігі зерттеледі. Қазақ ертегісінің өзіндік мазмұн бүтіндігі, оқиға желісінің ұлттық дүниетанымға негізделуі мен ізгілік белгілерінің нақтылығы мен айқындығы зерделенеді. Жақсылық пен ізгілікке сенуден туған, өмірдегі жеңіс тек жақсылық жақта болса екен деген қиялдан туған жасайдайлар жиі кездеседі. Кей ертегілерде халықтың күнделікті ырым-тыйымдарына айналған тіршілік иелері мен тылсым күш иелері саналатын бейнелер де жиі кездеседі (шайтан, бақсылар, өлілер, зұлым рухтар, аруақтар, қасқырлар және т.б.), немесе гажайып әрекеттер (өлгендердің көрінісі, жануарлармен әңгімелесу, әулиелермен, рухтармен кездесулер және т.б., гажайып түсінік, ерлік істер) де ұшырасады.

Қазақ ертегінің құрылымының ерекшелігі мен әлемнің тілдік бейнесі ретіндегі өзіндік ерекшелігі, менталдық сипаты айқындалады. Ертегінің бұл негізгі ерекшелігі тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде де аз зерттелген және жеткіліксіз сипатталған. Ертегі күрделі құрылымға ие, оның прозалық түрі жиі кездеседі. Дүние болмысын терең зерделейтін, әлемнің тілдік болмысын тануда ғылыми танымға негізделген шыныыл ертегілердің құрылымының өзіндік ерекшелігі болатыны нақты деректер арқылы талданады.

Кілтіті сөздер: әдебиет, ертегі, ұлттық сипат, мәдениет, фольклор, оппозиция, ұғым.

*Т. Б. Нұрбеков¹, А. Б. Салқынбай²^{1,2}Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 07.12.24.

Поступило с исправлениями 10.12.24.

Принято в печать 17.02.25.

НАУЧНОЕ ПОЗНАНИЕ И ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА В КАЗАХСКИХ СКАЗКАХ

В статье анализируется научное познание в казахских сказках, тем самым исследуются национальное познание и его специфика в языковой картине мира. Изучаются своеобразие содержания казахской сказки, основанность сюжетной линии на национальном мировоззрении, конкретность и ясность черт добродетели. Часто встречаются люди, рожденные верой в добро, воображением, что победа в жизни – это только добро. В некоторых сказках также часто встречаются образы существ и мистических сил, которые стали повседневными ритуалами народа (Сатана, ведьмы, мертвецы, злые духи, призраки, волки и т. д.), или чудесные действия (видения мертвых, беседы с животными, встречи со святыми, духами и т.д., чудо понятия, героические поступки). Определяется специфика структуры казахской сказки и ее своеобразие как языковой картины мира, ментальный характер.

Эта основная особенность сказки мало изучена и недостаточно описана в языкознании, в том числе казахском. Сказка имеет сложную структуру, часто встречается ее прозаическая форма. Анализируется с помощью конкретных данных, в познании языковой действительности мира происходит своеобразие структуры правдивых сказок, основанных на научном познании.

Ключевые слова: литература, сказка, национальная особенность, культура, фольклор, оппозиция, понятие.

<https://doi.org/10.48081/BYXU8910>

*Б. В. Нургожина

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

*e-mail: bahyt_81@inbox.ru

ЛИНГВИСТИКА ФОКУСЫНДАҒЫ БИЗНЕС-КЕЛІСІМШАРТ: ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ НЕГІЗГІ АСПЕКТІЛЕР

Мақалада лингвистикалық әдістерді қолдана отырып, іскери келісімшарттарды талдауға арналған заманауи зерттеулерге шолу болып табылады. Бизнес-келісімшарт іскерлік дискурстың негізгі жанрларының бірі бола отырып, отандық және шетелдік зерттеушілердің назарын аударады. Бұл мақалада негізгі тақырыптар, композициялық-құрылымдық, лексикалық-семантикалық және лингвистикалық-прагматикалық ерекшеліктер, сондай-ақ осы салада жүргізілген зерттеулердің нәтижелері қарастырылады. Терминология, келісімшарттардың құрылымы, тілдің ерекшелігі және іскери құжаттарда қолдану стилі сияқты негізгі аспектілерге ерекше назар аударылады. Осы мәселемен айналысатын шетелдік және отандық ғалымдардың жұмыстары талданады. Негізгі аспектілер мен тұжырымдар ұсынылған, сонымен қатар осы саладағы әрі қарайғы зерттеулердің болашағы анықталған. Сонымен қатар, бұл мақалада лингвистикалық әдебиеттің ең маңызды еңбектерін жүйелеуге және теориялық тұрғыдан түсінуге тырысады. Сонымен, мақаланы жазу үшін бастапқы материалдар – зерттелетін тақырыққа арналған ғалымдардың диссертациялары мен рефераттарының материалдары, ал екінші көздер – әдебиеттерге шолулар мен сыни талдаулар болды. Осы материалдардың барлығын зерттеу зерттелетін мәселе көлеміндегі зерттеулердің қазіргі жағдайы туралы кең түсінік алуға және өз зерттеулерінің бағытын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, бұл тақырып бизнес-

құқық, заңды құжаттар, халықаралық келісімдер мен іскерлік қарым-қатынастар тұрғысынан маңызды болып табылады.

Кілтті сөздер: іскерлік дискурс, бизнес-келісімшарт, коммуникация, лингвопрагматика, талдау, зерттеу, құрылым.

Кіріспе

Қазіргі лингвистикадағы іскерлік дискурс-бұл күрделі коммуникативті құбылыстардың бірі, оның ішінде, бір жағынан, мақсатты психикалық-сөйлеу әрекетін білдіретін барлық сөйлеу актілерінің жиынтығы, Іскерлік қатынастар болып табылатын жалпы сипаттама, ал екінші жағынан, осы сөйлеу актілерін түсіну үшін қажет қоршаған шындық туралы білімнің барлық жиынтығы, әлеуметтік-мәдени деп аталады аспект.

Бүгінгі тіл туралы ғылым бізге іскерлік дискурсты өте күрделі процесс ретінде ұсынады. Оны сурет түрінде елестетіп көрейік:

1 – Сурет

Іскерлік қатынастар және қазіргі заманғы бизнес саласы – бұл қарым-қатынас ережелерімен, өзіндік терминологиясымен сипатталатын Ерекше әлем. Сондықтан қазіргі заманғы лингвистиканы зерттеудің ең өзекті пәні болып табылатын тиісті арнайы дискурс бар. Біз Ф. Баргилла-Чиापпиниден кейін бизнес-дискурсты (немесе іскерлік) «адамдардың жұмысты орындау үшін коммерциялық ұйымдарда сөйлесу немесе жазу арқылы қарым-қатынасына қатысты барлық нәрсе» деп санау қажеттілігін белгілейміз және көреміз. Сонымен қатар, бұл дискурс бір тақырыппен (коммерциялық) біріктірілген мәтіндер жиынтығымен сипатталады.

Кең таралған цифрландыру және жаһандану дәуірінде, қоғамның барлық салаларында экономиканың интеграциясының күшеюі жағдайында қазіргі

лингвистикалық ғылым іскерлік дискурстың негізгі жанры ретінде іскери хат-хабарлардың мәтіндерін тиімді қолданудың және одан әрі зерттеудің маңызды мәселелерін анықтайды.

Зерттеудің мақсаты: зерттелетін мәселе көлеміндегі зерттеулердің қазіргі жай-күйі туралы кең түсінік алу және өзінің зерттеу бағытын анықтау, зерттелген анықтамалық әдебиеттер негізінде «келісімшарт» терминінің анықтамасын тұжырымдау және тән ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу нысаны: іскерлік дискурс шеңберіндегі негізгі және маңызды жанрдың бірі ретінде іскерлік келісімшартты зерттеудегі әртүрлі лингвистикалық аспектілер.

Зерттеу пәні: бастапқы (зерттелетін тақырыпқа арналған ғалымдардың диссертациялары мен рефераттарының материалдары) және қайталама дереккөздерді (қазіргі заманғы іскерлік дискурстың ең сұранысқа ие жанрларының бірі ретінде бизнес-келісімшарттарды лингвистикалық зерттеумен айналысатын отандық және шетелдік лингвистердің еңбектері) зерттеу. Аталған материалдарды қарастыру және талдау, бұл отандық тіл білімінің осы саласында зерттелетін мәселенің жай-күйі туралы неғұрлым толық түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Мәселенің өзектілігі: Іскерлік дискурстың танымал жанрларының бірі болып табылатын іскерлік келісімшарттарды зерттеу қазіргі Лингвистикада өзекті және аз зерттелген сала болып қала береді. Қазіргі уақытта бизнес-келісімшарттардың лингвистикалық талдауы көбінесе фрагменттілікпен немесе іскерлік дискурстың басқа жанрларымен үйлесімділікпен сипатталады. Композициялық құрылымды, оның семантикалық байлығымен лексиканы, келісімшарт тілінің прагматикалық ерекшеліктерін қамтитын негізгі аспектілер бүгінгі күні тіл білімінде белгілі бір саланы құрайды. Осы тұрғыдан алғанда, әлемдік лингвистикалық аренадағы іскерлік келісімшарт қазіргі тіл ғалымдары арасында зерттеу қызығушылығын тудырады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу материалы зерттеу тақырыбына арналған ғалымдардың диссертациялары мен рефераттарының материалдары, сондай-ақ отандық және шетелдік лингвистердің еңбектері болды, онда заманауи лингвистика шеңберіндегі әртүрлі көзқарастар мен аспектілер бойынша бизнес-келісімшарттар қарастырылып, зерттелді. Сондай-ақ, қарастырылып отырған тұжырымдамаларды тереңірек зерттеу үшін түсіндірме сөздіктерге, анықтамалық сипаттағы онлайн-ресурстарға және мамандандырылған лексикографиялық басылымдарға талдау жүргізілді.

Зерттеу әдістері зерттелетін мәселе бойынша лингвистикалық әдебиеттерді жүйелеу, жіктеу және теориялық тұрғыдан түсіну болды. Бұл әдістердің негізі осы мәселені қарау кезеңінде бастапқы және бірінші кезектегі

болып табылады, ғалымдардың жұмысын, мақалаларын, монографияларын, диссертацияларын зерттеу болды, олар функционалды-семантикалық және лингвистикалық-прагматикалық және бизнес-келісімшарттардың басқа аспектілеріне қатысты, әрі қарайғы ғылыми зерттеулердің тақырыбына айналуы мүмкін негізгі ойлар мен мәселелерді бөліп көрсету. Жүйелеу нәтижесінде бизнес-келісімшарттардың жалпы тенденциялары мен лингвистикалық ерекшеліктері анықталды.

Нәтижелер және талқылау

Бизнес-келісімшарт терминінің мағынасын анықтай отырып, «келісімшарт» ұғымын түсіндіруге назар аударайық. Анықтамалық дереккөздерді талдағаннан кейін біз мыналарды анықтадық:

– қазақстандық заң сайтының мәліметтері бойынша, бүгінгі күні келісімшарт ретінде нақты субъективті құрамы және жазбаша нысанға қатысты міндетті талабы бар құжат қарастырылады, сондай-ақ Тараптардың бірі міндетті түрде мемлекет болып табылатын жағдайда қолданылады [1];

– «Орыс тілінің сөздігіне» сәйкес С. и. Ожегова (Н. Ю. Шведованың редакциясымен), келісімшарт келісімшартты, келісімді білдіреді [2];

– Орыс тілінің үлкен түсіндірме сөздігі келісімшартты жазбаша келісім немесе оны жасаған тараптардың өзара міндеттемелерімен келісім ретінде қарастырады [3];

– Үлкен заң сөздігі контракт ұғымын азаматтық және еңбек қатынастарында да қолданылатын келісімшарт түсінігімен синоним ретінде көрсетеді [4];

– Даль түсіндірме сөздігінде қарастырылып отырған термин жазбаша шарт, шарт ретінде заңды түрде түсіндіріледі;

– Ушаковтың түсіндірме сөздігі (онлайн сөздік) келесі анықтаманы береді. Келісімшарт-бұл екі тараптың өзара міндеттемелері бар жазбаша келісім-шарты [5];

– қарастырылып отырған терминнің егжей-тегжейлі сипаттамасы үлкен экономикалық сөздікте берілген. Сөздік бапқа сәйкес келісімшарттың бірнеше мағынасы бар: 1) Тараптардың бірі белгілі бір шарттарда екінші Тарап үшін бірдеңе жасауға міндеттенетін ауызша немесе жазбаша келісім; 2) оның қатысушылары үшін құқықтар мен міндеттер айтылған екіжақты немесе көпжақты келісім; 3) сатып алудың белгілі бір шарттарын қамтитын құжат-сату [6].

Осылайша, зерттелген анықтамалық әдебиеттер мен «келісімшарт» ұғымының анықтамалары мен түсіндірмелері негізінде біз құжаттың барлық ұсынылған ерекшеліктерін ескере отырып, қарастырылып отырған анықтаманың өзіндік көзқарасын тұжырымдай аламыз.

Біздің ойымызша, келісімшарт-бұл ресми түрде жасалған құжат, тараптар арасындағы Келісім, оған қатысушылардың міндеттемелері мен құқықтары кіреді, көбінесе шарттар немесе басқа өзара міндеттемелер туралы айтылады.

Іскерлік дискурс жанрларының біріне жататын құжаттың шекараларын белгілей отырып, лингвист ғалымдардың көзқарасында бизнес-келісімшарттың ағымдағы жағдайын, оның негізгі аспектілерін және зерттеулердегі әртүрлі көзқарастарын қарастыру және талдау қажет.

Лингвистикалық бірлік ретінде Бизнес-келісімшарт Қазіргі тіл біліміндегі өте жаңа және қызықты зерттеу нысаны болып табылады. Оны семантика, құрылым, стиль, терминология және т.б. сияқты әртүрлі лингвистикалық тұрғыдан қарастыруға болады.

Әлемнің ғылыми көрінісі аясында Іскерлік дискурсты дамыту мәселелерін шетелдік және отандық лингвист ғалымдар қарастырады. Теориялық әдебиеттер мен арнайы дереккөздерді зерттеу бізге бизнес-келісімшарттың әртүрлі лингвистикалық аспектілерін іскерлік дискурстың негізгі жанры ретінде зерттеу дәрежесін ұсынуға, зерттеу тақырыбының мәнін тереңірек түсінуге және ашуға мүмкіндік берді. Сонымен, біз жұмыстарды қарастырдық Т. А. Ван Дайка [7], Ю. А. Черноусова [8], Т. Н. Астафурова, О. А. Безнаева, С. К. Ережепова [9], Г. Г. Бүркітбаева [10], А. А. Аймолдина [11] және басқалар. Мұның бәрі зерттелетін мәселе аясында теориялық негізді зерттеуге және алуға мүмкіндік береді.

Өзінің ғылыми зерттеулерінде Ю. А. Черноусова бизнес-келісімшарттар негіздемілік және мазмұнды құраммен сипатталады деген гипотезаны негіздейді және дәлелдейді. Рамалық бөлім – бұл Ақпараттық (ақпараттық-фактілік, байланыс орнатуға және сақтауға арналған, келісім-шарттарға хат түрінде тән) тараптардың бастапқы және соңғы деректемелерін, клишелер мен этикет формулаларын қамтиды. Келісімшарттың мазмұндық бөлігі – бұл жалпылау функциясын орындайтын сөйлемдердің, абзацтардың, тараулардың, бөлімдердің дәйекті тізбегі-микро жағдайда мәселенің шешімін береді.

Іскери құжаттардың композициялық құрылымы туралы нақты лингвистикалық көзқарастарға келетін болсақ, В. В. Радченко, мысалы, адресат пен адресат арасындағы іскерлік қарым-қатынастағы кез-келген коммуникативті әрекет вербалды-вербалды емес ерекшеліктермен сипатталады деп санайды. Сонымен, лингвист ғалымның пікірінше, ауызша ерекшеліктер көбінесе «қара» кеңістікпен ұсынылған – Ақпараттық функцияны орындайтын құжат мәтінінің өзі. Сонымен, лингвист ғалымның пікірінше, ауызша ерекшеліктер көбінесе «қара» кеңістікпен ұсынылған – Ақпараттық функцияны орындайтын құжат мәтінінің өзі. Вербалды емес

ерекшеліктер, сәйкесінше, мәтіннің «ақ» кеңістігін білдіреді-бұл біз білетін графикалық құралдар, мысалы, қызыл жолдар, абзацтар арасындағы Бос орындар және т. б. Мәтіннің «ақ» кеңістігінің негізгі функциясы-бұл әсер ету функциясы, ол, ең алдымен, мәтінді қабылдау процесінде кернеудің ерекше разрядында көрінеді, сонымен қатар адресатқа қажет ақпаратты оңай игеруге және таңдауға ықпал етеді [12].

Халықаралық шарттар мен сыртқы сауда келісімшарттарының зерттеушілері өз зерттеулерінде осы құжаттардың коммуникативті-ниетті ерекшеліктері олардың композициялық құрылымын оңтайландырудың үлгісі болып табылатындығын бірнеше рет атап өтті. Сонымен, В. Ю. Дорошенко келісімшарттардың негізгі коммуникативті функциялары, мысалы, белгілі бір коммерциялық операциялар туралы ақпаратты бекіту және хабарлау, заңнамалық-нұсқау функциясы, әлеуметтік тапсырыс функциясы олардың композициялық ерекшеліктерін анықтайды деп санайды. Ол ұсынған болжамға сілтеме жасай отырып, автор композицияның екі негізгі түрін ажыратады: сыртқы, бұл құрылымдық бөліктерге (тараулар, абзацтар) бөліну, яғни формальды аспект, ал ішкі - мазмұн құрылымы, яғни.мазмұнды аспект [13].

Тағы бір зерттеуші И. Д. Суханова мәтіндердің құрамы күрделі және көп қырлы құрылыспен сипатталады және үш жақтың өзара әрекеттесуі мен өзара әсерінің нәтижесі деп санайды: ақпарат (мазмұндық жағы), архитектуралық (формальды жағы), функциялар (прагматикалық қондырғы) [14].

Осы күрделі лингвистикалық құбылысты зерттейтін лингвистердің заманауи жұмыстарына шолу бұл мәселе ғалымдардың назарын әртүрлі аспектілерден аударатынын көрсетеді:

– лингвистикалық ерекшеліктер, прагматикалық және прагмалингвистикалық көріністер тұрғысынан (Дорошенко В. Ю., Астафурова Т. Н.);

– танымдық аспектілері (Безнаева О. А.);

– кәсіби қарым-қатынас мәтіндерін түсіну және түсіндіру стратегиялары [15].

Соңғы жылдары отандық лингвистердің еліміздің нарықтық экономика субъектілерінің сыртқы экономикалық байланыстарының өсуі мен кеңеюіне байланысты қазіргі іскерлік қоғамдағы Кәсіби коммуникация мәселелеріне деген қызығушылығы артып келеді. Қазақстандық зерттеулер іскерлік және экономикалық құжаттарды зерделудің мынадай аспектілеріне арналған:

– лексикалық және стилистикалық ерекшеліктері (Н. И. Ерғазиева, А. Т. Есетова);

– терминдер мен терминдерді қолдану (Б. С. Аширов);

– клише іскерлік және экономикалық құжаттың негізгі құрамдас бөлігі ретінде (Л. С. Дүйсембекова);

Салыстырмалы сипаттағы іскерлік дискурстың ерекшеліктеріне бағытталған зерттеулер ерекше назар аударуға тұрарлық. Мысалы, С. К. Ережепова қаулы сияқты құжаттағы айырмашылықтарды зерттеді. Тіл білімі ғалымдары прагмалингвистикалық салыстыру әдісіне негізделген қазақ және орыс тілдеріндегі сөйлемдердің сипаттамалық ерекшеліктерін талдады.

Бүгінгі таңда іскерлік дискурсты зерделеу бойынша ауқымды жұмыстардың бірі Г. Г. Бүркітбаеваның диссертациялық зерттеуі болып табылады. Ғалым іскерлік дискурсты бизнес саласында қолданылатын кәсіби дискурстың кіші түрі ретінде түсіну керек дейді. Іскерлік дискурстың ерекшелігін айқындайтын маңызды сипаттама талқыланатын іскерлік мәселелер бойынша өзара тиімді келісімдерге қол жеткізуге бағытталған мақсаттар болып табылады.

Жаһандану және халықаралық іскерлік байланыстардың артуы жағдайында қазіргі әлемде іскерлік қарым-қатынас пен коммуникацияның мәдениетаралық аспектілерін зерттеуге қызығушылықтың артуы айқын бола түсуде. Іскерлік келісімшарттың өзін түрік тіліндегі лингвистикалық бірлік ретінде зерттеу, әлемдік ғылыми тенденция сияқты, оның құрылымы мен тілдік ерекшеліктерін жан-жақты және жан-жақты зерттеу болып табылады.

Сонымен, қазіргі тіл білімінде ғылыми зерттеулер саласында түрік филологтарының зерттеу пәні бизнес-келісімшарттардың лингвистикалық және прагматикалық ерекшеліктері болып табылады:

- бизнес-келісімшарттардың тілдік ерекшеліктері және осы лингвистикалық аспектіні тікелей талдау (Prof. Dr. Aylin Ünalđı);
- коммерциялық қызмет саласындағы құжаттардың функционалдық аспектілері және олардың іскерлік қарым-қатынастағы рөлі (Prof. Gülız Uluđ);
- бизнес-келісімшарттардың прагматикалық аспектілерін құқықтық бағыттағы лингвистика тұрғысынан талдау және коммерциялық сипаттағы іскерлік құжаттарды тілдік талдау (Prof. Dr. Sevinç Tüylüođlu).

Жоғарыда аталған жұмыстарда біз зерттеулердегі лингвистикалық бағытты қатаң түрде байқамаймыз, сонымен қатар ғылыми білім шеңберінде үлкен танымалдылыққа ие болатын пәнаралық байланыстардың орнатылуын көреміз.

Бүгінгі ғылыми кеңістік қазіргі тұлғаның мәдениаралық құзыреттілігін қалыптастыру үшін өте маңызды болып табылатын пәнаралық байланыстардың болуымен және барған сайын кеңеюімен сипатталады. Айта кету керек, қазіргі заманғы шетелдік зерттеулерде іскерлік дискурс көбінесе мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан қарастырылады, оның ішінде коммерциялық құжаттардың маңызды рөлі атап өтіледі [16]. Бұл тұрғыда Лингвистика да ерекшелік емес, өйткені бизнес-келісімшарттардың функционалдық-семантикалық және лингвистикалық-прагматикалық

ерекшеліктері тақырыбын тіл білімі, құқықтану, бизнес-коммуникация және басқа да байланысты пәндер саласындағы әртүрлі зерттеушілер зерттейді.

Мысалы, Джон Свейл (Джон Свейл) – ағылшын тілінде арнайы мақсаттарға (ESP) және академиялық жазуға маманданған американдық лингвист, жанрлық теория мен дискурсты талдауға арналған бірқатар жұмыстарды арнады, сонымен қатар іскери келісімшарттардың функционалды-семантикалық аспектілерінің ерекшеліктеріне назар аударды [17, 18].

Австриялық лингвист Франсис хаттар (Francis pisman) аударма және мәдениетаралық коммуникацияға маманданған, іскери келісімшарттардың мәтіндеріне зерттеулер мен талдау жүргізген (прагматикалық және лингвистикалық-прагматикалық аспектілер) [17, 18].

Қорытындылар

«Келісімшарт» терминінің талданған және анықталған сипаттамалық ерекшеліктері қазіргі заманғы іскерлік дискурстың негізгі жанрларының біріне жататындығын ескере отырып, қарастырылып отырған анықтамаға өз көзқарасымызды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Біз зерттеген ғылыми әдебиеттер әлемдік лингвистикалық ғылыми аренада да, отандық аренада да осы бағыттың жай-күйі мен зерттелу дәрежесі туралы толық, жан-жақты түсінік қалыптастыруға ықпал етті. Нәтижесінде біз қазақстандық бизнес-дискурс көлеміндегі бизнес-хат-хабарлардың мәтіндерін зерделеу, атап айтқанда: бизнес-келісімшарттардың функционалдық-семантикалық және лингвистикалық-прагматикалық ерекшеліктерін зерттеу сияқты мәселені зерттеу қажеттілігін анықтадық және негіздедік. Біз бұл бағытты зерттеудің негізгі әдісі ретінде салыстырмалы әдісті қолдана отырып, қазіргі қазақ және орыс тілдерінің материалында қарастырып, зерттейтін боламыз.

Осылайша, шетелдік және отандық ғалымдардың іскерлік дискурстың лингвистикалық бірлігі ретінде бизнес-келісімшартты жан-жақты зерделеуі бізге бүгінгі таңда бизнес-хат-хабарлардың мәтіндерін зерттеу мәселелерін лингвистикалық ғылымда зерттеу мен ерекше маңызға ие болу бағытында айқын бетбұрыс бар деген қорытындыға негіз береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Юридический онлайн сервис для бизнеса – <https://dogovor24.kz/questions/v-chem-razlichie-mezhdu-dogovorom-i-kontraktom-4307.html>

2 Ожегов, С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой, 20-е издание. – М., 1988. – с. 236.

3 Большой толковой словарь русского языка - [https://gramota.ru/poisk?query=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82&mode=slovari&dicts\[\]=42#](https://gramota.ru/poisk?query=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82&mode=slovari&dicts[]=42#):

4 Большой юридический словарь – <https://juridical.slovaronline.com/2900-KONTRAKT>

5 Толковый словарь Ушакова – <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=24879>

6 **Борисов, А. Б.** Большой экономический словарь. – М. : 2003. – 895 с.

7 **Van Dijk, T. A.** Discourse, Context and Cognition // Discourse Studies. 2006. 8 (1). – P. 159–177.

8 **Черноусова, Ю. А.** Язык бизнес-контрактов: композиционно-структурные, лексико-семантические и лингво-прагматические особенности : на материале современного английского языка : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.04 / Черноусова Юлиана Анатольевна; [Место защиты: Пятигор. гос. лингвист. ун-т]. – Пятигорск, 2012. – 185 с. : ил. РГБ ОД, 61 12-10/1011.

9 **Ережепова, С. К.** Официально-деловой стиль в казахском и русском языках: прагмалингвистический аспект: ... дис... канд. филол. наук. – Алматы, 2002. – 166 с.

10 **Буркитбаева, Г. Г.** Деловой дискурс : онтология и жанры. – Алматы : Ғылым, 2005. – 210 с.

11 **Аймолдина, А. А.** Социокогнитивные и коммуникативно-прагматические особенности бизнес-корреспонденции (на материале казахского, русского и английского языков): дис... канд. филол. наук. – Астана, 2014. – 214 с.

12 **Радченко, В. В.** Архитектоника делового письма: сопоставительный анализ английской, немецкой и русской деловой корреспонденции [Текст]: дис.... канд. филол. наук / В. В. Радченко. – Пятигорск, 2005. – 206 с.

13 **Дорошенко, В. Ю.** Коммуникативная обусловленность функционально-стилистических особенностей делового английского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / В. Ю. Дорошенко; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб., 1995. – 205 с.

14 **Суханова, И. Д.** Композиционно-структурные и лингвистические параметры текстов жанра коммерческой корреспонденции английского языка [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / И. Д. Суханова; МГПУ им. М. Торева. – М., 1984. – 241 с.

15 **Teun, A. van Dijk** Language. Cognition. Communication – New York : Cambridge University Press, 2008. – 267 p.

16 **Drew, P., Heritage, J.** Talk at work: interaction in institutional settings. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 596 p.

17 **Koester, A.** Investigating workplace discourse. – London : Routledge, 2006. – 192 p.

18 **Koester, A.** Workplace discourse. – New York : Continuum International Publishing Group, 2010. – 204 p.

References

1 Yuridicheskij onlajn servis dlya biznesa. [Online legal service for business]. - <https://dogovor24.kz/questions/v-chem-razlichie-mezhdu-dogovorom-i-kontraktom-4307.html>

2 **Ozhegov, S. I.** Slovar` russkogo yazy`ka / pod red. N. Yu. Shvedovoj, 20-e izdanie. [Dictionary of the Russian language] [Text]. – М. : 1988. – 236 p.

3 Bol`shoj tolkovoj slovar` russkogo yazy`ka. [A large explanatory dictionary of the Russian language] – [https://gramota.ru/poisk?query=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82&mode=slovari&dicts\[\]=42#](https://gramota.ru/poisk?query=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82&mode=slovari&dicts[]=42#):

4 Bol`shoj yuridicheskij slovar`. [A large legal dictionary]. – <https://juridical.slovaronline.com/2900-KONTRAKT>

5 Tolkovy`j slovar` Ushakova. Ushakov`s Explanatory Dictionary]. – <https://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=24879>

6 **Borisov, A. B.** Bol`shoj e`konomicheskij slovar` [A large economic dictionary]. – М. : 2003. – 895 p.

7 **Van Dijk, T. A.** Discourse, Context and Cognition // Discourse Studies. 2006. – 8 (1). – P.159–177.

8 **Chernousova, Yu. A.** Yazy`k biznes-kontraktov: kompozicionno-strukturny`e, leksiko-semanticheskie i lingvo-pragmaticheskie osobennosti : na materiale sovremennogo anglijskogo yazy`ka : dissertaciya ... kandidata filologicheskix nauk : 10.02.04 / Chernousova Yuliana Anatol`evna; [Mesto zashhity`: Pyatigor. gos. lingvist. un-t] [The language of business contracts: compositional-structural, lexical-semantic and linguistic-pragmatic features : based on the material of the modern English language] [Text]. – Pyatigorsk, 2012. – 185 p.: il. RGB OD, 61 12-10/1011.

9 **Erezhepova, S. K.** Oficial`no-delovoj stil` v kazaxskom i russskom yazy`kax: pragmalingvisticheskij aspekt: ... dis... kand.fiol.nauk. Official business style in Kazakh and Russian languages : pragmalinguistic aspect] [Text]. – Almaty, 2002. – 166 p.

10 **Burkitbaeva, G. G.** Delovoj diskurs : ontologiya i zhanry`. [Business Discourse : ontology and genres] [Text]. – Almaty, 2005. – 210 p.

11 **Ajmol'dina, A. A.** Sociokognitivny`e i kommunikativno-pragmaticheskie osobennosti biznes-korrespondencii (na materiale kazaxskogo, russkogo i

anglijskogo yazy`kov): dis... kand.filol.nauk. [Sociocognitive and communicative-pragmatic features of business correspondence] [Text]. – Astana, 2014. – 214 p.

12 **Radchenko, V. V.** Arxitektonika delovogo pis`ma : Sopostavitel`ny`j analiz anglijskoj, nemeckoj i russkoj delovoj korrespondencii: dis.... kand. filol. nauk / V.V. Radchenko. [Architectonics of business writing: Comparative analysis of English, German and Russian business correspondence] [Text]. – Pyatigorsk, 2005. – 206 p.

13 **Doroshenko, V. Yu.** Kommunikativnaya obuslovlennost` funkcional`no-stilicheskix osobennostej delovogo anglijskogo yazy`ka: dis. ... kand. filol. nauk / V. Yu. Doroshenko; Ros. gos. ped. un-t im. A.I. Gercena. [Communicative conditionality of functional and stylistic features of the business English language] [Text]. – SPb., 1995. – 205 p.

14 **Suxanova, I. D.** Kompozicionno-strukturny`e i lingvisticheskie parametry` tekstov zhanra kommercheskoj korrespondencii anglijskogo yazy`ka: dis. ... kand. filol. nauk / I. D. Suxanova; MGPU im. M. Toreza. [Compositional, structural and linguistic parameters of the texts of the genre of commercial correspondence of the English language] [Text]. – M., 1984. – 241 p.

15 **Teun, A. van Dijk** Language. Cognition. Communication – New York : Cambridge University Press, 2008. – 267 p.

16 **Drew, P., Heritage, J.** Talk at work : interaction in institutional settings. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 596 p.

17 **Koester, A.** Investigating workplace discourse. – London : Routledge, 2006. – 192 p.

18 **Koester, A.** Workplace discourse. – New York : Continuum International Publishing Group, 2010. – 204 p.

17.09.24 ж. баспаға түсті.

27.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Б. В. Нургожина*

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 17.09.24.

Поступило с исправлениями 27.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

БИЗНЕС-КОНТРАКТ В ФОКУСЕ ЛИНГВИСТИКИ: КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ В ТРУДАХ ЗАРУБЕЖНЫХ И ОТЕЧЕСТВЕННЫХ УЧЕНЫХ

Настоящая статья представляет собой обзор современных исследований, посвященных анализу бизнес-контрактов с использованием лингвистических методов. Бизнес-контракт, являясь одним из ключевых жанров делового дискурса, безусловно привлекает внимание отечественных и зарубежных исследователей. В данной статье рассматриваются основные темы, композиционно-структурные, лексико-семантические и лингво-прагматические особенности, а также результаты исследований, проведенных в данной области. Особое внимание уделяется ключевым аспектам, таким как терминология, структура контрактов, специфика языка и стиля использования в бизнес-документах. Анализируются работы как зарубежных, так и отечественных ученых, занимающихся данной проблематикой. Представлены основные аспекты и выводы, а также выявляются перспективы для дальнейших исследований в данной области. Кроме того, в данной статье сделана попытка систематизировать и теоретически осмыслить наиболее ключевые труды лингвистической литературы. Так, материалом для написания статьи послужили первичные – материалы диссертаций и авторефератов ученых, посвященных исследуемой теме, и вторичные источники – обзоры литературы и критические анализы. Изучение всех этих материалов позволило получить обширное представление о текущем состоянии исследований в объеме изучаемого вопроса и определить направление для собственного исследования.

Ключевые слова: деловой дискурс, бизнес-контракт, коммуникация, лингво-прагматика, анализ, исследование, структура.

*B. V. Nurgozhina

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 17.09.24.

Received in revised form 27.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

**BUSINESS CONTRACT IN THE FOCUS OF LINGUISTICS:
KEY ASPECTS IN THE WORKS OF FOREIGN
AND DOMESTIC SCIENTISTS**

This article is a review of modern research on the analysis of business contracts using linguistic methods. A business contract, being one of the key genres of business discourse, certainly attracts the attention of domestic and foreign researchers. This article discusses the main topics, compositional-structural, lexical-semantic and linguistic-pragmatic features, as well as the results of research conducted in this area. Particular attention is paid to key aspects such as terminology, contract structure, specific language and style of use in business documents. The works of both foreign and domestic scientists dealing with this issue are analyzed. The main aspects and conclusions are presented, and prospects for further research in this area are identified. In addition, this article makes an attempt to systematize and theoretically comprehend the most key works of linguistic literature. Thus, the material for writing the article was primary – materials from dissertations and abstracts of scientists devoted to the topic under study, and secondary sources – literature reviews and critical analyzes. The study of all these materials allowed us to gain a broad understanding of the current state of research in the scope of the issue being studied and to determine the direction for our own research.

Keywords: business discourse, business contract, communication, linguo-pragmatics, analysis, research, structure

FTAMP 17.07.31.

<https://doi.org/10.48081/SUCA7190>

*Н. А. Нуркина

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>
*e-mail: nurkina.nazgul@mail.ru**МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ
«ГҮЛШАТ-ШЕРИЗАТ» ДАСТАНЫ**

Бұл мақала Мәшүр Жүсіп Көпейұлының шығыс қиссаларының сарынында жазылған «Гүлшат–Шеризат» дастаны жөніндегі зерттеу болып табылады. Қазақ әдебиетінің тарихында ерекше орны бар философ, агартушы, фольклортанушы, ақын, ойшыл, этнограф, тарихшы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі тұлғасы Мәшүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылығын, оның ішінде дастандарын жан-жақты зерттеу – бүгінгі күнгі өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Мәшүр Жүсіп Көпейұлының әдеби мұрасын зерттеп, осы тақырыпта қалам тартқан ғалымдар аз емес. Ақын шығармалары бойынша көптеген диссертациялар қорғалып, ғылыми еңбектер де жарияланды.

М. Ж. Көпейұлының поэтикалық мұраларының едәуір бөлігін дастандар құрайды, ол бірнеше ірі дастандар жазған ақын. Дастандары әр түрлі тақырыпта жазылған, олардың біреуінде жеке адамдардың өмірі сипатталса, енді бірінде қоғам өмірі сипатталады, бірі діни тақырыпта жазылса, енді бірі шығыстық сюжеттерден алынып, шығыстық сарында жазылған. «Гүлшат-Шеризат» дастаны Мәшүр Жүсіп Көпейұлының ақындық шеберлігінің айқын көрінісі болған айшықты шығармасы. Дастан адамилық, әділдік, адал ниет тақырыбында жазылған, дастанда әділдіктің жеңіске жетуі, әділдік, гашиқтық сөз болады.

Мақаланың мақсаты – Мәшүр Жүсіп Көпейұлының дастандарын қарастыру, оның ішінде «Гүлшат-Шеризат» дастанына көркемдік тұрғыдан талдау жасау, оның басқа дастандармен ұқсастығын және айырмашылығын ашып көрсету.

Кілтті сөздер: Мәшүр Жүсіп дастандары, идея, тақырып, сюжет, зерттелу тарихы, көркемдік ерекшелік.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің тарихында философ, ағартушы, фольклортанушы, ақын, ойшыл, этнограф, тарихшы, қазақ мәдениеті мен әдебиетінің белгілі тұлғасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының орны бөлек. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – өз заманында танымал болған ақындардың бірі. Қазіргі уақытта Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармашылық мұрасы Қазақстанның әдебиеті мен қоғамында лайықты орын алады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – қазақ әдебиеті тарихындағы ұлы ақындардың бірі. Ақынның шығармашылық мұрасы – барлық түркі тілдес халықтардың әдебиеті үшін рухани байлық. Оның шығармалары халықты жақсылыққа, шындыққа, әділдік пен парасаттылыққа шақырады, сондай-ақ ұлттық сананы оятуға бағытталған. Ақын өз шығармашылығында шындықты объективті бейнелеу, дәстүрлерді жалғастыру және одан әрі дамыту және сол кездегі қоғамда орын алған басқа да өзекті мәселелерді жарыққа шығаруға ерекше мән береді. Ақынның бір ғасырдан астам уақыт бұрын айтқан әрбір сөзі бүгінде қанатты сөз сияқты.

Ұлы ақын қазақ халқының ұлттық мақтанышы болды. Өлендерінен қазақ өмірінің шындығы, қазақ даласының табиғаты, қазақ халқының арман-тілегі, ұлттың болмысы мен бітімі, дүниетанымы көрінеді. Сол аумалы-төкпелі заманда қоғамның алдағы бағытын анықтау, елдің елдігін, бірлігі мен тұтастығын, ұлттық рухының тазалығын сақтау қажет болды. Тек сол заманда ақынның осындай мол рухани мұрасының маңызын көрсетуге мүмкіндік болмады.

Мәшһүр Жүсіп айналасындағы өзге адамдарға құрметпен қарайтын адал, ар-ожданшыл, діндар адамдарды жоғары бағалады. Ақын үшін ең маңызды ұғымдар ар-ождан, адамшылық болды, ол ағартушылық идеяларын қорғады. Ол білім, өнер адамның жанын тазартады және оған жоғары мақсаттарға жетуге көмектеседі деп сендірді. Ол өзінің бұл ойын дінмен байланыстырды. Оның пікірінше, Құдайды тану адамшылыққа, әділеттілікке әкеледі. Сондықтан оның дүниетанымында Құдайға деген сенім ерекше орын алады. Оның философиялық еңбектерінде адам мен қоғамның өміріне, сол кездегі өзекті мәселелерге қатысты анықтамалар берілген.

Материалдар мен әдістері

Қазақ әдебиеті тарихында ұлы ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының алар орны ерекше. Осы мақаланы жазу барысында бірқатар танымал ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып, теориялық материал жинақтау, осы ғалымдардың зерттеу жұмыстарын саралау, талдау, сараптау мен пікірлерін қорыту әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әдеби мұрасын зерттеп, осы тақырыпта қалам тартқан ғалымдар аз емес. Ақын шығармалары бойынша көптеген

диссертациялар қорғалып, ғылыми еңбектер де жарияланды. Ақын шығармашылығы Б. Кенжебаев, С. Дәуітов, М. Бөжеев, С. Негимов, У. Қалижан, Қ. Жүсіп, С. Сүтжанов, Н. Жүсіпов, Е. Жүсіпов, Г. Жүсіпова, т.б. секілді үлкен ғалымдардың назарына ілігіп, ғылыми зерттеу нысанына айналды. Ғалымдардың біршама зерттеу еңбектері жарық көрді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармалары, артында қалған мол мұрасы әлі де зерттеліп келеді.

М. Ж. Көпейұлының поэтикалық мұраларының едәуір бөлігін дастандар құрайды, ол бірнеше ірі дастандар жазған ақын. Бірақ олар кезінде жарияланбай қолжазба күйінде тараған. Дастандары әр түрлі тақырыпта жазылған, олардың біреуінде жеке адамдардың өмірі сипатталса, енді бірінде қоғам өмірі сипатталады, бірі діни тақырыпта жазылса, енді бірі шығыстық сюжеттерден алынып, шығыстық сарында жазылған. Дегенмен көпшілігі діни тақырыптарға арналған. Осыған байланысты ақынның дастандары шығыс классиктерінің шығармаларына ұқсас. Діни дастандарда автор көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан халық ертегілерінің дәстүрін көркем әдебиет деңгейіне көтерді. Ол әдебиетте бұрын болған бейнелерді бейнелеуде сапалы жаңа деңгейге жетті.

Жалпы қазақтың қисса-дастандарының біршамасы шығыстық сарында жазылған болса, тағы бір бөлігі қазақ халқының өз өмірі, ортасы, тұрмысы мен болмысын суреттейтін, күнделікті тіршілігі жайлы жазылған. Танымал ғалым, әдебиеттанушы, әдебиет тарихын зерттеуші, филология ғылымдарының докторы Мұратбек Бөжеев қазақтың дастандарын, оның ішінде М. Ж. Көпейұлының дастандарын зерттеп, осы тақырыпта көптеген ғылыми еңбектер жазған.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің дастандары біршама зерттелген тақырып. Жалпы, оның шығармашылығына арналған көптеген диссертациялардың жазылуы, оқу құралдарының, монография мен оқулықтардың жазылуы бұл саланың зерттеліп, қолға алынып жатқандығының дәлелі.

Мәшһүр Жүсіп шығыс тілдерін жетік меңгерген, сонымен қатар араб, парсы поэзиясын көп қарастырған. Ежелгі шығыс әдебиетімен таныс болған, соның нәтижесінде шығыс қиссаларының сарынында «Гүлшат – Шеризат» дастаны жазылған. Бірақ та ақын дастанда шығыстық сюжетті қайталамай, түпнұсқаны өңдеп, өзінше бір өзгеріс енгізіп, қазақша нұсқасын жасаған. «Гүлшат-Шеризат» дастаны Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ақындық шеберлігінің айқын көрінісі болған айшықты шығармасы. Дастан адамшылық, әділдік, адал ниет тақырыбында жазылған, дастанда әділдіктің жеңіске жетуі, жастардың тағдыры, ғашықтық сөз болады, адамдарға жақсылық жасай білу, кешірімді бола білу насихатталады, сонымен қатар жаманшылық өкілдері өз жазаларын тартады, әділеттілік үстемдік құрады,

ал дүние үшін, байлық үшін өз досының аманатына қиянат жасаған арамзалар әшкереленеді. Автор зұлымдық пен жауыздықты, әділетсіздікті, қатыгездікті сөз ете отырып, жақсылықтың салтанат құруын, адалдықтың жеңіп отыратындығын көрсетеді. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Гүлшат – Шеризат» дастаны шығыстық сюжетпен жазылған шығармаларының іргелісі.

Бұл шығарманың бірнеше ақын жазған бірнеше нұсқасы бар. Бірақ негізінен тақырыбы, сюжеттік желісі, жалпы шығарманың мазмұны, жағымды, жағымсыз кейіпкерлері, көтеріліп отырған мәселе бірдей. Ол – жағымсыз кейіпкердің дүние, мансап үшін зұлымдық жасауы, адамның жанын алуға дейін баруы, уақытша аманат етілген алтын таққа мәңгі отыру үшін түрлі айлаға баруы, зұлымдықтар жасауы, патшаның отбасының талқанын шығарып, айы-күні жетіп отырған ханымның басын алуы, өлі анадан тірі баланың туылуы, оның ер жетіп, өз әкесі үшін кек алуы, ғашықтардың адал сезімдері, арамзалардың жазаларын тартуы, әділеттіліктің салтанат құруы. Дастанда әділдік пен зұлымдық шайқасқа түседі. Басында зұлымдық үстем болғанымен, шығарманың соңында әділдік үстемдік құрады. Мазмұны жағынан, тақырыбы мен сюжеттік желісі жағынан бұл нұсқалардың арасында айтарлықтай өзгешелік жоқ деуге болады. Барлық нұсқаларда да жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, ақ пен қара қатар келе отырып, соңында тек әділдік жеңіске жетіп отырады. Дегенмен де, әр шығарманың өздеріне тән айырмашылықтары да бар. Яғни, шығарманың оқиғалық желісіне, сюжетіне қатысты айырмашылықтары, әр дастанның өзіне тән көркемдігі, ерекше құндылығы бар. Әр шығарма – қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік ерекше орны бар туынды.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларын баспаға дайындауда көп еңбек еткен, дастандарын зерттеген танымал ғалымдардың бірі – М. Бөжеев. Ғалым Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының сол замандағы ақындар секілді шығыс қиссаларымен сарындас шығармалар жазғандығын сөз етеді. Ақынның дастандарының ішінде «Гүлшат–Шеризат» дастанына тоқталып өтеді. Дастан жайлы ғалым мынадай ой түйеді: «Гүлшат–Шеризаттың» тілдік, композициялық, тағы басқа ерекшеліктеріне қарағанда, шығыстық сарынды бұлжытпай сақтауды үнемі ұмытпағандық шамалы. Шығармада Бағдат, Шынмашын аттары аталып, уақиға сол жақта болып жатқан сияқты болғанмен, қалайда автор әлде қандай дерлік түп нұсқаға өзінше өңдеулер кіргізіп, әділдік, ғашықтық жайында өз ойын ұсынбақ болған сияқты. Қиссада жайы баяндалғандардың жаманшылық уәкілдері дегендері, сайып келген де, жазасын тартып, жеңіліске ұшыраса, жақсылық уәкілдері болып көрінгендердің әділ ісі қалай аяқталғаны түсіндіріледі. Дүниеге сатылып, зұлымдық істегендер, кісі қанын жүктеген мансапқорлар әшкереленеді, жазықсыз өлген анасының қасында, иесіз жерде жалғыз қалған Шеризатты

үш жасынан беске келгенше арыстан асырап, адам қауымына қосады. Шеризаттың асқан батыр, мархаматшыл, кешірімшіл болғаны, махаббаты берік, өзіне сай Гүлшаттай жар тапқаны сөз болады. Жендеттер қолынан қаза тапқан ханым елде қандай қасиетті адам ретінде сипатталады, өлгеннен кейін де кеудесінен «бұлақтай аққан сүт» үш жылға дейін таусылмайды.

Өлтіріп, өңшең залым тастап кетті,
Өлі жаннан тірі жан қорек етті.
Еш нәрсе сүттен басқа қорек қылмай,
Талпынып, екі-үш жасқа бала жетті».

Автор «Гүлшат–Шеризат» қиссасын ғибратты ойын ортаға салу үшін жазғанын айтады. Адам басында боларлық әділетті, әділетсіз істердің жайын түсіндірмек, «қаралы ғарыштардың» көңілін ашпақ, атақ іздеп, араны ашылған жандарды әшкеремелемек, махаббатын ақтап, әділдік іздеген жастарды мадақтамақ [1, 18–19-бб.], – деп ғалым дастан жайлы осындай ой түйеді.

Дастан жалпы шығыстық сарында, шығыстық сюжетте жазылғанымен, автордың қолтаңбасынан қазақтың эпостық жырларының, батырлық жырларының белгілері бар екендігі анық көрінеді. Дастанды қазақтың басқа жырларымен салыстырып қарауға болады. Дастанда батырлар жырымен, қазақ ертегілерімен ұқсастықтар кездеседі. Мысалы, «Гүлшат-Шеризат» дастанында:

Ертеде бір патша өткен, аты – Көркін,
Өзіне берген құдай дүние-мүлкін.
Билеген жеті жұртты асып күші
Тұрақтап кімге тұрар дүние, шіркін?!
Жалғанда ондай болған патша жоқ-ты,
Жігіттер, әуес қылма бұзықтықты.
Болмаған мұңсыз пенде бұ жалғанда,

Сол патша перзент үшін болған күпті [2, 83-б.], – деп патшаның бір перзентке зар екені айтылады. Бұл қазақтың көптеген батырлар жыры мен ертегілерінде кездесетін мәселе. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында:

... Жиделі Байсын жерінде,
Қоңырат деген елінде
Байбөрі деген бай бопты,
Төрт түлігі сай бопты.
Тоқсан мың екен қорасы,
Мұрындық, ноқта тимеген,
Түйешілер мінбеген
Сексен мың екен маясы.
Соншама бай болса да,

Жоқ еді ердің баласы,
Алланың өзі бермесе,
Бенденің бар ма шарасы?

Осы секілді жолдар қазақ фольклорында көп кездеседі. Мысалы, бұдан басқа, «Алтын сақа» ертегісінде, «Қобыланды батыр» жырында дәл осы мәселе – перзенттің зарын тартып жүрген кейіпкерлердің тәнірге жалбарынып перзент сұрауы, перзентсіздік туралы жырланады. «Қобыланды батыр» жырында ата-анасы мойындарына бұршақ салып тілеп жүріп барып перзент көреді.

Кешегі өткен заманда,
Дін мұсылман аманда,
Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан асқан болды бай
Сексенге жас келгенше
Бір бала көрмей Тоқтарбай,
Қайғыменен қан жұтып,
Ақылынан адасқан:

«Еш нәрсе көрмей дүниеден
Өткенім бе, деген, тұяқсыз», – деген жолдардан қартайған ата-ананың қайғылы тағдыры суреттеледі.

Шығарманың басында Көркін патша былайша суреттеледі:

Ертеде бір патша өткен, аты – Көркін,
Өзіне берген құдай дүние-мүлкін.
Билеген жеті жұртты асып күші,
Тұрақтап кімге тұрар дүние, шіркін?!
Жалғанда ондай болған патша жоқ-ты,
Жгіттер, әуес қылма бұзықтықты [2, 83-б.].

Ақын Көркін патшаның өте әділ, шыншыл және сол қасиетімен халыққа сыйлы болғанын айтады. Мұндай әділ патшалар көптеген фольклорлық және әдеби шығармаларда кездеседі. Көркін патша да дәл сондай әділ патша. Сондықтан да, патша қайғырып, жаратушыдан бала тілегенде бүкіл халық та онымен бірге жылап, бір перзент сұрап жалбарынады. Патша жараланып, оны еліне алып келгенде:

Патшаны алып келді теңге салып,
Жылайды мұны көріп, жұрты налып.
Болуы түбінде адам екі талай,
Ажалдан тұрса-дағы бүгін қалып.
«Патшадан әділетті айрылды!» – деп,
Шуласып, зар жыласты барша халық.

Жылайды жұрты көріп мұндай халді,
Салған соң басқа құдай қайғы-зарды [2, 85-б.], – деп халықтың мұң-зарын, әділ патшаларын қимай тұрғанын көрсетеді.

Сонымен қатар, дастандағы басты кейіпкерлердің бірі Гүлшат ару ерекше суреттеледі. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дастанда хас сұлу Гүлшаттың көркін, сипатын, сұлулығын бейнелеуде ерекше поэзиялық сипаттаулармен береді:

Гүлшат сынды қара көз,
Қалам қасты, нұрлы жүз.
Ақ бетіне пар келмес
Сарт тоқыған аппақ бөз.
Ұзын бойлы, қыпша бел,
Түзу, таза бір мін жоқ,
Шыны айнаның көзіндей.
Түзу ағаш құрған тез.
Жұмақтың хор қызындай.
Жылқының шаңқан бозындай,
Айдын шалқар көлдегі,
Иілген аққу-қазындай [2, 98–99-бб.].

Дастандағы Гүлшат сұлудың сипатталуы, оның көрікті де келбетті бейнесінің сомдалуы, арудың әсем келбетінің берілуі, ақынның сөз саптасы мен ішкі ой толғауы да ерекше бір өрнекпен суреттеледі. Аруды суреттеуде шығыс поэзиясы үлгісімен қатар қазақ поэзиясына тән өрнектер де кездеседі. Мысалы:

Тысқа шықты бұралып,
Тал жібектей оралып.
Кер маралдай керіліп,
Оймақтай аузы бүріліп,
Алтайы қызыл түлкідей,

Тоқсан түрлі құбылып [2, 98–99-бб.], – деген жолдармен суреттеуі қазақ поэзиясына тән өрнектер. Қазақ әдебиетінде жалпы сұлулық, әдемілік атаулы негізінен қыздарды бейнелеуге арналады. Сондай-ақ дастанда Гүлшаттың көркімен қатар ақылдылығы, білімділігі, парасаттылығы да сөз болады:

Құдайдың шүкірлік қыл бергеніне,
Қалса да анаң өліп, өлмегенің!
Өңгіме, қисса сөйлеп, көңілін алған

Тоғыз күн хайламенен тоқтатыпты, – деген өлең жолдарынан, Гүлшаттың Шеризатты жұбату үшін айтқан хикаясынан, оған күн сайын

кисса айтып, ашуын біртіндеп ақырын шығару үшін айтқан сөздерінен қыздың даналығын да көруге болады.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің туған халқын, тарихы мен тілін, отанын, салт-дәстүрін ерекше құрметтеген, оның саяси-әлеуметтік көзқарастарының басты өзегі – ұлттың бірлігі мен ұлттың бостандығы, мұсылман мен түркі халықтарының татуластығы мен достығы, тіл, дін, жер мәселелері. Ақын өлеңдері елдің жастарын елге, жерге, тілге, дінге, салт-дәстүрімізге деген құрметке, отаншылдық рухқа тәрбиелеуге көмектеседі.

Ақын шығармаларының негізгі арқауы – ұлттың тұтастығы мен татулығы, бірлігі, бостандығы мен еркіндігі, тәуелсіздігі. Ол білімді де білікті адам болу ғылым мен білімге байланысты, адамның ой-өрісі мен жан-жақты үйлесімді болуы оның біліміне, тәрбиесіне байланысты деп болжайды. Ақынның ойынша, ғылым мен білім, еңбекке құштарлық адамның танымдық қабілетін, ақыл-ойы мен парасатын жетілдіре түседі, адамның бойындағы жағымды да жақсы қасиеттерді қалыптастырады, сонымен қатар, адамның ақылды, білімді, ынталы, жігерлі болуына, алдына қойған мақсатына жетуіне деген сенімінің артуына ықпал етеді.

Бар өмірінде болашақ ұрпаққа мол рухани мұра қалдыруды мақсат еткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің ғұмырын өнегелі өмірге айналдырды. Сондықтан оның барлық рухани мұрасын зерттеу және осындай ірі тұлғаның ұлағатты өмір жолы мен ерен еңбегін лайықты бағалау, құнды тұстарын қордалау кейінгі ұрпақтың міндеті. Ақынның шығармалары қарастырылып, жинақталып, бірнеше том болып басылып шықты. Көптеген ғалымдар осы тақырыпта диссертациялар да жазды. Ғылыми еңбектер, ғылыми мақалалар да көптеп шығарылуда. Осыған қарамастан, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының әлі де зерттелмеген мұрасының өзі талай ұрпаққа үлкен рухани азық болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Бөжеев, М.** Замана кейіпкерлері : ғылыми зерттеулер. [Текст] // – Алматы. – 2013 – 312 б.
- 2 **Мәшһүр Жүсіп.** Мәшһүр Жүсіп шығармалары. [Текст]. 8 том. Павлодар. – 2023 жыл – 240 б.
- 3 **Көпейұлы, М.** Мәшһүр-Жүсіп Шығармалары. 8 том. Павлодар. – 2006 жыл – 276 б.
- 4 **Жүсіпов, Н. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы фольклорист. Павлодар-Улаанбаатор. – 2001 – 111 б.

5 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты. [Текст] // – Астана. – 2006. – 4 б.

6 **Бердібаев, Р.** Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы : Ғылым, – 1988 – 365 б.

7 **Кенжебаев, Б.** XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1976, – 63 б.

8 **Сүтжанов, С. Н.** «Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы» [Текст] // Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дис. авторефераты. – Алматы, 1994. – 4 б.

9 **Әміренов, Ә. Д.** «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» [Текст]. – Оқу құралы. – Павлодар, 2016. – 12 б.

10 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері : Филол. ғыл. док. дисс. авторефераты. [Текст]. – Алматы, 2005.

References

- 1 **Böjeev M.** Heroes of the Times : Scientific Research. // Almaty, 2013 – 312 p.
- 2 **Mäshür-Jüsip.** Mäshür-Jüsip Şyğarmalary. [Works Of Mashhur-Zhusup] [Text]. 8 tom. Pavlodar 2023 jyl, 240 p.
- 3 **Köpeiuly, M.** Mäshür-Jüsip Şyğarmalary. [Works Of Mashhur-Zhusup] 8 tom. Pavlodar 2006 jyl, 276 p.
- 4 **Jüsipov, N. Q.** Mäshür-Jüsip Köpeiuly fökloris. [Mashkhor-Zhusip Kopeev folklorist]. Pavlodar-Ulaanbaatar, 2001 – 111 p.
- 5 **Baratova, M. N.** Mäshür Jüsip öleñderiniñ janrlyq-stildik erekşeligi Filol. ğyl.kand.ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndağan dis.avtoreferaty. [Genre and stylistic features of Mashhur Zhusup's poems] // – Astana, 2006. – 4 p.
- 6 **Berdibaev, R.** Qazaq fökloristikasyның tarihy. [History of Kazakh folkloristics]. Almaty : Ğylym, 1988. – 365 p.
- 7 **Kenjebaev, B.** XX ғасыр basyndaғы qazaq әdebieti. [Kazakh literature of the early XX century]. – Almaty, 1976 – 63 p.
- 8 **Sütjanov, S. N.** «MäshürJüsip Köpeevtiñ әdebi mürasy» [Literary heritage of Mashkhor Zhusup Kopeev] // Filol. ğyl. kand. ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndağan dis. avtoreferaty. – Almaty, 1994.
- 9 **Ämirenov, Ä. D.** «XX ғасыр basyndaғы qazaq әdebieti» [Kazakh literature at the beginning of the XX century] [Text]. – Oqu qüraly. Pavlodar, 2016. – 12 p.

10 **Türyşev, A. Q.** Mäshhür Jüsip şyğarmalary leksikasynyñ etnomädeni negizderi : Filol. ğyl. dok. diss. avtoreferaty. [Ethnocultural foundations of the vocabulary of Mashhur Zhusup's works] [Text] // – Almaty, 2005.

25.09.24 ж. баспаға түсті.

19.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. А. Нуркина

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 25.09.24.

Поступило с исправлениями 19.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ПОЭМА МАШХУР ЖУСУПА КОПЕЕВА «ГУЛЬШАТ-ШЕРИЗАТ»

Данная статья является исследованием саги «Гульшат – Шеризат», написанной в сари восточных киссов Маихур Жусупа Копеевича. Всестороннее изучение творчества, в том числе саг, философа, просветителя, фольклориста, поэта, мыслителя, этнографа, историка, известного деятеля казахской культуры и литературы Маихур Жусупа Копеевича, занимающего особое место в истории казахской литературы, является одной из актуальных тем на сегодняшний день. Немало ученых, изучающих литературное наследие Маихур Жусупа Копеевича и привлекающих к этой теме почерк. По произведениям поэта защищено много диссертаций, опубликованы научные труды.

Значительную часть поэтического наследия М. Ж. Копеевича составляют саги, он поэт, написавший несколько крупных саг. Саги написаны на разные темы, в одной из них описана жизнь отдельных людей, в другой – жизнь общества, одна – на религиозную тему, а другая – из восточных сюжетов и написана в восточных мотивах. Сага «Гульшат-Шеризат» – это самобытное произведение Маихур Жусупа Копеевича, явившееся выражением поэтического мастерства. Сага написана на тему человечности, справедливости, добросовестности, в саге речь идет о победе справедливости, любви.

Цель статьи – рассмотреть сагу Маихур Жусупа Копеевича, в том числе дать художественный анализ саги «Гульшат-Шеризат», выявить ее сходство и отличие от других саг.

Ключевые слова: саги Маихура Жусупа, идея, тема, сюжет, история изучения, художественная специфика.

*Н. А. Nurkina

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 25.09.24.

Received in revised form 19.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

MASHKHUR ZHUSUP KOPEEV'S SAGA «GULSHAT-SHERIZAT»

This article is a study of the saga «Gulshat–Sherizat», written in the eastern narratives of Mashhur Zhusup Kopeevich. A comprehensive study of the work of Mashhur Zhusup Kopeevich, a philosopher, educator, folklorist, poet, thinker, ethnographer, historian, a well-known person of Kazakh culture and literature, including sagas, is one of the most relevant topics today. There are many scientists who have studied the literary heritage of Mashhur Zhusup Kopeevich and wrote on this topic. Many dissertations on the works of the poet were defended, and scientific works were also published.

A significant part of the poetic heritage of M. Zh. Kopeyuly is sagas, he is a poet who wrote several major sagas. Sagas are written on different topics, one of them describes the life of individuals, another describes the life of society, one is written on religious topics, and the other is taken from oriental plots and written in oriental style. The saga «Gulshat-Sherizat» is a bright work of Mashhur Zhusup Kopeevich, which is a clear demonstration of his poetic skills. The saga is written on the theme of humanity, justice, good faith, in the saga there is a victory of justice, love.

The purpose of the article is to consider the sagas of Mashkhur Zhusup Kopeevich, including an artistic analysis of the saga «Gulshat–Sherizat», to reveal its similarities and differences with other sagas.

Key words: Mashkhur Zhusup sagas, idea, theme, plot, history of research, artistic originality.

<https://doi.org/10.48081/AOWA1017>

***М. С. Оразбек¹, С. С. Сагидуллиева²**

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5971-0224>

*e-mail: makpal_zere@mail.ru

БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫ МЕН МИФОПОЭТИКАЛЫҚ АСПЕКТ (ШЕТЕЛ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ БОЙЫНША)

Балалар әдебиетіндегі фэнтези жанры – балаларға арналған әдебиеттегі ерекше бағыт, ол жас оқырмандарды қиял әлеміне саяхатқа шығарады. Фэнтези жанрының басты ерекшелігі – шындыққа жатпайтын, бірақ логикалық құрылымға ие әлемдер мен оқиғаларды суреттеу. Грек философиясында фантазия ретінде дүниеге келген, бүгінгі күні біз түсінетін қиял ұғымы әртүрлі мағынаға ие және әртүрлі функцияларды қамтиды. Мақалада фантазия, фэнтези, сиқыр, қиял, екінші әлем түсініктерін әдеби түсіндірме сөздіктерден, философ Платон, Аристотельдің теориялық тұжырымдары, шетелдік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне шолу арқылы түсіндірілді. Балаларға арналған фэнтези шетелдік және қазақ әдебиетіндегі ертегі-хикаялардың поэтикалық ерекшеліктерін, кейіпкерлер әлеміне, көркемдік жүйесіне мысал келтіре отырып талданды. Балалар әдебиетіндегі антропоцентризм көркемдік деңгейі де қарастырылады. Бұл барлық фантастикалық шығармаларға тән құбылыс. Қиял-гажайып шығармалардағы осындай антропоцентрилік құбылыстардың әрқайсысына тән белгілерді ажыраттық. Фантастикалық шығармаларда сиқырға ие және тылсым күшті игеруші әйел образында беріледі, бұл сиқырды меңгеру деңгейімен сипатталады. Қазақ және ағылшын әдебиетіндегі шығармаларда да осы құбылыстың берілу тәсілі мен жолы қарастырылды. Зерттеу барысында герменевтикалық,

компаративистикалық, салыстырмалы-тарихи талдау әдістері қолданылды.

Кілтті сөздер: Балалар әдебиеті, фэнтези жанры, мифопоэтика, мифтік таным, ұлттық құндылық, психоаналитикалық талдау, қиял-фантазия.

Кіріспе

Фэнтези ұғымы көркем шығармашылықтағы қиялдың ұшқырлығы деген мағынаны береді. Қиял ұғымы-философия тарихында көптеген контекстік өзгерістерге ұшыраған ұғымдардың бірі. Алғашқы тұжырымдамалар Ежелгі Греция философиясында орын алады. Алайда, *φαντασία* (фантазия) ретінде туылған ұғым ежелгі грек философиясында қазіргі қиялдан түсінетінімізден басқа мағыналар мен функциялар бар. Фантазия – фантазма жалпы «көрінетін ету» дегенді білдіреді және фантазеин етістігінен шыққан. Ежелгі грек философиясында Платонға дейін қолданылған ұғым. Бірақ Платон алғаш рет гносеологиялық пікірталасқа енгізген. Алайда Платон зерттеулерінде фантазия ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Платон ойлау, қабылдау және фантазия ұғымдарын жанның пайда болуымен байланыстырады. Платон «Ион» диалогында көркем шығармашылықтағы мистикалық теорияны дамытты. Ол шығармадағы ұшқыр қиялмен бейнеленген образдарды Жаратушының еркімен тудырады деп санады. Ұстазы Сократтың сөзімен Гомер шығармашылығын жоғары бағалаған Ионға берген жауабында: «Өйткені, ақындар бізге бал жинаған аралар сияқты Музаның кейбір бақтары мен тоғайларындағы бұлақ көздерінен жинағандай ән жинап, бізге қалықтап ұшып әкеледі. Сондай-ақ олар шындықты айтады, өйткені ақынның жеңіл болмысты, қанатты және қасиетті, Құдай шабыттанғандырғанда ақыл-ойын жоғалтады; және осы уақытта ғана (шығарманы) жаратады. Ақыл-ой қалыпты адам ақындық қасиетке ие болып, шығармашылық жолын жасай алмайды және пайғамбарлық құра алмас» [1, 69-б.] деп ақынның шығармашылық акт кезіндегі күйін, шығарманы жарату ерекшелігін ешқандай заңдылыққа бағынбайтын құдайлық ерекше күш-қуат, шабыт (одержимость) деп түсіндірді. Платон шығармашылық қиялдың жемісі болып саналатын өнер дүниесінің (музаны) адам өміріне тән шындықты бейнелеу ерекшелігін құдайдың қуатымен берілетін ой (божественное одержимость) ретінде Сократ пен Ионның пікірлері арқылы ұсынды.

Ал, Аристотель болса фантазияға сезім мен ой арасына қиялдың қалыптастыру әрекетін жатқызады. Аристотель бұл фантазияға тән белгісіздікті былайша тұжырымдайды: бірақ жан дүниесінде жеке бөліністер бар деп есептесек, қиял бөлігі (фантастикон) қайсысымен бірдей, қайсысымен ерекшеленетінін оңай ажырата алмаймыз [2, 83-б.].

Сонымен қатар, «The Realms of Fantasy: Aristotle on the Phenomenality of Mental Imagery» [3] еңбегінде Аристотельдің адам психологиясындағы фантазияның танымдық күшінің сенсомоторлық өлшемі мен тәжірибелік сипаты қарастырылады. Автор екі негізгі талапты алға тартады. Біріншіден, фантазияны тәжірибелік (қайта) әрекет ету қабілеті, бұл фантазияның күшін іске қосу жағдайлары ретінде (феноменальды түрде) дененің белсендіру үлгілерінен тұратын (физикалық) желіден тыс сенсорлық тәжірибелер. Нақтырақ айтсақ, автор бұл дене өзгерістері болғандықтан, қиял өткен тәжірибелерді (мысалы, есімізде болғанда) немесе мүмкін, ойдан шығарылған немесе бір реттік тәжірибелерді (мысалы, күту, қиялдау және армандау) қайталауға арналған сенсомоторлы нұсқаулар болып табылады деп тұжырымдайды. Екінші талап – фантастиканы түсіндіру кезінде формат пен мазмұн арасындағы кез-келген айырмашылық мазмұнды шындыққа айналдыру проблемасының құрбаны болады.

Соңғы онжылдықтарда фэнтези (қиял) жанры балалар әдебиетінде кең дамып, танымал бола бастады. Мұндай шығармалардың танымал болу құбылысы көбінесе оның жанрлық ерекшелігіне байланысты. Ғалымдар фэнтези жанрының қалыптасуы мен дамуын мифтік шығармалар негізінде қарастырады. Ескі хикаят пен аңыздар желісінде елін қорғаушы батыр қаһармандар мен жалғыз көзді дәу, аруақ, екінші әлемге саяхат, жануарлардың адами қабілеттерге ие болуы суреттеледі. Жалпы жанр XV ғасырда қалыптасты деген пікір бар. Фантастика жанры ғылыми фантастикадан өзгеше. Ғылыми фантастика ғарыштық әлемге, белгілі бір теориялық негізге сүйенсе, көркем шығармалардағы фантастика шындыққа жанаспайтын, адам қиялының ең биік шыңында ғана кездесетін образдар мен қазіргі қоғамдағы әлеуметтік мәселелерге негізделіп, жеңіл әрі қарапайым тілмен беріледі.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: «Фантазия [грек. *phantasia*] зат. 1. *Адам қиялының идеалды қайта құрушы мүмкіншілігі мен байланыстысы*. Қиял мен фантазияның синонимдер ретінде пайдаланылатындығына қарамастан, оларды ажырата түсіндіруге де болады (Мәдени-филос. энци. сөзд.). *Фантазия* деп көбінде нақты шындықта кездеспейтін, таза ойдан туған нәрселерді айтады. Ал қиял дегеніміз нақты шындықта бар алғашқы бейнені ой арқылы жетілдіру, дамыту нәтижесінде пайда болатын идеалды бейне жасау процесін білдіреді (Мәдени-филос. энци. сөзд.). 2. *әдеб. Ақын, жазушының көркемдік қиялы*» [4, 105-б.].

Ғалым Р. Нұрғалидің «Философиялық сөздігінде»: Фантазия (лат. *phantasia* – психол. бейне, қиял жемісі) – қалыптасатын ұғымдар мен бейнелердің айрықша күштілігі, айқындығы мен ерекшелігі көрініс беретін қиял [5, 450-б.].

М. Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінде «Фантазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі дінгегі. Фантазия ақылды кеңітеді. ...фантазия құлықты түзейді» [6, 273-б.] деп анықтама береді. Осы тұжырым балаларға арналған фэнтези туындыларының негізгі идеясы мен тақырыптық арнасын ашып тұрғандай.

«Әдеби терминдер мен ұғымдар энциклопедиясында» фантастика туралы: «Фантастика (грекше *phantastike* – қиялдау, елестету өнері) – автордың біртүрлі әдеттен тыс, қисынсыз құбылыстарды бейнелеуден бастап ерекше – ойдан шығарылған, шындыққа жанаспайтын, «ғажайып әлем» жасауға дейін созылатын көркем әдебиет түрі... Фантастиканың поэтикасы әлемнің екіге көбеюімен байланысты: суретші не өзінің заңдылықтары бойынша өмір сүретін өзінің керемет әлемін модельдейді (бұл жағдайда мәтіннен тыс қалған нақты «анықтамалық нүкте» жасырын түрде болады: «Гулливердің саяхаты», 1726, Дж.Свифт, «Күлкілі адамның арманы», 1877, Ф. М. Достоевский) немесе параллель екі ағымды – нақты шын болмыс пен тылсым болмысты жаңғыртады» [7, 1119–1120-бб.] деп түсіндірген. Демек, қазіргі фэнтези жанрының табиғатындағы «екінші әлем» немесе «тылсым әлем» мен сиқырлы күштердің бейнелену ерекшелігін айқындайды деп батыл айтуға болады.

Орыс зерттеушісі П.В.Королькова қиял мен әдеби ертегі жанрларының аражігін ажырату туралы зерттеуінде олардың негізгі жанр ретінде қалыптасудағы басты белгілерін атап көрсетеді. Фэнтези жанрының айрықша ерекшеліктері осы салыстырмалы тәсілмен айқын көрінеді: «Қиял – «қаһармандық» фантастиканың немесе «қылыш пен сиқыр фантастикасының» («қылыш пен сиқыр») синонимі. Басқаша айтқанда, фантастика қиялда да, ғылыми фантастикада да ұсынылған, бірақ ол алғышартты негіздеу тәсілімен ерекшеленеді: ертегі баяндау мен қиялға дәстүрлі түрде табиғаттан тыс принцип «табиғи» әлемдік тәртіптің бөлігі болып табылатын және сипатталған шындық моделі үшін «әдеттегі» болып саналатын шығармалар жатады» [8, 61-б.].

Әдебиеттанушы және қазіргі заманғы әдеби сөздіктің авторы С. Чупринин «қиял-ғажайып әдебиеттің жалпы белгісі – бұл өмір табиғат пен қоғамның заңдарымен емес, сиқырмен анықталатын жаңа әлемдерді тудырады» деп санайды [9, 617-б.].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жүргізілді. Фэнтези мен сиқыр арасындағы байланыс пен ерекшеліктер қарастырылды. Фэнтези жанрының теориялық тұжырымдарына тоқталып, қазақ және ағылшын жазушыларының шығармаларынан нақты мысалдармен талданды. Талдау барысында герменевтикалық, компаративистикалық,

салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Герменевтикалық зерттеу әдісі – мәтінде суреттелген оқиға барысын, әр түрлі көріністерді, қазақ жазушылары мен ағылшын жазушыларының шығармаларындағы мистикалық ұғымдар мен бейнелерді, екінші әлемді, тылсым оқиғаларды талдау және екі халықтың ұлттық мәдени коды мен танымындағы ерекшелікті түсіндіру, компаравистикалық талдау – ағылшын және қазақ жазушыларының шығармаларындағы оқиғалар мен кейіпкерлерді салыстыра талдау, салыстырмалы-тарихи әдісі – поэтикалық ерекшеліктер мен көркемдік идеясын тану мен мифтік мотивтерді анықтауда тарихи тұрғыдан қарастыруда қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ балалар әдебиетінде фэнтэзи жанры қиял-ғажайып ертегілерден бастау алады. «Ер Төстік» ертегісінде жер астындағы жылан Бапы ханның елінің бейнеленуі жер бетіндегі өмірден басқа екінші «тылсым әлемнің» суреттелуін айқындаса, «Жылан қабықты жігіт» ертегісінде болмысы бөлек жылан қабықты жігіттің өмірге келуі және қарлығаш болып ұшып кетуі, сүйген қызы Нұрсұлумен кездескенде алып қыранға айналып, оны үстіне қондырып ұшуы және Нұрсұлуға жолда кездескен Гүлістан патшасының қызы Маржанды Қара дәуден құтқаруы қазіргі фэнтэзи жанрына тән ерекше болмысты бейнелеу мен мистикалық құбылыстардың суреттелуін көрсетеді.

«Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі көркемдік жетістіктің бірі – ауыз әдебиеті үлгілерінен жалғасып келе жатқан санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өгірік өлең, ертегі, аңыз-әңгіме, әңгіме жанрларының барлығы дерлік кездесетіндігі болса, фэнтэзи – бүгінгі балалар әдебиетіндегі жанрлық ізденіс. Мұның өзі қазіргі балалар әдебиетінде қалыптасқан дәстүрдің заңды жалғасымен жаңашылдықты көрсетеді. Ақын-жазушылар балаларға арналған шығармаларымен отбасын, отанын, елін, қоршаған табиғатты сүйетін ұрпақ қалыптастыруға үлес қосуда» [10, 274-б.].

Ағылшынның белгілі жазушысы, филолог Дж. Рональд Рүэл Толкин «О волшебном сказке» деп аталатын еңбегінде фэнтэзи жанрына тән ертегілік сиқырлы әлемнің суреткер санасында пайда болуы мен шығарманың поэтикалық әлемін байытудағы рөлі туралы: «Адамның санасы іс жүзінде жоқ заттардың психикалық бейнесін жасауға қабілетті. Бұл қабілет табиғи түрде қиял деп аталады (немесе деп аталған). Бірақ соңғы уақытта (ауызекі, қарапайым тілде емес, ғылыми-техникалық тілде) қарапайым бейнелерді жасаудан гөрі қиялға жоғары функциялар жатқызылды, бұл белгілі бір адамның көркем өнертабысқа бейімділігі болып саналды (бұл «қиял ойыны» немесе ежелгі ұғым қиял). Осылайша, «фэнтэзи» сөзінің мағынасын шектеу әрекеті, менің ойымша, бұл заңсыз әрекет болып табылады, демек «жалғанға шындықтың ішкі логикасын беру мүмкінді» деген мағына береді» [11] – деп

шығармашылық қиялдың іс жүзінде жоқ «ерекше болмысты», «тылсым дүниені» немесе «екінші әлемді» суреттеу барысында жазушының оған шындық қасиетті дарыта бейнелеп, адам өміріне қатысты ақиқатты айқындай алатынын түсіндіріп берді.

«XX ғасырдағы ағылшын әдебиетінің энциклопедиялық сөздігінде» ағылшын әдебиетінде фэнтэзи жанрының пайда болуы мен оның қалыптасуына, жанрлық ерекшелігіне жан-жақты тоқталған. Оны зерттеген ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, ағылшын әдебиетіндегі маңызын, мақсатын атап көрсетеді: «Фэнтэзи – 20 ғасырда ағылшын-американ әдебиеттануында кеңінен танымал жанр. Фэнтэзиді «ромэнспен» жиі байланыстырады. Ромэнс сияқты фэнтэзи де ағылшын әдебиетіне аллегориялық дәстүрмен енді (Дж.Беньянның «Путь паломника в небесную страну» 1678 ж.). Американдық жазушы Н.Готорн ромэнсті реалистік бейнелеуге қарсы романикалық роман деп атады. Фэнтэзи жанрын зерттеген белгілі ғалымның анықтауы бойынша, Фэнтэзи оның бар екеніне «екінші сенім» тудыра алатын «екінші әлемді» сипаттауымен ерекшеленеді (Дж. Р. Р. Толкин). Фэнтэзи кейіпкерлері – «көзге көрінетін жандар», олардың ішкі әлемі сыртта, өйткені әлсіз және осал денеге қарағанда олардың жаны күшті және батыл (К.С. Льюис). Фэнтэзидің дамуы көбінесе квестпен, яғни ізденумен, жол іздеумен байланысты (quest ағылшыннан аударғанда «жол», «іздену», «міндет») оның қажеттілігі әдетте сыртқы жағдайға емес, кейіпкердің ішкі мотивациясына байланысты. Фэнтэзидің мақсаты – күнделікті өмірдің артында жасырылған әлемді зерттеу» [12, 464-б.]. Көріп отырғанымыздай, фэнтэзи ағылшын әдебиетінде шындық өмірдің артына жасырылған өмірді суреттеу арқыл шын өмірдің қулығы мен сұмдығын, залымдығын қопара ашатын жанр екенін көреміз. Осы еңбекте ағылшын әдебиетінде орта ғасырдағы Король Артур мен рыцарлардың өмірін аллегориялық тәсілмен бейнелейтін Э. Спенсердің «Феялардың ханшайымы» (1590) шығармасынан бастау алатын фэнтэзи жанры XIX ғасырда Макдональдтың кельт мотивінде жазылған жас жігіттің ертегілер еліне кетіп, үйіне оралуы туралы оқиғаны бейнелейтін «Фантасты, сказочный ромэнс» деп аталатын романымен байланыстырады. Ағылшын әдебиетіндегі фэнтэзидің гүлдену дәуірін теолог және филологтар Ч. Уильямстың, К. С.Льюистің және Дж. Р. Р. Толкиннің еңбектерінде айтылғандай 30–40 жылдармен байланыстырады. Қазіргі ағылшын фэнтэзиінің жанрлық құрылымында белгілі бір мифологиялық жүйенің канондарын ұстануды анықтайды, соның негізінде өз мифтері жасалады.

Соңғы кездері балалар аудиториясында ең көп оқылатын шығарма – Дж. К. Роулингтің «Гарри Поттер» туралы кітаптар циклі. Олардың танымалдылығының дәлелі фан-клубтардың пайда болуы, осы кітаптарға

пародиялар жасау, оқырмандар арасында танымал кітаптар рейтингіндегі алғашқы позициялар және мерзімді басылымдар беттеріндегі пікірталастар, пәнаралық сипаттағы ғылыми зерттеулер болды, олардың объектісі мен талдауы қиял жанрының туындылары болды.

Сиқыр мен қиял атмосферасы – ХХ және ХХІ ғасырлардағы шығармаларға тән белгі. Бұл шынайы әлемнен алшақтататын, жаңа жаратылыстар мен кейіпкерлерді елестетуге, олардың шытырман оқиғалары туралы білуге мүмкіндік беретін нәрсе. Ең бастысы, мұндағы тылсым әлемдер қазіргі уақытқа параллель немесе қарапайым нақты заттардың арасына жасырылған сияқты.

Бұқаралық әдебиеттің маңызды функцияларының бірі – эскапизм функциясы. Жанрдың айрықша белгісі, ол мәтіндердің жанрлық сипаттамаларымен байланысты екінші әлем шарты. Қазіргі ойдан шығарылған әлемге өту қажеттілігі оқырмандардың жас ерекшеліктеріне байланысты.

Ағылшын жазушысы Джон Айкеннің «Бәліш және аспан қиқымы», «Бриджиттің етігі», «Жаңбыр тамшысынан жасалған алқа» әңгімелерінде бас кейіпкерлері сиқыр күшімен аспан әлеміне саяхаттап, табиғаттың тылсым күштері, сиқырлы сөздер арқылы мекенін (орын) ауыстырады.

«Бәліш және аспан қиқымы» туындысында бәліш қамырына аспаннан түскен бір тамшы қиқым ерекше сиқыр күш береді. Бәліш ерекше жеңіл калыпта ұша алады.

«Аспанның бір қиқымы түсіп кеткендіктен бәліштің жеңілдегені соншалықты, ол пеш үстінен ұшып шығып, ас үйде ұшып жүрді. Ал, кемпір бәлішті ұстамақ болғанда, есік ашылып, бәліш бақшаға ұшып кетті. Оның соңынан секір! – деп айқайлады кемпірі шалына. Ол бәлішке қарай секірді, оның артынан әже де секірді. Бірақ бәліш жеп-жеңіл болып көтеріле бастады» [13, 141–143-бб.]. Осылайша кемпір, шал, үйрек, мысық, тау ешкі ыстық бәлішпен әр түрлі мекендерді аралап, әбден суыған тұста теңізге қонады. Бұл таза табиғи құбылыстардың сиқырын суреттейтін туындылардың бірі.

Ал, «Бриджиттің етігі» әңгімесінде Бриджит есімді жас тігінші қыз таңертең үйінің артында сұлы ботқасын жеп отырғанда ботқасына үлкен шегіртке түсіп кетті. Бриджит тамағына түсіп кеткен шегірткені қасығымен алып тастады. Өзін құтқарғанына риза болған шегіртке тігінші қызға гауһар тасты сиқырлы етік сыйлады. «Оң аяқтағы етіктің гауһар тасы өте көне әрі қымбат еді. Ол Шөл даланың көзі деп аталады және ол қалаған жеріңе апара алады. Ол үшін оң аяғыңызбен жерді теуіп, бірден тілек айту керек. Түсінікті ме?

Ал, сол аяқтағы кебістегі гауһар тас туралы көп білмеймін, сондықтан сол аяғыңызды тепкілеменіз. Бір сәтте Бриджит бүкіл қаланы аралап, әрең

дегенде демін басып, сарайдың алдына лезде келді» [13, 148-б.]. Бриджит сарайда ханшайымның тапсырысын орындауға келген. Ол ханшайымның жылап отырғанын көріп, оның мысығын жоғалтып алғанын естіп, сиқырлы етігінің көмегімен айдаһар алып кеткен мысығын тауып алып келді. Осылайша ханшайымға көмектесті.

Бұл туындыда лезде орын ауыстыратын сиқырлы етіктен басқа, алып дәу айдаһар суреттеледі. Бұл әлем ертегілерінің барлығына тән жағымсыз кейіпкер бейнесі. Бриджиттің жалқау бауыры Сүлеймен сиқырлы етікті қайдан алғанын сұрап, айдаһардың ұясынан етікке жабысып келген теңгелерді көріп, оңай олжа тапқысы келіп, сол аяғын тепкілеп айдаһарға келіп, оның жанында қалып қойды. Осы бір сиқырлы ертегілік образдарды суреттей отырып, автор адам өміріне тән шындықты аңғартады. Ата-анасынан айырылған жетім балалардың өміріндегі оқиға адамды бей-жай қалдырмайды. Жаны таза, бауырмал, еңбекқор Бриджит күндіз-түні тігін тіксе де кедейлікпен өмір сүрді. Тіпті аяғында етігі де жоқ еді. Бірақ жұмыс істемесе де әдемі киінуді жақсы көретін бауырын киіндіріп, оған қамқор болды. Гауһар тасты сиқырлы етігін бауыры киіп кеткенде де ол етігін емес, жоғалып кеткен бауырын уайымдады. Тағдыр сондықтан да оған жомарт болды. Ол өз бақытын кездестірді. Шығарма кейіпкері Бриджит баланың көңіліне аяушылық пен жылулықты ұялататыны сөзсіз.

«Жаңбыр тамшысынан жасалған алқа» туындысында сиқырлы алқа арқылы Лаура есімді қыз басқа әлемге саяхаттайды. Екінші елге дейін саяхат жасаған кішкентай Лаура өзінің сиқырлы алқасына жету жолында әр түрлі жануар, аңдармен де тілдеседі. Балаларға арналған туындылардың көпшілігінде жануарлар адами қабілетке ие болады. Балаларға жан-жануардың тірі тіршілік иесі екенін түсіндіруде тиімді тәсіл. Қиялға негізделген болса да, оқырман сол қабілетке сеніп, жануарларға деген құрмет, жақсы көру сезімі оянады.

Ағылшын әдебиетіндегі үй хайуандарын суреттейтін шығарманың бірі Энн Файнның «Қарақшы мысықтың күнделігі» туындысы. Бұл әңгіме жас қыз Эллидің аптаның жеті күнінде Таффи атты мысығының басынан кешкен оқиғаларын мысықтың өзінің баяндауымен суреттейді. Таффи көршінің көрі қоянының өліміне кінәлі емес екенін дәлелдейді. Себебі Таффидің өзіндік мінезі бар, ақылы бар. Ол көршілердің үй хайуанаттарының барлығын таниды. Өзі сияқты мысықтармен дос. Мысық болған жайларды өзіне тән эмоциямен қызықты баяндайды. Шығармада мысықтың іс-әрекеті емес, адамдардың әрекеті мен мінезі күлкі тудырады. Ең қызығы мысықтың көзімен адамдардың өміріндегі келеңсіз жағдайлар, адамға тән емес қылықтар мен ақымақтықтары суреттеледі. Демек адам мінезі мен әрекетіне тән шындық мысықтың ойымен ашылады.

Қазақ әдебиетінде балаларға арналған фэнтези шығармалар тәуелсіздік жылдарынан кейін ғана таныла бастады. Баян Болатханованың «Мәңгілік ел» әңгімесінде аспан серігі жұлдыздың адам келбетіне ауысып, құбылуы берілген. «Біздің үйдің терезесі ашық екен. Балконға шығып қарап тұрғанмын, кенет аспан жап-жарық боп кетті. Екі жұлдыз балконның терезесінен ішке кіріп, қалықтай қонды. Дәл жанымнан әдемі саз ойнады. Кәдімгі «Балбырауын», «Ата толғауы» күйлері бірінен соң бірі ойнап жатыр. Жұлдыздар сұлу қыз бен сымбатты балаға айналды. Қазақтың ұлттық киімін киіп алыпты. Тек өздерінің түрі де, киген киімі де күміс тәрізді» [13, 63-б.].

Аспан әлемінен келген Құрыш қыз бен Құрыш жігіт және бас кейіпкер кішкентай Арсен қазіргі таңдағы өзекті қазақ тілінің жағдайын қозғайды. Ғарышқа саяхат жасап, қазақтың өткен алып тұлғалары мен болашағына көз жүгіртеді. Шығарма авторының «екінші әлемді», аруақтар өмір сүретін әлемді бейнелеуі арқылы қазақ ұлтының мәдениетіне, өнеріне, ұлттық құндылықтарына, қазақ тілінің болашағына алаңдауы байқалады. Бұл мақсатты автор сиқырға, қиялға негіздеп бейнелейді. Ол әлемде барлығы қазақ тілінде сөйлейді. Ал мына қазақ ұлты өмір сүретін елде ұлт тілі емес, көрші елдің тілінің салтанат құрып тұрғаны туралы ақиқатты жеткізеді. Фэнтези жанры қиял әлеміндегі мистика арқылы шындықты бейнелейтін ерекше жанр болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдерде барлық жарқын, ерекше және ғажайыпқа деген ұмтылыс ересектерге қарағанда үлкен қарқындылықпен көрінеді. Бұл балалар әдебиетіндегі қиял-ғажайып шығармалардың танымалдылығының тағы бір себебі болады.

Жас жазушы Нұрбек Нұржанұлының «Қар перизаты» әңгімесінде табиғат күші немесе ертегі кейіпкері Қар перизаты Ая мен Саяның терезесіне әдемі оялар мен гүлдер салып, қыраулайды. Туындыда қиял арқылы жансыз, табиғат құбылысын жанды (адами қабілет) етіп суреттейді. Қыстың сәні аяз, ызғырық салқынды балаларға тартымды, әсерлі етіп жеткізеді.

«– Сен қайдан келдің, қар перизаты? – деді даусын шығара.

– Мен ертегі әлемінен келдім! – деді сырттағы суретші.

– Сая, естідің бе, ол ертегі әлемінен келіпті, – деді Ая сіңлісіне» [13, 111-б.].

Жансыз нәрсеге тіршілік белгісін тудырған Қадыр Мырзалиевтің «Балшықұлы Балшықбай» атты ертегісінде Айбала балшықтан қуыршақ жасап, жан бітіреді. Балшықбай балаға тән ессіздік, тентектігін бейнелейді. Шығарма соңында ғана Балшықбай балаларға тәртіпті болуды насихаттап, жақсылыққа бағыттайды. Қуыршаққа жан бітіруді мифтік тұрғыдан түсінуіміз керек. Ежелгі кезеңде табылған қуыршақтарды еске түсірер болсақ, адам қуыршақты қозғалу қабілетімен қамтамасыз етуге деген ұмтылысын ғана емес, сонымен қатар қуыршақтың жанды өмір көрінісін беруге тырысқанын

көреміз. Қадыр Мырзалиевтің «Балшықұлы Балшықбай» ертегісінде адам-жаратушы, өмірді жасаушы тақырыбын қозғайды.

Алайда, сиқыр – бұл автордың балаларды қызықтыру үшін жасаған тартымды тәсілі. Бұл оқырманды ғажайыптың ерекше атмосферасына тартып және шындықтан бір мезет алыстап, қиялға ерік берулеріне көмектеседі. Бірақ балалар оқырмандары үшін сиқырлы бастамадан басқа, кітаптың басты кейіпкері маңызды рөл атқарады. Ол «біздің заманымыздың батыры» деп аталатын бала мен жасөспірім үшін өмірлік бағдардың мысалы, қандай болу керек екендігі туралы нұсқаулық. Кішкентай оқырман оның бейнесін сынап көреді, өзін онымен салыстырады. Егер басты кейіпкердің әрекеттері оқырманның ойы тұрғысынан дұрыс болса, онда ол оған қызықты болады, оған еліктейді, өзін тәрбиелейді.

Сонымен қатар, кейіпкер қарапайым, түсінікті болады, ал егер бұл кейіпкер оқырман жасына сәйкес болса, шығарма сәтті болады. Сондықтан жас оқырмандарға бүгінде Гарри Поттерге артықшылық беру таңқаларлық емес. Өйткені, бас кейіпкер мектеп жасындағы жасөспірім кезінен бастап сурттеледі.

Сиқырлы әлемнен шыққан мифтік кейіпкерлер (оқырман тұрғысынан) жақсы, жағымды образдар алады. Олар зұлымдықпен күресуге қабілетті. Мұндай кітаптардың жас жанкүйерлері бүгінде қиял-ғажайып жанрдағы шығармаларды оқып қана қоймай, сүйікті кейіпкерлеріне еліктеп қана қоймай, оларға ұқсағысы келеді. Балалар мен жасөспірімдер өздерінің бейнесін сынап, жарияланған кітаптарға негізделген мәтіндерді өздері құрастырады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым Комитеті қаржыландырған 2023 жылғы «03» тамыздағы №269-23-25 келісімшарт бойынша АР19679524 «Қазіргі қазақ прозасындағы қалалық балалар типологиясы және ұлттық ментальдік (ағылшын әдебиеті мен қазақ әдебиеті шығармаларын салыстыру)» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Қиялдың жанрлық белгілерінде белгілі бір бейнелер мен сюжеттерді жалғастыру, «ойлау» мүмкіндігі бар. Фэнтези жанры балалар әдебиетінде балалардың қиялын дамытуға, әлемді тануына, құндылықтарды ұғынуына мүмкіндік береді. Мифопоэтикалық аспектілер, өз кезегінде, халықтық мәдениет пен дәстүрлерді сақтау мен насихаттауда маңызды рөл атқарады. Шетел және қазақ әдебиеті арасындағы салыстыру балалар әдебиетінің байлығын және әртүрлілігін көрсетеді.

Балалар әдебиетіндегі фэнтези жанрының ерекшелігі шындыққа сәйкес келмейтін, қызықты әрі тартымды әлемді ойлап табу. Шығарманың бас кейіпкерлері ерекше қабілеттерге ие болып келеді. Мәселен, жоғарыда талдаған шығармалардағы Лаура мен Бриджеттің ұшу қабілеті, мысықтың сөйлеуі, қар перизатын көруі, Құрыш қыз бен Құрыш жігіт. Бұл туындылардың достықты, адалдықты, зұлымдықпен күрес, адамгершілік құндылықтарды насихаттайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Асмус, В. Ф.** Античные мыслители об искусстве. Сборник высказываний древнегреческих философов писателей об искусстве. Издание второе. Дополненное [Текст]. – Москва : Государственное издательство «Искусство», 1938. – 275 с.

2 **Canver, Murat Dinç.** Aristotle on Phantasia [Text]. // *Entelekyia Logico-Metaphysical Review* 4. – 2020. – no. 1. – p. 79-93

3 **Campeggiani, Pia.** The Realms of Fantasy: Aristotle on the Phenomenality of Mental Imagery [Text]. – London : Routledge, 2023. – 344 p. // DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003147459-4>

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том [Мәтін]/ Құраст.: А.Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы, 2011. – Т. 15: – Ү-Я. – 828 б.

5 Философиялық сөздік [Мәтін]/ Құраст.: Р. Н. Нұрғалиев, Ғ.Ғ. Ақмамбетов, Ж.М. Әбділдин. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» баспасы, 1996. – 525 б.

6 **Жұмабаев, М.** Шығармалар – 2, 3-т. [Мәтін]. – Алматы : «Білім», 1996. – 512 б.

7 **Королюкова, П. В.** К вопросу разграничения фэнтези и литературной сказки [Текст] // Вестник МГУ. Серия: Филология. – 2011. – № 1. – С. 61.

8 Литературная энциклопедия терминов и понятий [Текст]/ Под ред. А.Н. Николюкина. – Москва : НПК «Интелвак», 2001. – 1600 с.

9 **Чупринин, С.** Русская литература сегодня: Жизнь по понятиям [Текст]. – Москва, 2007. – 182 с.

10 **Орда, Г., Аскарлова, Г.** Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр ұласуы [Мәтін]/ Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Серия: Филология ғылымдары. – 2021. – 1, 1(75), – Б.268-275. DOI: <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.46>

11 **Толкин, Дж. Р. Р.** О волшебных сказках. // [Электронный ресурс]: URL: <https://fairypot.narod.ru/story/Tolkien.htm> (Қаралған күні: 16.11.2024)

12 Энциклопедический словарь английской литературы XX века [Текст]/ Ред.: А.П. Саруханьян; Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького РАН. – Москва : «Наука», 2005. – 541 с.

13 Таңғажайып оқиға. Қазақ және ағылшын жазушыларының әңгімелері [Мәтін]. – Астана : «Арда+7» баспасы, 2024. – 256 б.

References

1 **Asmus, V. F.** Antichny`e my`sliteli ob iskusstve. Sbornik vy`skazy`vaniy drevnegrecheskix filosofov pisatelej ob iskusstve. Izdanie vtoroe. Dopolnennoe [Ancient thinkers about art. A collection of statements by ancient Greek philosophers and writers about art. The second edition. Augmented] [Text]. – Moscow : Gosudarstvennoe izdatel`stvo «Iskusstvo», 1938. – 275 p.

2 **Canver, Murat Dinç.** Aristotle on Phantasia [Text]. // *Entelekyia Logico-Metaphysical Review* 4. – 2020. – no. 1. – p. 79-93

3 **Campeggiani, Pia.** The Realms of Fantasy: Aristotle on the Phenomenality of Mental Imagery [Text]. – London: Routledge, 2023. – 344 p. – <https://doi.org/10.4324/9781003147459-4>

4 Qazaq әдеби тілінin sozdigi. On bes tomdy`q. 15-tom [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 15] [Text]/ Qurast. : A. Zhanabekova, T. Zhanuzak, B. Abilqasy`mov zhane t.b. – Almaty`, 2011. – T. 15: – Y-Ya. – 828 p.

5 Filosoфиyaly`q sozdik [Philosophical dictionary] [Text]/ Qurast.: R. N. Nurgaliev, G. G. Aqmambetov, Zh. M. Abdildin. – Almaty` : «Qazaq e`nciklopediyasy`» baspasy`, 1996. – 525 p.

6 **Zhumabaev, M.** Shy`garmalar – 2, 3-t. [Works – Vol. 2, 3.] [Text]. – Almaty` : «Bilim», 1996. – 512 p.

7 **Korol`kova, P. V.** K voprosu razgranicheniya fe`ntezi i literaturnoj skazki [On the issue of distinguishing fantasy and literary fairy tales] [Text] // Vestnik MGU. Seriya : Filologiya. – 2011. – № 1. – P. 61.

8 Literaturnaya e`nciklopediya terminov i ponyatij [The literary Encyclopedia of terms and concepts] [Text]/ Pod red.: A.N. Nikol'yukina. – Moscow : NPK «Intelvak», 2001. – 1600 p.

9 **Chuprinin, S.** Russkaya literatura segodnya: Zhizn` po ponyatiyam [Russian Literature today: Life according to Concepts] [Text]. – Moscow : 2007. – 182 p.

10 **Orda, G., Askarova, G.** Qazirgi qazaq balalar adebietindegi dastur ulasuy` [Continuation of traditions in modern Kazakh children`s literature] [Text]/ Abai aty`ndagy` QazUPU Khabarshy`sy`. Seriya: Filologiya gy`ly`mdary`. – 2021. – 1, 1(75), – P. 268-275. – <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.46>

11 **Tolkin, Dzh. R. R.** О volshebny`kh skazkakh [About fairy tales]. // [Electronic resource] : URL: <https://fairypot.narod.ru/story/Tolkien.htm> (Qaralghan kuni : 16.11.2024)

12 E`nciklopedicheskiy slovar` anglijskoj literatury` XX veka [The Encyclopedic Dictionary of English literature of the twentieth century] [Text]/ Red. : A. P. Sarukhan`yan; In-t mirovoj literatury` im. A.M. Gor`kogo RAN. – Moscow : «Nauka», 2005. – 541 p.

13 Tangazhajy`p oqiga. Qazaq zhane agy`lshy`n zhazushy`lary`ny`n angimeleri [An amazing story. Stories of Kazakh and English writers] [Text]. – Astana : «Arda+7» baspasy`, 2024. – 256 p.

18.11.24 ж. баспаға түсті.

17.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*М. С. Оразбек¹, С. С. Сагидуллиева²

^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 18.11.24.

Поступило с исправлениями 17.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЖАНР ФЭНТЕЗИ И МИФОПОЭТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (ПО ЗАРУБЕЖНОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ)

Жанр фэнтези в детской литературе – особое направление в детской литературе, которое отправляет юных читателей в путешествие в мир фэнтези. Главной особенностью жанра фэнтези является описание миров и событий, которые нереальны, но имеют логическую структуру. Рожденная в греческой философии как фантазия, концепция воображения, которую мы понимаем сегодня, имеет разные значения и включает в себя разные функции. В статье объяснялись понятия фэнтези, магии, второго мира из литературных толковых словарей, теоретических выводов философа Платона, Аристотеля, обзора трудов зарубежных и отечественных исследователей. Детское фэнтези было проанализировано на примере поэтических особенностей сказок и рассказах в зарубежной и казахской литературе, мира персонажей, художественной

системы. Также рассматривается художественный уровень антропоцентризма в детской литературе. Это явление характерно для всех художественных произведений. Выделили характерные черты каждого из таких антропоцентрических явлений в фантастических произведениях. В фантастических произведениях магия передается в образе женщины, обладающей магией и обладающей мистической силой, для которой характерен уровень овладения магией. В произведениях казахской и английской литературы был рассмотрен способ передачи этого явления. В исследовании использовались герменевтические, компаративистические, сравнительно-исторические методы анализа.

Ключевые слова: Детская литература, жанр фэнтези, мифопоэтика, мифическое познание, национальная ценность, психоаналитический анализ, фэнтези-фантазия.

*M. S. Orazbek¹, S. S. Sagidulliyeva²

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 18.11.24.

Received in revised form 17.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

FANTASY GENRE AND MYTHOPOETIC ASPECT IN CHILDREN'S LITERATURE (BASED ON FOREIGN AND KAZAKH LITERATURE)

The fantasy genre in children's literature is a special trend in children's literature that sends young readers on a journey into the world of fantasy. The main feature of the fantasy genre is the description of worlds and events that are unreal, but have a logical structure. Born in Greek philosophy as fantasy, the concept of imagination that we understand today has different meanings and includes different functions. The article explained the concepts of fantasy, magic, the second world from literary dictionaries, theoretical conclusions of the philosopher Plato, Aristotle, a review of the works of foreign and domestic researchers. Children's fantasy was analyzed using the example of poetic features of fairy tales and short stories in foreign and Kazakh literature, the world of characters, and the artistic system. The artistic level of anthropocentrism in children's literature is also considered. This phenomenon is typical for all works of art. The characteristic features of each of these anthropocentric phenomena in

fantasy works have been highlighted. In fiction, magic is conveyed in the image of a woman who possesses magic and possesses mystical power, which is characterized by a level of mastery of magic. In the works of Kazakh and English literature, the method of transmitting this phenomenon was considered. Hermeneutical, comparative, and comparative historical methods of analysis were used in the study.

Keywords: Children's literature, fantasy genre, mythopoetics, mythical cognition, national value, psychoanalytic analysis, fantasy.

SRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48081/QFTP6761>

***O. A. Popovich¹, S. R. Khudiyeva², B. B. Zhumabekova³,
Yu. O. Gafiatulina⁴, N. F. Krylova⁵**

^{1,2,3,4}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

⁵State University of Management,

Russian Federation, Moscow.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6600-3026>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6869-893X>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0081-5686>

*e-mail: olpopovich@mail.ru

CREATING THE IMAGE OF A SUBJECT IN A POLYCODE IMAGE MEDIA TEXT

In the modern world, the media and the Internet have become one of the main channels for the dissemination of information that shapes the appearance of a subject (person or organization). Image materials created with the use of different sign systems – verbal and non-verbal (visual, auditory) deserve a special attention. Polycode materials are quite effective in the process of image formation, since they use a larger number of perception channels, including the most basic one – visual perception.

This article discusses the means of creating an image of a subject in a polycode image text. Based on the material of Russian-language image video interviews of the American financial and economic magazine Forbes with famous people heading large international enterprises and corporations, the key image features of a subject were identified and ways of their representation in a polycode text were determined.

We consider an image of a subject as a semantic structure that is formed at the conceptual, emotive and spatio-temporal level of the text. During the research, the semantic space of image interviews, their semantic core was analysed, basic concepts were identified, and the features of the spatio-temporal and emotive organization of texts were determined. A particular attention was paid to the relationship between multi-level verbal

and non-verbal means of representing the key characteristics of a subject in the text image process.

Keywords: polycode text, media text, information, communication, image discourse, semiotic systems, image interview.

Introduction

In recent decades, there has been a significant increase in the role of heterogeneous forms of information presentation. This is due to the emergence of an open communication infrastructure (the Internet), within which information and communication technologies and systems are developing, and new forms of hosting and transmitting information are emerging. Technical teaching aids, online education, electronic media, video hosting and social networks, which have become an integral part of the life of a modern person, actively use polycode texts that combine different semiotic systems in their structure. The prevalence of heterogeneous texts in various types of communication and the high potential of their speech impact have led to growing interest in the study and description of these units.

The topics of scientific works devoted to the problems of polycode texts are very diverse: the mechanisms of understanding polycode texts [1], the stylistic means of polycode texts [2], the features of the functioning of polycode texts in political communication are analysed [3; 4; 5]; in artistic discourse [6], the specificity of advertising polycode texts [7; 8; 9; 10]; the relationship between verbal and non-verbal components of the text is established [11]; the linguodidactic potential of polycodes is revealed [12; 13]. It should be noted that most of the listed aspects have not yet received a complete and systematic scientific description.

Our study presents an attempt to analyse the means of creating an image of a subject in a polycode image text. The relevance of the study is determined with strengthening of the social role of polycode units, as well as with insufficient knowledge of issues related to the organization and functioning of these units in image discourse.

Materials and methods

The Russian-language image interviews of the American financial and economic magazine Forbes with famous people heading large international enterprises and corporations became the research material. A video interview with one of the world's leading experts in the field of information security, one of the founders, the head of an international company developing solutions for IT security, Yevgeniy Valentinovich Kaspersky served as an illustrative example [14]. This interview is one of the top Russian-language image videos about modern entrepreneurs and can serve as a good example of creating an image of a subject in the image process.

The research methods used are determined by the multifaceted nature of the selected object. The semantic components of the text, as well as the text as a whole, which is a semiotic, linguistic, communicative, psychological, social, cultural phenomenon, can be considered as a complex system, which description requires to use a set of methodological tools in the process of interpretation. This study was conducted within the framework of the communicative, cognitive-discursive and pragmalinguistic approaches to a language analysis.

To structure the image of the subject and analyze extralinguistic components, we used analytical and interpretative methods, which are part of general scientific research methods. The selection of linguistic units representing the analyzed image was carried out using the continuous sampling method. Within the semiotic analysis framework of the subject image, the method of cognitive analysis of discourse (textual and contextual aspects) was used: the semantic levels at which the image is created were determined, a lexical-semantic analysis of linguistic units that characterize the image of the subject in one way or another was carried out, and extralinguistic parameters of the discourse were identified. In order to identify the basic concepts associated with the central image, a semantic analysis of the text was carried out with using a computer program (SEO analysis). To establish the frequency of linguistic units representing basic concepts, a quantitative research method was used.

Results and discussion

Image text, which is the most important image-building tool, is a complex semantic structure aimed at creating a positive image of a subject. The text represents the image created in the process of imagery, which should be perceived by the addressee as having positive, value-significant qualities. The created image is aimed at shaping the consciousness of the addressee, his behaviour, preferences and interests. The effectiveness of an image text will largely depend on how interesting and vivid the image is presented to the reader, and whether this image will evoke an emotional and intellectual response. Let us remember that we are talking not so much about a real person, but about the image that is presented in the text, that is, in this case we are not interested in what qualities a person has in real life. It is the image created during the imaging process that is analysed: what characteristics it has, what means it is created, and whether the image is perceived as reliable.

An image of a subject in an image text is a complex formation that combines different types of information. In our work we will consider this image as a semantic structure that is formed at the conceptual, emotive and spatiotemporal level of the text. A polycode text that combines different sign systems makes it possible to represent the semantic structure using both verbal and non-verbal means. Let's

take a closer look at the mechanisms for creating the image of a company leader in an image video interview.

Thus, in the text of the image interview with E. V. Kaspersky, the subject's personal qualities are clearly defined: high professionalism, hard work, dedication to one's work, patriotism, positivity and optimism, openness; energy and dynamism, versatility, emotionality, brightness, lightness and simplicity. Let us note that the image reveals diverse characteristics that reflect the variety of manifestations of character: 1) the orientation of the individual, the system of his relations in society; 2) strong-willed qualities; 3) emotional characteristics; 4) intellectual characteristics.

The characteristics of the created image are represented in a polycode text using different sign systems: verbal (linguistic) and non-verbal (visual and auditory). Table 1 presents the most striking means of forming semantic features related to different sign systems.

Table 1 – Representation of Features in a Polycode Text

Signs (image characteristics)	Verbal Means	Nonverbal Means
High professionalism, hard work, dedication to one's work	Fundamental concepts: <i>work, life, peace, person, education, country</i> . Lexemes with an evaluative component: <i>good, highest, the best</i> . Spatio-temporal organization of the text: linguistic units with the meaning of time (<i>all of his life, worked 12–14 hours a day</i>); geographical names referring to different continents (<i>Hamburg, Bali, Moscow, St. Petersburg, Vladivostok, etc.</i>)	Video sequence: economic forum. Overlaying the caption on the video: Bali + Kaspersky.
Patriotism	Fundamental concepts: <i>country, work, education, world</i> .	Video sequence: economic forum. Overlaying the caption on the video: Bali + Kaspersky. Using photographs of political leaders.

Versatility	Fundamental and non-fundamental concepts that are not core to the text: <i>travel, ecology, art, history, sports</i>	Visualization of concepts: sports cars, photographs of different continents, an island where excavations of an ancient city are being carried out, etc.
Positivity and optimism, energy and dynamism, openness	Fundamental concepts: <i>education, work, country, world, humanity, future</i> . Spatio-temporal organization of the text: linguistic units with the meaning of time (<i>all of his life, worked 12–14 hours a day</i>); geographical names referring to different continents (<i>Hamburg, Bali, Moscow, St. Petersburg, Vladivostok, Antarctica, Santorini, Akrotiri, etc.</i>) Morphological and syntactic organization of the text.	Beautiful colour scheme, dynamics of the video sequence (the subject and objects are in constant motion). The use of antithesis when constructing a video sequence: the change of natural and urban space, the change of seasons in photos and videos, the combination of photos and videos creating a temporary space (past – present). Facial expressions, speech rate, voice timbre of the participants in the dialogue.
Emotionality, brightness	Lexemes with an evaluative component (<i>good, highest, the best</i>), syntactic structure of the text.	Beautiful dynamic video sequence. The use of antithesis in constructing video sequences: urban and natural landscapes. Beautiful colour scheme. The pace of speech, the timbre of the voice of the participants in the dialogue.

Noteworthy is the fact that some of the characteristics (professionalism, patriotism) are more correlated with the conceptual space of the text (verbal level), while another part of the characteristics (positivity and optimism, energy and dynamism, openness, emotionality) are more related with the emotive space of the text and its spatio-temporal organization (representation is carried out both at the verbal and non-verbal level).

Most of the features correlate with concepts, which are fundamental to the modern linguistic picture of the world: «work», «country», «world», «person», «life», «education». These concepts were identified as a result of a semantic analysis of the text, performed using a computer program (<https://advego.com/text/se/>). The semantic core of the text consists of the following lexemes (Table 2).

Table 2 – Semantic Core of the Text

Lexemes	Frequency (number of uses)
to work, work	27
a company, brand	22
Russia, Russian	16
business	16
education, to study, to learn, higher educational establishment (HEE), university	14
an employee, a programmer	13
a state, a country	12
good, high (level)	11
to do	9
technology	9
the world, world	9
a child	9
a person, personality	9
life	8
an office	8
a system	8
a problem	8
safety	6
a team	6
a graduate, young (generation)	6

Analysis of the semantic core showed that the central position in the conceptual space of the text is occupied by the concept «work». This concept is represented by the largest number of keywords (to work, work – 27, a company, brand – 22, business – 16, to do – 9, an employee, programmer – 13, good, high – 11, an office – 8, a team – 6). Also, this concept has the largest number of semantic connections with other concepts (Figure 1).

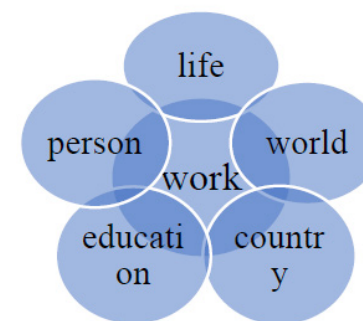

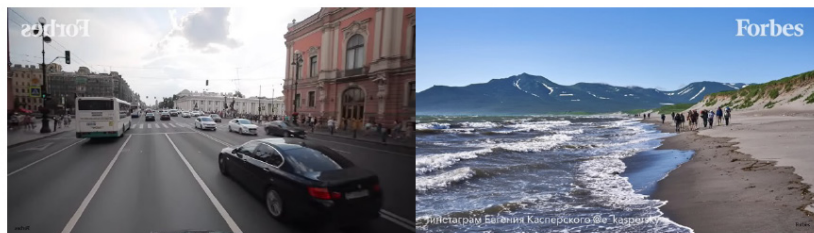
Figure 1 – Conceptual Text Space

The most striking semantic connections of concepts within the text can be traced in the following language units: *my company is my life, to put one's life into business, to choose the activity to which you are ready to devote your whole life, our programmers are the best in the world, this is the result of our education system, the system of technical education works just great, universities produce very smart guys and girls, a global brand, your products are used in the most remote corners of the world, it all depends on the individual, on the person - if he is ready to risk himself, his time, his life in order to make his business.*

The spatio-temporal structure of the text, due to which such features as energy, dynamism, emotionality, and optimism are largely created, is built in parallel at the verbal and non-verbal levels. A wide and dynamic space is created. The dynamics of the text can be traced at all language levels: intonation, lexical, morphological-syntactic. At the lexical level, there is an active use of toponyms. The text contains 19 names of various geographical objects: continents (*Europe, Antarctica*), countries (*Russia, Japan, China, USA*), cities belonging to different continents (*Seattle, Beijing, St. Petersburg, Moscow, Vladivostok*), islands (*Bali, Santorini*). A fairly large part of geographical objects is visualized through the use of photo and video images.

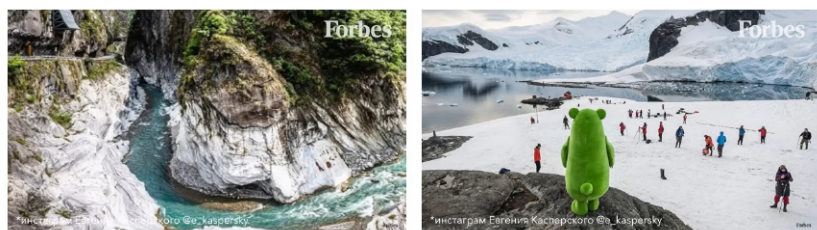
One of the compositional principles of constructing a video sequence is antithesis, which is the unification of opposing realities into one whole, due to which the breadth, panoramichness of space, and its dynamics are achieved:

1) alternation of different types of spaces: open and closed, earth and water, urban and natural (Picture 1);

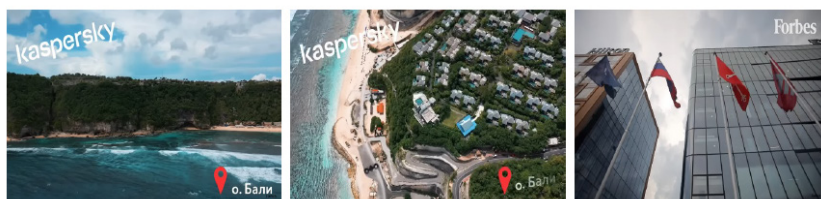
Picture 1 – Urban and Natural Space

2) image of different continents with opposite climatic conditions (Picture 2);

Picture 2 – Image of Different Continents

3) different shooting angles: straight, top to bottom, bottom to top (Picture 3);

Picture 3 – Using Images from Different Angles

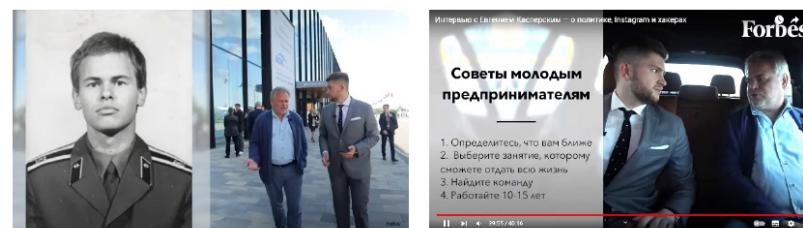
4) creating interesting video images with the combination of opposite objects in one frame: displaying the sky at a pedestrian crossing through the hood of a car, simultaneously a car entering the bridge and a boat leaving from under the bridge, etc. (Picture 4).

Picture 4 – Combination of Opposite Objects in the Frame

The subject of imaging and his interlocutor are in constant motion (walking through the halls of the Expo forum, along the street next to the Convention and Exhibition Centre, driving in a car); when depicting people at the economic forum, accelerated video scrolling is used, which also creates the dynamics of the video sequence.

The temporal space of the text is also wide and dynamic. Participants in the dialogue address events of the past, present and future concerning a specific person (a personality of the subject), an entire generation (the generation of the 90-s, the modern young generation), civilization (excavations of an ancient city of the 2nd millennium BC, discussion of environmental problems of modern civilization. Temporal space is also represented not only at the linguistic, but also at the non-verbal level (Picture 5).

Picture 5 – Tools for Creating Temporal Space

Conclusion

The analysis made it possible to trace the mechanisms of creating the image of a subject in an image polycode text. In our opinion, we can talk about isomorphism that manifests itself at the verbal and non-verbal levels of its organization. By isomorphism in this case we mean, first of all, not structural analogies of the formal structure, but the semantic organization similarity of the different sign systems in a polycode text.

A comprehensive analysis of an image video interview indicates that the key features of the subject's image are created at various levels of the semantic structure of the text. These features are formed at almost all levels – verbal (lexical, morphological-syntactic) and non-verbal (organization of video sequence, its color scheme and auditory component). However, for the representation of each feature, the means of one or another level of the polycode structure are more significant: the signs «professionalism», «patriotism» are more correlated with the conceptual space of the text (verbal level), «positivity», «energy», «dynamism», «emotionality», etc. are more related to the emotive space of the text and its spatio-temporal organization (representation is carried out both at the verbal and non-verbal level).

The characteristics of the subject displayed in the image interview correspond to one degree or another with concepts fundamental to the modern linguistic picture of the world: «work», «country», «world», «person», «life», «education». Features presented are not isolated, there are close relationships between them, and it is reflected in the conceptual organization of the text.

Further research might be based on cultural and linguistic variability, i.e., it may study the influence of culture and language on isomorphic structures in polycode texts as different cultures and languages have unique values, social norms, and ways of expressing ideas.

References

- 1 **Сонин, А. Г.** Понимание поликодовых текстов: когнитивный аспект [Текст]. – М. : Институт языкознания РАН, 2005. – 220 с.
- 2 **Большакова, Л. С.** Метафора в англоязычном поликодовом тексте: на мат. британских и американских музыкальных видеоклипов: дисс. ... канд. филол. наук [Текст]. – Самара, 2008. – 165 с.
- 3 **Култышева, И. В.** Реализация стратегии удержания власти в предвыборной листовке [Текст] // Политическая лингвистика. – 2014. – № 3. – С. 148–154.
- 4 **Сподарец, О. О.** Поликодовость как ключ к новостному политическому медиатексту [Текст] // Политическая лингвистика. – 2011. – № 1. – С. 171–176.
- 5 **Ворошилова, М. Б.** Политический креолизованный текст: ключи к прочтению [Текст]. – Екатеринбург, 2013. – 194 с.
- 6 **Бабич, Е. В.** Коммуникативные особенности поликодового художественного текста (на примере романа Ч. Диккенса «Посмертные записки Пиквикского клуба»): дисс. ... к. филол. наук [Текст]. – М., 2017. – 166 с.

7 **Комиссарова, Н. Г.** Поликодовый текст в англоязычном рекламном дискурсе [Текст] // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации : теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 8. – Саранск, 2011. – С. 28–34.

8 **Дьякова, Е. Ю.** Поликодовый текст в британском рекламном дискурсе сферы образования : дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Воронеж, 2011. – 219 с.

9 **Зарипова, В. М.** Особенности функционирования креолизованного рекламного текста [Текст] // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – 2019. – № 1. – С. 113–120.

10 **Чигаев, Д. П.** Способы креолизации современного рекламного текста : дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – М., 2010. – 223 с.

11 **Вашунина, И. В.** Взаимовлияние вербальных и невербальных (иконических) составляющих при восприятии креолизованного текста : дисс. ... д-ра филол. наук [Текст]. – М., 2009. – 481 с.

12 **Сенцова, В. А.** Поликодовые тексты как средство обучения итальянских учащихся русской грамматике : дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – СПб, 2017. – 185 с.

13 **Кузьмина, Е. О.** Поликодовые тексты как средство обучающего контроля в преподавании русского языка как иностранного китайским студентам (уровни А1-А2) : дис. ... канд. пед. наук [Текст]. – М., 2021. – 204 с.

14 Интервью с Евгением Касперским – о политике, Instagram и хакерах [Видеозапись] // YouTube. Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=kMpZumVkf04> (дата обращения: 3 мая 2024 года).

15 **Kress, G., van Leeuwen, Th.** Reading Images: The Grammar of Visual Design [Текст]. – New York: Routledge, 2006. – 312 p.

16 **Liu, J.** Visual Images Interpretive Strategies in Multimodal Texts// Journal of Language Teaching and Research [Текст]. – 2013. – Vol. 4. – № 6. – pp. 1259–1263.

17 **Elleström, L.** Media Transformation: The Transfer of Media Characteristics among Media [Текст]. – London : Palgrave Pivot Macmillan, 2014. – 112 p.

18 **Baldry, A., Thibault, P. J.** Multimodal Transcription and Text Analysis [Текст]. – London: Equinox Publishing, 2006. – 288 p.

References

- 1 **Sonin, A. G.** Ponimanie polikodovyh tekstov: kognitivnyj aspekt [Understanding Polycode Texts : Cognitive Aspect] [Text]. – М. : Institut yazykoznaneya RAN, 2005. – 220 p.

2 **Bolshakova, L. S.** Metafora v angloyazychnom polikodovom tekste: na mat. britanskikh i amerikanskikh muzykalnykh videoklipov [Metaphor in the English Polycode Text: based on British and American Video Clips]: diss. ... kand. filol. nauk [Text]. – Samara, 2008. – 165 p.

3 **Kultysheva, I. B.** Realizaciya strategii uderzhaniya vlasti v predvybornoj listovke [Implementation of the Strategy for Retaining Power in the Election Leaflet] [Text] // Politicheskaya lingvistika. – 2014. – № 3. – P. 148–154.

4 **Spodarecz, O. O.** Polikodovost kak klyuch k novostnomu politicheskomu mediatekstu [Polycode as a Key to a News Political Media Text] [Text] // Politicheskaya lingvistika. – 2011. – № 1. – P. 171–176.

5 **Voroshilova, M. B.** Politicheskij kreolizovannyj tekst: klyuchi k prochteniyu [Political Creolized Text: Keys to Reading]: [Text]. – Ekaterinburg, 2013. – 194 p.

6 **Babich, E. V.** Kommunikativnye osobennosti polikodovogo hudozhestvennogo teksta (na primere romana Ch. Dikkensa «Posmertnye zapiski Pikvikskogo kluba») [Communicative Features of a Polycode Fiction Text (based on Ch. Dickens's Novel «The Posthumous Papers of the Pickwick Club»): diss. ... k. filol. nauk [Text]. – M., 2017. – 166 p.

7 **Komissarova, N. G.** Polikodovyy tekst v angloyazychnom reklamnom diskurse [Polycode Text in the English Advertising Discourse] [Text] // Lingvisticheskie i ekstralingvisticheskie problemy kommunikacii: teoreticheskie i prikladnye aspekty: mezhdvuzovskii sbornik nauchnykh trudov – Vol. 8. – Saransk, 2011. – P. 28–34.

8 **Dyakova, E. Yu.** Polikodovyy tekst v britanskom reklamnom diskurse sfery obrazovaniya [Polycode Text in British Educational Advertising Discourse]: diss. ... kand. filol. nauk [Text]. – Voronezh, 2011. – 219 p.

9 **Zaripova, V. M.** Osobennosti funkcionirovaniya kreolizovannogo reklamnogo teksta [Features of Functioning of the Creolized Advertising Text] [Text] // Vestnik Samarskogo universiteta. Istoriya, pedagogika, filologiya. – 2019. – № 1. – P. 113–120.

10 **Chigae, D. P.** Sposoby kreolizacii sovremennogo reklamnogo teksta [Methods of Creolization of Modern Advertising Text]: dis. ... kand. filol. nauk [Text]. – M., 2010. – 223 p.

11 **Vashunina, I. V.** Vzaimovliyaniye verbalnykh i neverbalnykh (ikonicheskikh) sostavlyayushhih pri vospriyatii kreolizovannogo teksta [Mutual Influence of Verbal and Non-verbal (Iconic) Components in Precepting a Creolized Text]: diss. ... d-ra philolol. nauk [Text]. – M., 2009. – 481 p.

12 **Senczova, V. A.** Polikodovye teksty kak sredstvo obucheniya italyanskikh uchashhihsya russkoj grammatike [Polycode Texts as a Means of Teaching Russian Grammar to Italian Students]: diss. ... kand. filol. nauk [Text]. – Saint-Petersburg, 2017. – 185 p.

13 **Kuzmina, E. O.** Polikodovye teksty kak sredstvo obuchayushhego kontrolya v prepodavanii russkogo yazyka kak inostrannogo kitajskim studentam (urovni A1-A2) [Polycode Texts as a Means of Teaching Control in Teaching Russian as a Foreign Language (Levels A1-A2) to Chinese Students]: dis. ... kand. ped. nauk [Text]. – M., 2021. – 204 p.

14 Intervyu s Evgeniem Kasperskim – o politike, Instagram i hakerah [Interview with Eugene Kaspersky on Politics, Instagram, and hackers] [Video] // YouTube. Access mode: <https://www.youtube.com/watch?v=kMpZumVkf04> (Date of application: 3 May 2024).

15 **Kress, G., van Leeuwen, Th.** Reading Images: The Grammar of Visual Design [Text]. – New York : Routledge, 2006. – 312 p.

16 **Liu, J.** Visual Images Interpretive Strategies in Multimodal Texts// Journal of Language Teaching and Research [Text]. – 2013. – Vol. 4. – № 6. – P. 1259–1263.

17 **Elleström, L.** Media Transformation: The Transfer of Media Characteristics among Media [Text]. – London : Palgrave Pivot Macmillan, 2014. – 112 p.

18 **Baldry, A., Thibault, P. J.** Multimodal Transcription and Text Analysis [Text]. – London : Equinox Publishing, 2006. – 288 p.

Received 30.06.24.

Received in revised form 11.11.24.

Accepted for publication 17.02.25.

**О. А. Попович¹, С. Р. Худиева², Б.Б. Жумабекова³,*

Ю. О. Гафиатулина⁴, Н. Ф. Крылова⁵

^{1,2,3,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

⁵Мемлекеттік басқару университеті,

Ресей Федерациясы, Мәскеу қ.

30.06.24 ж. баспаға түсті.

11.11.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ПОЛИКОДТЫҚ КЕСКІН МЕДИАМӘТІНІНДЕ СУБЪЕКТИНІҢ БЕЙНЕСІН ЖАСАУ

Қазіргі әлемде БАҚ пен интернет субъектінің (адамның немесе ұйымның) сыртқы келбетін қалыптастыратын ақпаратты таратудың негізгі арналарының біріне айналды. Әртүрлі таңбалық жүйелерді – вербальды және вербальды емес (визуалды, есту)

кемегімен жасалған кескіндік материалдар ерекше назар аударуды қажет етеді. Поликодтық материалдар бейнені қалыптастыру процесінде тиімдірек, өйткені олар қабылдау арналарының көп санын пайдаланады, оның ішінде ең негізгісі – көрнекі қабылдау.

Бұл мақалада кескіннің поликодтық мәтінінде нысанның бейнесін жасау құралдары қарастырылады. Американдық *Forbes* қаржы-экономикалық журналының ірі халықаралық кәсіпорындар мен корпорацияларды басқаратын атақты адамдармен орыс тіліндегі бейне-бейне сұхбатының материалы негізінде тақырыптың негізгі имидждік белгілері анықталды және оларды поликодтық мәтінде көрсету жолдары анықталды.

Субъект бейнесін мәтіннің концептуалды, эмотивтік және кеңістік-уақыттық деңгейінде қалыптасатын семантикалық құрылым ретінде қарастырамыз. Зерттеу барысында образды сұхбаттың семантикалық кеңістігі, олардың мағыналық өзегі талданып, негізгі ұғымдар айқындалып, мәтіндердің кеңістіктік-уақыттық және эмоционалдық ұйымдасу ерекшеліктері анықталды. Бейнелеу процесінде субъектінің негізгі сипаттамаларын бейнелеудің көп деңгейлі вербалды және вербалды емес құралдарының арақатынасына ерекше назар аударылды.

Кілтті сөздер: поликодтық мәтін, медиамәтін, ақпарат, коммуникация, имидждік дискурс, семиотикалық жүйелер, имидждік сұхбат.

*О. А. Попович¹, С. Р. Худиева², Б.Б. Жумабекова³,

Ю. О. Гафиатулина⁴, Н. Ф. Крылова⁵

^{1,2,3,4}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

⁵Государственный университет управления,

Российская Федерация, г. Москва.

Поступило в редакцию 30.06.24.

Поступило с исправлениями 11.11.24.

Принято в печать 17.02.25.

СОЗДАНИЕ ОБРАЗА СУБЪЕКТА В ПОЛИКОДОВОМ ИМИДЖЕВОМ МЕДИАТЕКСТЕ

В современном мире СМИ и Интернет стали одним из главных каналов распространения информации, формирующей облик субъекта (персоны или организации). Особое внимание заслуживают

имиджевые материалы, созданные с использованием разных знаковых систем – вербальной и невербальной (визуальной, аудиальной). Поликодовые материалы являются более эффективными в процессе формирования имиджа, поскольку используют большее количество каналов восприятия, в том числе и самый основной – зрительное восприятие.

В данной статье рассматриваются средства создания образа субъекта в имиджевом поликодовом тексте. На материале русскоязычных имиджевых видеоинтервью американского финансово-экономического журнала «Форбс» с известными людьми, возглавляющими крупные международные предприятия и корпорации, были выделены ключевые имиджевые признаки субъекта, определены способы их репрезентации в поликодовом тексте.

Образ субъекта рассматривается нами как семантическая структура, формирующаяся на концептуальном, эмотивном и пространственно-временном уровне текста. В процессе исследования было проанализировано семантическое пространство имиджевых интервью, их семантическое ядро, выявлены базовые концепты, определены особенности пространственно-временной и эмотивной организации текстов. Особое внимание уделялось соотношению разноуровневых вербальных и невербальных средств репрезентации ключевых характеристик субъекта в процессе имиджирования.

Ключевые слова: поликодовый текст, медиатекст, информация, коммуникация, имиджевый дискурс, семиотические системы, имиджевое интервью.

<https://doi.org/10.48081/VTEY7546>

**С. И. Сәкен¹, *А. А. Әбсадық²,
О. М. Жолдыбаев³, А. Б. Саулембаева⁴**

^{1,3}М. О. Әуезов атындағы

Әдебиет және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

^{2,4}А. Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8199-1701>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1592-4989>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>

*e-mail: absalmas@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭПОСЫ ЖӘНЕ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ТАҒЫЛЫМДАРЫ

Қазақ және онымен қандас бірқатар түркі тектес халықтардың қаһармандық эпосы үлгілерінің тұрақты сюжеті болып табылатын оқиғалардың және тұрақты кейіпкерлері болып табылатын тарихи тұлғалар туралы сөз қозғау – өзекті мәселе. Ноғай Ордасы билері мен мырзаларының эпикалық бейнелеріндегі тарихи шындық пен суреткерлік көзқарастың арақатынасы ғылыми тұрғыдан қарастырылу эпостануда ертеден қолға алынған еді. Бұл жырларды бірнеше ғасыр бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп келген елдердің ауызша тарихтамасы осы қайраткерлер туралы туындылардан бастау алатынының сырын ашуға талпыныс жасалады. «Ноғайлы дәуірі» деп аталатын XIV–XVII ғасырлар аралығындағы тарихи кезеңнің сан алуан оқиғаларының ішінен эпосты тудырған ортаның таңдап алып жырларына арқау қылған жағдайлардың тағлымдық мәні зор екені мақаладағы мәтіннамалық талдаулар мен деректемелік шолулар арқылы ашып көрсетіледі. Кейіпкерлердің мінездемелерінен халықтың өз тарихына берген бағасы айқын аңғарылатынына оқырман назары аударылады. Бұл жырлардағы жағымды кейіпкерлер арқылы ата-бабаларымыз өздерінің «мінсіз

билеуші» туралы асыл армандарын білдіргеніне айрықша көңіл бөлінеді. Ол ойымызды дәлелдеу үшін Едіге, Нұрадын, Мұса бейнелеріне талдау жасалады. Халық «алтын ғасырымыз» деп бағалаған Ноғайлы дәуірінің келмеске кетуіне апарып соқтырған себептер Ұлы Ноғай ордасында Мұса бидің ұлдары мен одан кейінгі ұрпақтарының тұсында орын алған үш бұлғақтың кезінде айрықша белсенділігімен дараланған тарихи тұлғалардың іс-әрекеттерінің бейнелену ерекшеліктерін пайымдау арқылы ашып көрсетіледі. Посткеңестік кеңістікті мекендеген түркі халықтарының барлығына қатысы бар Ноғайлы ұлысының біртіндеп ыдырауына себеп болған жайттарды бұл халықтардың барлығы өз трагедиямыз деп қабылдағаны Мұса мен Жаңбыршы ұрпақтарының арасындағы алауыздық туралы туындылардан аңғарылатынына көңіл бөлінеді. Ысмайыл секілді халық жадында келеңсіз әрекеттерімен ғана есте қалған Ноғай ордасы мүшелерінің бейнелері ел тәуелсіздігіне қауіп төндіретін жайттарды сабақ ретінде бұқараның санасына сіңіру тұрғысынан маңызды екеніне тоқталамыз. Мамай, Орақ, Қарасай, Қазы секілді тұлғалар эпостың жағымды кейіпкерлеріне айналуына олардың ұлыс ішіндегі қырқыстарға қатысудан аулақ болғаны себеп болғаны деректер келтіру арқылы дәлелденеді. Орманбет бидің өлген күні туралы естелік қыпшақ тілдес түркі халықтарының барлығының фольклорында сақталуы туралы да еңбек авторлары өзіндік ой қорытындыларын жасаған.

Кілтті сөздер: фольклор, ұлыс, халық, эпос, сюжет, дерек, бұқара, тұлға.

Кіріспе

Қазақ және онымен туыс бірқатар халықтардың фольклорында Ноғайлы дәуірінің «алтын ғасыр» деп ерекше ықыласпен еске алынатыны мәлім. Дегенмен, бұл тақырыпты зерттеу осы уақытқа дейін түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Оған бұл бағыттағы ізденістерге ұзақ уақыт бойы тыйым салынуы зардабын тигізді. Ал, тоқсаныншы жылдардың басынан бері қарай өткен тарихымызды қалпына келтіру ісінде оң өзгерістер орын алып отырған қазіргі заманда Еуразия кеңістігінде, оның ішінде Жошы ұлысында, орын алған жағдайларды қайтадан зерделеу аса маңызды қажеттілікке айналып отыр. Біздің осы еңбегіміз осындай үрдістің дамуына өз үлесімізді қоссақ деген ниеттің нәтижесі болып табылады. Мақсатымыз – фольклорлық туындылар, тарихи деректемелер жаппай жарыққа шығып, олар туралы ғылымның әр саласының қайраткерлері қарқынды ғылыми зерттеулер жүргізіп жатқан қазіргі уақыттағы зор мүмкіндіктерді ұтымды пайдалану.

Материалдар мен әдістері

Бұл міндетті жүзеге асыру Ноғайлы жыр-аңыздарының бізге жеткен барлық үлгілерін мәтіннамалық сараптаудан өткізгенде және оларды тарихи деректемелермен кешенді түрде салғастыра қарастырғанда ғана мүмкін болатынының ескере отырып мақала авторлары бұл салада бұрын-соңғы уақытта болған барлық мағлұмат көздерін кешенді түрде қарастыру, оларды игерудің қалыптасқан тиімді әдіснамасын қолдану қажеттігін басты назарда ұстады. Еліміз егемендік алуына байланысты түркі, иран, араб, қытай, орыс және өзге елдердің мұрағат мекемелерінде сақталған деректемелер қолжетімді бола түскені де тың қорытындылар жасауға негіз береді. Кеңес дәуіріндегі тарихшылар мен фольклортанушылардың құнды еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдар да осы зерттеуде қайта зерделеуден өтті. Соған орай осы жұмыстың негізгі әдістері ретінде жүйелі түрде талдау және деректемелік салғастыруды атап өтуге болады.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ және онымен қандас өзге де түркі халықтарының даңқы әлемге мәшһүр болған сақтардың, ғұндардың, Түркі қағанатын құраған ру-тайпалардың ұрпақтары екенін өзге деректермен қатар археологиялық айғақтар да дәлелдейді. Алайда бұл елдердің ауызша тарихтама үлгілерінен бұл дәуірлерден хабар беретін ешқандай сөз таба алмаймыз. Бұл халықтардың мифтері, әпсаналары мен хикаяттарында ықылым замандардағы адамдардың дүниетанымынан хабар беретін сюжеттік сарындар мольнан ұшырасқанымен, «тарихи фольклор» үлгілерін айтушылар өзі өмір сүрген кездегі халықтың тұрмыс-тіршілігіне әсер еткен оқиғаларды ғана тыңдаушы қауымның назарына ұсынғанды дұрыс көргені байқалады: «The Kazakh people, who had occupied the Great Steppe, have had enough heroic sons. Historical and political events in the Kaganate, Khanate, and colonial eras involved the direct participation of heroes. In those times, the aqyn, zhyrau, and poets who were always among the people, narrated the history of the country in the form of poetry and passed it down through the generations» [1, 104-б.]. Жошы ұлысын мекендеген түркі халықтарының әлемдегі өзге де алып державалар халықтарымен терезесі тең қарым-қатынасқа түскен ең соңғы дәуірі Алтын Орданың гүлденген уақыты екені – ақиқат. Осыны біздің халықтардың озық ойлы өкілдері жақсы түсінгені көркем шежіре үлгілерінен айқын аңдалады. Сондықтан да Ноғайлы эпосын тудырған ортаға аталған империяның даңқты сәттерін мадақтай еске алудан гөрі сол алып мемлекет ішіндегі дағдарыстың шарықтау шегіне жеткен кездегі шешуші үрдістерді кейінгілерге сабақ ретінде ашып көрсету маңыздырақ болғанын аңғармау мүмкін емес. Жошы және Шағатай ұлыстарының құлдырау кезеңіне аяқ басуына Сәтемір, Тоқтамыс, Едігенің өз жағдайларын жақсарту үшін жүргізген күрестері себеп

болғанын тарихтама айтушылар да, кәсіби зерттеушілер де дұрыс сезінген. Алайда назар аударуды талап ететін бір жайт – халық шығармаларының барлығында Едігенің жағымды, Тоқтамыстың жағымсыз кейіпкер ретінде бейнеленуі, ал, ғалымдардың бұл мәселе жөніндегі пікірлерінің екі жарылуы.

Дегенмен, «Халық айтса, қалып айтпайды» деген афоризмге бұл тұста да ден қоюға тура келетін сияқты. Өйткені, тарихи деректер Едігенің халық жадында жағымды тұлға ретінде сақталуының салмақты негіздері бар екенін байқатады. Оның біріншісі ретінде Едігенің кезінде Жошы ұлысына қарасты жерлер тұрғындарының ішкі жікшілдік тартыстардан да, сыртқы шабуылдардан да біршама тыныш болғанын айтуға болады. Оған көз жеткізу үшін 1357–1382 жылдар аралығында Алтын Ордада жиырма бес хан бір-бірлерін ауыстырғанын еске алу лазым. Бұл тұрақсыздыққа тоқтау салғандай болған Тоқтамыс хан да ел есінде қым-қуыт тақталасын ұйымдастырушы ретінде сақталды. Оның өзін билікке келтірген Ақсақ Темірге қарсы жасаған жорықтары Алтын Орданың төрт рет сұрапыл шабуылға ұшырауына әкеліп соқтырғаны белгілі. Оның үстіне Едігенің билік басына келуі оның өз ұлысын қауіпсіз жерге орналастыруынан басталды. Оның көшпелі халық үшін ауадай қажет қонысты кеңейту мәселесін де табысты түрде шешкені ол Алтын Орданың билігін қолына алған алғашқы жылдардың өзінде-ақ Ноғайлы ұлысының территориясы батысқа қарай ұлғайып, Еділге барып тірелгенінен де аңғарылады. Едіге бидің игілікті әлеметтік-экономикалық шараларды жүзеге асырғаны, өз қарамағындағыларды салықтан босатқаны, ұлыс тұрғындарының балаларын құлдыққа сатуына тыйым салғаны мәлім. Осындай тиімді жаңалықтардан құлағдар әрі соғыстардан титықтаған халықтың аталған тарихи тұлғаның қарамағына қоныс аударуы салдарынан Тоқтамысқа бағыныштылар саны алты есе азайған көрінеді [2, 75–77-бб.].

Алтын Орданың орнында пайда болған мемлекеттердің тарихында Едіге ұрпақтарының елеулі қызмет атқарғаны да көпшілікке аян: «In the XV century, the Turkic peoples who were part of the Golden Horde created the epic «Edige». The main characters of the epic «Edige» dedicated to the history of the Golden Horde are Amir Temur, Edige, Tokhtamys. Edige is one of those who occupied a large place in the life of the Golden Horde state of the late XIV – early XV centuries. With his wisdom, state foresight, courage, and courage, Edige won the favor and sympathy of the khans, who willingly listened to his words. Wise instructions and sayings belonging to Ediga were widely distributed among the people. The epic often tells about the everyday reasonableness of Edige, about his exceptional foresight, about how subtly he resolved all sorts of difficult lawsuits and disputes to the mutual satisfaction of the parties. People liked his merits, the deeds he had done, and the ability to skillfully settle all kinds of lawsuits. That's why the people loved him and created an epic about

him» [3, 61-б.]. Дегенмен, олардың Нұрадын, Мұса, Жаңбыршыдан және олардың бірлі-жарымды ұрпақтарынан өзгелеріне эпос кейіпкері болу бақыты бұйырмаған. Бұл қайраткерлердің алғашқысы қазақ жырларында әкесінен де артық дәріптеледі. Бұл құбылысты аталған тұлғаның ел іргесін нығайтуда Едігеге сенімді серік бола білгеніне орай халықтың көрсеткен құрметі ретінде бағалаған жөн. Тіпті, түркі халықтары арасында (қарақалпақ, башқұрт, татар, ноғай) Едігеге байланысты жыр, аңыз-әңгімелер көп кездеседі: «Among the peoples living in the territory of the former USSR, epic «Edigeу» was found in the form of legends, epics, tales, legends, small epic. There are about fifty variants of this literary creation completed and preserved in the Kazakh, Karakalpak, Tatar, Uzbek, Nogai, Bashkir people. Demonstrative examples are the adaptation of Chocan Valikhanov, Muryn, Nurtugan of Kazakhs, adaptation of Erpolat, Kiyas, Oteniyaz of Karkalpaks, epic «Izukəu and Moradym» of Bashkirs, the epic «Tulum kozha» of Uzbeks, adaptation of A. Sikaliev of Nogai, a generalized version of the Tatars» [4, 6398-б.].

«Қырымның қырық батыры» циклының құрамындағы екі жыр «Мұса хан», «Жаңбыршы» деп аталады. Дегенмен, Мұса хан емес, би болған. Мысалы, Қадырғали би Нұрадынның Афас, Оқас, Хуразми атты үш ұлы болғанына тоқталған соң: «Оқастың ұлдары Мұса, Ямғұрчи еді. Атасынан соң Мұса би болды. Ұлысты сол биледі. Ямғұрчи ағасының көзі тірісінде би болды»,–деп жазған [5, 256-б.]. Соған қарамастан, бізбен туыстас өзге халықтар да Мұса мен оның кейбір ұрпақтарын олардың саяси беделіне орай «хан» деп білгені байқалады. Мысалы: М. И. Ахметзянов жариялаған татар-ноғай шежіресінде де Мұсаның хан болғаны айтылады [6, 84-б.].

Бұндай дәріптеулердің орынсыз емес екенін В. Трепавловтың Мұса бидің өз кезінде зор билікке қол жеткізіп, Дешті Қыпшақтың хакімі дәрежесіне көтерілгені туралы жазғанынан [2, 105-б.] аңғарылады.

Оның үстіне Мұса бидің ұрпақтары ұзақ уақыт дербес мемлекет болған Ұлы Ноғай ордасының билеушілері болған. Мұса бұрынғы Жошы ұлысы тұрғындарының ауызша тарихнамасында жағымды тұлға ретінде бейнеленуінің сыры оның бір орталыққа бағынған мемлекеттің басшысы болғандығында жатқаны анық. Осындай құрмет Мұсаның сенімді көмекшісі болып табылған Жаңбыршыға да көрсетілген. Ағайынды екі бидің беделі өз уақытында ешкімнен кем болмауына олардың бір-бірімен ынтымақтаса әрекет етуі, елді басқару ісінде бұрыннан қалыптасқан жол-жобаларды берік сақтай білгендігі себепші болғанын тарихи деректер айғақтайды.

Дегенмен, бұлардың осыншама жақындығын қазақ жыршылары біле бермеген секілді. Мысалы, Нұртуған бұл кейіпкерлердің шежіресін: «Нұрадын, онан туған Шарабас, онан туған Аббас, Ғаббас. Аббастан Мұса хан туған, Ғаббастан Жаңбыршы туған», – деп таратады [7, 43-б.],

Мұрын жыраудың баяндауынан Жаңбыршының Мұсаға туыстық қатысы байқалмайды. Өмірден өтерінің алдында Жаңбыршы Мамайға өзінің жалғыз ұлы Телағысты «өкіл бала» деп біліп, жебей көруді өтінеді [8, 317-б.]. Ал, Мұса хан туралы жырдың Қалижан Өтешев нұсқасында Жаңбыршы – түрікменнің батыры, ол бір кездері жеті ханға, оның ішінде Мұсаға да, қызмет еткен, бірақ мінезінің жайсыздығынан олардың ешқайсысымен сыйыспай, ұлымен екеуі елден жырақ жерді қоныстанған [9, 470-б.].

Бұл туындылардың барлығында да Мұса мен Жаңбыршының немесе олардың ұрпақтарының арасындағы араздық туралы сөз болады. Бұның себебін Мұрын Телағыстың Мамайдың қызына үйленбекші болғанымен түсіндірсе, Нұртуғанның туындысында Ысмайылдың азғыруымен Жаңбыршының екі ұлы – Телағыс пен Күніке араздасып, олардың соңғысы аулақ кетуге мәжбүр болады. Ысмайылдың сөздеріне ерген Орақтың Телағысты өлтіруді ойлағанын естіген Күніке ағасын өзінің ұлысына ертіп кетеді. Он сан ноғайдың жетеуі солармен бірге кетеді [7, 145–179-бб.]. Бұл туындыда әкеден қалған билікке өзімен таласуы мүмкін Жаңбыршының ұлдарын елден осылай кетірген, Ноғай ордасында қалған өзімен әкесі бір Алшағыр, Мамай, Орақтың да түптеріне әртүрлі айла-шарғымен жеткен, кейбір бауырларын елден аластаған Ысмайылдың өз басына да қиын күндер келіп жеткені айтылады.

Қарастырылған туындылар авторларының ешқайсысы да өздері суреттеп отырған алауыздықтарды қолдамайтындығы айқын сезіледі. Нұртуған бұндай бүліншіліктің түбінде жалпы ноғай жұртының ахуалын нашарлатқанын кең көлемде ашып көрсетсе, Мұрын, Қалижан айтқан жырларда араздасушы жақтар көркем қиял арқылы болса да татуласады. «Қырымның қырық батыры» топтамасында соғысқалы тұрған жақтардың арасына түсіп, ымыраластырушылардың Асан қайғы, Сыпыра жыраулар екені айтылуы [8, 321–330-бб.] ұлыс ішіндегі татулықты жалпы халықтың тілегенін аңдату үшін қызмет етіп тұр.

Сөз болып отырған екі бидің ұрпақтары олар өмірден өткен соң ірге ажыратты. Оған Ұлы Ноғай Ордасының түбіне жеткен үш бұлғақтың алғашқысы әсер етті. 1505–1520 жылдар аралығы аталған ұлыстың билері мен мырзаларының арасындағы қақтығыстарға толы болды. Бұған Мұса би ұлдарының би сайлауда ежелгі жасы үлкендікті, жолы үлкендікті ескеру дәстүріне жүгінудің орнына бір-біріне күш көрсетуге бой ұруы себепші болады. Бауырлары тарапынан би болғандарға осындай озбырлық танытуда әсіресе Алшағырдың атағы ерекше шыққан. Мысалы, ол Мұса мен Жаңбыршыдан кейін би болып сайланған Хасанның билігін мойындамайтынының белгісі ретінде Вильноға өз тарапынан дербес елшілік жіберген [2, 143-б.]. Одан кейін би болып сайланған Шейхмұхамед пен

Алшағырдың арасындағы текетірестердің де мемлекетке тигізген зардаптары зор еді [2, 146–163-бб.]. Халық Алшағыр ең белсенді тұлға болып табылған бұлғақтың елдің болашағына кері әсер еткенін жақсы түсінген. Оның аңыз-жырларда мақтала бермейтіні сондықтан болса керек.

Қарастырылып отырған уақытта жікшілдік әрекеттерден биік тұра білгендігімен жұртшылықтың есінде қалғандар – Мамай мен Орақ. Мамайдың кейде осындай ұстанымына орай өзімен бір әке, бір шешеден туған ағасына да қарсы келуіне тура келген көрінеді. Оның осындай азаматтығы Алшағыр Шейхмұхаммедті абақтыға жапқанда байқалған. Осы оқиға туралы В. Трепавлов: «До сих пор подобное обращение с ближними сородичами не допускалось среди «Эдиги уругу мангытов. Заточение уважаемого и полноправного члена клана, к тому же явившегося с покаянием, шокировало мирз. Храбрый воин и тонкий дипломат Мамай, не утраившись бийского гнева, приехал со свитой в пятьдесят человек в тюрьму, освободил брата и вывел его из города в степь» [2, 151-б.], – деп жазған еді.

Ұлыс мүшелері ынтымағының табысқа апарар жол екені Телағыс пен Мамай бірлесе әрекет еткен кездерде байқалды. Бұны олардың 1523 жылы Қырым ханының қалғаларымен одақтасу арқылы Астраханның билігін қолға алуы аңғартты. Дегенмен, ежелден қалыптасқан жол-жоралардан ауытқушылық аталған қайраткерлердің бітіспес жауларға айналуына апарып соқты. Тарихшы М. Г. Сафарғалиев Телағыс Шейхмұхаммедтен кейін жасы үлкендігіне байланысты емес, яғни, заңсыз түрде Ноғай ордасының биі болғанда. Мамай мен өзге де мырзалардың оған қарсы көтерілгеніне тоқталған [10, 83-б.].

Мұса би ұрпақтарымен жауласу жолына түскен Телағыс қолдауды бұрынғы дұшпандарының тарапынан іздеген сияқты. 1523 жылғы «Астрахан апатынан» кейін жарты жыл өтпей жатып-ақ бұлар Астрахан тағынан тайдырған Хүсейін Қырымның ханы Сағадатгерейді Телағыс би Мамайға қарсы онымен, Хүсейінмен, оның әскерімен бірге соғысқысы келетінінен хабардар еткен [11, 58-б.]. Ол Қырым хандығымен де татуласуға ұмтылып, Қырымның ханы Сағадатгерейге жаушы жіберген [2, 176-б.].

Сағадатгерейге бірлесе соққы беру жөнінде Польшаның королімен де келісім жасасқан, ақырында 1524 жылы опатқа ұшыраған [2, 177-б.] Телағыстың жаулық әрекеттері ұлыстың әлеуетіне елеулі нұқсан келтіргені даусыз. Онымен бірге Жаңбыршының өзге ұрпақтары да Ноғай Ордасынан кеткенін, ал, Телағыстың әкесінің жалғыз ұлы емес екенін, оның бірнеше бауыры болғанын, олардың барлығы да өздеріне қарасты ұлыстарымен бірге Телағыспен еріп өзге жаққа қоныс аударғанын есепке алсақ, біз жоғарыда Нұртуғанның жырынан келтірген мағлұмат шындықтан тым алыс кете қоймайтыны сезіледі.

Бірінші бұлғақтың оқиғалары Мұса бидің ұрпақтарына да оңай тимегені Алшағыр, Мамай, Орақтардың да белгісіз жағдайда опат болуынан аңғарылады. Халық әдебиетінде көбінесе Мамай мен Орақтың өлуіне себепкер болған адам ретінде Ысмайыл бейнеленеді. Мысалы, Нұртуғанның жырында ол Орақ пен Мамайды Қырымға қонаққа баруға үгіттейді. Ал, Қырымға барған соң ағаларын өздерін қонақжайлықпен қабылдаған Қырымның ханзадалары – Балуан сұлтан мен Батырханды өлтіру қажет екенін айтып, азғырады. Інісінің тіліне ерген Мамай ханзадаларды өздерімен бірге аңға шығуға шақырғанда, Балуан сұлтан қонақтардың оған қастық жасамайтындығы жөнінде ант беруін талап етеді. Сол кезде: «Бізге нан!»,– деп жаңылтпаш түріндегі ант берген Мамай аталған ханзадаларды өлтіргеннен кейін бізден алған жарақаттың салдарынан өзі де өледі. Мамайдың ант бұзушылық салдарынан өлгені өзге де жырларда суреттеледі. Бұл сарынның астарында Мамайдың 1523 жылы Астрахан хандығын өздеріне қаратқан кезде одақтас болған Қырымның ханы мен қалғасын опасыздықпен өлтіргені туралы тарихи естелік жатқаны мәлім. Опасыздықты жек көретін халықтың Мамай тарапынан жасалған осы қылықты мәңгі есте сақтағаны Мамайдың есімі өзі жырда өзінен жасы кіші, Орақтан үнемі кейін аталатынынан да байқалады.

Ноғай Ордасындағы екінші бұлғақ оның бірқатар өкілдерінің 1540-жылдары ұлыс ішіндегі билікке орыс патшалығымен ымыраласқан әрекеттер арқылы жетуге ұмтылғандығынан басталды. Қазанның жаулап алынуына себеп болған жағдайлардың санатына Ноғай Ордасының Нұрадыны Ысмайыл мырза мен өзге де жікшілдердің әрекеттерін сенімді түрде жатқызуға болады. Ысмайылдың Мәскеу билеушілерімен бірге Астрахан хандығына қарсы соғыс жүргізгелі жатқандығы мәлім болғанда, Ноғай Ордасының сол кездегі биі Жүсіп өз бауырын жазалап, тоқтату мақсатымен жинаған әскерімен 1554 жылы Еділге қарай қозғалғанда, оған Ысмайыл мен жақтастарының қолы қарсы тұрды. Сол текетіретің ақыры соңғысының алдыңғысын өлтіруіне апарып соқты. Осыдан кейінгі үш жылдың ішіндегі кантөгістер Ноғай Ордасының Шейх-Мамай, Қазиді секілді белгілі қайраткерлерінің өз ұлыстарымен Ысмайылдың қарамағынан кетуіне, әкесінің кегін алу үшін күрес жүргізген Жүсіп бидің ұлдары Ресейдің тұтқынына айналуына алып келді.

Тарихи деректер Ноғай ордасы басым көпшілігінің Ысмайыл жүргізген саясатқа қарсы болғанын, бірақ орыс патшалығының саяси әрі әскери қолдауына сүйенген Ысмайылдың өзіне және ұрпақтарына ұлыстың билігін қамтамасыз еткенін білдіреді. Соған орай халық елді іштен іріткендердің жиынтық образын Ысмайыл бейнесі, оған қарсы тұрып, халық мүддесін қорғағандардың келбетін Қарасай мен Қазиді бейнелері арқылы ғасырлар бойы ұрпақтардың санасына сіңірумен келеді. Жыршылардың әсіресе Қазиді

бейнесін мінсіздендіруге таланттарын қапысыз жұмсауының басты себебі аталған тұлғаның бодандықтың қамытын кимеуді көздеп өзінің Кіші Ноғай Ордасы атты мемлекетін құрып, елін отарлаушылармен өмірінің соңына дейін табысты түрде күрес жүргізуінде, әсіресе 1569, 1571 жылдары түрік сұлтанының, Қырым хандығының әскерлерімен бірге Ресей басып алған Қазан, Астрахан хандықтарын кері қайтарып алу үшін жасаған жорықтарында өзін даңққа бөлеуінде жатқаны анық.

Мұрын жырау репертуарындағы «Манашы ұлы Тұяқбай» жырында Ноғайлының ақылшысы Орманбет биді үндіс қалмақтардың қолынан өлгені суреттеледі. Тарихи деректер Ноғай Ордасының тарихында Орманбет есімді бір ғана би болғанын, оның шын аты Оразмұхаммед екенін айғақтайды. Ол Ұлы Ноғай ордасын 1590–1597 жылдары басқарған [2, 382–383-бб.]. Орманбет биді қалмақтар емес, өзінен бұрын билік құрған Ысмайыл ұлы Орыстың, яғни, өз бауырының балалары өлтірген. Кезінде Орманбет бидің ұлы Қара Келмұхаммед Орманбетті және оның жақындары – Дінахмед би мен Байтерек мырзаны Орыстың балалары өлтіргенін еске түсірген. Орманбеттің бауырлары мен ұлдары да өз кезегінде жоғарыда аталғандардың кегін алу үшін қарсы жақтың Саты мырзасын өлтірген [2, 383-б.]. Осындай кісі өлтірулердің арты ушыға келіп тарихшылары «Үшінші бұлғақ. Орданың жанталасуы» («Третья Смута. Агония Орды»), халықтың ауызша тарихтамасы «Орманбет би өлген күн, он сан ноғай бұлған күн» деп еске түсіретін іштей іріп-шіру кезеңіне әкеліп соқты. Оның зардабы тек қана Ноғай Ордасының тұрғындарына ғана емес, Дешті Қыпшақ жұртының барлығына аса ауыр тиді. Бұны біз Ноғай Ордасының ыдырау кезеңінен хабар беретін фольклорлық сарындардың өздерін Ноғайлы жұртының өкілдері деп білетін барлық көшпелі түркі халықтарының жадында мәңгі сақталуынан байқаймыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақала М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты «Алтын Орда дәуірі және қазақ фольклоры» АР14871880 гранттық жобасы аясында дайындалды.

Қорытындылар

Жоғарыда жазылғандардан Ноғайлы дәуірі туралы жыр-аңыздардың посткеңестік кеңестікте өмір сүретін барлық түркі халықтарына ортақ рухани мұра екенін аңғаруға болады. Осы халықтардың ауызша тарихтамасын сақтаушылардың барлығы бұрынғы Жошы ұлысының іргесін нығайтуға әсер еткен оқиғаларды шабыттана әңгімелесе, аталған ұлыстың ыдырауына себеп болған жайттарды күңірене еске алған. Ноғайлы эпосындағы тұрақты сарындарға өткен дәуірдің қоғамның алдағы даму кезеңдерінде жадта мықтап ұстауды ауадай қажет ететін тарихи тағлымдар негіз болған. Соған

орай көрсетілген дәуірдегі оқиғалар тұсында игілікті іс-әрекеттерімен өздерін даңққа бөлеген тарихи тұлғаларды бұл халықтардың барлығы бірдей өзіміздің қаһармандарымыз деп есептеуі орынды. Сондықтан біздің тарихымыздағы алтын ғасырлар болып табылатын XIV–XVII ғасырлар оқиғаларын бейнелеудегі тарихи және көркем шындықтың арақатынасын күш біріктіре отырып анықтау осынау мәдени қазынаның ортақ мұрагерлері болып табылатын халықтар өкілдері жүзеге асыруға тиісті аса келелі міндеттердің қатарына жатады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Kabdeshova, K., Rakysh, Zh., Auyesbayeva, P., Albekov, T., Alpysbayeva, K.** Kazakh historical epics and epical tradition [Text] // *Utopia Praxis Latinoamericana*. – 2019. – Año 24, n° Extra 5. – P. 103–112.
- 2 **Трепавлов, В. В.** История Ногайской Орды [Мәтін]. – М. : Восточная литература, 2002. – 752 б.
- 3 **Maksetova, M. K.** Edige's wisdom in solving daily problems [Text] // *American Journal of Social Sciences and Humanity Research*. – 2023. – Vol. 3. – Issue. 4. – P. 61–66.
- 4 **Assanov, A., Pangereyev, A., Baltymova, M., Borash, B., and Idrissova, E.** «Edige» as the common heritage of the Turkic people: historical basis of the epos [Text] // *International Journal of Environmental & Science Education*. – 2016. – Vol. 11. – No. 14. – P. 6395–6408.
- 5 **Сыздықова, Р., Қойгелдиев, М.** Қадырғали би Қосымұлы және жылнамалар жинағы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 1991. – 270 б.
- 6 **Ахметзянов, М.** Между Волгой и Уралом [Мәтін] // *Идель*. – 1991. – № 10–11. – Б. 82–84.
- 7 **Бабалар сөзі. Жүз томдық, Батырлар жыры** [Мәтін]. – 40-том. – Астана : Foliant, 2006. – 485 б.
- 8 **Бабалар сөзі. Жүз томдық, Батырлар жыры.** [Мәтін]. – 51-том. – Астана : Foliant, 2008. – 448 б.
- 9 **Жирмунский, В. М.** Ногайские богатыри в казахском эпосе [Мәтін] // *Қырымның қырық батыры*. – Алматы : Арыс, 2005. – 544 б.
- 10 **Сафарғалиев, М. Г.** Ногайская Орда в середине XVI в. : дис. на соиск. степ. канд. наук [Мәтін]. – М., 1938. – Б. 185.
- 11 **Дунаев, Б. И.** Грек и греческая идея на Руси в XVI в. [Мәтін]. – М., 1916. – 92 б.

References

1 **Kabdesheva, K., Rakysh, Zh., Auyesbayeva, P., Albekov, T., Alpysbayeva, K.** Kazakh historical epics and epical tradition [Text] // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – Año 24, n° Extra 5. – P. 103–112.

2 **Trepavlov, V. V.** Istoriya Nogaiskoi Ordy [History of Nogai Horde] [Text]. – М. : Vostochnaya literatura, 2002. – 752 p.

3 **Maksetova, M. K.** Edige's wisdom in solving daily problems [Text] // American Journal of Social Sciences and Humanity Research. – 2023. – Vol. 3. – Iss. 4. – P. 61–66.

4 **Assanov, A., Pangereyev, A., Baltymova, M., Borash, B., and Idrissova, E.** «Edige» as the common heritage of the Turkic people: historical basis of the epos [Text] // International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No. 14. – P. 6395–6408.

5 **Syzdykova, R., Koygeldiev, M.** Kadyrghali bi Kossymuly zhane zhylnamalar zhinaghy [Kadyrgali bi Kosymuly and a collection of chronicles] [Text]. – Almaty : Kazakh University, 1991. – 270 p.

6 **Akhmetzyanov, M.** Mezhdou Volgoi i Uralom [Between the Volga and the Ural] [Text] // Idel. – 1991. – № 10–11. – P. 82–84.

7 Babalar sozy. Zhuz tomdykh, Batyrlar zhyry [The words of the ancestors. One hundred volumes, Song of Heroes] [Text]. – Vol. 40. – Astana : Foliant, 2006. – 485 p.

8 Babalar sozy. Zhuz tomdykh, Batyrlar zhyry [The words of the ancestors. One hundred volumes, Song of Heroes] [Text]. – Vol. 51. – Astana : Foliant, 2008. – 448 p.

9 **Zhirmunsky, V. M.** Nogaiskiye bogatyri v kazakhskom epose [Nogay heroes in the Kazakh epic] [Text] // Forty heroes of Crimea. – Almaty : Arys, 2005. – 544 p.

10 **Safargaliev, M. G.** Nogaiskaya Orda v seredine XVI veka : diss. na soisk. step. kand. nauk [Nogai Horde in the middle of the 16th century: dissertation for the degree of Cand. of Sciences] [Text]. – М., 1938. – P. 185.

11 **Dunaev, B. I.** Grek i grecheskaya ideya na Russi v XVI v. [Grek and the Greek idea in Russia in the 16th century] [Text]. – М., 1916. – 92 p.

26.07.24 ж. баспаға түсті.

29.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. И. Сакен¹, *А. А. Әбсадық², О. М. Жолдыбаев³, А. Б. Саулембаева⁴*

^{1,3}Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,

Республика Казахстан, г. Алматы;

^{2,4}Костанайский региональный университет имени А. А. Байтұрсынұлы,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 26.07.24.

Поступило с исправлениями 29.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

КАЗАХСКИЙ ЭПОС И ИСТОРИЧЕСКИЕ УРОКИ УЛУСА ДЖУЧИ

Исторические события и деятели улуса Джучи в потоке истории становились устойчивыми сюжетами героического эпоса казахского и других тюркских народов. В этом ракурсе взаимоотношения исторической действительности и художественного взгляда в эпических образах биев и мурз Ногайской Орды являются актуальными вопросами эпосоведения. В исследовании делается попытка найти ответ к вопросу: «Почему устная история графия вышеуказанных народов берет свое начало от произведений именно об этих деятелях?». Путем текстологического анализа и источниковедческих обзоров раскрывается огромная назидательная сущность обстоятельств, которые были выбраны из огромных потоков событий Ногайлинской эпохи XIV–XVII веков, особое внимание уделяется оценкам народа своей истории, которые были включены в характеристики героев сочинений. Для доказательства этого вывода проведены анализы образов Едиге, Нурадина, Мусы. Причины ухода в небытие Ногайлинской эпохи, которая считалась «золотыми веками» тюркских народов, раскрываются путем осмысления особенностей изображения деяний сыновей и последующих потомков Мусы и Жанбыршы. Анализы взаимоотношений художественных персонажей Мусы и Жанбыршы показывают, что все тюркские народности, которые являются жителями постсоветского пространства, принимали все неурядицы, которые имели место в Ногайской орде, как собственные трагедии. Образ Исмаила, который остался в памяти народа только как отрицательный персонаж, служит для предостережения подрастающего поколения от случаев, которые угрожают независимости страны. Путем приведения исторических сведений доказывается, что причина превращения Мамай, Орака, Карасая и Қазы в положительных героев эпоса кроется в их

противостоянии междоусобицам в улусе. Авторы данного труда выдвигают собственные научные выводы и о причине широкого распространения исторической песни о гибели Орманбет бия.

Ключевые слова: фольклор, легенда, народный, эпос, сюжет, документ, масса, личность.

S. I. Saken¹, *A. A. Absadyk², O. Zholdybaev³, A. B. Saulebayeva⁴

^{1,3}Institute of Literature and Art named after M. O. Aueзов,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

^{2,4}Kostanay Regional University named after A. Baitursynov,

Republic of Kazakhstan, Kostanay.

Received 26.07.24.

Received in revised form 29.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

KAZAKH EPIC AND HISTORICAL LESSONS OF ULUS ZHOSHY

This article sets out the authors' own opinions about the edifying essence of historical events that became permanent subjects of the heroic epic of the Kazakh and other Turkic peoples and historical figures who became permanent characters of the above spiritual values. To achieve this goal, the relationship between historical reality and artistic vision in the epic images of biys and murzas of the Nogai Horde is examined.

An attempt is made to find an answer to the question: «Why does the oral history of the above-mentioned peoples originate from the work about these figures?». Through textual analysis and source studies, the enormous edifying essence of the circumstances that were selected from the huge streams of events of the Nogai era is revealed in the XIV–XVII centuries. Particular attention is paid to the people's assessments of their history, which were included in the characteristics of the heroes of the essay. To prove this conclusion, analyses of the images of Edige, Nuradin, and Musa were carried out. The reasons for the passing into oblivion of the Nogai era, which was considered the «golden ages» of the Turkic peoples, are revealed by understanding the features of the depiction of the actions of the sons and subsequent descendants of Musa and Zhanbyrshy. Analyses of the relationship between the artistic characters of Musa and Zhanbyrshy show that all Turkic people who are residents of the post-Soviet space accepted all the troubles that took place in the Nogai Horde as their own tragedies. The image of Ismail, who remained in the memory of the

people only as a negative character, serves to warn the younger generation against cases that threaten the independence of the country. By providing historical information, it is proven that the reason for the transformation of Mamai, Orak, Karasai, and Kazi into positive heroes of the epic lies in their opposition to civil strife in the ulus. The authors of this work put forward their own scientific conclusions about the reason for the widespread dissemination of the historical song about the death of Ormanbet Bi.

Keywords: folklore, legend, folk, epic, plot, document, mass, personality.

<https://doi.org/10.48081/FSHK7298>

***Ө. Сейсенқұлұлы¹, Ө. Әбдиманұлы²**

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0042-5936>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9134-5132>

*e-mail: seisenkulomirzhan@gmail.com

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНҢ ҚХР-ДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ ОРНЫ

Абайдың рухани мұрасы қазіргі таңда тұтас адамзаттың рухани қазынасына айналып отыр. Абай есімі дүниежүзі халықтары әдебиетінің биік шыңындағы Шекспир, Пушкин, Гетелермен қатар тұрады. Абай – қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған ұлы тұлға екендігі бүгінде әлемге әйгілі шындық. Абайдың ағартушылық идеялары мен Абай мектебі ҚХР-дағы жазба әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлкен ықпал етті, Абайдың ағартушылық идеялары тәлім-тәрбиемен қатар жүреді. Ол еңбек тәрбиесін-оқу мен білім алудың негізі деп түсінді. Абай жастарды жалқаулыққа салынбай, ғылым-білімді меңгеруге үндеді. Абайдың ағартушылық идеялары Қытай қазақтарының ғылым-білім үйренуіне үлкен жол ашты, Әсет Найманбай, Таңжарық Жолдыұлы, Көдек Маралбай, Жүсіпбек Қожа Шайықсылам Асқар Татанайұлы, Омарғазы Айтанұлы, Мағаз Разданұлы, Құрманәлі Оспанұлы, Боздақ Дүрбенбетұлы қатарлы ҚХР-дағы Қазақ жазушылары Абай мектебінен сусындаған, Абай және оның шығармалары ҚХР-дағы қазақ әдебиетшілерімен тығыз байланысты болып, оларға тікелей ықпал жасаған, Абай шығармалары ҚХР дағы қазақ әдебиетінің дамуында орны бөлек болып саналады.

Абай шығармашылығының Қытай қазақтарының рухани-мәдени өркеніеттік кеңістігін қалыптастырудағы орны мен үрдістерін әдеби, тарихи және әлеуметтік мәдениеттік тұрғыдан талдау жасалынды.

Кілтті сөздер: Абай, Абай шығармалары, ҚХР, қазақ жазушылары, қазақ әдебиеті, Әсет Найманбай, Таңжарық Жолдыұлы.

Кіріспе

Абай қатардағы жай ұстаз емес, ол өскелең саналы, аса ұлағатты ұстаз. Ол өздігінен білім алудың ұзақ жолын басты. Орыстың, шығыстың және батыс елдерінің өз дәуіріне дейінгі барлық әдебиет жетістіктерін оқып, үйренді әрі оны өзінің шығармашылық өнерге үлгі етіп, жасампаздықпен шебер пайдалана білді.

Қазақ халқының шаруашылығы тарихтан бері табиғаттың даяр сыйына сүйеніп, мал бағып күнелтуге негізделген шаруашылық болды. Оның үстіне, қазақ халқы әлеуметтік ортасында басқа ел халықтарымен қарым-қатынасы сирек болған тұйық жағдайда өмір сүрді. Абай қазақтың осындай дамымаған феодалдық қоғамдық ортасын, жұтаң, мешеу тіршілік күйін өзгертуге мәдени-ағарту мен білім таратуды қоғамдық-әлеуметтік кеселден азат етудің бірден-бір жолы деп білді. Осылайша Абайда жаңалыққа көшу немесе қоғамның алға басу қайнарын адамдардың сапалануынан іздейтін мәдени-ағарту көзқарасы мен идеясы туылды. Абайдың қара сөздері бізге оның мәдени-ағарту көзқарасы мен идеяларының тарихи негіздерін тауып, әрі оның пайда болған түп-төркінін тануымызға мүмкіндік әпереді. Сондай-ақ, Абайдың тарихқа көзқарасының биік өресі еді. Абайдың мәдени-ағарту көзқарасы сол тұстағы кертартпа ағартушылық идеяларға негізделмеді. Сонымен бірге томаға-тұйық «мұсылманшылық» ағарту-идеясындағы «Ақ патшаға» құлдық ұруға үндейтін діни-ағартушылардан да іргесін аулақ салған еді. Керісінше, Абайдың қоғамдық ағарту көзқарасы XIX ғасырдағы орыс ағартушы демократтарының озық идеяларымен танысып, және онымен етене байланыста болды.

Абай өзінің өршіл, озық идеялы поэзиялары мен ғақылиялары арқылы тұтас ұлтымызға сарқылмас мол білім, асыл қазына қалдырды. Ол қазақтың халық тілінен әдеби тілін қалай жасау керектігін, халықтық қорды қалай пайдалану дұрыс болатынын көрсетті.

Материалдар мен әдістері

Абайдың қазаққа берген тағылымы тұтас тұлғасымен тұрған бір мектеп болды. Абай тәлімдері Қытай қазақтарының тәрбиесіне жаңа Қытай құрылардан бұрын Кеңестік Қазақстан баспа-сөзімен оқулықтарынан тарап келді. Әсіресе 1951–1956 жылдары Шынжаңның өзінде Қазақстан оқулықтарының үлгісімен жасалған оқу құралдарында да едәуір көлемді орын алды. 1957–1980 жылдардағы тарихи аумалы-төкпелі кезеңде, мектеп тәрбиесінен қағыс қалтырылған Абай тәлімдері тек оның жаттамалық қасиетіне сүйеніп, халықтың көкейінде сақталды, жанұялық тәрбиеден ерекше орын иеледі және қолда бар басылым беттеріндегі шығармалары қастерлеп сақталып, қолдан-қолға өтіп, өз оқырманын тауып отырды. 1980 жылдардан бастап Қытай мемлекеттік оқу-ағарту министрлігінің

Шынжаңдағы аз санды ұлттардың әдебиет оқулығын өз тілінде, ұлттық тіл-жазудың өзіндік ерекшелігін көрнектілендіріп, сапасын мемлекет бойынша біртұтас құрастырған оқулықтардың өресінен төмендетпей, құрастыруға берген құқымен ұйғыр, қазақ, қырғыз тілдерінде бастауыш, орталау, орта мектеп әдебиет оқулықтары тұңғыш рет өз алдына құрастырыла бастады. Бұл Шынжаңда ұлттық әдебиет және грамматика оқулықтар құрылысындағы үлкен маңызға ие бір белес болды. Бұл жұмысқа қазақ тіл, әдебиет мамандары, баспагерлері күлшына жұмылып кірісті...

Қазірге дейін қазақ бастауыш-орта мектептерінің әдебиет оқулықтарына енген суреткер ақын Абай еңбектерінен мыналарды атаймыз: «күз», «қыс», «жаз», «жазғытұры, қараша желтоқсанмен сол бір екі ай», «интернатта оқып жүр», «қан сонарда», «ғылым таппай мақтанба», «әсемпаз болма әр неге», «жасымда ғылым бар деп ескермедім», «өзгеге көңілім тоярысың», «аттың сыны», «жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат», «сегіз ая», «Ескендір поэмасы» қатарлы төл тума поэзия; «теректің сиы», «емен мен шілік», «қазаға ұшыраған қара шекпен», «есек пен бұбұл», «шегіртке мен құмырысқа», «қарға мен түлкі» қатарлы аудармалары; «үшінші сөз», «алтыншы сөз», «жетінші сөз», «сегізінші сөз», «оныншы сөз», «он бесінші сөз», «он тоғызыншы сөз», «жиырма бірінші сөз», «жиырма бесінші сөз», «жиырма тоғызыншы сөз», «қырық төртінші сөзі» секілді қара сөздері оқулықтарға енген. Абайдың осы шығармаларынан ақынның ерекшелігін, тіл өзгешелігін, эстетикалық көзқарасын, педагогикалық ойларын, философиялық көзқарасын, қоғамдық идеяларын көруге болады... Абай қазақ оқулықтарының шеңберінен шығып, ұйғыр, қырғыз әдебиет оқулықтарынан да орын алып, санамалы шығармалары оқытыла бастады.

Абай: «адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Одан басқасымен оздым ғой демектіктің бәрі ақымақтық» дейді. Мұнда оқу, өнер-білімге баса мән беріп, білімсіз, надандыққа қарсы тұрса әрі ақыл, ғылым, ар, мінез кімде жоғары болса, оның қоғамдық орны құндылығы да жоғары болады дейтін адам болудың өлшемін белгілейді.

Абай қазақ халқының сол замандағы қоғамдық ортадағы мешеулік, ғылым-білімнен артта қалушылығын жоюдағы қоғамдық өркениеттегі басты нәрсе -ғылым, оқу деп білді. Халық өнер үйренсе, басқа өнерлі, дамыған елдерден өнеге, ғибарат алса, сонда халық пайдалы кәсіпке де, егін салу, сауда істеу, колөнермен айналысуға да тез жаттығар еді деп қарайды.

Абай оқу-білім, өнердің маңыздылығын «адамшылық» яғни, өндіргіш күштегі адам факторымен байланыстырып, халықтың тұрмысына, өмірі мен шаруашылығына да пайдалы екендігін, өнер-білім техника халықтың шаруашылығын, материалдық өркениеті мен рухани өркениетін дамытуда төтенше пайдалы болатынын мысал арқылы түсіндіреді. Сондай-ақ қазақ

халқының мәдениеті дамыған елдерден үйренуде сақталған кемшіліктерінде көрсете сын тезіне алады. Абай өнерлі елдің өнерсіз қазақ елінен орнықтылығын көріп, оның өнері мен білімін үйрену, тұтас мұсылман елдері бой ұрып, бас иген араб елінен немесе дамыған батыс елдерінен ғана үйреніп қалмай, қазақпен іргелес жүрген көршілес өзбек, татар, ұйғыр халықтарының да озық өнер-білім техникасын үйренуге шақырады (Мәулітбек Рахметоллаұлы, 1995:12).

Оқу, ғылымды халыққа қызмет істеу үшін үйрен, өз қара басың үшін үйренбе. Тапқан өнеріңді, біліміңді ел үшін, жұрт үшін жұмса. Қазаққа күзетші боламын деп, бізде ел болып, жұрт білгенді біліп, жұрт қатарына қосылудың қамын жейік деп, ниеттеніп үйрену керек дейді.

Абай мектебінің ҚХР-дағы Қазақ жазушыларына ықпалы.

Абайдың ағартушылық идеялары мен Абай мектебі ҚХР-дағы жазба әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлкен ықпал етті. Құрманалы Оспан ұлы жазған «Абайдың өмірбаяны және шығармасының құны» деген мақаласында «Абай және оның шығармалары еліміз қазақ зерттеушілерімен тығыз байланыста болып оларға тікелей ықпал жасаған.» Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні Абай еліміз үшін қазақ әдебиетінде бірінші орында, көш басында тұрады. Абай шетелде өскен болса да бірәк жүнгө қазақ халқының жүрегінде оны баяғысындай озының ақыны деп қарайды (Қабай, 2019: 305).

Шынжаң қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы, Ғұлама ақын, дін қайраткері Ақыт Ұлымжы ұлы Қарымсақов 1868-жылдың тамыз айында Алтай аймағының Қайырты деген жерінде дүниеге келген, Әкесі Ұлымжынның өзіндік қана шағын дәулеті бар шаруа адамы болады. Ақыт жеті жасқа келген немере ағасы Садық Жебенұлынан онан кейін ауыл молласы Ғұсманнан оқып сауатын ашады. Жас кезінен бастап халық әдебиетінен сусындап, өлеі жырды зердесіне сіңіріп өседі. Кейінірек Бұқарадан келген оқымысты Махбұбұладан оқып, араб, парсы тілдерін үйренді (Зұфар СЕЙІТЖАНҰЛЫ, 1999: 172). Ақыт ҚХР-дағы қазақ әдебиет саласында ең алғаш Абай шығармасы мен танысқан, яғни Хәкім Абайды Қызылордадағы Қазақстан баспасынан шыққан толық жинағымен шамамен сол жылдың аяғында немесе 1935 жылдың басында танысады. Ақыт XX ғасырдың 30 жылдарыдағы қазақ жазушыларының мәлім дәрежедегі өкілі. Бұндай көзқарасты ортаға қою өте маңызды. Ақыттың Абайдан үйренуі – біршама көрнекті, алған өнімділігі жоғары болған. Бұл Ақыт Үлімжіұлының шығармашылық бағытына үлкен бұрылыс пен серпін әкеледі, ендігі жерде ол Абай мектебінің өнегесін жалғастырушы ретінде көзге түседі.

Ақыт Үлімжіұлы Абай мұраларының жоқтаушысы, насихаттаушысы ғана емес, қазақтың Қытайдағы алғашқы Абайтанушыларының бірі бола білді, бұған оның еңбегінен туған «Дәлеилу-ғақылия» еңбегі куә. Ақын

ұрпағы «Құран кәрімді» қазақ тілінде сөйлеткен белгілі дін қайраткері Ғәзез қажы Ақытұлының (1924–2012) куәлік беруінше Ақыт Үлімжіұлы бірде баласы қәлмәнмен әңгіме Үстінде оған «абай өлеңін ат ұсты оқып кеткен адам онай-оспақ түсіне қоймайды. бұл Абай өлеңінің ойлылығы, мәнінің тереңдігінен... құранға неге тәпсір жазылады? хәдиске неге шарх жазылады? мақсат жаңғырту, тұсындыру арқылы ғауам халыққа таныстыру емес пе?» деиді (Ерлан мазан, Еркінжан сіламжан, 2020: 19). міне, осыдан Ақыт Үлімжіұлының Абайға жай еліктемегенін, шығыс әдебиетінде ежелден бар назиралық дәстүрді берік ұстанып, данышпанның тереңіне бойлап, күрделі лебіздерін шешуді, Абайды тану мен жұртқа танытуды мақсат тұтқанын көреміз. мысалы, «Дәлеилул-ғақлиядағы» бесінші өлеңін Ақыт Үлімжіұлы Абай хәкімнің өлеңімен түрлендіріп, өз өрнегімен толықтыра түседі.

Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» атты өлеңіне назар аударсақ:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.

...

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың...– деп, сол заманда халқымыздың қамын ойлап, елінің бостандығын, теңдігін аңсап, ақындық намыспен, азаматтық оймен, ұлтына деген күйінісін көреген ойларымен жырлайды.

Абай салған ізбен Абай өлеңін түрлендірген Ақыт Үлімжіұлы былай жырлайды:

Қайран жұртым қазағым, қалың елім,
Бет көрісіп сөйлескенде бәрің көрім.
Тоқтау сөз, берекелен кеткеннен соң,
жеке-жеке сандалып түсті белің.
Өркім жымып өз бір жеке ойменен...
...бас-басыңа би болып, алты бас боп,
Қарашы быт-шыт болып тозғаныңды.
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Ойламасаң қайта адам болмағыңды-деп, мұндағы жасап жатқан қазақтардың жоғын жоқтайды (Қазақ әдебиеті, 2010: 6).

Абайды өзіне ұстаз тұтып, Абайша өлең жазған ақындардың бірі – Таңжарық Жолдыұлы. Таңжарықтың «Жаз мысалы» атты өлеңі мен Абайдың «Жазды күні шілде болғанда» атты өлеңін салыстырып көрелік:

Жаз шығып, жердің жүзі жайнағанда,
Жағалай жел, жотаны жайлағанда;
Самалды, сары дөңге желі тартып,
Иректеп құлын, тайды байлағанда;
Бұл жайлауға шығып, бие байлап мәре-сәре болған ауылдың бір

көрінісі десек болады. Не болмаса:

Шуласа қорада қой, сыртта сиыр,
Желіде айғыр, бие қыңылдасып.
Қалың көш үздік-сөздік жөнелгенде,
Қақтығып байлау-бақан дыңылдасып.

Немесе:

Ит үріп, бала жылап, өгіз тулап,
Жүк ауып, оны басып, сиыр қашып.
Бұрын кеп ақсақалдар қоныс шалып,
«Жайлау жайлы болсын,-деп!» ырымдасып.
Бастыра көк шалғынды жүк түсіріп,
Дем алып, сусын жұтып, тынымдасып.
Көтергіп бір жігітке шаңырақты,

Қыз, қатын уық шаншып қылмындасып, - дейді. Көшпелі қазақ ауылының қымқуыт, абыр-сабыр тірлігі дәл суреттеледі. Төгіле жалғасқан тоқсан тармақтан тұратын толғауда табиғат аясында отырған қазақ қоғамының көшпелі өміріне тән жазғы тіршілік әрекеті бейнеленген. Міне, бұндай – нағыз шынайы, таныс сурет, табиғи көрініс Абай өлеңдерінде бар. Нақтырақ айтқанда Абайдың «Жазды күн шілде болғанда» атты атақты өлеңінде көшіп келіп қонып жатқан ауыл көрінісі барынша табиғи суреттелетіні белгілі. Мәселен, бір-екі шумақты келтірейік. Онда мынадай жолдарды оқуға болады:

...Шұрқырап жатқан жылқының,
Шалғыннан жоны қылтылдап.
Ат, айғырлар, биелер,
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Суда тұрып шыбындап,
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап... (Әбілқажулы М, 1991: 123)

Екі өлеңнің қалай қиысып, қалай туысып тұрғаны ап-айқын көрініп тұр. Екеуінде де жайлау үстіндегі көшіп-қонған жазғы ауыл тіршілігі өте әдемі суреттеледі. Бұлардағы үндестік, сарындастық туралы профессор А.Қалиұлы «Абай поэзиясы...» атты зерттеуінде: «Бұдан да үндесіп, тамырласып тұрған жері, екі ақынның соншалық көп көрініс, мол қимыл, алуан тіршілікті сыналап аз өлеңге сиғызуында; тынымсыз қозғалыс күйін аңғартатын етістіктен ұйқас құрауында... Екі өлеңнің әр жолында бір қимыл, бір тіршілік бар. Бұлар жөніндегі баяндау мен суреттеу өзара кірігіп, баяндау арқылы қимыл, тіршілік дами түседі де суреттеу арқылы қимыл, тіршілік сурет болып көз алдыға елестейді», – деген тұжырым пікір айтады (Әбілқасұлы М, 1991: 123).

Көптеген ұлттардың әдебиет тарихында мынандай құбылыс бар. Ұқсамаған дәрежедегі екі жазушының жазушылық стилі ұқсап қалмастан қызығуыда ұқсап келген сондай-ақ тұрмыс жолдарында да кейбір ұқсастықтар сақталған, Ақыт қартайған шағында жазған философиялық өлеңдерінің құрылысы Абайдың өлеңіне ұқсап кетеді, тіпті кейбір сөйлемнің құрылысы, сөз қолданысы абайға ұқсап кеткен сондықтан Ақытты зерттеу арқылы Абайдың еліміз жазушыларына жасаған ықпалын тіпті де жақсы түсіне аламыз (Қабай, 2019: 359).

Ақыт Семейге барып Абайға амандасып, сәлем бере барген. Оның мына бір өлең жолдарынан Абайға шексіз құрметін көре аламыз.

Ақындар бізде бұрын өткен талай,

Әсіресе Құнанбай баласы Абай.

Солардай өткір сөзді таппаса да,

Ойымды жеткізеіні құрай жамай, – деп жазған (Медхәт Разданұлы, 1987: 143).

Абай адамды адамнан оздыратын, – ғылым, шамаң келсе, білім иесі бол. Өзіңнен ақылы жоғарыдан сабақ ал. Сондай қасиетті нәрсеге елікте деп жөн сілтейді. Адам білімге талпынбаса, ұмтылмаса, оның хайуаннан жайы қанша артық дейді. Сол ғылымды қазаққа оқып үйренуге түсіндіреді:

«Болмасанда ұқсап бақ,

Бір ғалымды көрсеніз.

«Ондай болмақ қайда» – деп,

Айтпа ғылым сүйсеңіз.

Сізге ғылым кім берер,

«Жанбай жатып сөнсеңіз».

Адамның көңілі шын мейірленсе, білім, ғылым өзі де адамға мейірленеді, тезірек қолға түседі, – деп үгіттейді Абай.

Таңжарық пен Әсет арасында осындай ұқсастықты бағалай аламыз. Мәселен, ол екеуі де халық айтыс ақыны секілді суырып салып өлең айта

алады, ырғақ пен ұйқасқа төтенше мән берген, екеуі де аламан айтыс ақыны, Әсет пен Біржанның айтысы жұмбақ өлең айтысының ғаламат айтысы деп қаралады. Таңжарықты Ұлжалғаспен болған айтысы өрелі айтыс қатарына кіреді. Адамды таңғалдыратыны екеуі де Абайға табынушылар, Әсет Абайдың оқушысы мұны айтпасақта елге мәлім. Таңжарық Абайдың өлеңдерін өзінің үйрену үлгісі етіп, Абайды ұстаз тұттым деген. Әсет Абайдың туған жерінен еліміздің қазақ ұлты болыстарына келіп мәдениет таратады. Ал Таңжарық қиырдың өзін алыссынбай, Қазақстанға барып үйреніп алға басар мәдениетті ала келген. Екі елдің мәдениет алмастыруына екеуі де үлкен, біршама рөл атқарады. Уақыт бойынша талдап көрсек, Таңжарықтың әдебиеттегі іс-әрекеті, Әсетпен іркес-тіркес қатар жүргізілгенін көреміз, сондықтан Таңжарық Әсеттен әдейі үйренгелі іздеп барған деуге толық негіз бар.

Әсет Найманбайұлы 1864 жылы Қазақстанның Семей облысында өмірге келіп, жас кезінде Абаймен танысып, дидарласқан. Абайдың алымды шәкірттерінің бірі. Абайдың «Әсетке» деген өлеңінде Әсеттің үйренуге деген ықыласы мен ниетін марапаттаған болатын. Әсет Абайдың әдебиет-көркемөнер идеясының адал мұрагері және оны үгіттеушісінің бірі. Әсет осы сипатымен еліміздің Алтай, Тарбағатай, Іле, Бұратала секілді қазақ қоныстанған орындарда сейіл құрған. Аңыздарға негізделген ойларға назар салсақ, ол барған әдебиет әуесқойлары қызғын қарсы алып, күндіз-түні одан тәлім алады. Іле ауданындағы Рахымжан Мешпетұлы, Алтайдың ақыны Қормал, Ыбырай, Идаш, Рахым секілді азаматтар өздерін Әсеттің шәкіртіміз деседі екен. 1916 жылы Әсет отбасымен Тарбағатайдағы найман руына қоныс тебеді. 1923 жылы Іленің жайлауында дүниеден өтеді.

Әсет ақынның жасампаздығында адамдарды таңғаларлықтай нәтиже болғанын көре аламыз. Оның уәкілдік шығармасы «Салиқа мен Сәмен» көркемөнерлік, тілдік оралымы жағынан тамаша жоғары деңгейге жеткен. Бұдан басқа «Ағаш ат», «Француз патшасы» дастандары мен суырып салма көптеген өлеңдері бар. Әсеттің дауысы асқақ, өлең жаратқанда ырғаққа мән береді, оның өлеңдерінде музыкалық сезім мол, жаттап ән орындап айтуға да болады. Тындағандар қатты ұнататын, сарапшылар оның өлең жазу стилі Абайға ұқсап кететіндігін өз пікірлерінде жиі айтады. Әсет жүйрік айтыс ақыны, көптеген азулы ақындармен айтысқа түскен. Бүгінгі таңда жұрт арасына таралып жүрген оннан астам айтыстары бар. Осының ішінде «Әсет пен Ырымқанның» айтысы – жұмбақ айтыстың классигі десек қателік емес. Қазақстанда түрлі әдебиет оқулықтарына енгізіліп, алғашқы үйренушілердің сөзсіз оқитын айтысына айналып отыр.

Әсеттің шығармашылық кезеңі дәл Абай мен Таңжарықтың арасында болған. сондықтан Әсет қазақ әдебиетінің алдыңғыға мұрагер кеінігіне

бүйдәгер, Қытай мен шетелдерді байланыстырған жазушы және ақын деп танысақ болады.

Ұлы Абай мұрасын бойына сіңірген, үйренген Таңжарық жыл мезгілдерінің өзіндік сыр-баяуларын бедерлі де беинелі суреттейді. мұндай мезгілге тән бояуларды дәл тауып ақындық тәпкірлікпен әсерлі беинелеітін суреттер Таңжарық өлеңдерінің өн бойынан табылып отырады. өйткені ол – «өлеңдерінен обыразды ой туындатып, мезгілдің өзіне белгі боларлықтай элементтерді жанды игеріп, образдандыра білетін суреткер ақын (Қалиұлы А, 1995: 140).

Абай мұрасы ҚХР қазақтарының рухани толысуы, даму, жетілуі жолындағы негізгі тірегі болды.

Таңжарық Абай шығармаларын көп оқығанын, Абайды өзіне ұстаз тұтып, кеиде Абайша жыр жазғанын білуге болады. Абайдың «жазғытұрым», «қыс», қатарлы өлеңдері мен Лермонтовтән аударған «теректің сыйы» сынды шығармасы мен Таңжарықтың «іле сипаты» атты өлеңінде бір-біріндегі теңеулердің үндесуі мен тамырластық бар. алайда, Таңжарықтың кеіштеу тәсілін қолданудағы өзіндік ерекшелігі байқалады.

Күн күліп барша әлемге шатшты нұрын,
Кіргізіп табиғаттың қашқан сұрын.
Жағалай босағаны жымың қағып,
Күйеудей қайынына келген ұрын.
Шікпенен бетін жуып, жер түрленіп,
Күтінді қалңдықтай күні бұрын.

Абай мен Таңжарық та бұл өлеңде күнді – күйеу, жерді – қалңдық ретінде суреттейді. бырақ, айтылуы бір күн бөлгәнімен, екеуіндегі күннің мағынасы екі түрлі. Абай күнді барша әлемнің кіндігі, патшасы ретінде бағаласа, жерді – тіршілік атаулының анасы ретінде суреттейді; Таңжарық өлеңіндегі күн – реәл өмірдегі көн ретінде суреттеледі.

Абайдың рухани мұрасын бойына сіңіріп, оны үлгі, өнеге тұтқан Таңжарықтың кеі өлеңдерінен Абай өлеңдерінің әсері байқалады. 1983-жылы Таңжарықтың дүниеге келгендігінің 80 жылдығын еске алу барсында шинжияң ұйғұр автономиялы райондық әдебиет көркөмөнер бірлестігі кең көлемдегі еске алу қимылын өткізген. содан кеіін Таңжарықтың мақалалар жинағы баспадан шықты. өлеңдері ханзу тіліне аударылып Таңжарық ғылым саласының назарын аударған.

Абайдың нәтижесі көп жақтарда беинеленеді қазақ ұлтында ол философиялық, саяси, экөнөмикә, ғылым, оқу-ағарту, дін қатарлы жақтардағы беімделулері сол заманда жоғары өреге көтерілген. сондықтан Абайды ұлы ойшыл, демөкрөтияизімнің аға буыны деіміз. ал әдебиет жағында Абай қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, өлең жасампаздығы, өлең сыны жаңа бір

істілді жасап берді. сондықтан менше болғанда Таңжарықты зерттеген кезде Абайдың оған жасаған ықпалын бағалауымыз, Абайдың сыншыл риялиістік жасампаздық әдісін Абайдың өлең сыны және естетикәлік арманы, ҚХР қазақтарына 30–40-жылдардағы қазақ білімін тарқату ақуалын және оның ерекше мәнін түсінүміз керек. бірәк олардың арасында қатарға тұрғызылып жоғары-төмен белгілеуге болмайды. Таңжарық тірісінде «Абай озымның ұстазым» деген. онда Таңжарық Абайдың шәкірті, қазақты түсіндіретін адамдардың барлығы қазақ әдебиет тарихында Абайдың шәкіртімін деу әдеттегі абырой екенін білдіреді.

20-ғасырдың 40-жылдары шинжияңның әскери әкімшілік ұқығын меңгерген. чын шисай көмнистік партияның селбесуінде «светке жанасу» деген дін саясатын белгілеген сол себепті қазақыстанның кітәптәрі шектеусіз түрде шинжияң районуна келе алатын болған. еліміздегі қазақ оқырмандары сенімді түрде арапша ерекше басылған Абай шығармаларынан сусындаған еді. Абай өлеңдері олардың қызығып оқитын шығармасы болып қалыптасқан. сәтті түрде орта-бастауыш мектеп кләстәріне кірген Абай өлеңдеріндегі философиялық асыл сөздер адамдар ақылына сөзсіз енген. кеібір қазақ ақсақалдары Абайдың тәрбиелік мәнге ие білім тарату мазмұндары жөніндегі асыл сөздерді оқығанда олар оң қолына алып кеудесіне басып Абайға күрмет еткен қәзірге деіін тарихи жағдай аумалы-төкпелі болып қоғамдық түзім өзгерседе Абай қазақыстандағы адамдардың жүрегіндегі орны құлдырап қалмай қайта тіпті аспандап отыр. қазақыстанда Абай халықтың күрмет тұтатын өлең піріне және рухани көсеміне айланып болған. ал ҚХРда 20-ғасырдағы қазақ тілімен жазатын жәзушіләрмен ақындардың әлде қайсысы Абайдың шығармаларынан үйреніп жасампаздық жолына түспегені жоқтың қасы еді.

Нәтижелер және талқылау

Абай мұрасының Қытай қазақтары әдеби тілінің қалыптасуындағы рөлі.

Қазақ әдеби тілі-өрнекті, үлгілі қалыптасқан нормасы бар тіл. Ол жалпы халықтық ана тіліміздің көркем әдебиет пен бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылым салалары мен іс қағаздарында қолданылатын жүйге, қалып-нормаға түскен нұсқасы. Қазақ әдеби тілінің бастау алған кезеңдерін анықтау алдымен қазақтың төл көркем әдебиетінің алғашқы нұсқаларымен тығыз байланысты.

Қазақ әдеби тілінің қалыптасуын біренше кезеңнен тұрады. Соның ішінде Абайдың заманы XIX ғасырдың 2-ші жартысы қазақ әдеби тілінің даму бағыты айқындалған кезең болды. Жазба әдеби тілдің кез-келген халықтың ұлт ретінде қалыптасуына, одан ары бірігіп біте қайнасуына ұйтқы болатын фактор екендігін ерте таныған ұлтымыздың дана перзенттері Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы ұйтқылық қасиетті Шағатай тілінен емес,

кейінгі ескі кітаби тілден де емес, сан ғасырдан қазақ поэзиясына қызмет етып келе жатқан төл әдеби тіл мен халықтың сөйлеу тілінен байқап, қазақтың сол қолтума байырғы әдеби тілін қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің арқауы етті әрі оны көркем тіл кестесіне түсіріп, жаңа өң беріп, мәиегін қалыңдатып, қуатын барынша арттырды. Сөз кестесіндегі әрбір тілдік элементтің жалпыға таныс ортақ мәндерімен бірге ішкі мүмкіндіктерін ашып, әдеби көркемдеу тәсілдерінің тың үлгілерін жасады, сол арқылы ұлттық жазба тіліміздің негізін қалап, жалпы әдеби тілдің ауқымын кеңейтіп, жаңа сапада дамуына жол салды. Абай қазақ тілін «өткірдің жүзі, кестенің бізі өрнегін сендей сала алмас» деп өте әділ бағалайды. Шындықты айтсақ, жаңа сападағы осы жазба әдеби тілімізді дұрыс бағалаудың да және меңгерудің де алғашқы үлгісін ұлы Абай жасады. Осы үшін де біз Абай рухына мәңгі бас иеміз.

Төртінші кезең: Қазан төңкерісінен кейінгі мезгіл. Қазақтың қазіргі әдеби тілі алдымен Қазақстан жерінде қалыптасып, бірте-бірте көрші елдердегі, соның ішінде ҚХР-дағы қазақтар арасында да базар тапқаны мәлім. Бұл тұстағы қазақ әдеби тілі халыққа білім берудің, мәдени, рухани мұраларды жасаудың қуатты құралына айналып, қоғамның барлық салаларына қызмет етті. Қазақтан шыққан көркем сөз зергерлерімен қатар, ғылым, мәдениет, қоғам қайраткерлері де әдеби тіл нормасының тұрақталуына, әдеби тіл қызметінің жан-жақты күшейе түсуіне белсене ат салысты. Соның арқасында қазақ әдеби тілінің нормалары жүйеге келтіріліп, тәртіптенумен қатар, сөз тудыру, халық тілінің қорындағы сөздерді сұрыптап қолдану, басқа тілдерден сөз қабылдау принциптері жетілдірілді. Қазақ тілінің грамматикасы жазылып, еміле ережелері белгіленді. Еміле, айтылым сөздіктері және түсіндірме сөздіктер құрастырылды. Ғылым салаларының терминологиялық сөздіктері, жалпы мағлұматтық анықтамалар және энциклопедиялар жасалды. Ұлттық әдеби тілімізді сөз шеберлеріміз өнер дүкенінде шыңдап, өңдеп көптің көкейінен орын алатындай етіп қалыпқа түсірді. Ол күні бүгін халқымыздың өміріндегі бүкіл әлеуметтік қызметтың негізгі салаларындағы қарым-қатынас қажетін толық қанағаттандырып келед. Бұл арада әдеби тілдің міндетіндегі екі негізгі қызметтің басын ашып алғанымыз жөн. Әдеби тілдің бірінші қызметі-адамдардың өзара ұғысуына, пікір-ой ауысуына мүмкіндік жасау. Бұл ғылым тілінде әдеби тілдің коммуникативтік қызметі деп аталады. Енді бірі-адамның сезіміне әсер ету. Бұл ғылым тілінде әдеби тілдің экспрессивтік-эстетикалық қызметі деп аталады. Жалпы халықтық тіл сяқты, әдеби тілдің де өмір сүру нысаны екеу-бірі ауызекі сөйлеу тілі, енді бірі жазба тіл. Әдеби тіл деген ұғым мен жазба тіл, жазба әдеби тіл деген ұғымдар бір-бірімен қарым-қатынасты, байланысты болып келгенімен, тепе-тең бір емес. Жазба тіл-тек әдеби тілдің даму дәрежесінің көрсеткіші. Сол сяқты әдеби тіл үшін стилдік-жанрлық тармақтары бар деген белгі де әдебиіліктің емес, әдеби

тілдің даму дәрежесінің сапалық көрсеткіші болып саналмақ. Сондықтан қазақ әдеби тілінің тарихы өте арыда, тамыры да тым тереңде деп үлкен сеніммен ашық айта аламыз. қазір ұлттық әдеби тіліміздің жазба түрінің өзі көркем әдебиет стилі, көсемсөз немесе газет-журнал стили, ғылыми әдебиет стилі, ресми іс қағаздар стилі төрт-бес әдеби стилге бөлініп үлгерді. Сонымен қатар, ауыз екі сөйлеутүрінің де қызметі көбейіп, стилі әбден орнықты. Әдеби тілдің жазба түріне сәйкес жиналыста, радио мен теледидар алдында, сахнада, кино қойылымдарда сөйленетін ауыз екі түрінің де қызметі кеңейе түсті. Сөйлеу тілі негізінде қалыптасқан ұлттық әдеби тіліміздің жазба және сөйлеу осы екі түрі әр қашан бір-біріне кереғар бола алмайды. кітап тілінің элементтері баспасөз арқылы дыбыстық сөздердің барлық түріне енген. Олар бір-біріне әлі де ықпал етіп, қарым-қатынас жасап отырады. Өзара тығыз байланыста дамиды. Әдеби тіліміздің жазба, ауызекі сөйлеу түрінің әр екеуі де қолданушының редакциясынан өтіп өңделген жатық болуға тиіс. Тіл мәдениет-азамат келбетінің айнасы. Ол жеке бастық инабатыңа ғана емес, ұлт тағдырына, ұрпақ келешегіне саятын күрделі ұғым. Өз ана тілін дұрыс сөйлей немесе жаза білмейтін адамды туған халқының шын мәніндегі мәдениетті, білімді азаматы деп айту қиын. Тіл мәдениеті тіл тазалығын да қамтиды. Сондықтан осы арада лексикамызда жоқ болсада, ұлттық баспа сөзімізде қолданыста жүрген немесе ұғым шатысқан біраз сөздердің басын аша кету артық болмайтын сяқты (Кәкеш Қайыржанұлы, 2010: 19).

Абай бар шығармаларын туған халқының ана тілінде жазған, Абайдың тілі күллі қазақтың әрі ана тілі әрі әдеби тілі, сондықтан Абай шығармалары дүние жүзі қазақтарына ең алғаш таралды, Қытай мен Қазақстан іргелес, жақын көрші ел болғандығы себепті жиі-жиі қарым-қатынастардың нәтижесінде Абай өлеңдері ақынның көзі тірі кезінен бастап ауыздан-ауызға және қолжазба күйінде Қытай қазағына кең таралған. Мұның бір айғағы ретінде, жазушы Бұлантай Досжанұлының «Ұлы ақын Абай» атты зерттеу еңбегінде: «Тарбағатай аймағының Толы ауданында әдеби мұраларды тексеру-жинау барысында Абайдың Қазақстан баспа сөз беттерінде өзіміз кезіктірмеген өлеңінің шумағы халық жүрегінде жатталып, сақталып қалған. оны айтып берген Абдолла ақсақал. Өлең былай:

Кәріліктің алды елу, арты сексен,
Өлгеннен соң боларсың жерменжексен.
Құнанбайдың Абайынан көрдік деуш ең,

Мен кеттім, енді орныма егін ексең.» (Бұлантай Досжанұлы, 1998: 109) – деп халық арасындағы ауыздан-ауызға таралған Абай өлеңдерінен мәлімет берді.

Өсет Найманбай, Таңжарық Жолдыұлы, Көдек Маралбай, Жүсіпбек Қожа Шайықсылам қатарлы арғы-бергі беттерге табаны тиіп, өнердің

пұшпағын илеп жүрген көптеген ақын-жазушылардың Абайды зерттеуі, Қытай қазақтарына үгіттеуі қазақ халқына ғана емес Қытай топырағында жасап жатқан басқада ұлт өкілдеріне дәнекерлік рол атқарды. Қытай топырағында Абай туралы кітаптар қайта-қайта басылып, саны, мазмұны жағынан жыл сайын молықты. Көдек Маралбайұлы, Әсет Найманбайұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Асқар Татанайұлы, Омарғазы Айтанұлы, Мағаз Разданұлы, Құрманәлі Оспанұлы, Боздақ Дүрбенбетұлы қатарлы ақындардың бәрі де Абайдан үйренді. «Боздақ Дүрбенбетұлының «Мәңгі өзіңе арнаймын» деген өлеңінің бір шумағын оқып көрейік:

Қабыл болып тілек,
Мұңсыз боп жүрек,
Халқыма бақыт қонған шақ,
БАқытты заман,
Мау жуши данам,
Өлшейтін шырақ жанған шақ,
Күреспен өтер өмірім,
Армансыз шат боп көңілім.

Көріп отырсыздар, «Сегіз аяқтың» аумаған дәл өзі емес пе! өлеңдік құрылым, буын, бунақ, жол саны жағынан «Алыстан сермептен» ешқандай айырмасы жоқ, бейне соның үлгісі мен қалыбы. Поэзиялық суреті жағынан да «Алыстан сермептен» сықылды тапқырлық ойға, лепті сезімге толы.» дейді (Бұлантай Досжанұлы, 1998: 112). Яғни ҚХР-дағы қазақтарға Абай ықпалы терең болды, Абай мектебі ерте қалыптасып, Абай поэзиясы Қытай Қазақ әдебиетіне жаңа мазмұн, жаңа түр енгізді.

Қорытынды

Қытай мен Ресей сынды екі империя шекара белгілеп, жұрт екі жаққа бөлінгенімен екі елге қараған қазақтар арасындағы барыс келістің үзіліп қалмағаны тарихтан белгілі, Қытай қазақтары деген ұғым патшалық Ресей мен Чиң патшалығының 1881 жылы қазақ жерін екіге бөлген «Петербург келісімінен» соң қалыптаса бастады. Алайда, ежелден еншісі бөлінбеген бір текті, бір тілді халықты шегара сызығы айыра алмады. Екі елдегі қазақтың рухани кеңістігінің алтын шынжыры үзілмеді. Алтай тауларын айналып аққан Ертістің екі жағын ен жайлаған елдің төскейде малы, төсекте басы қосылып, ауылы аралас, қойы қоралас өмір сүрді.

Қытай қазағының баспа орындары құрылған сонау 1930-жылдары газет-журналдарда Абайды жариялау басталған. Қытай қазақтарының жазуы мен баспа ісіне Абай әдебиеті үлкен әсер етті. Бұған Абайдың әдеби кеменгерлігін тану, бағалау, оның ой-пікірлерін тарату, Абайдың жазу стилін насихаттау үлкен рөл атқарды.

Абай шығармаларының ҚХР дағы қазақ әдебиетінің дамуындағы орны бөлек. Әсет Найманбай, Таңжарық Жолдыұлы, Көдек Маралбай, Жүсіпбек Қожа Шайықсылам Асқар Татанайұлы, Омарғазы Айтанұлы, Мағаз Разданұлы, Құрманәлі Оспанұлы, Боздақ Дүрбенбетұлы қатарлы ҚХР-дағы Қазақ жазушылары Абай мектебінен сусындаған. Абай және оның шығармалары ҚХР-дағы қазақ әдебиетшілері мен тығыз байланысты болып оларға тікелей ықпал жасаған.»

Абай – Қазақстан қазағына ғана әсер етіп қалмастан ҚХР-дағы қазақтарға, тіпті жербетіндегі жер бетіндегі күллі қазақ балоасына бірдей әсер жасаған ұлы тұлға.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Рахметоллаұлы, М.** Абайдың мәдени-ағарту көзқарасы, – Үрімжі : Шынжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы. 1995, 4 сан. – 12 б.
- 2 **Қабай, Абай жана Абай тану ғылымы, –** Бейжиң: Қытай халхаралық радио, 2019. – 132, 59, 305, 359 б.
- 3 **Сейітжанұлы, З. Н.** Шыңжаң қазақ әдебиеті. – Алматы : Қазақ университеті, 1999, – 172 б
- 4 **Мазан, Ерлан, Сіламжан, Е.** «Абай шығармаларының Қытай еліне таралуы мен зерттеуі». – Астана : Еуразия ұлттық униерситеті, 2020. – 19 б.
- 5 **Ахметов, З. А.** Қазақ әдебиеті. Энциклопедия. – Алматы : Қазақстан даму институты. 1999. – 6 б.
- 6 **Разданұлы, М.** Абай әулеті және өмір баяны еңбегі, – Бейжиң : «Алқап» журналы, 1987. – 143 б.
- 7 **Қалиұлы, А.** Абай поэзиясы Қытайда // Абай парасаты.– Құлжа : Іле халық. 1995. –2-40-83-140 б.
- 8 **Әбілқажұлы, М.** Таңжарық шығармаларындағы стилистикалық тәсілдердің қолданылуы, . –Үрімжі : «Шұғыла» журналы, 1991. – 123–145 б.
- 9 **Бөкейхан, Ә.** «Абай (Ибраһим) Кунанбаев», – Алматы : Атамұра, 1995. – 308 б.
- 10 **Тоқтаубайұлы, М.** Ақын Таңжарық өлеңдеріндегі суреткерлік өнер, – Құлжа : Іле педагогикалық институты ғылыми журналы. – 1991. – 40 б.
- 11 **Қайыржанұлы, К.** Әдеби тіл туралы ой бөліссек, –Үрімжі : Шынжаң жоғары оқу орындары ғылыми журналы, 2010. – 19 б.
- 12 **Досжанұлы, Б.** Ұлы ақын Абай. – Бейжиң : Ұлттар, 1998, – 109–112 б.
- 13 **Сейсенқұлұлы, Ә., Кенжеқожаева, А. М., Төлеубаева, К. А.** «Абайтану» ғылымы және қытай қазақтарының абайды тануы. – Алматы : еурэзия гумәнитәрлік институтының хабаршысы. – 2024, – № 1, – 200б.

References

- 1 **Rakhmetollauly, M.** Abaidyn madeni-agartu kozkarasy [Abai's Cultural and Educational Views] – Urumqi : Xinjiang Higher Education Institutions Scientific Journal, 1995, Issue 4. – 12 p.
- 2 Kabay. Abai jana Abai tanu gylımı [Abai and the Science of Abaitanu] – Beijing : China International Radio, 2019. – 132, 59, 305, 359 p.
- 3 **Seyitjanuly, Z. N.** Şıńjan qazaq әdebieti [Xinjiang Kazakh Literature] – Almaty : Kazakh University, 1999, – 172 p.
- 4 **Mazan, Erlan, Silamjan, E.** Abai şıǵarmalarınǵı Qıtay eline taraluı men zertteui [The Spread and Study of Abai's Works in China] – Astana : Eurasian National University, 2020, – 19 p.
- 5 **Akhmetov, Z. A.** Qazaq әdebieti [Kazakh Literature. Encyclopedia] – Almaty : Kazakhstan Development Institute, 1999, – 6 p.
- 6 **Razdanuly, M.** Abai әuleti және өмір bayany enbegi [Abai's Family and Biography] – Beijing : «Alqap» Journal, 1987, – 143 p.
- 7 **Kaliuly, A.** Abai poeziyası Qıtayda [Abai's Poetry in China] // Abai's Wisdom. – Kuldja : Ili People, 1995. – 2-40-83-140 p.
- 8 **Abilqakuly, M.** Таńjарық şıǵармаларындағы стилістік қалыптасуы [The Use of Stylistic Techniques in Tangjariq's Works] – Urumqi : «Shugila» Journal, 1991. – 123–145 p.
- 9 **Bokeikhan, A.** Abai (İbrahim) Kunanbaev [Abai (Ibrahim) Kunanbayev] – Almaty : Atamura, 1995. – 308 p.
- 10 **Toktaubayuly, M.** Aqın Таńjарық өлеңдеріндегі suretkerlik öner [The Artistic Creativity in the Poems of Poet Tangjariq] – Kuldja : Ili Pedagogical Institute Scientific Journal, 1991. – 40 p.
- 11 **Kairzhanuly, K.** Әдеби тіл туралы ой бөліссек [Thoughts on Literary Language] – Urumqi : Xinjiang Higher Education Institutions Scientific Journal, 2010. – 19 p.
- 12 **Dosjanuly, B.** Ұлы ақын Abai [The Great Poet Abai] – Beijing : Nations, 1998, – 109–112 p.
- 13 **Seysenquly, O., Kenjeqozhaeva, A. M., Toleubaeva, K. A.** «Abaitanu» gylımı және qıtay qazaqtarınıń abayı tanuyı [The Science of Abaitanu and the Knowledge of Abai among Kazakhs in China] – Almaty : Journal of the Eurasian Humanities Institute, 2024, – Issue 1, – 200 p.

17.11.24 ж. баспаға түсті.

24.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**О. Сейсенқұлұлы¹, О. Абдиманұлы²*

^{1,2}Қазақстанның миллионнальнй университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 17.11.24.

Поступило с исправлениями 24.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

МЕСТО ТВОРЧЕСТВА АБАЯ В РАЗВИТИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Духовное наследие Абая в настоящее время становится духовным достоянием всего человечества. Имя Абая стоит рядом с Шекспиром, Пушкиным и Гете на вершине мировой литературы. Общеизвестен факт, что Абай – великий человек, создатель казахской письменной литературы. Просветительские идеи Абая и школа Абая оказали большое влияние на формирование и развитие письменной литературы в КНР, просветительские идеи Абая идут рука об руку с образованием. Трудовое воспитание он понимал как основу обучения и воспитания. Абай призвал молодежь заниматься наукой и образованием, а не лениться. Просвещенные идеи Абая открыли для китайских казахов прекрасный путь к изучению науки и образования. Другие казахские писатели КНР, такие как Асет Найманбай, Танжарик Жолдиұлы, Кодек Маралбай, Жусипбек Кожжа Шайқсылам Аскар Татанулы, Омаргазы Айтанулы, Магаз Разданулы, Курманали Оспанулы, Боздак, Дурбенбетулы, все учились в школе Абая, и его произведения тесно связаны с казахскими писателями КНР и оказывают на них непосредственное влияние. Считается, что творчество Абая занимает особое место в развитии казахской литературы КНР.

Анализ места и процессов творчества Абая в формировании духовно-культурного цивилизационного пространства китайских казахов с литературной, исторической и социально-культурной точки зрения был проведен.

Ключевые слова: Абай, произведения Абая, КНР, казахские писатели, казахская литература, Асет Найманбай, Танжарик Жолдиұлы.

*Wumuerjiang Saishanhuli¹, *Omirkhan Abdimanuly²^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 17.11.24.

Received in revised form 24.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

THE PLACE OF ABAY'S WORKS IN THE DEVELOPMENT OF KAZAKH LITERATURE IN THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Abai's spiritual heritage is currently becoming a spiritual treasure of the whole humanity. Abai's name stands alongside Shakespeare, Pushkin and Goethe at the height of the world's literature. It is a well-known fact that Abai is a great person who founded Kazakh written literature. Abai's educational ideas and the Abai school greatly influenced the formation and development of written literature in the PRC, Abai's educational ideas go hand in hand with education. He understood labor education as the basis of learning and education. Abai urged young people to learn science and education instead of being lazy. Abai's enlightened ideas opened a great way for Chinese Kazakhs to learn science and education. Other Kazakh writers in the PRC, such as Aset Naimanbai, Tanzharik Zholdiuly, Kodek Maralbai, Zhusipbek Kozha Shaiksylam Askar Tatanaulu, Omargazy Aitanuly, Magaz Razdanuly, Kurmanali Ospanuly, Bozdak Durbenbetuly, all studied at Abai's school. and his works are closely related to the Kazakh writers in the PRC and directly influenced them. Abai's works are considered to have a special place in the development of Kazakh literature in the PRC.

An analysis of the role and processes of Abai's works in shaping the spiritual and cultural civilization space of Kazakhs in China has been carried out from literary, historical, and socio-cultural perspectives.

Keywords: Abai, Abai's works, PRC, Kazakh writers, Kazakh literature, Aset Naimanbai, Tanzharik Zholdiuly.

FTAMP 17.82.31

<https://doi.org/10.48081/EXUX6301>***Б. Т. Тлеубекова¹, А. Д. Ибраева², Ж. М. Бердыбекова³**^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Ә. Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2199-3203>*e-mail: biko.1972@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫҢ НАРРАТИВТІ МАҒЫНАЛЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада көркем шығарманың нарративті мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері зерделенеді. Гуманитарлық білімнің қарқынды дамуы теориялық ұғымдарды жүйелеу барысында ғылыми ізденістерді нарратологиялық тұрғыда талдауды көздейді. Нарратор-әңгімешінің оқиғаға тікелей қатысын кейіпкер атынан баяндауы сюжет дамуындағы белсендікті арттырумен қатар, болмысын күрделендіру арқылы шығарманың эстетикалық әсерлігін көрсетеді. Көркем туындының нарративті мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері «Қазақ солдатты» романындағы автор мен баяншы арасындағы қарым-қатынас негізінде қарастырылады. Нарративті стратегия шығарманың коммуникативтік бірлігін сипаттайды. Ол автор, әңгімеші (нарратор) және адресат (нарратор) сынды үш инстанциядан тұрады. Олардың ішінде мәтінде тікелей коммуникацияның базалық инстанциялары болып әңгімеші мен адресат танылады: біріншісі – көркем ақпараттың жіберушісі, екіншісі – оны алушы. Нарративті стратегия жазушының көркемдік әдісін көрсетеді және белгілі бір әдеби бағыттың типологиялық белгісі ретінде сараланады. Нарративті стратегияны нақты тәжірибенің материалында зерттеу әңгімежу ғылымының теориялық жағдайын толықтыруға, тереңдетуге және орнықтыруға мүмкіндік береді. Мақалада әдебиет теориясындағы өзекті мәселелердің бірі –

көркем шығармадағы нарратордың орны қарастырылады. Сонымен қатар автор туралы негізгі теориялық түсініктер мен әртүрлі көзқарастардың оқиғаға қатысы сөз етіледі, көркем мәтін мен нарративтің сюжетті дамытудағы орны талданады.

Кілтті сөздер: нарратология, нарратив, баяндаушы, әңгімеші, нарративті категория, нарративті дискурс.

Кіріспе

Көркем шығарманың нарративті мағыналық-құрылымдық ерекшеліктері – әдебиеттану саласында маңызды әрі кеңінен зерттеліп келе жатқан тақырыптардың бірі. Әдеби шығармалар адамзаттың рухани әлемін, ішкі сезімдерін, қоғамдық-әлеуметтік жағдайларды, тарихи шындықтарды көркем тілмен жеткізу құралы болып табылады. Сондықтан көркем шығарма құрылымы мен оның нарративтік деңгейі автордың әлемге, адам болмысына деген көзқарасын білдіреді.

Нарратив – әдебиетте оқиғаның баяндалуы, оның құрылымы мен реті, ішкі және сыртқы детальдары арқылы жүзеге асатын оқиға әлемін жасайды. Бұл құбылыс кез келген шығарманың жанры мен стиліне сай әртүрлі көрініс табады. Әрбір нарративтің негізгі қызметі – оқырманды шығарманың ортасына енуге шақырып, оның эмоционалдық әрі интеллектуалдық қабылдауын тереңдету. Сонымен қатар көркем шығармадағы мағыналық-құрылымдық ерекшеліктер оқиғаның қалай баяндалатынын, кейіпкерлердің психологиялық тұрғыдан қалай ашылатынын, мәтіннің уақыттық, кеңістіктік аспектілерін қамтиды. Мақалада біз көркем шығарманың нарративтік құрылымына және оның мағыналық деңгейлеріне талдау жасай отырып, әдебиеттегі түрлі жанрлар мен стильдерде кездесетін ерекшеліктерді сараптаймыз. Әдебиеттің заманауи даму үрдісінде нарративтік зерттеулердің рөлі мен мәні артып келеді әрі бұл бағытты тереңірек зерделеу әдеби шығармаларды терең түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Нарратология баяндау мәтіндерін (нарративтерді), нарративтердің табиғатын, пішін мен қызметін қарастырады [1, 36-б.]. Нарратив өзара байланысқан оқиғаны бейне арқылы береді. Баяндау – белгілі әңгімешінің сөйлеу актісі. Баяндаушы жеке тұлға ретінде шығарманың кейіпкері (кейіпкер-әңгімеші), сондай-ақ бір мезгілде оқиғаның куәгері немесе автордың (автор-әңгімеші) өзі де болып табылады. Әңгімешінің жеке тұлға анықталмай оның функциясы тек әңгімеге түсуі мүмкін. Баяндаушының көзқарасы әртүрлі болады: ең алдымен, автор көзқарасына жақын, бірақ әрдайым сәйкес келе бермейді. Кейде әңгімешінің өзіндік көзқарасының болмауы шығарманың идеясымен толтырылып, жеке, эмоционалдық бағалау позициясына ие

болып, автор позициясынан оңай ажыратылады. Осыған орай жұмыста В. Шмид [1], Е. В. Падучева [2], Ж. Жанетт [3; 4], М. М. Бахтин [5; 6], Д. Хердман [7], А. Нюннг [8], Г. А. Жиличева [9], Г. М. Мучник [10], В. А. Суханова [11] еңбектері теориялық және әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды.

Мақалада нарративтік талдау әдісі арқылы оқиғаның баяндалу құрылымы мен уақыттық кеңістіктегі ретін зерттеу, мазмұндық талдау барысында шығарманың негізгі идеясы мен мағыналық құрылысы, құрылымдық талдау әдісі арқылы шығармадағы композициялық элементтердің өзара байланысы қарастырылып, кейіпкерлердің ішкі дүниесі мен мінез-құлықтарына психологиялық талдау жасалып, әдеби шығармаларды жанрлық және стильдік тұрғыдан салыстырып, ерекшеліктері мен әдеби теориялар, концепцияларды қолдана отырып, шығарманың құрылымы мен мағынасы түсіндірілді.

Көркем шығарманы талдау барысында баяндаушы нарратордың қызметін көрсету оның өткен оқиғаның жай бақылаушысы емес, белсенді әрекет етушісі не болмаса оқиғаның жай куәгері ретінде таныту шығарма идеясын айқындауға, автор дүниетанымын, қаламгер шеберлігін анықтауға әкелуі әбден мүмкін.

Нәтижелер және талқылау

Нарратор тұлғасы әдеби шығармалардың жанрына байланысты әртүрлі болуы – заңдылық. Лирика адам жанының сезімін суреттейтін лирикалық «мен» арқылы берілсе, драмалық шығармаларда оқиға, тартысқа мән беріліп, нарратор сәл шегінеді. Ал эпикалық нарратор туындыларда автор мен оқиға арасында делдал қызметін атқарады.

Шығармадағы оқиғалардың өзара байланысы, әрі қарай дамуы, тартыс барысындағы кейіпкерлер образы шығарманың көтерер жүгіне әсер етеді. Жазушы дүниетанымы арқылы пайымдаулар шығарма идеясында осылардың ішінде, әсіресе кейіпкер бейнесі өзінің іс-әрекеті, күрес тарысы, сондай-ақ мінез-құлқымен оқырманға ой салады. Баяндаушы кейде оқиғаны жай ғана сипаттауы мүмкін. Оқиғаға араласпай, бар болғаны оқиғаның куәгері болып, оған түрлі деңгейде баға береді. Ал екінші бір жағдайда әңгімеші оқиғаның тікелей қатысушысы, яғни шығарманың кейіпкері болуы да мүмкін. Мұндайда әңгімешінің баяндаушыдан айырмашылығы оқиғаның себебінен мағлұматы болмауы, оны түсіндіруде қателесуі де мүмкін. Әңгімешінің кейіпкерден айырмашылығы оқиғаны баяндау қызметі жүктеледі. Әңгімешінің осы қызметі баяндауға қарқын береді. Әңгімеші атынан баяндау сюжет дауындағы кернеуді барынша кеңейтеді. Оқиға дамуын сырттай бақылау, сол оқиғаға қатысы болуы әңгімешінің болмысын күрделендіреді. Сөзіміз дәлелді болуы үшін «Қазақ солдатты» романындағы автор мен баяншы арасындағы қарым-

қатынасты қарастырып көрейік. Шығарманың басы «зытып келем, зытып келем. Артыма қарай-қарай зытып. Зытып келе жатқаным – қашып келемін, артыма қарай беретінім – қорқып келемін» [12, 12-б.] деген Қайрош сөзімен басталады. Бойын қорқыныш сезімі бойлаған баланың қашуы сырттай қарағанда бұзаудың жоғалуы тәрізді. Шындығында, бұзауын жоғалтқан бала жазадан емес, жетімдік, жоқшылық өмірден қашып келеді. Осы мысалдан біз әңгімешінің оқиғаға тікелей қатысы кейіпкер атынан баяндалуы сюжет дамуындағы белсендікті арттырумен қатар, оқиғаға тікелей қатысушы, сырттай бақылаушы ретінде әңгімешінің болмысын күрделендіру арқылы шығарманың эстетикалық әсерлігі мен қуатын тереңдеткенін бағамдаймыз.

«Базар шетіндегі шаштараздың қасынан өте бергенімде, есігіне жапсырған айнасына көзім түсіп кетіп еді, бет-ауызым шын-ақ астан-кестен екен. Қайда жүріп масқара болғансың? – дегендей, айнадан бір сұмпайы бала маған қарайды...» [12, 21-б.]. Әзіл, шыны аралас осы тұста кейіпкер әңгімелеуші қашып жүріп, өңі қашқан өзіне көңілі толмайды. Мұның сыры мына жолдардан ашылады: «Мүмкін, менің алдымда сағым теңізіндей құлпырып, алыстан қол бұлғап, жаңа өмір жатқан шығар. Мүмкін, шарасы шайқалмаған ескі ауылдың ескі өміріне қанағат етпеген бала ойы осындай бір себепті бұрыннан іздеп жүрген шығар... о да мүмкін, бұ да мүмкін... Әйтеуір қалаға қарай сызып келемін» [12, 10-б.]. Мұнда өз болашағының бұлыңғыр еместігіне шүбә келтірмейтін бала ойы бар. Кешегі мал бағып жүріп қашып шыққан Қайроштың қайсар, батыл тұлға болып қалыптасуының ішкі логикасы шығар, образдық даму эволюциясы анық байқалады. Басты кейіпкердің өсу жолы, көркем бейненің мінез-құлық қалыптасу кезеңдерін сол дәуірдегі Қайрош замандастарымен қатар суреттейді. Жазушы шығармада кейіпкер характерін беруде пейзаж, авторлық түсініктеме, лирикалық шегініс, диалог, монологті шебер қолданған. Ондағы әр деталь өзіне тән идеялық қызмет атқарғанын бағамдауға болады. Мына мысалға назар аударайық: «Екі ақсақ, бір желаяқ – үш боздақ енді базарға қарай бет алдық.

– Құдай тағала қарын қамы дегенді жаратпаса да болады екен... Амал қайсы... кейде өнеріңді соған да жұмсайсың! – деді Шеген.

– «Зәурешті» айтайын ба, «Айнамкөзді» айтайын ба? – деді Бораиш, базар шеті көріне берген кезде. Шеген басын шайқап:

– Костя білмейді ғой. Қоя тұр. Әдемі әндерді кез келген күнге қор қыла береміз бе? – деді. Балаға білмейсің дегеннен ауыр тиетін сөз бар ма, мен дереу:

– Неге білмеймін! «Зәурешті» зарлатып жіберемін дедім», – дейді Қайрош...» [12, 23-б.]. Бұл көріністе балалардың ой-өрісі, мінезі, жан-дүниесі айқындалып тұр. Әннің тарихы, өнердің құдіреті деген ұғымдарды баланың

ауызымен, кейіпкер сөзімен ұтымды берген. Халық аузындағы әндерді қор қылмау, балаға білмейсің деген сөзді есту ауырға тиетіні «зарлатып жіберемін» деп жеңіл әзілмен көмкере суреттеу жазушы шеберлігін танытары анық. Қайроштың облыстық оқу бөлімінің бастығымен болған әңгімесін жазушы былай суртеттеген: «– Қайдан келдің? – деді сол қабағының құйрығын қозғап.

– Осындағы балалар коммунасынан.

– Им, жасың нешеде?

– Он алтыда... – дедім олқы көрінбес үшін бір жас қосыңқырап.

– Бұрын кім болып едің?

– Бала болдым... – дедім сұрау мағынасына түсінкіремей» [12, 53-б.].

Бұдан жазушының әдемі әзілмен тоғышар бастықтың менменси сөйлеген қарадүрсін мінезін бір түйреп өтсе, екінші жағынан жас баланың аңқаулығымен қатар алғырлығы, қоғамға пайдалы еңбекке құштарлығы, өзін-өзі басқаруға икемді екендігін шебер суреттеген. Қаламгер әлеуметтік мәселелерді көтеруде түрлі көркемдік тәсілдерге барған. Сөзіміз дәлелді болу үшін Қайроштың балалар үйіндегі тәрбиешімен болған сөзін келтіріп көрейік: «– Мен жақсы шеше... балаларым көп. Ойнайсың... оқисың, – дейді, әр сөзді әрең икемдеп қазақша сөйлеп.

– Неше балаңыз бар? – дедім.

– Қазір елу...

Мен шын-ақ шошып кеттім. Бір адамның елу баласы болады дегенді естіген емес едім.

– Сентябрьде сексен болады... – деді әйел. Мен:

– Бір айдың ішінде отыз бала табасыз ба? – деп сұрай жаздап тұрып қалдым. Кескінімде айран-астан таңқалғандық болу керек, әйел күліп жіберіп:

– Бәрі де өзіңдей... Жетім балалар, – деді.

Жетім балалар үйінде отырғаным енді ғана есіме түсіп, ұялып қалдым» [12, 34-б.]. Жетімдер үйіне келген Қайрош балаға жасалған жағдайды көріп таңқалуы оның тұрмыс ауыртпалығын көп көруімен байланысты. Бас кейіпкер сөйлете отыра жазушы «аппақ таза бөлмеде сырланған көк кереуеттегі ақ төсенішті» қалай қолданырын білмеген жас баланың дәрменсіздігін, жаңа өмірге бейімделетін жас өрннің өжеттігін қатар суреттейді. «Сол ақылды, таза болатын балаңыз ақ төсенішке аяғын салуға бата алмай, кереуеттің шетінде ғана отыр. Мұндайдың жайын Шеген білер еді, ол қасында жоқ...

– Ал, айналай, жат юкта! – деп, толық әйел шығып кетті. Мана ол маған өрескел жуан көрінген енді толық қана көрініп қалды» [12, 34-б.]. Қайрош алғашқыда көргенде «баланың азық-түлігін жалғыз жеп семіргендей»,

«отырған орындығын ойбайлата» әрең бұрылған жетімдер үйіндегі әйелдер баланың ұялғанына қарамастан, сабынмен көпіртіп жуындырып, енді таза боласың, ақылды боласың деп адамгершілік танытқаннан кейін «толық» болуы заңдылық ретінде қабылдайды. Баяндаушы негізгі кейіпкерді сөйлету арқылы осындай ірі әлеуметтік мәселелерді қозғауы жазушы шеберлігінің тағы дәлелдей түсті.

«Дүкеншінің өз «мордасы» да келісіп тұрған жоқ, Шын кекесінге кетіссек, мен де біраз нәрсені тауып айта аламын. Шіріген картоптай сабалақ тарғыл мұрынды, жайын ауыз, маңдайы екі-ақ елі, екі білегі жүн-жүн... Ағы мен қарасы қай жерден қосылып, қай тұстан айырылатыны байқалмайтын шұңғыл қара көзді. Сақалының әрбір талы айғырдың қылындай болуы керек, қырған жалпақ иегі қап-қара екен» [12, 14-б.] деп келетін тұстарда автор бас кейіпкер Қайроштың көзімен дүкеншінің қулығын әшкереп ете, қоғам мүлкіне ұқыптылық, еңбекке құштарлық, халық игілігі үшін еңбек етуге шақырады.

Жас баланың ойы арқылы дүкеншімен қатар, шаштараз, облыстық оқу бөлімінің бастығын аяусыз сынға алады. Әңгімеші бас кейіпкер Қайрошты өнеге алған ортасы балалар үйі, мектеп, әскер қатары, шекара, майдан тәрбиелеп өсіреді. Балалар үйінде бірге өскен Шегеннің ұшқыш болуы, Бораштың консерваторияда білім жалғастыруы Қайрошты қатты ойландырады: *«Сарталиев жолдас деген еді ол өзін-өзі бір кезед, – дүниеге балалар үйінің терезесінен ғана қарап отыратын уақытың өтіп кетіпті, қоңырау әлдеқашан қағылыпты, сен кешігіпсің, енді жүгіруге тура келеді»*. Оқуға талпынып, білім алуы оның тура жолды табуға көмек болғанын қаламгер тап басып суреттеген. Қайроштың Оралдан Гурьевке сапары – есею шағы. «Ауыл әйелдері өз өмірінің ермегі отын-су, құрт-ірімшік маңынан көп ұзамаушы еді, жұмысшы әйелдер «біздің заводтағы әйелдер», «біздің завод үш сменада» деп сөйлеседі», – деп Қайрош ошақ басындағы тұрмыс өзгерісіне мән беріп қарауы қаһарманның өзінің ішкі ойының толысып, сырттағы тұрмыс өзгерісіне мән беріп, өмір жаңалығына қуана білуін ерекше сипаттаған. Қайроштың азаматтық келбеті шекара күзеті, жаға достар, Ақботаға деген сағыныш, анасына деген мейірім, болашақ туралы арман – бәрі оның өсу жолын көрсетті. Адам бейнесін дәлдікпен шебер суреттей білген қаламгердің шеберлегін байқатса керек. Бас кейіпкердің өмір белестерін жалаң суреттемей, оның ішкі жан-толқынысын әңгімеші нарратор кейіпкердің өзін сөйлетуі қазақ әдебиетіндегі жаңа ізденістерді байқатты.

Нарратологияның ортақ мәселесін А. С. Дантоның сөздерімен тұжырымдауға болады: «Әрбір оқиға – оқиғаларға таңылған құрылым, оларды бір-бірімен топтастыру және олардың кейбіреулерін жеткіліксіз мәнді ретінде алып тастау» [8, 12-б.]. Кейт Фридеманнан кейін баяндау

концепциясы «Кант философиясы қабылдаған гносеологиялық болжамға, әлемді оның өзінде бар күйінде емес, белгілі бір ойшыл ақылдың ортасынан өткендей түсініледі». Оқиғалар туралы тікелей білу (болған) қолжетімсіз. Оқиға мен сананың арасында әрқашан вербализацияның коммуникативті әрекетінің қандай да бір призмасы, презентацияның рефракциялық коммуникативті ортасы (тіпті бұл дискурсивті емес формаларда жаңа ғана пайда болған потенциалды тыңдаушыға берілген оқиғаның әлеуетті көрінісі болса да болады. Ішкі сөйлеу).

Автор тарапынан баяндаулардан гөрі Қайроштың басынан өткен тауқыметін жетімдік көруі, барлық белестерін өз ойымен беруі шебер шыққан. Қайрош Отанын жақсы көретін патриот болып қалыптасады. Қайроштың ерлікке толы өмірі – көптің өмірлік жолы. Шаштараздың тоғышарлығынан бастап, фашизмнің жауыздығына дейін арамзалықтан жиіркендіреді, күреске шақырады. Ол қоғамның жарқын бейнесі – ұлт болашағы. Осындай шығарманың идеясын нарратор кейіпкер сөзі баяндауымен берілуі жазушының шеберлігін айқындай түсері хақ.

Қорытынды

Көркем шығарманың құндылығы оқырманға үлкен ой тастауында. Кейіпкерді баяндаушы (кейіпкер-нарратор) ретінде алып оның ой-тұжырымы арқылы тұтас шығарманың идеялық қазығын көрсету бұл келешекті болжай алған жазушы шеберлігін көрсетсе керек. Жазылғанына көп уақыт өткеніне қарамастан оқырманынан бастауы көркемдік тәсілдерге тікелей байланысты. Автор негізгі ой өзегін астарлап жеткізгенде, оқырманға идеясы бірден түсінікті болмайды. Ол оқиғаны баяндайтын кейіпкер-нарраторды енгізіп, шығарма мазмұнына әңгімелеудің алуан түрлі тәсілдерін қолданады: сентиментальдық және романтикалық стиль, әзіл-оспақ арқылы үлкен ой тастайды.

Қысқасы, нарративті стратегия жазушының көркемдік әдісін көрсетеді және белгілі бір әдеби бағыттың типологиялық белгісі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Шмид, В.** Нарратология [Текст]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.

2 **Падучева, Е. В.** Семантические исследования : Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива [Текст]. – М. : Шк. «Языки русской культуры», 1996. – 464 с.

3 **Женетт, Ж.** Фигуры: В 2-х т. Т.2 [Текст]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 469 с.

- 4 **Zhenett, Zh.** Nouveau discours du récit [Text]. – Paris, 1983. – 220 p.
- 5 **Бахтин, М. М.** Собрание сочинений. Т. 5 : Работы 1940-х-начала 1960-х годов [Текст]. – Москва : Русские словари, 1996. – 731 с.
- 6 **Бахтин, М. М.** Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках // Литературно-критические статьи [Текст]. – Москва : Худож. лит., 1986. – С. 473–500.
- 7 **Herman, D.** Narratologies : New Perspectives on Narrative Analysis [Text]. – Columbus : Ohio State University Press, 1999. – 396 p.
- 8 **Nunning, A.** Narratology or Narratologies? What Is Narratology? [Text]. – Berlin, 2003. – 368 p.
- 9 **Жиличева, Г. А.** Нарративные стратегии в жанровой структуре романа (на материале русской прозы 1920–1950-х гг.) : монография [Текст]. – Новосибирск : НГПУ, 2013. – 317 с.
- 10 **Мучник, Г. М.** Коммуникативные аспекты поэтики [Текст]. – Алматы : КазНУ им. Аль-Фараби, 1995. – 181 с.
- 11 **Суханова, В. А.** Проблема взаимоотношений реального автора и предполагаемого автора // Проблемы филологии : научные доклады. Серия 5 [Текст]. – Томск : Издательство Томского университета, 2006. – С. 184–204.
- 12 **Мүсірепов, Ф.** Қазақ солдаты : роман [Мәтін]. – Алматы : Атамұра баспасы, 2010. – 276 б.

References

- 1 **Schmid, V.** Narratologija [Narratology] [Text]. – Moscow : Languages of Slavic Culture, 2003. – 312 p.
- 2 **Paducheva, E. V.** Semanticheskie issledovaniya : Semantika vremeni i vida v russkom jazyke. Semantika narrativa [Semantic studies : Semantics of time and aspect in Russian. Semantics of narrative] [Text]. – Moscow : School «Languages of Russian Culture», 1996. – 464 p.
- 3 **Genette, J.** Figury [Figures] [Text]. – Moscow : Sabashnikov Publishing House, 1998. – 469 p.
- 4 **Zhenett, Zh.** Nouveau discours du récit [Text]. – Paris, 1983. – 220 p.
- 5 **Bakhtin, M. M.** Sbranie sochinenij. T. 5 : Raboty 1940-h-nachala 1960-h godov [Collected Works. Vol. 5 : Works of the 1940s–early 1960 s.] [Text]. – Moscow : Russian Dictionaries, 1996. – 731 p.
- 6 **Bakhtin, M. M.** Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnyh naukah [The Problem of Text in Linguistics, Philology and Other Humanities] [Text]. – Moscow : Art. Literature, 1986. – P. 473–500.
- 7 **Herman, D.** Narratologies : New Perspectives on Narrative Analysis. – Columbus : Ohio State University Press, 1999. – 396 p.

- 8 **Nunning, A.** Narratology or Narratologies? What Is Narratology? – Berlin, 2003. – 368 p.
- 9 **Zhilicheva, G. A.** Narrativnye strategii v zhanrovoj strukture romana (na materiale russkoj prozy 1920–1950-h gg.) : monografija [Narrative strategies in the genre structure of the novel (based on Russian prose of the 1920s–1950s) : monograph] [Text]. – Novosibirsk : NGPU, 2013. – 317 p.
- 10 **Muchnik, G. M.** Kommunikativnye aspekty pojetiki [Communicative aspects of poetics] [Text]. – Almaty : KazNU named after Al-Farabi, 1995. – 181 p.
- 11 **Sukhanova, V. A.** Problema vzaimootnoshenij real'nogo avtora i predpolagaemogo avtora [The Problem of Relationships between the Real Author and the Presumed Author] [Text]. – Problems of Philology : Scientific Reports. Series 5. – Tomsk : Tomsk University Publishing House, 2006. – P. 184–204.
- 12 **Musirepov, G.** Kazak soldaty : romany. [Kazakh soldiers : a novel] [Text]. – Almaty : Atamura Baspasy, 2010. – 276 p.

18.09.24 ж. баспаға түсті.

21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. Т. Тлеубекова¹, А. Д. Ибраева², Ж. М. Бердыбекова³

^{1,2}Қазақский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы;

³Павлодарский педагогический университет имени Ө. Марғұлан, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 18.09.24.

Поступило с исправлениями 21.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

НАРРАТИВНЫЕ СМЫСЛОВЫЕ-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Статья посвящена нарративным смысловым и структурным особенностям художественного произведения. В связи с интенсивным развитием гуманитарных наук, при систематизации теоретических понятий, научные исследования связаны с нарратологией. Нарратор (рассказчик), имеющий прямое отношение к событиям, когда повествует от имени персонажа, активизирует развитие сюжета и, одновременно, усложняя бытие персонажа, демонстрирует эстетическое воздействие произведения. Нарративные смысловые и структурные особенности художественного произведения

рассматриваются на основе взаимоотношений между автором и рассказчиком в романе «Қазақ солдатты». Нарративная стратегия описывает коммуникативную целостность произведения. Она состоит из трех инстанций: автор, рассказчик (нарратор) и адресат (читатель). Из них в тексте основными инстанциями прямой коммуникации являются рассказчик и адресат: первый – отправитель художественной информации, второй – её получатель. Нарративная стратегия отражает художественный метод писателя и рассматривается как типологический признак определённого литературного направления. Рассмотрение нарративной стратегии на материале конкретного произведения позволяет дополнить, углубить и укрепить теоретическое состояние науки о повествовании. В статье рассматривается одна из актуальных проблем теории литературы – место нарратора в художественном произведении. Также обсуждаются основные теоретические понятия об авторе и различные точки зрения, касающиеся его участия в сюжете, анализируется место художественного текста и нарратива в развитии сюжета.

Ключевые слова: нарратология, нарратив, повествователь, повествователь, нарративная категория, нарративный дискурс.

*B. T. Tleubekova¹, A. D. Ibraeva², Zh. M. Berdybekova³

^{1,2}Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 18.09.24.

Received in revised form 21.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

NARRATIVE MEANINGFUL-STRUCTURAL FEATURES OF A WORK OF ART

The article is devoted to the narrative semantic and structural features of a work of art. In connection with the intensive development of the humanities, when systematizing theoretical concepts, scientific research is associated with narratology. The narrator (storyteller), who has a direct relation to the events when he narrates on behalf of the character, activates the development of the plot and, at the same time, complicating the existence of the character, demonstrates the aesthetic impact of the

work. The narrative semantic and structural features of a work of art are considered on the basis of the relationship between the author and the narrator in the novel «Kazakh Soldiers». The narrative strategy describes the communicative integrity of the work. It consists of three instances: the author, the narrator, and the addressee (reader). Of these, the main instances of direct communication in the text are the narrator and the addressee: the first is the sender of artistic information, the second is its recipient. The narrative strategy reflects the writer's artistic method and is considered a typological feature of a certain literary movement. Consideration of narrative strategy on the material of a specific work allows to supplement, deepen and strengthen the theoretical state of the science of narration. The article considers one of the current problems of literary theory – the place of the narrator in a work of art. Also discussed are the main theoretical concepts about the author and various points of view concerning his participation in the plot, the place of the artistic text and narrative in the development of the plot is analyzed.

Keywords: narratology, narrative, narrator, narrator, narrative category, narrative discourse.

<https://doi.org/10.48081/BXRQ4963>

***М. Б. Тлеулинова¹, С. Д. Сейденова²,
А. Е. Алпысбаева³, Д. Коксал⁴, К. Джесур⁵**

^{1,2,3}Өл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,;

^{4,5}Чанаккале Онсекиз Март Университеті,

Түркия, Чанаккале қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5505-7202>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5947-6084>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-9793>

*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Д. ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ МӘТІН МЕН АВТОР ПРАГМАТИКАСЫ

Мақалада аударматанудағы ең күрделі мәселелердің бірі – аударма мәтінінің коммуникативтік әсер тудыру, реципиентке прагматикалық әсер ету қабілеті болып табылатын түпнұсқа мәтінінің прагматикалық әлеуетін беру мәселесі қарастырылған. Неміс ғалымы А. Нойберттің теориясына сәйкес, төл тілде сөйлейтіндерге арналған көркем шығармалар көп жағдайда басқа тілдерге аударылады, сондықтан оларда прагматикалық факторлар маңызды рөл атқарады. Мәтінінің прагматикалық параметрлері оның барлық элементтерін қамтитындықтан, мәтінінің өзі мен қарым-қатынас субъектілері, автор мен адресат арасындағы қатынас бір белгі түрінде немесе балама түрде бекітіледі. Аудармашы аударма тіліне мәтінді прагматикалық бейімдеу кезінде мәтінге қосымша элементтерді, басқа тілді реципиенттің көзқарасына сәйкестендіріп, артық элементтерді түсіріп жіберуді, сондай-ақ семантикалық түрлендірулерді қолданады. Осының салдарынан түпнұсқа мәтінді түпнұсқа тілінде сөйлеуші-реципиент пен аударма тілінде қабылдаушы-реципиент тұрғысынан бағалайтын аудармашы-

реципиент арасында сәйкессіздіктер туындайды. Осы өзекті мәселені шешу үшін белгілі жазушы-драматург Дулат Исабековтің көркем аударма мәселелеріне көзқарасы, оның шығармаларының аудармашының сапасына ғана емес, автордың аудармашыларға берген ұсыныстарына қатысты деректі сұхбаты негізінде зерттеу жүргізілді. Жалпылай алғанда, бүгінгі таңда Д. Исабековтің шығармалары әлемнің 11 тіліне аударылды, оның пьесалары шетел сахналарында қойылды. Бірақ аудармалардың сапасы, аудармашылардың түпнұсқа мен аударма мәтін арасындағы тілдік және мәдени тосқауылдан оту жолдары, аудармада қолданылған трансформациялар мен олардың болашақта әкелер салдары авторлық прагматикалық тұрғыдан қарастырылып, зерттелмеген. Сұхбатта кеңестік басылымнан аудармаларды басып шығару барысында орын алған олқылықтар да ашылып, орыс тілін аралық тіл ретінде қолданудың салдары сараланады. Тікелей сұхбат барысында алынған нақты деректер отандық аударматану саласында, атап айтқанда, көркем аударма теориясы мен аударма дидактикасында қолдану тұрғысынан құнды материал болып табылады.

Кілтті сөздер: көркем аударма, аударма мәтіні, мәтін прагматикасы, автор прагматикасы, прагматикалық бейімдеу, аударма сапасы.

Кіріспе

Қазіргі қазақ аударматануының алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі – ол қазақ классикалық туындыларының, көркем әдебиетінің өзге тілге аударылу сапасы, түпнұсқа мәтіннің прагматикалық потенциалы, яғни аударма мәтінінің реципиентке қандай баламалық деңгейінде жеткізілуі. Мәтіннің коммуникативті әсер тудыратын, ақпаратты қабылдаушыға прагматикалық әсер ету қабілеті мәтіннің прагматикалық аспектісі немесе прагматика деп аталады. Аударманың прагматикалық аспектісі негізгі болып табылады, өйткені аудармада коммуникативті әсерге жету немесе жетпеу адресаттың аударма мәтініне реакциясына байланысты.

Көбінесе аударма аралық орыс тілінен жасалғандықтан, қателіктер орын алып жатады, ал туындының рухын, мәдениетін түсінетін, қазақ тілінен тікелей аударатын аудармашылар тапшы. Сондықтан аударма тәжірибесіне қатысты зерттеу мақалалары аудармалардың сапасын арттыруға, жас аудармашылардың тәжірибесін молайтуға септігін тигізеді. «Автор белгілі бір шығармашылық туындының иесі болып табылады. Айталық, әдебиет, журналистика, ғылым, музыка, бейнелеу т.б. өнер түрлерін өзінің қабілетімен дүниеге әкелетін дарынды тұлға. Бұл үшін автордың өмір тәжірибесі де

үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ білім-біліктің де әсері зор» [1, 3-б.]. Біздің жағдайда түпнұсқа авторының көзі тірі, өз аузынан салмақты ойларын, саралы жолдарын, шығармашылық жолында кездескен қиындықтармен қалай күресіп жеңгені, кеңестік дәуірде Мәскеудің баспаларымен аударма мәселелері бойынша қалай жұмыс жасағандары, олардың өзіндік талаптарының болғаны жайлы ауқымды ақпарат алу мүмкіндігі туды. «Деректі жанрда әдеби шығармаға тән көркемдік сипаттар өмірдегі нақтылы шындық баяндалып отырған жай-жағдайлар автордың ой-елегінен өткізіліп, оның сезім әсерлерімен нәрленіп шығуы арқылы танылды. Яғни, нақтылы жайлар, жеке фактілер жинақталып, қорытылып, типтік дәрежеге көтеріледі» [1, 122-б.]. Кездесу нәтижесінде автордың үлкен тебіреніспен еске ала отырып, өз туындыларының аудармасы, аударылу үдерісі жайында баяндаған әңгімелері, бұрын-соңды ешқандай ақпарат көздеріне берілмеген тың мәліметтер жинақталды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Дулат ағамен сұхбатымыз емін-еркін әңгімелесуге құрылған журналистік бағытта өрбіп, әдебиеттегі өзекті мәселелерге арналып, бетпе-бет жүргізілді.

Ал сұхбаттың мақсатына қатысты ғалым Т. Қ. Қожакеев былай деп анықтама береді: «Интервьюдің мақсаты – қоғамдық маңызы зор бір мәселе, оқиға, тың бастама, қызықты құбылыс жөніндегі соған қатысы бар, өзі араласқан беделді де білікті адамдардың, мамандардың пікірімен жұртшылықты таныстыру» [2, 64-б.]. Осы орайда, мақсатымызға сәйкес 2023 жылғы мамыр айының 25-ші жұлдызында бізге екі сағаттан аса уақыт белгілі жазушы-драматург, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, нар тұлға, дара тұлға, ірі қаламгер жүректен шыққан жүрекке жетер, талай повестердің, әңгімелердің, пьесалардың авторы, Дулат Исабековпен сұхбаттасу бақыты бұйырды.

Мақаланың құраушы материалы, іргетасы – жазушы Дулат Исабековтің өзімен, көзбе-көз сұхбат жүргізу – сапалы зерттеулерде кең таралған тәжірибе ретінде, сұхбат әлеуметтік зерттеудің негізгі әдісі болғандықтан, оларға баса назар аударылады [3, 4].

Сұхбаттасуға барар алдында абыз тұлғаның алдына баруға үлкен қорқыныш пен жауапкершіліктің болғанын жасырмаймыз. Осы сұраққа мен ылғи да жауап беріп жүрмін ғой деген, қолайсыз жағдайға қалып қалмайын деген мақсатпен, қойылатын сұрақтар тізімін алдын-ала жан-жақты қарастырып, дайындап алып, алдымен жазушының өз шығармаларының аудармасына қатысты ойын біліп, ары қарай мақсатымызға қатысты сұрақтармен жалғастырдық. Сұхбат барысында қойылған сұрақтар:

1) Шығармаларыңыздың орыс тіліндегі аудармаларын өзіңіз оқып шықтыңыз ба?

2) Пьесаларыңыздың барлығы дерлік, әлем сахналарына шығып жүр, олардың аудармасын кім қадағалап, тексеріп отыр?

3) Аудармашылар шығармаларыңызды аударып береді. Сіз оларға көңіліңіз толмайтын тұстарын айтып бересіз бе?

Осы жоғарыда көрсетілген сұрақтар аясында жазушымен сұхбат алынып, сол материалдар негізінде автор прагматикасына арналған мақала жазылып отыр.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулары

Осы уақытқа дейін Дулат Исабеков және оның шығармашылығы бойынша бірнеше зерттеу мақалалары жарық көрді. Бірақ, жазушының аудармаға және өз туындыларының аудармасына қатысты көзқарасы мен ойтолғаулары қағаз бетіне түспеген.

Қаламгер және оның шығармашылығы туралы қалам тартқан авторлар көп. Атап айтсақ, филология ғылымдарының кандидаты, әдебиеттанушы А. Қалиева, өнер ғылымдарының кандидаты, кинодраматург Қ. Сиранов, жазушылар О. Бөкей, Ж. Шағатай, М. Сүндетов, С. Елубай, аудармашы Б. Қанапиянов және т.б.

Д. Исабеков өзінің «Кейіпкер тану немесе Оралхан елі» атты Егемен Қазақстан газетіне 1994 жылы берген мақаласында: «Ол кезде халық пен әдебиет біртұтас еді. Ал, біз сол әдебиет деген қалың тоғайға енген қазақтың қара домалақ балалары болатынбыз. Алдымызда қандай-қандай шатқал бар, қандай-қандай қиын өткел бар, қайсымыз қай жолмен кетеміз, қайсымыз неге жетеміз, бір-бірімізден қашан ажырасып, қайсымыз ана дүниеге бұрын кетеміз деп әсте ойламап едік. Алдымызда бір-ақ жеңіс, бір-ақ мақсат болды, ол – жазу. Жазу, тағы да жазу» деп жазған болатын [5, 58-б.].

Жақсылық Түменбаев «Өнегелі өмір» кітабында беташар сөз деп Д. Исабеков шығармашылығы жайлы 1993 жылы «Осы шығармалардың бәрінде ол кейіпкерлерінің қоғамдағы нақты орнына, яғни өмірбаяндық нақты мәліметтерге, тіпті олардың басындағы дәуірлік өзгерістерге бәлендей мән бермейді. Оған керегі – басы жұмыр қарапайым ғана адам, сол «адам өмірінің қырық қатпар қыры» деп жазушының барлық шығармаларының арқауы шиеленіскен адам тағдырына арналғандығын тілге тиек етеді [5, 15-б.]. Расында да, бұған куә – «Гаухартастағы» Салтанат, «Дермендегі» Тоқсанбай шал, «Тіршіліктегі» Қыжымгүл, «Пері мен періштедегі» Құлахмет сынды, ешкімге ұқсамайтын ауыр тағдырлы, тек қана шебер жазушының қабілетінің арқасында дәл сомдалған кейіпкерлер.

Белгілі әдебиеттанушы Құлбек Ергөбек «Ұлтын сүйген жүрек үні» атты Дулат Исабеков жайында толғанысында: «Ойланып көрейікші, Дулат кейіпкерлеріне ұқсайтын екінші бір кейіпкер бар ма қазақ әдебиетінде? Жоқ. Сол «жоғының» өзі жақсы. Әдебиеттегі ұқсас кейіпкерлер емес, бір-біріне

ұқсамас кейіпкерлер жасайды. Ұқсас кейіпкерлерден ұқсас туынды ғана келеді өмірге. Ондай шығармалар да аз емес қазақ әдебиетінде» [6, 302-6]. Сондай-ақ «Дулат Исабеков - бар болмысымен ұлттық жазушы. Шығарманың басталуы, географиялық жер жағдайының суреттелуі, тұрмыстық детальдар, теңеу, балама, метафораларымен, характер жасауымен, шешімімен ол ұлттық жазушы болып көрінеді», - деп Исабеков туындыларының қандай жағдайды талқыласа да ұлттың қамын ойлайтын, ұлттың ұлықтайтын жазушы екендігі жайлы айтады [6, 317-6.].

Әбдіжәміл Нұрпейісов «Егемен Қазақстан» газетіне 2012 жылдың 16-қарашасында берген «Дулат туралы сөз» мақаласында: «Жаратушы иенің құдіретімен дүниеге келген сүйекші, дерменеші шал, кішкентай немере, мүмкін, татар дәмі таусылып, дүниеден әлдеқашан өткен шығар. Бәлкім, қазіргі ұрпақтың есінде жоқ та шығар. Бірақ, әулиелер мен әмбиелерге отан болған Оңтүстіктің қасиетті топырағынан жаралған талантты перзенттің қаламы дүниеге әкелген сол сүйекші, сол дерменеші шал мен оның кішкентай немересінің сомдап соққан образы, ал бұлар – тірі. Бұлар бізбен бірге өмір сүріп келеді. Бізден кейін де талай-талай ұрпақтармен бірге жасап, өмір сүретін мәңгілік образдар», – деп ой толғаса, Амантай Байтанаев «Стиль айқындығы - өнер өрлігі» атты Дулат Исабековтің «Қарғын» романы туралы мақаласында: «Жазушының өз сөзімен бейнелесек, «сүйектен бастау алып, жүректе жасалған, яғни нағыз өмір шындығынан алынып, суреткерлік лабораторияда қорытылған дүние», – деп жазады [7, 8].

Аударманың прагматикалық аспектілері ретінде мәтіннің прагматикалық әлеуеті, аударма мәтіннің прагматикалық бейімделуі және бастапқы және аударма мәтіндердің лексикалық бірліктерінің прагматикалық мағыналары деп түсіну керек [9, 11].

Аударма барабарлығы, негізінде, мәтінді прагматикалық бейімдеу арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, айтарлықтай прагматикалық бейімделуді қажет ететін мәтін түрлері бар – бұл көркем-публицистикалық мәтіндер, жарнамалық мәтіндер. Сатылы аудармада мәтін прагматикасына көп көңіл бөліне бермейді. Осы орайда, автордың аталған мәселеге байланысты ойын айта кетуді жөн көрдік.

Жазушы тарапынан сұхбаттың әу басында аса мән берген мәселесі – аудармалардың, көбінесе, орыс тілінен жасалатыны еді: «Салыстыру үшін (түпнұсқа мен аударманы) ағылшын тілі керек, мен оқи алмаймын. Ең бастысы – орыс тіліндегі аудармасы. Қазақ тілінен әзірге ешкім аудармайды. Ағылшын, испан немесе француз аудармашысы келіп, қазақ тілінен аударма қоймайды. Орыс тілі арқылы аударылады. Бәрібір орыс тіліне тәуелдіміз. Орыс тіліндегісімен салыстыра отырып, оқу деген – ол да бір пәле. Ол деген жазғаннан да қиын. Әбдіжәміл Нұрпейісов ылғи да ұрысатын: «Сендер

Москвадан шықтым, орысша шықтым деп мәз бола бересіңдер, неге қарамайсыңдар», – деп.

Атап айтсақ, «Қарғын» романының аудармаларында көп тоқтала кететін мәселелер бар. Кейбір «обороттар» бар орысшаға аударылмайтын, идиома сөздер. Олар өте қиын. «Буквально» аударғанда калька - ол жай ғана сөйлем болып шығады. Мәселен, анау «Өкпек жолаушы» деген повесім бар ғой, «Транзитный пассажир», соның орыс тіліндегі аудармасын мен қарамай журналға жібере салып, енді барып версткасын қарасам: «*Ой, айналайын-ау, Вадим, сен қайда қарағаның, менде тәп-тәуір сөйлем сияқты еді ғой*», – деймін. Енді қазақшасын оқып көруге болады, мәселен, повесть басталғанда: «Алматының аспаны тесіліп кеткендей, күздің суық жаңбырының себелеп құйып тұрғанына бүгін үшінші күн. Тал біткеннің сары жапырақтары табиғаттың осындай қатал үкіміне, амал жоқ, бас иіп және алдағы күндерінің бұдан да қиын болатынын сезініп, үнсіз тұр», – деген қайғылы, мұңлы нәрседен басталады ғой, мен келесі повестің «настроениесін» ылғи да бір алғашқы жолмен беріп отырамын. Сөйтсем, оны «*Был ноябрь, шел дождь*», – деп қоя салыпты. Содан кейін: «*Слушай, целый абзацым қайда, сен оны қайда жоғалттың?*» – деп, оны өзім қайтадан орысшаға аудардым.

Қорыта айтқанда, мәтіннің прагматикалық әлеуеті аударма мәтнінде өзінің коммуникативтік, лексикалық-семантикалық қызметін мүлдем орындамай тұр. Автор-мәтін-оқырман байланысы үзілген. Мәтінді прагматикалық бейімдеу аударма мәтнінде жүзеге асырылмады.

Бұл ойталқыдан қазіргі қазақ аударматануының шешімін дұрыс таба алмай келе жатқан өзекті мәселесін көреміз. Қазақ ұлттық әдебиетінің классикалық туындыларының барлығы аралық орыс тілі арқылы аударылып, көптеген қателіктерге жол беріліп жатады. Ал жазушы атап өткен орыс тіліне аударылуы қиын сөз орамдары мен идиомалар өз алдына.

«*Орыс тіліне аударылған туындыларыңыздың барлығын өзіңіз оқып шықтыңыз ба?*» деген сұрағымызға Дулат аға: «Оқимын ғой. 1979 жылы шықты ғой, анау «Отчий домнан» бастап, енді мынау баспаның өзінің талаптары, кестелері бар. Соған асықтырады олар. Қазіргідей жағдай жоқ қой ол кезде, электронды пошта деген бірден жазып жібере салатын, ол кезде хатпен жазатынбыз ғой, көп уақыт кетеді. Олар жауап берем дегенше 5–6 күн кетеді, ал оларда баспаның графигі бар. Соған олар шырылдайды. Бұл аударма дегеннің проблемасы жазғаннан да қиын. Әрбір сөзге шұқшиып қарап отыру деген уақытыңды алады, жүйкеңе тиеді. Енді оқимыз-дағы: «*Әйтеуір, «қате болмаса болды ғой*», - деп жібереміз. Ол да біздің қателігіміз.

Мәселен, «Қарғын» романында Сәргелді «Сэр» деп атайды ғой, үшеуі ресторанға барған жерінде алдарына официант салат секілді тамағын әкеліп қойған, Бағиланың оқуға түскенін жуамыз деп барады. Мәлике одан

12 жас кіші, сонда арғы жақта қыздар би билеп жүріп, айналған кезде ақ плавкалары көрініп қалған кезде, Сәргелдің мына жерінде «поршыны» бар, сонда Мәлике көріп отыратын-дағы, ана қыздарға сүйсініп, ақ плавкасын көргенде «поршын» әрі-бері жүгіріп өткенде Мәлике: «Сэр, алдыңыздағы салатыңыз суып қалды ғой», – дейді. Салат онсыз да суық қой. «Юмор» ғой. Соны аударғанда мүлдем басқаша қылып аударған. «Салат уже остыл», – деп аударма салған. Юмор жоқ, сарказм жоқ. Сондай, сондай нәрселер көп. Бұның «стилистикалық жағынан енді ағылшын тіліне қалай аударылғанын білмеймін» деп, өз заманындағы редакциямен жұмыс қиыншылықтарын атап өтіп, аудармадағы әзілдің аударылу қателігіне тоқталады.

Расында да, көркем аудармада түпнұсқадағы әзілқалжыңның аударма мәтінінде көрініс табуы аудармашыдан аса шеберлікті талап етеді. Ал ағылшын, швед тілдеріне қалай аударылғанына жазушының баға бере алмауы – қазақ аударматануына қойылатын міндеттердің бірі. Туындылар шетел тілдеріне қалай аударылып жатыр, аудармада қандай тенденциялар, бағыттар орын алып отыр деген сұрақтар жете зерттелуі қажет.

Д. Исабековтің пьесалары да аударылып, әлемдік сахналарда қойылып жүргені белгілі. Олардың аудармасын кім қадағалап, тексеріп отыр екен деген алаңдауымызға автор: «Олардың аудармасын өзің қадағаламасаң, басқа ешкім қадағалай алмайды. Өзің ғанасың ғой. Орыс тілін өзім жақсы білемін-дағы, қадағалай аламын. Ағылшын тіліндегісін тек қана сюжет секілді «бірдеңкесі» болмаса, тілдік жағынан біреуге сенемін ғой, болды. Ағылшын тілінің әдеби нормасын білетін адам табу қиын. Аудармашы ағылшын тілін жақсы біледі, бірақ әдеби норма деген нәрсе бар ғой.

Жазушы атап өткен бұл мәселеден тағы да қазақ және ағылшын тілінің әдеби нормаларын толық меңгерген, тіс қаққан мамандарға мұқтаждығымыз байқалады. Аударма дидактикасы аударматанудың әлі де болса, терең зерттелмеген салаларының біріне жатады.

Дулат аға, аудармашылар сізге аударып береді. Ал сіз оларға өзіңіз көңіліңіз толмайтын жерлерін айтып бересіз бе?

«Айтып бересің ғой, бірақ шыққанда соны өзгерте қоймайды. Мәселен, «Қаблан» деген әңгімем шыққанда, біз сол әңгімені кітапқа баса алмаймыз дейді. Неге? «Өйткені, иттің құйрығы мен құлағын кесіп тастапты», – дейді. Это садизм дейді. Сосын мен тұрдым да айттым: «*Слушайте, дорогие мои англичане. С какой собакой сравниваете мою собаку? С домашней дворняжкой или комнатным пуделем? – дедім мен. – Это же собака чабана. Поэтому это самой собаке будет полезно*», – деп, әйтеуір, әрең дегенде соны түсіндірдім, «сноска» бердім. Осындай нәрселер көп енді. Олар сюжет жағынан қарап, швед тілінде шыққанда менен сұрады: «Как мы назовем?» – деп үлкен болып шықты ғой. «Как назовем книгу» деген соң, мен

«Гаухартас» деп қойғанмын. Олар хат жазды: «Гаухартас» – это слишком хрестоматийно, европейские читатели это название не воспринимают. Назовите ее по-современному. Ойланып-ойланып, «Собака Каблан и другие», – дедім. «*Очень замечательно*», – деді. «*Другиениң*» ішінде біз ғой – бәріміз. Бірақ баспадан шыққанда, маған айтпастан, «совершенно» басқа «название» қойыпты. Орысшаға аударғанда, «Палящее солнце, пронзительный ветер и живая степь» деп аударыпты. Әр елдің өзінің дәстүріне қарай түсінігі бар. Біздің швед оқырмандарына осындай атаулар жақын деді. Швед тілін мен білмеймін. Оны аударған Бенгт Самуэльсон (Bengt Samuelsson's), жазушы, аудармашы, Нобель сыйлығының лауреаты.

Әңгімеміздің бұл тұсында аудармашылардың түпнұсқаны өз рецепиенттерінің қалауларына қарай ыңғайлағанын, сондайақ ұлттық құндылықтарымыздағы айырмашылықтардың көрініс тапқанын байқаймыз. Өз ұлтымыздың құндылықтарына өзіміз жауаптылық танытып, қадағалауға және ұстануға міндетті екенімізге ой салды.

Көркем шығарманың атауының да мәтіннің өзі сияқты белгілі бір прагматикалық потенциалы бар, ол белгілі бір кітапты сатып алу немесе оқу алдында оның оқырманға әсер етуінде жатыр. Басқа тілге аудару кезінде шығарма атауының өзгеруі сол түпнұсқадағы коммуникативтік әсерінің жойылуына әкеліп соғады.

«Қас қарайды» деген сөзді аудару қиын. «*Отыра қалып, жер сабады*» қазаққа түсінікті, орысқа ол түсініксіз. Сондайларды «прямой» аударған. Содан кейін менен сұрайды: «*Дулат, как это переводится?*» – деп, қазақшасы қандай деп, ал бұл жерде «подстрочный» аудармамен алады ғой. Кейде «грубый» болса да, мағынасын бересің, түсіндіріп бересің, оның өзінде аударуға қиын болады.

Жалпы шығарма авторы мен аудармашының байланыста болуы нәтижеге жетуде ақылдасып, түсінбеген тұстарын автордан біліп, сыр-сипатын анықтап алуда үлкен рөл атқаратынына көзіміз жетті. Уақыттың тапшылығы, байланыстың нашарлығы, аудармашылардың басқа елде отыруы деген сияқты түрлі себептер түпнұсқаның орыс тіліндегі аудармасында, кейбір тұстарда, тікелей аудармаларға жол берілген және бұл зерттеушілер мен аудармашылар қарастыратын үлкен мәселе деп ойлаймыз. Бұл мәселені Е. Бауржанұлы мен С. Ашимханованың «Көркем аудармадағы мәтіннің семантикалық бірлігін сақтаудағы фондық білімнің рөлі: І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының негізінде» атты еңбегінде сөз етеді [12].

Автор шығарманы жазу барысында тек өз ойы мен көзқарасын білдіріп қана қоймай, сонымен қатар оқырманның реакциясын алдын ала болжап отырады. Мәтінді құрастыру кезінде автордың оқырманның қабылдауын ескеруі прагматикалық стратегияның негізгі бөлігі болып табылады.

Осы орайда, түпнұсқадағы «Гаухартас» атауының «Палящее солнце, пронзительный ветер и живая степь» деп швед тіліне аударылуы аталған көркем шығарманың авторының басты прагматикалық мақсатына жетуіне, яғни, швед оқырмандарының эмоцияларына ықпал етуіне себеп болды. Бұл мақсатқа жету үшін әртүрлі көркемдік және тілдік тәсілдер қолданылады. Мысалы, автор өзі айтып отырғандай, метафора («Қас қарайды») эпитет және кейіптеу («Тал біткеннің сары жапырақтары табиғаттың осындай қатал үкіміне, амал жоқ, бас иіп...»), гипербола (шопан итінің «Қабылан» аталуы) сияқты бейнелі құралдар мәтіннің экспрессивтілігін арттырып, оқырманның эмоциялық қабылдауын күшейтеді. Сонымен қатар, шығарманың оқиғалары мен кейіпкерлерінің психологиялық сипаттамалары (Сэргелді «Сэр» деп атауы) оқырманды оқиғаға тарту үшін прагматикалық құрал ретінде қолданылады.

Қорытынды

Сұхбатты қолдану арқылы жүргізілген зерттеу нәтижесінде өз туындыларының аудармасына тікелей қатысып отырған Д. Исабековтің аударма барысында кездескен тұрақты сөз тіркестері (*қас қарайды, жер сабау*), жалқы есімдердің аударылуы, түпнұсқадағы поэтиканың жоғалуы тәрізді лингвистикалық және түпнұсқа мен аударма мәдениеттері арасындағы дүниетаным ерекшеліктері (*«Қаблан» әңгімесіндегі иттің құйрығы мен құлағын кесіп тасталуын ағылшын халқының «садизм» деп қабылдауы; швед халқының әңгіменің «Гаухартас» деп аталуын тым хрестоматиялық деп қабылдамауы, жаңашыл атау сұранысы*), Кеңестік дәуірдегі редакцияның Мәскеуде алшақ орналасуы, байланыстың нашарлығы, уақыт тығыздығы, аудармашылардың қателіктерді жөндеу барысында жіберген олқылықтар сияқты экстралингвистикалық қиындықтар талқыланды. Сондайақ, жазушы айтқандай, аудармалардың барлығы дерлік әлі күнге дейін аралық орыс тілінен жасалатыны, қазақ тілінен тікелей аударатын аудармашылардың аздығы, ағылшын тіліне жасалып жатқан аудармаларының сапасына мүлдем баға бере алмауы айтылды. Түпнұсқадағы әзілқалжың элементтері орыс тіліндегі аударманың кей тұстарында толыққанды жеткізілмеуі қынжылтты.

Қорыта айтқанда, аударма мәтінін прагматикалық бейімдеу және түпнұсқа және аударма мәтіндердегі лексикалық бірліктерінің прагматикалық мағыналарын балама беру кезінде идиомалар мен жиынтық тіркестерді қазақ тілінен орыс тіліне аударудағы қателер, фондық білімнің болмауы, реалия сөздердің барабар аударылмауы, ұлттық нақыштағы сөздердің түсіп қалуы, аударма мәтінінің стилінің сақталмауы, әзіл сөздердің тікелей сөзбе-сөз аударылуы, әдеби нормалардың шатасуы анықталды. Ағылшын тіліндегі аудармалардағы қателіктердің мәдениет, әдет-ғұрыпқа байланысты алшақтықтардан, халықтар арасындағы дүниетанымдық

айырмашылықтардан туындайтыны анықталды. Сол себепті, аударма мәтінінің сапасындағы олқылықтар өзге тілді рецепиентке қатысты коммуникативті әсерге жетпеуінің салдарына әкелді.

Алынған нәтижелерді қорыта келе, айтатынымыз: прагматикалық аспектілер автор-мәтін-оқырман қатынасы тұрғысынан зерттелді. Прагматика тұрғысынан автордың әрекеті оқырманның коммуникативтік біліктілігін, сөйлеушінің ойы мен лебізінің мағынасын салыстыру арқылы коммуникативтік компетенцияны қалыптастырудың маңызды компоненті ретінде қарастырылды. Қазіргі таңда көркем мәтіндегі тақырыптарды прагматикалық тұрғыдан зерттеу үлкен қызығушылық тудыруда. Сондықтан шығарма тіліндегі прагматикалық функциялар болашақта тереңірек зерттелуі қажет. Осылайша, әрбір автор өз туындысын таңдау кезінде тақырыптық және ақпараттық қызметтермен қатар оның прагматикалық мүмкіндіктерін де ескеру қажет. Тақырыптардағы прагматикалық функциялардың бағытталуы тілдің лексика-семантикалық кеңістігі арқылы жүзеге асырылатыны анықталды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Бекниязов, Т.** Журналистиканың терминдері мен ұғымдары: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2006. – 149 б.
- 2 **Қожақеев, Т.** Жас тілшілер серігі [Мәтін]. – Алматы : Рауан, 1991. – 224 б.
- 3 **Flick, U.** Doing interview research: The essential How to Guide [Text] – SAGE Publications Ltd; 1st edition (March 1, 2022). – 448 p.
- 4 **Rodney, J. Clarke.** Elicitation strategies for interviewing and fieldwork : Emerging Research and opportunities [Text]. – United States of America by IGI Global : Business Science Reference; 1st edition December 26, 2018. – 130 p.
- 5 **Исабеков, Д.** Өнегелі өмір / Ред.басқарған Ғ. М. Мұтанов [Мәтін]. – Алматы : Академкітап, 2022, 234-шығ. – 472 б.
- 6 **Құлбек, Е.** Ұлтын сүйген жүрек үні. Дулат Исабеков жайында толғанис. Қарасөз. Қазақ прозасы туралы ойлар [Мәтін]. – Алматы : Ел-шежіре, 2013. – 300 – 344 бб.
- 7 **Нүрпейісов, Ә.** Дулат туралы сөз [Мәтін] // Егемен Қазақстан, № 123, 16 қараша 2012. – 2–3 бб.
- 8 **Байтанаев, А.** Стиль айқындығы – өнер өрлігі. Дулат Исабековтың «Қарғын» романы туралы [Мәтін] // Оңтүстік Қазақстан, 2 сәуір 1981. – 2–3 бб.
- 9 **Baker, M, Saldanha, G.** Routledge Encyclopedia of Translation Studies [Text]. – New York : Routledge, 2011. – 698 p.

10 **Niknasab, L.** Translation and Culture: Allusions as Culture Bumps. [Text] // SKASE Journal of Translation and Interpretation [online]. vol. 5. – No. 1 [cit. 2011-03-28]. Available at [Электронды ресурсы]. – http://www.skase.sk/Volumes/JTI05/pdf_doc/03.pdf.

11 **Florence, B.** Warbletoncouncil [Text]. 20th July, 2023. Available at [Электронды ресурсы]. – [Электронды ресурсы]. – <https://kk.warbletoncouncil.org/tipos-de-entrevista-171>

12 **Baurzhanuly, Y., Ashymkhanova, S. A.** The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy [Text] // «Keruen» scientific journal, No3, 80 Vol, 2023. – P. 189–199. [Электронды ресурсы]. – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-17>

References

1 **Bekniyazov, T.** Zhurnalistikany terminderi men ugymdary: oku kuraly [Journalism terms and concepts: a textbook] [Text]. – Almaty: Qazaq university, 2006. – 149 p.

2 **Qozhakeev, T.** Zhas tilshiler serigi [Companion of young reporters] [Text]. – Almaty: Rauan, 1991. – 224 p.

3 **Flick, U.** Doing interview research: The essential How to Guide [Text] – SAGE Publications Ltd; 1st edition (March 1, 2022). – 448 p.

4 **Rodney, J. Clarke.** Elicitation strategies for interviewing and fieldwork: Emerging Research and opportunities [Text]. – United States of America by IGI Global: Business Science Reference; 1st edition December 26, 2018. – 130 p.

5 **Isabekov, D.** Unegeli umir / Red.baskargan G. M. Mұtanov [Moral life. / Edited by G. M. Mutanov] [Text]. – Almaty: Akademkitap, 2022, 234-ed. – 472 p.

6 **Kulbek, E.** Ultyn syjgen zhırek uny. Dulat Isabekov zhajynda tolganyz. Karasoz. Qazaq prozasy turaly ojar [The voice of the heart that loves the nation. Concerns about Dulat Isabekov. Wise words. Thoughts on Kazakh prose] [Text]. – Almaty: El-shezhire, 2013. – P. 300 – 344.

7 **Nurpejiso, A.** Dulat turaly soz [Speaking of Dulat] [Text] // Egemen Kazakhstan, No 123, 16th November 2012. – P. 2–3.

8 **Bajtanaev, A.** Stil ajky`ndygy – oner orlygy. Dulat Isabekovtyн «Kargyn» romany turaly [Clarity of style is an art form. About the novel «Kargyn» by Dulat Isabekov] [Text] // Ontystyk Kazakhstan, 2nd April 1981. – 2–3 pp.

9 **Baker, M., Saldanha, G.** Routledge Encyclopedia of Translation Studies [Text]. – New York: Routledge, 2011. – 698 p.

10 **Niknasab, L.** Translation and Culture: Allusions as Culture Bumps. [Text] // SKASE Journal of Translation and Interpretation [online]. vol. 5, No. 1 [cit.

2011-03-28]. Available at [Electronic resource]. – http://www.skase.sk/Volumes/JTI05/pdf_doc/03.pdf.

11 **Florence, B.** Warbletoncouncil [Text]. 20th July, 2023. – [Electronic resource]. – <https://kk.warbletoncouncil.org/tipos-de-entrevista-171>

12 **Baurzhanuly, Y., Ashymkhanova, S. A.** The role of background knowledge in preserving text coherence in literary translation: on the example of I. Yesenberlin's «The Nomads» trilogy [Text] // «Keruen» scientific journal, No3, 80 vol. – 2023. – P. 189–199. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-17>

26.07.24 ж. баспаға түсті.

15.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

**М. Б. Тлеулинова¹, С. Д. Сейденова²,
А. Е. Алтысбаева³, Д. Коксал⁴, К. Джесур⁵*

^{1,2,3}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы;
^{4,5}Университет Чанаккале Онсекиз Март, Турция, г. Чанаккале.
Поступило в редакцию 26.07.24.
Поступило с исправлениями 15.01.25.
Принято в печать 17.02.25.

ПРАГМАТИКА ТЕКСТА И АВТОРА В ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Д.ИСАБЕКОВА

В статье рассматривается одна из сложных проблем в переводоведении – передача прагматического потенциала текста оригинала как способности переводного текста производить коммуникативный эффект, осуществлять прагматическое воздействие на получателя. Согласно теории немецкого ученого А. Нойберта, художественные произведения, рассчитанные на носителей исходного языка, во многих случаях переводятся на другие языки, поэтому прагматические факторы в них играют важную роль. К прагматическим параметрам текста относятся все его элементы, в которых в той или иной знаковой форме зафиксированы отношения между самим текстом и субъектами коммуникации: автором и адресатом. Переводчик при прагматической адаптации целевого

текста включает в текст дополнительные элементы, опущения элементов, избыточные с точки зрения иноязычного получателя, а также путем применения семантических трансформаций. В итоге, случаются разночтения оригинального текста реципиентом-носителем языка и реципиентом-переводчиком, оценивающим текст с позиции реципиента-представителя иной культуры. Для решения данной актуальной проблемы проведено исследование, основанное на документально записанном интервью с известным писателем и драматургом Дулатом Исабековым о его отношении к проблемам художественного перевода, затрагивающие не только качество переводов его произведений, но авторские рекомендации к переводчикам в целом. На сегодняшний день произведения Д. Исабекова переведены на 11 языков мира, его пьесы ставятся на зарубежных сценах. Но качество переводов, способы преодоления переводчиками языкового и культурного барьера между оригиналом и переводимым текстом, применяемые трансформации и их возможные последствия не рассматривались и не изучены с авторской прагматической точки зрения. В результате интервью также выявлены пробелы в процессе публикации переводов от советской редакции и проанализированы последствия использования русского языка как языка-посредника. Фактологическая информация, полученная в ходе живого интервью, является ценным материалом в области отечественного переводоведения, в частности, теории художественного перевода, и в дидактике перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, целевой текст, прагматика текста, прагматика автора, прагматическая адаптация, качество перевода.

*M. B. Tleulinova¹, S. D. Seidenova²,
A. E. Alpyysbaeva³, D. Koksai⁴, K. Cesur⁵
^{1,2,3}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
^{4,5}Canakkale Onsekiz Mart University,
Turkiye, Canakkale.

Received 26.07.24.

Received in revised form 15.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

PRAGMATICS OF THE TEXT AND THE AUTHOR IN THE TRANSLATIONS OF THE WORKS OF D. ISSABEKOV

The article deals with one of the most difficult problems in translation studies – the transfer of the pragmatic potential of the original text as the ability of the translated text to produce a communicative effect, to exercise a pragmatic impact on the recipient. According to the theory of the German scientist A. Neubert, works of art intended for native speakers of the original language are in many cases translated into other languages, so pragmatic factors play an important role in them. The pragmatic parameters of the text include all its elements, in which the relationship between the text itself and the subjects of communication, the author and the addressee, is fixed in one sign form or another. The translator, when pragmatically adapting the target text, includes additional elements in the text, omissions of elements that are redundant from the point of view of a foreign language recipient, as well as by applying semantic transformations. As a result, there are discrepancies in the interpretation of the original text by the recipient-native speaker and the recipient-translator, who evaluates the text from the position of the recipient-representative of a different culture. To solve this urgent problem, a study was conducted based on a documented interview with the famous writer and playwright Dulat Isabekov about his attitude to the problems of literary translation, affecting not only the quality of translations of his works, but the author's recommendations to translators in general. To date, the works of D. Isabekov have been translated into 11 languages of the world, his plays are staged on foreign stages. But the quality of translations, the ways translators overcome the linguistic and cultural barrier between the original and the translated text, the transformations used and their possible consequences have not been considered and studied from the author's pragmatic point of view. The interview also revealed gaps in the process of publishing translations from the Soviet edition and analyzed the consequences of using the Russian language as an intermediary language. Factual information obtained during a live interview is a valuable material in the field of domestic translation studies, in particular, the theory of literary translation, and in the didactics of translation.

Keywords: literary translation, target text, pragmatics of the text, pragmatics of the author, pragmatic adaptation, translation quality.

<https://doi.org/10.48081/EPHU7940>

***Р. К. Тоқсанбаева¹, Қ. К. Кенжеқанова²**

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ

ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8363-4225>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

*e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІНДЕ СИНОНИМИЯ МЕН ПОЛИСЕМИЯНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Зерттеу Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің қазақ және орыс тілді нұсқаларында кездесетін синонимия мен полисемия және заң аудармасындағы лингвистикалық мәселелерге арналған. Аудармада балама терминдердің қолданылуы әсерінен туындаған заң тіліндегі лингвистикалық дәлсіздік күрделі қиындықтар туғызуы мүмкін және ол заң түсіндірмесі мен қолданысына ықпал етеді. Зерттеудің негізгі мақсаты – Азаматтық кодексте синонимия мен полисемияның қолданысы арнайы немесе аударма қателері салдарынан екенін анықтау. Аталмыш мәселе, әсіресе, Қазақстан үшін өзекті, өйткені мұнда заңдар әуелі орыс тілінде әзірленіп, содан соң қазақ тіліне аударылады; сондықтан аударманың субъективтілігіне байланысты жиі дәлсіздікке ұшырайды. Зерттеуде салыстырмалы әдіс қолданылады, яғни Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасының жалпы және арнайы бөліктерін орыс тілді нұсқасымен салғастыруға және талдауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде сәйкессіздіктерді анықтап, олардың салдарын бағалауға жол ашады. Зерттеуде заң мәтіндердегі лингвистикалық дәлдікті қамтамасыз етудің практикалық және ғылыми маңыздылығы айқын көрсетілген. Аудармадағы қателер Азаматтық кодекстің орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқаларының қарама-қайшы түсіндірмелеріне және әркелкі қолданылуына ықпал етеді. Азаматтық кодекс терминдерін синонимия және полисемия тұрғысында қарастыратын зерттеу заң лингвистика саласына өз үлесін қосып, заң құжаттарының жүйелі әрі нақты болу жолдарын ұсынады.

Кілтті сөздер: синонимия, полисемия, Азаматтық кодекс, заң аудармасы, заң аудармасындағы әркелкілік

Кіріспе

Табиғи тіл дәл мағынаны жеткізу тұрғысынан өзіндік шектеулерге ие. Сөздер әдетте бірнеше мағынаға ие және олардың түсіндірмелері уақытпен бірге өзгерістерге ұшырап отырады. Аталмыш мәселе ауызекі тіл үшін үйреншікті жағдай болғанымен, заң мәнмәтінінде айрықша келеді. Заң ұғымдары көбінесе әртүрлі дереккөздерден бастау алады және заң шығарушылар бірізділікті сақтау және әділетсіз нәтижелердің алдын алу үшін заң жобаларын жасау кезінде дәлдікті мақсат етеді.

Тілдің өзіне тән дәлсіздігі, бір жағынан, заңды үздіксіз қайта қарауды талап етпей-ақ, көптеген жағдайларда орындылығын қамтамасыз ете отырып, оның бейімделгіш болып қалуына мүмкіндік береді. Бұл икемділік қасиет сот пен заң мамандарына заң ережелерін жекелеген істердің ерекшеліктерін ескере отырып түсіндіруге және қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, Азаматтық кодекстің 284-бабында: «*тараптардың бірі міндеттемені орындамаған немесе тиісінше орындамаған жағдайда...*» Алайда, *тиісінше орындамаған* термині түсініктемесіз қалдырылған, яғни бұл дұрыс немесе бұрыс орындауға қатысты түсіндіруге мүмкіндік береді. Екінші жағынан, аударма үдерісінде пайда болатын қажетсіз дәлсіздік заңды дәйекті түсіндіру мен қолдануда қиындықтар туғызып, оның тиімділігіне нұқсан келтіреді.

Заңның дұрыс түсіндірілуі мен сәйкес қолданылуын қамтамасыз ету үшін, оны нақты әрі айқын әзірлеу өте маңызды. Бұл мәселенің өзектілігі Қазақстанда айрықша жоғары, өйткені заңдар көбінесе орыс тілінде жазылып, кейін қазақ тіліне аударылады. Бұл процесс аударманың нақтылығы мен дәлдігіне тікелей әсер ететін субъективті элементті енгізеді. Тіпті бір тілдің ішінде де заң мәтіндері бірнеше немесе қайшылықты түсіндірмелерге ие болуы мүмкін. Аударма кезінде терминдерді таңдау осы екіұштылыққа одан әрі ықпал ету ықтималын туғызады, өйткені дәл емес немесе сәйкес келмейтін баламаларды таңдау көзделген мағынаны бұрмалауы мүмкін. Мұндай мәтіндер туыс емес тілге аударылған кезде, негізгі алғышарттар мен астарлы мағына жиі сәйкес келмей қалады да, түпнұсқа мен аударылған нұсқа арасында айырмашылықтардың туындауына ықпал етеді.

Синонимия

Заң жобасын әзірлеуде нақтылыққа басымдық беріліп, әрбір ұғымды бірмағыналы термин арқылы беру мақсат етіледі. Кейбір ғалымдар синонимияның қолданылуы құқықтық мәтіндердің дәлдігіне нұқсан келтіріп, мағыналық анықтықты төмендетеді деп есептейді. Бір мағынаны білдіретін бірнеше терминнің қатар қолданылуы құқықтық түсіндірудегі

қиындықтар мен түсінбеушіліктерге алып келуі мүмкін. Алайда, кей жағдайларда заңгерлер жаңа терминдерді енгізу арқылы бұл қағидаттан ауытқып, құқықтық тілдің бірізділігін күрделендіреді. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер синонимияны қолдану заң мәтіндерінде қайталануды болдырмауға ықпал етеді деп санайды.

Синонимия ұғымын көптеген лингвист ғалымдар қарастырып, оған әртүрлі анықтамалар берген. Ұлыбританиялық лингвист-ғалым Круздың пікірінше, егер бір сөздің мағынасы екінші сөздің мағынасына «жеткілікті дәрежеде жақын» болса, бұл екі сөзді синонимдер деп атауға болады [1, 176-б.]. Сонымен қатар, Фромкин және т.б. синонимдерді «дыбысталуы әртүрлі, бірақ бірдей немесе бірдей дерлік мағынаға ие сөздер» деп сипаттайды [2, 181-б.]. Синонимия ұғымына көптеген ғалымдар түрлі атаулар береді, сол себепті ол әртүрлі жіктеледі. Круз синонимияны үш категорияға бөледі: абсолютті (*absolute synonymy*), пропозиционал (*propositional synonymy*) және таяу (*near-synonymy*) [3].

Арнайы аудармада абсолютті синонимдерге қарағанда таяу синонимдерге көбірек назар аударған жөн, өйткені мағынасы бірдей және барлық мәнмәтінде бір-бірін алмастыра алатын терминдер өте сирек кездеседі [4].

Полисемия

Полисемия заңгерлік дискурста маңызды рөл атқарады, өйткені ол бір сөздің бірнеше мағынаға ие болуы. Бұл заң саласында дәлсіздік мәселесінің пайда болуына үлес қосатын негізгі факторлардың бірі болып есептеледі. Фин заңгері әрі тіл маманы Хейкки Е. С. Матилланың айтуынша табиғи тіл сияқты заң терминологиясы да полисемияға ие, яғни сөздердің бірнеше мағынасы болады [5]. Сондай-ақ, Хемелдің пікірінше, полисемия – бұл бір терминнің немесе сөз тіркесінің бірнеше өзара байланысты мағынаны білдіретін жағдайы және ол заң тіліне тән ерекшелік болып табылады [6].

Белгілі бір көп мағыналы терминдер абстракт ұғымдармен қатар, материалдық нысандарды да қамтуы мүмкін. Ортега-Андрес пен Висенте *kitap* терминінің бір мәнмәтінде *қағаз бетіне басып шығарылған физикалық нысанды* білдірсе, екінші мәнмәтінде *ақпараттық мазмұнды* білдіретінін сипаттайды [7]. Сол сияқты, заңгерлік дискурста заң термині келесі құбылысты білдіреді: қоғамды басқаратын қағидаттар мен ережелердің абстракт жүйесі (мысалы, «Заң ережесі») немесе арнайы материалдық жарғылар мен бекітілген заң мәтіндері (мысалы, «Заң ресми газетте жарияланды»).

Қазақ тілінде полисемия бір сөз негізгі ойдан бастау алатын бірнеше сабақтас мағынаны білдіріп, көбінесе қоғамдағы өзгерістер, жиі қолданыс, абстракт ойлау арқылы қалыптасқан кезде пайда болады, мысалы, «ай сөзі аспан денесі деген мәннен «жылдағы 30 күн» мәнін алған, себебі әрбір

отыз күнде ай жаңарып отырады» [8, 8-б.]. Қазақ заң тіліндегі терминдердің көпшілігі жасанды түрде жасалмаған; керісінше, олар күнделікті ауызекі сөйлеу тіліне негізделген. Заң саласындағы көптеген терминдер қарапайым тілден алынғанымен, олардың мағыналары арнайы заңгерлік мәнді жеткізу мақсатында кеңейтіліп, кәсіби контекстке бейімделген.

Синонимия мен полисемия аясында жүргізілген талдау, олардың Азаматтық кодекстің орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқалары арасындағы заң нормаларын түсіндіру мен қолдануды қиындататын аудармалық сәйкессіздіктердегі рөлін зерттейді. Зерттеу мәселесі Азаматтық кодекстің қазақ тіліндегі нұсқасында синонимия мен полисемияның қолданысы арнайы немесе кездейсоқтық екенін қарастырады және тілдік дәлсіздік құқықтық түсіндіруге қалай әсер ететінін анықтауды мақсат етеді. Бұл мәселелерді шешу заң терминологияның дәлдігін арттыру және Қазақстанның көптілді құқықтық жүйесінде ерекше маңызды болып табылатын тең құқықсыз нәтижелердің қаупін азайту үшін өте маңызды.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу мақсатына жету үшін Қазақстанның негізгі заңнамалық актілерінің бірі саналатын Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің қазақ және орыс тілдеріндегі нұсқаларының жалпы және арнайы бөліктері талданды. Мақала Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасындағы синонимия мен полисемияны ашық және жасырын мазмұнды талдау арқылы зерттейді. Ашық мазмұн нақты сөздер мен элементтерді қарастырса, жасырын мазмұн терең мағына мен астарлы тақырыптарды талдайды [9]. Бұл әдіс Азаматтық кодекстағы синонимия мен полисемияның жиілігі мен мәнмәтінің анықтауға көмектеседі.

Азаматтық кодекстің орыс және қазақ тілді нұсқаларын салыстырып, заң терминдерінің аудармасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды зерттеу салыстырмалы-талдау әдісі арқылы жүзеге асырылды. Бұл әдіс, түпнұсқа мәтінде орын алатын заң терминдер мен олардың қазақша баламалары ретінде қолданылғын синонимия мен полисемияларды талдау арқылы аудармадан туындайтын мағыналық ерекшеліктер мен дәлсіздіктерді айқындайды.

Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасында кездесетін терминдердің синонимдік тізбектері мен полисемия мысалдарын анықтау үшін *Termincom.kz* (*Termincom*) сайты басшылыққа алынды. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 29 маусымдағы № 110 Жарлығымен бекітілген *Termincom.kz* сайты ғылым, білім, технология, экономика және әлеуметтік өмірді қамтитын терминдер мен сөз тіркестерінің ұлттық электронды базасы қызметін атқарады.

Нәтижелер мен талқылаулар

Азаматтық кодекстің жалпы және арнайы бөліктерін талдау Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасындағы арнайы орысша терминдердің баламасы ретінде таңдалған терминдерді анықтауға бағытталады.

Азаматтық кодекстің 7-тарауындағы *исковая давность* термині қазақ тілінде *талап мерзімі*, *талап қою*, *талаптың ескіруі* деп әртүрлі аударылған. Орыс тіліндегі нұсқада термин бірізді әрі заңдық тұрғыдан нақтылығымен ерекшеленсе, қазақша аудармасында бұл тұрақтылық сақталмаған. 179-бапта *мерзім* сөзі *талап мерзімі* (*исковая давность*) және *талап қою мерзімі* (срок *исковой давности*) сөз тіркестерінде қолданылады, бірақ бұл *срок* және *давность* ұғымдарын ажыратуда қиындық тудырады, өйткені олардың айырмашылығы қазақша мәтінде айқындалмаған. 370-бапта *талап мерзімі* *срок требования* ұғымының баламасы ретінде берілген, алайда бұл *исковая давность* терминінен алшақ. Мұндай сәйкессіздіктер заң мәтінін түсіндіруді қиындатып, қазақша нұсқаның дәлдігіне әсер етеді. Сонымен қатар, 177-бапта *исковая давность* үшін *талап қою* және *талаптың ескіруі* терминдері қолданылған, бірақ *талап қою* басқа баптарда *предъявление требования* және *иск* ұғымдарын білдіру үшін де кездеседі.

Мысалы, *талап қою* термині 263-бапта *иск* терминіне балама ретінде қолданылған:

– қазақ тіліндегі мәтін: «...меншік иесінің мүлікті қайтару туралы *талап қою* жөніндегі хабарламасын алған кезден бастап...»;

– орыс тіліндегі мәтін: «...получил повестку по *иску* собственника...»

180-бапта *талап қою* термині *предъявление требования* ұғымының баламасы ретінде және *исковая давность* ұғымын білдіру үшін қолданылған.

Қазақ тіліндегі мәтін: «...*талап қою* мерзімінің өтуі міндеттемені

– орындау туралы *талап қойылған* кезден басталады...».

– Орыс тіліндегі мәтін: «...течение *исковой давности* начинается с момента *предъявления требования* об исполнении обязательства...»

Аталмыш мәселе 179-бапта да көрініс табады, мұнда да *талап қою* термині екі түрлі мағынада қолданылған:

– Қазақ тіліндегі мәтін: «*Талап қойғанға* дейін *талап қою* мерзімінің өтіп кетуі...»

– Орыс тіліндегі мәтін: «*До предъявления иска* срок *исковой давности* истёк...»

Талап қою құқығы термині қазақша мәтінде *право требования* (157-бап) және *право предъявлять иск* (185-бап) ұғымдарының аудармасы ретінде қолданылған. Бұл *талап қою* терминінің көпмағыналылығын (полисемия) көрсетіп, құқықтық нақтылықтың бұзылуына ықпал етеді. *Предъявление требования* жалпы қолданыстағы ұғым болса, *иск* және *исковая давность*

заң мәтіндерінде бірізділікті қажет ететін арнайы терминдер. Қазақша нұсқадағы бұл сәйкессіздік орысша мәтіндегі анықтық пен нақтылықты сақтауға кедергі келтіреді.

Иск термині қазақша аудармасында сәйкессіздік тудырып, бірнеше синониммен беріледі. Ол *талап қою*, сондай-ақ *талап*, *талап арыз*, *қуыным* түрінде аударылған.

Талап арыз 350-бапта *иск* терминіне балама ретінде қолданылады:

Қазақ тіліндегі мәтін: «...егер талап ерікті түрде қанағаттандырылмаса, *талап арыз* берілген күні...»

Орыс тіліндегі мәтін: «...требование добровольно удовлетворено не было - в день предъявления *иска*...»

333-бапта көрініс табатын *қуыным* термині *иск* терминіне балама. Алайда, *қуыным* термині орыс тіліндегі *иск* терминінің нақты мағынасын бермейді.

Қазақ тіліндегі мәтін: «...ал егер кепілдік берушіге *қуыным жасалса*, *борышқорды іске қатыстыруға міндетті*»

Орыс тіліндегі мәтін: «...а если к гаранту *предъявлен иск* - привлечь должника к участию в деле...»

Қазақша нұсқада *талап* термині көпмағыналы болып, *иск* ғана емес, кейде *требование* және *условие* (965-бап) ұғымдарын да білдіреді. Мысалы, 179-бапта «талап» термині «требование» сөздің баламасы ретінде қолданылған: «басты *талап* бойынша талап қою мерзімінің бітуіне байланысты қосымша *талаптар* (айыптарды өндіріп алу, кепілдік берушінің жауапкершілігі және т.б. туралы) бойынша да талап қою мерзімі бітеді.»

Заң терминдерінің бірізді қолданылмауы мен әртүрлі ұғымдарға берілуі заңның сапасын төмендетеді. Қазақ тіліндегі *талап қою* термині түрлі ұғымдарды аудару үшін қолданылып, құқықтық базаның сенімділігіне зиян келтіреді. Орыс тіліндегі *иск* термині сотқа қатысты бірізді қолданылса, қазақ тілінде де заң терминдері осындай нақтылықпен қолданылуы тиіс. *Иск* терминінің ең қолайлы баламасы *талап арыз* деп санаймыз және *талап арыз беру* *предъявлять иск* ұғымына сай. Сонымен қатар, *исковая давность* түсінігін *талап қою* сөз тіркесі толық жеткізбейді, ал *талап мерзімі* сөз тіркесі орыс тіліндегі *исковая давность* терминін түсінігін нақтырақ көрсетеді. Мысалы, 179 бапта «*Талап арыз берілгенге* дейін *талап мерзімінің өтіп кетуі...*» деп нақтылау қажет. *Талап ету* терминінің *предъявление требования* терминінің баламасы ретінде қолданған орынды. Қазақша нұсқаның сенімділігін арттыру үшін бұл терминдер басқа мағыналармен алмастырылмауы қажет.

Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасындағы дәлсіздіктер оның мағынасын орысша мәтінге жүгінбей толық түсінуді қиындатады, бірақ екі нұсқаның да заңдық күші бірдей. Үнемі салыстыру бір нұсқаның

екіншісінен жоғары деп қабылдау қаупін туғызады. Қазақ тілді нұсқадағы терминдердің дәлсіздігі мәдени-әлеуметтік негіздегі түсіндірмелерді көрсетеді. Бұл сенім мынадай алғышарттарды қамтиды – астарлы болжам немесе жазушы оқырмандар нақты түсіндірмесіз түсінеді деп күтетін ортақ білім. Мысалы, *талап* және *мерзім* сияқты терминдердің бірнеше мағынада қолданылуы, оқырмандар, яғни заң мамандары немесе қарапайым тұлғалар, олардың арнайы заң мәнмәтінің ерекшеліктерін түсінеді деп болжайтын сынды. Мәдени және әлеуметтік түсіндірулерге тәуелділік тұтынушылар заңгерлік дискурс туралы бұрынғы білімдері негізінде терминдердің түрлі мағыналарын ажырата алады деп болжайды. Азуэлос-Атиастың пікірінше заң тіліндегі алғышарттар заңнамалық түсіндіруге, заңды дәлелдерге, үкімдерге және куәгерлердің айғақтарына айтарлықтай әсер етеді [10]. Бір нұсқа мәдени немесе әлеуметтік болжамды мағыналарға тәуелді болса, оның беделіне нұқсан келтіру қаупі жоғары және басқа нұсқаға жиі сілтеме жасауды қажет етуі мүмкін.

Азаматтық кодекстің бірнеше бабында *талап қою* терминінің әртүрлі мәнмәтінде қолданылуы сәйкес баламаларды таңдау қажеттілігімен немесе қайталауды болдырмаумен байланысты деп есептеуге де болады. Дегенмен, заң мәтіндерінде қайталау тек қолайлы ғана емес, сонымен қатар қажет дүние. Қайталау нақтылықты арттырады және түсіндіру кезінде ықтимал дәлсіздікті жояды. Құқықтық құжаттар табиғаты жағынан техникалық болып табылады және олардың негізгі мақсаты стильдік талғампаздық емес, керісінше дәлдік пен жүйелілік болуы керек.

Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасында терминдердің бірізді қолданылмауы сәйкессіздіктер аударма қателерінің салдары ғана ма деген сұрақ туындатады. 160-бапта орыс тіліндегі *истец* терминіне балама ретінде *талап қоюшы* деп берілуі сияқты жекелеген жағдайлар ықтимал қателерді көрсетеді. Кодексте негізінен *истец* терминіне балама ретінде жиі қолданылатын термин – *талапкер*. Сонымен қатар, *талап қою* және *талап ету* сияқты терминдердің бір сөйлемде немесе бірнеше бапта қайталануы қарапайым сәйкестікті емес, әдейі таңдауды меңзейді.

Егер аталмыш дәлсіздіктер тек аударма қателері болса, олар бірлі-жарым және жүйесіз болар еді. Бақыланған үлгілер лингвистикалық тәжірибеге негізделген өзекті мәселені және құрылымы, сөздік қоры және мәдени мәнмәтінің әртүрлі екі тілдегі, яғни орыс және қазақ тілдері арасындағы аударма қиындықтарын меңзейді. Тілдік икемділік күнделікті қарым-қатынаста немесе әдеби мәтіндерде қолайлы болғанымен, заң тілінде айтарлықтай қиындықтар туғызады. Қарапайым тілден айырмашылығы, заң терминдері қарым-қатынас құралы ғана емес, олар құқық құралдары.

Тағы бір *талап қою* сияқты шешімін таппаған термин – Азаматтық кодексте синоним ретінде қолданылған орыс тіліндегі *заем* терминінің аудармасы. Азаматтық кодекстің 36-тарауындағы *заем* және оның қазақ тіліндегі теңдесі *қарыз* сөзіне қатысты елеулі сәйкессіздіктер бар. 1999, 2007 және 2010 жылдардағы Азаматтық кодекстің талданған басылымдарында *қарыз* термині орын алмаған. Азаматтық кодекстің қазіргі нұсқасының 718-бабында *қарыз* термині қолданылса, 36-тараудың басқа баптарында *заем* термині кездеседі. *Заем* (орыс тілінен енген) және *қарыз* (қазақша баламасы) арасындағы сәйкессіздік маңызды мәселе туындатады.

Бір тарауда бір-бірін алмастыратын терминдердің қолданысы түсінбеушілік пен жаңылыс туғызып, оқырмандар үшін терминдер синонимдер ретінде қолданыс тапқан ба әлде аударма қатесі ме немесе басқа бір концепті білдіреді ме деген ой туғызады. *Қарыз* термині Азаматтық кодекстің қазақша нұсқасының 18-тарауында да қолданылған, бұл оның орыс тіліндегі кірме сөз *заем* терминіне синоним ретінде қарастырылғанын көрсетуі мүмкін. Алайда, *Termincom* 2014 жылы заем терминінің аудармасы ретінде *қарыз* деп бекіткенін ескерсек, Азаматтық кодекстегі баламалы терминдердің қолданылуы аударма қателігінің нәтижесі болуы ықтимал. *Қарыз* термині басқа мәнмәтіндерде әртүрлі ұғымдарды білдіру үшін қолданылатын полисемияны көрсетеді. Мысалы, *қарыз* термині 318-баптағы *ссуда* терминінің, ал 348-бапта *долг* терминінің баламасы ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, 17-тарауда *борыш* орыс тіліндегі *долг* терминінің қазақша баламасы ретінде берілген. Бұл мәселе заң терминдерінің бірізділігін бұзады, себебі *қарыз* термині бір құжатта әртүрлі құқықтық принциптерді білдіреді.

Азаматтық кодексте *заем* термині нақты ережелермен реттелетін заң термині болып табылады және оны *қарыз* терминімен алмастыру немесе оны синоним ретінде пайдалану орынсыз. Синонимдер – бір-бірін алмастыра қолданылатын сөздер, бірақ олардың қолданысы мәнмәтінге тікелей байланысты. Осылайша, синоним терминдерді мұқият талдау олардың айырмашылықтарын айқындайды, яғни бір терминнің мағынасы кең болса, екіншісінің мағынасы едәуір тар болуы мүмкін. *Қарыз* терминінің мағынасы кең және *долг* немесе *кредит* сияқты ұғымдарды да қамтиды. Дәлсіздікті болдырмау үшін борыш долг мағынасында қолданылса, онда *қарыз* нақты айқындалуы керек және әртүрлі мәнмәтінде синоним ретінде қолданысқа түспегені жөн.

Талқылауды қажет ететін келесі термин – *несие беруші*. Азаматтық кодексте орыс тіліндегі екі түрлі терминнің баламасы ретінде қолданылатын қазақ тіліндегі термин *несие беруші* ерекше бөлімнің 605-бабы тақырыбында *несие беруші ссудодатель* деп аударылады. Азаматтық кодекстің қазақ тілді

нұсқасындағы 5-бап тақырыбы *кредитор* ретінде *несие беруші* терминін қолданады:

Қазақ тіліндегі нұсқа: *Несие берушілердің* талаптарын қанағаттандыру

Орыс тіліндегі нұсқа: Удовлетворение требований кредиторов

Ссудодатель – мүлікті тегін пайдалануға беру құқығы бар адам, ал *кредитор* – қарызға ақша беретін адам. *Termincom* *несие беруші* терминін *ссудодатель* терминінің теңдесі ретінде ұсынады. *Несие беруші* терминінің үйлесімсіз аудармасы заңның нақтылығына әсер етеді, өйткені бұл термин *ссудодатель* және *кредитор* деген нақты заң ұғымдарын ажырата алмайды. *Несие беруші* термині *несие* терминінен шыққан – қазақ тілді сөйлеушілер үшін *кредит* дегенді білдіреді. 605-бап *несие* терминінің *ссуда* ұғымына қатысты қолданылатынын және *кредит* терминіне қатысы жоқтығын көрсетеді. *Кредит* термині тауарларды сатып алу-сату мәселелеріне арналған 25-тарауда кездеседі, мұнда ол ауызекі тілдегі *несие* мағынасында қолданылады. Мысалы, 441-бапта көрсетілгендей: «*шартта сатып алушыға тауар берілген соң белгілі бір уақыттан кейін оған ақы төлеу (тауарды кредитке сату)...*» *Termincom* *несие* терминін *ссуда* терминінің аудармасы ретінде ұсынады, бірақ жанында *кредит* жақша ішінде берілген. Бұл қосарлы көрініс терминдерді синоним ретінде пайдалануға болатындай әсер қалдырады. Алайда, олардың жалпыға бірдей түсінікті мағыналары мен Азаматтық кодекстегі анықтамалары арасында айқын алшақтық бар. Қазақ тілді сөйлеушілер үшін *несие* *ссуда* терминінің емес, *кредит* терминінің аудармасы деп түсінуге дағдыланған.

Сонымен қатар, Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасының жалпы және арнайы бөлімдерінде орыс тіліндегі *кредитор* терминіне теңдесі ретінде синонимдер берілген. 50-бапта *кредитор* кірме сөзі заңды тұлғаларды тарату мәнмәтінінде қолданылады:

Қазақ тіліндегі мәтін: «тарату комиссиясы заңды тұлғаны тарату, сондай-ақ оның *кредиторларының* талаптарын мәлімдеу тәртібі»

Орыс тіліндегі мәтін: «ликвидационная комиссия публикует информацию о ликвидации юридического лица, а также порядке и сроке заявления претензий его *кредиторами* ...»

Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасының арнайы бөлімінің 574-бабында *кредитор* терминінің баламасы ретінде *кредит беруші* термині қолданылады:

Қазақ тіліндегі мәтін: «жалға алушыға борыштарын аударғаны туралы жалға беруші өз *кредит берушілерін* жалдау шарты жасалғанға дейін...»

Орыс тіліндегі мәтін: «О переводе долгов на арендатора арендодатель обязан письменно уведомить своих *кредиторов* до заключения договора аренды...»

Termincom орыс тіліндегі *кредитор* терминін кредитор деп аударып, *кредит беруші* нұсқасын атамайды. Жоғарыда келтірілген мысалдардан орыс тіліндегі *кредитор* терминінің аудармасы ретінде үш балама қолданылғанын айта аламыз. Егер *кредитор* мен *кредит беруші* синоним ретінде қарастырылса, *несие беруші* басқа ұғымды білдіреді. Бұл бүкіл Азаматтық кодексте қайталанатын құбылыс, сондықтан олардың синоним немесе аударма қателері екенін дөп басып айту қиын. Сонымен қатар, *заем* және *қарыз* термині сияқты бір тарауда *кредитор* және *несие беруші* өзара алмасып қолданылады.

Риггс белгілі бір дискурс жиынтығында поливалентті терминдерді бір-бірінен ажырата отырып, оларды бір мағынаны білдірсе, бір мәнді (unequivocal), ал бірнеше мағынаны білдіресе, екі мәнді (equivocal) деп жіктейді [11]. Сонымен қатар, Риггстің пікірінше, егер мәнмәтін нысаны көздеген мағынаны заң тіліндегідей нақты бейнелесе, дескриптивтік терминология екі мәнді (equivocal) терминдердің де нақты қолданысқа ие бола алатынын мойындайды. Прескриптив терминдер жарғыларда нақты анықталған немесе нақты мағыналарын заң шеңберіндегі сәйкестікті қамтамасыз ете отырып, алдыңғы заңдық анықтамалардан алады [12]. Біз Азаматтық кодекстегі *тарату* терминін дескриптив және прескриптив терминдер ретінде полисемия, екі мәнді және бір мәнді қолдану аясында талдадық. *Тарату* етістігі қарапайым қазақ тілінен шыққандықтан және түрлі мәнмәтінде қолданылатындықтан өзінің көп мағыналылығын айқын көрсетеді. Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасында *тарату* заңды тұлғаны тарату, хабар тарату, ақпарат тарату немесе зияткерлік меншік нысандарын тарату сияқты әртүрлі әрекеттерді білдіретін әртүрлі мәнмәтінде кездеседі. Заң саласында біртұтас, бірізді мағынаның болмауы оны екі мәнді полисемияға айналдырады. Төменде оның Азаматтық кодекстің әртүрлі баптарында қолданыс тапқан мысалдары келтірілген:

– *заңды тұлғаны тарату негіздері (49-бап)- основания ликвидации юридического лица*

– *телерадио хабарларын тарату объектілері (193-1-бап) - объекты телерадиовещания*

– *зиян ар-ожданына, қадір-қасиеті мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтер тарату арқылы келтірілсе (951-бап) - вред причинен распространением сведений, порочащих честь, достоинство и деловую репутацию*

– *эфирлік және кәбілдік хабар тарату ұйымдарының орындаушылығы (961-бап)-передачи организаций эфирного и кабельного вещания*

- автор туындыны халыққа тарату туралы бұрын қабылдаған шешімінен бас тартуға құқылы (979 – бап) - автор имеет право отказаться от ранее принятого решения об *обнародовании* произведения.

Екі мәнді (equivocal) терминдерді түсініксіздік тудырмай қолдануға болады, егер контекстік нұсқаулар олардың нақты мағынасын анықтап тұрса. Жанама сөз тіркестері мен заң мәнмәтіні әр жағдайда оның мағынасын нақты түсіндіретін анықтама бере алады. Дегенмен, бір-бірімен байланысы жоқ ұғымдар үшін бір терминді қайталап пайдалану, әсіресе 977-бапта (*автор туындыны халыққа тарату туралы бұрын қабылдаған шешімінен бас тартуға құқылы - автор имеет право отказаться от ранее принятого решения об обнародовании произведения*) көрсетілгендей, оқырмандар үшін түсініксіздік тудыруы ықтимал. *Тарату* терминінің *обнародование* ұғымын білдіретіні нақты емес, сондықтан біз *тарату* сөзін *обнародование* терминінің дәл баламасы деп санамаймыз. *Тарату* термині дәл түсіндіру үшін негізінен дескриптивтік мәнмәтінге сүйенетін сияқты. Азаматтық кодекстің көптеген баптарында тарату әртүрлі заңды тұлғаларды тарату мәнінде қолданылады. Бұл қолданыс кең тарағанымен, *тарату* неғұрлым жалпы термин, ал Азаматтық кодекстің орыс тілді нұсқасындағы *ликвидация* термин қарапайым тілде емес, әдетте арнайы салаларда қолданылатын нақты термин деп ойлаймыз.

Азаматтық кодексте кездесетін басқа да терминдердегі синонимияға қатысты осы сынды мәселелер туындайды. Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасындағы *жылжымайтын мүлік* және *жылжымалы мүлік қозғалмайтын* және *қозғалатын мүлік* терминдерімен өзара алмасып қолданылады, бұл терминдер орыс тілді нұсқасындағы нақты бекітілген *недвижимое имущество* және *движимое имущество* заң ұғымдарын білдіреді. Дәйекті заң терминологиясын ұстанатын орыс тілді мәтіннен айырмашылығы, қазақ тілді нұсқасы бірдей заң ұғымдарын сипаттау үшін бірнеше терминдерді енгізеді, нәтижесінде қажетсіз түсініксіздіктер пайда болады.

Мединаева А. және Хамзина Н. 2014 жылы «Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексында Бірізділік Мәселелері» атты мақалаларында осы мәселені көтереді. Он жыл уақыт өтіп кетсе де, Азаматтық кодекстегі терминология мәселесі әлі күнге дейін шешімін таппай келеді. Мединаева А. мен Хамзина Н. Азаматтық кодекстің қазақ тілді нұсқасына орыс тіліндегі *законодательные акты* термині сәйкессіз аударылып, *заң актілері* және заңнамалық актілер ретінде көрініс табады деп жазады [13]. Терминдер екі терминді де орыс тіліндегі *законодательные акты* тіркесінің аудармасы ретінде береді, яғни олар синонимдік қатар құрайды, өйткені олардың қайталануы дәйекті және кездейсоқ емес. Мединаева мен Хамзина аталмыш

дәлсіздіктерді аударма мерзімдерінің тығыздығы, білікті мамандардың тапшылығы, аудармашылардың біліктілігі сияқты факторлармен байланыстырады.

Орыс тіліндегі заң терминологиясы дәлдікке негізделген және заң терминдерін қолданады, қазақ тіліндегі заң тілі полисемия деңгейін көтеретін көп мәнді терминдерді жиі қолданысқа түсіреді. Аталмыш айырмашылық заң ұғымдарын құрастыру мен жеткізудегі мәдени және құрылымдық айырмашылықтарды көрсетеді. Континенттік құқық жүйесінде, сот шешім шығару барысында заң нормаларына қатаң түрде негізделеді, сондықтан, заң тіліндегі дәлдік әділетсіз шешімдердің орын алуына жол бермеуде өте маңызды. Қазақ тілі мен орыс тіліндегі заң терминдері арасында жүйелі баламаларды белгілеу, негізінен, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктеріне және қазақ тілінің ұзақ уақыт бойы орыс тілінің ықпалында болғандығына байланысты күрделі мәселе болып қалып отыр.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі заң терминологиясы түсіндірме аясында нақты әрі бірізді болу үшін мәтін тұрғысынан стандартталуы тиіс. Терминдерді бірізді қолданбау қате түсіндіру қаупін тудырып қана қоймайды, сонымен қатар заң жүйесіне деген сенімге нұқсан келтіреді. Бұл мәселені шешу үшін заң құжаттарын жасау және аудару кезінде терминологиялық жүйелілікке басымдық беру өте маңызды. Яғни нақты заң терминдерінің бекітілген және жалпы қабылданған балама болуын қамтамасыз ету үшін қазақ тіліндегі беделді заң лексикасын әзірлеу; екі тілде де, құқықтық жүйелерде де тәжірибесі бар заң аудармашылары мен заңгерлерді жұмысқа тарту; көп мәнді немесе синоним терминдері әсерінен туындайтын ықтимал түсініксіздіктерді анықтау және шешу үшін заң мәтіндеріне қатаң сараптама жүргізу. Стандартталған заң лексикасын құруға үкімет бекіткен орысша-қазақша заң сөздігін жасау арқылы қол жеткізуге болады. Үкімет стандартталған заң терминдерінің тек заңнамада ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінде адвокаттық қызметпен айналысатын және қолданатын заңгерлер тарапынан да жүйелі түрде қолданылуын қамтамасыз етуі керек. Егер заңнама бастапқыда қазақ тілінде жасалмаса, Азаматтық кодексте және басқа заңдарда сәйкессіздіктер сақталу қаупі жоғары. Заңдарды тікелей қазақ тілінде жазу лингвистикалық қиындықтарды анықтап, көздеген мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. Аударма үдерісі қателер мен жеке түсіндірулерге бейім, бұл оны нақты және бірізді заң тілін құру үшін сенімсіз негізге айналдырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 **Cruse, A.** Glossary of Semantics and Pragmatics [Text]. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006.
- 2 **Fromkin, V., Rodman, R., Hyams, N. M., Collins, P., Amberber, M., & Cox, F.** An Introduction to Language (7th ed.) [Text]. – Boston : Cengage Learning, 2012.
- 3 **Cruse, A.** Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics [Text]. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 142–145.
- 4 **Matulewska, A.** Semantic relations between legal terms : A case study of the intralingual relation of synonymy [Text] // Studies in Logic, Grammar and Rhetoric. – 2016. – Vol. 45, Issue 1. – P. 161–174.
- 5 **Matilla, H. E. S.** Comparative Legal Linguistics [Text]. – Translated by C. Goddard. – Aldershot : Ashgate, 2006.
- 6 **Hemel, D. J.** Polysemy and the Law [Text] // Vanderbilt Law Review. – 2023. – Vol. 76, Issue 6. – P. 1067–1102.
- 7 **Ortega-Andrés, M., Vicente, A.** Polysemy and co-predication [Text] // Glossa : A Journal of General Linguistics. – 2018. – Vol. 4, Issue 1. – P. 1–36. – doi: 10.5334/gjgl.564.
- 8 **Папан, Д. М.** Бір буынды көпмағыналы сөздердің табиғаты [Мәтін] // TILTANYM. – 2022. – № 2(86). – 59–76. – <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-57-73>.
- 9 **Macnamara, J.** Content analysis [Text] // Mediated Communication / Ed. P. M. Napoli. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2018. – P. 191–212. – <https://doi.org/10.1515/9783110481129-012>.
- 10 **Azuelos-Atias, S.** On the incoherence of legal language to the general public [Text] // International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique. – 2011. – Vol. 24, Issue 1. – P. 41–59.
- 11 **Riggs, F. W.** Social science terminology: Basic problems and proposed solutions [Текст] // Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication / Eds. H. S. Sonneveld & K. L. Loening. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993. – P. 195–220.
- 12 **Chromá, M.** Synonymy and polysemy in legal terminology and their applications to bilingual and bijural translation [Text] // Research in Language. – 2011. – Vol. 9. – No. 1. – P. 31–50. DOI:10.2478/v10015-011-0004-2.
- 13 **Мединаева, А., Хамзина, Н.** Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексындағы Бірізділік Мәселелері [Текст] // Қазақстан Республикасының Заң шығару институтының жаршысы. – 2014. – Т. 1. – № 1(33). – С. 102–105.

References

- 1 **Cruse, A.** Glossary of Semantics and Pragmatics [Text]. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- 2 **Fromkin, V., Rodman, R., Hyams, N. M., Collins, P., Amberber, M., & Cox, F.** An Introduction to Language (7th ed.) [Text]. – Boston : Cengage Learning, 2012.
- 3 **Cruse, A.** Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics [Text]. – Oxford : Oxford University Press, 2011. – P. 142–145.
- 4 **Matulewska, A.** Semantic relations between legal terms: A case study of the intralingual relation of synonymy [Text] // Studies in Logic, Grammar and Rhetoric. – 2016. – Vol. 45, Issue 1. – P. 161–174.
- 5 **Matilla, H. E. S.** Comparative Legal Linguistics [Text]. – Translated by C. Goddard. – Aldershot : Ashgate, 2006.
- 6 **Hemel, D. J.** Polysemy and the Law [Text] // Vanderbilt Law Review. – 2023. – Vol. 76, Issue 6. – P. 1067–1102.
- 7 **Ortega-Andrés, M., Vicente, A.** Polysemy and co-predication [Text] // Glossa : A Journal of General Linguistics. – 2018. – Vol. 4, Issue 1. – P. 1–36. – doi: 10.5334/gjgl.564.
- 8 **Pashan, D. M.** Bır buyndy köpmağınaly sözderdñ tabığaty [The Nature of Monosyllabic Polysemantic Words] [Text] // TILTANYM. – 2022. – No. 2(86). – P. 59–76. – <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-57-73>.
- 9 **Macnamara, J.** Content analysis [Text] // Mediated Communication / Ed. P. M. Napoli. – Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2018. – P. 191–212. – <https://doi.org/10.1515/9783110481129-012>.
- 10 **Azuelos-Atias, S.** On the incoherence of legal language to the general public [Text] // International Journal for the Semiotics of Law-Revue internationale de Sémiotique juridique. – 2011. – Vol. 24, Issue 1. – P. 41–59.
- 11 **Riggs, F. W.** Social science terminology: Basic problems and proposed solutions [Текст] // Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication / Eds. H. S. Sonneveld & K. L. Loening. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1993. – P. 195–220.
- 12 **Chromá, M.** Synonymy and polysemy in legal terminology and their applications to bilingual and bijural translation [Text] // Research in Language. – 2011. – Vol. 9. – No. 1. – P. 31–50. DOI:10.2478/v10015-011-0004-2.
- 13 **Medinayeva A., Hamzina N.** Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattıq Kodeksindegi Birizdilik Mäsleleri [Questions of uniformity of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan] [Text] // Qazaqstan Respublikasy Zañ şyğaru institutynyñ jarşısı. – 2014. – Vol. 1. – No. 1(33). – 102–105

31.12.24 ж. баспаға түсті.
31.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Р. К. Токсанбаева¹, К. К. Кенжекенова²

^{1,2}Қазақский национальный университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы. Поступило в редакцию 31.12.24. Поступило с исправлениями 31.01.25. Принято в печать 17.02.25.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИНОНИМИИ И ПОЛИСЕМИИ В ГРАЖДАНСКОМ КОДЕКСЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Исследование посвящено лингвистическим проблемам в юридическом переводе с акцентом на синонимию и полисемию в казахской и русской версиях Гражданского кодекса Казахстана. Лингвистическая неопределенность в юридическом языке, вызванная использованием эквивалентных терминов в переводе, может привести к расплывчатости и неоднозначности, влияя на толкование и применение законов. Основная цель исследования заключается в том, чтобы выяснить, является ли использование синонимов и полисемии в Гражданском кодексе преднамеренным или обусловлено ошибками перевода. Это особенно актуально для Казахстана, где законы составляются на русском языке и переводятся на казахский, что часто приводит к неточностям из-за субъективности перевода. В исследовании используется сравнительный метод, который предполагает анализ и сопоставление общей и особенной частей казахской версии Гражданского кодекса с русской версией для выявления несоответствий и оценки их последствий. Исследование подчеркивает практическую и научную значимость для обеспечения языковой точности в юридических текстах, поскольку ошибки перевода могут приводить к противоречивым интерпретациям и неравномерному использованию русской и казахской версий Гражданского кодекса. Исследование, рассматривающее термины Гражданского кодекса в рамках синонимии и полисемии, вносит вклад в область юридической лингвистики и предлагает решения для повышения ясности и точности правовых документов.

Ключевые слова: синонимия, полисемия, Гражданский кодекс, юридический перевод, юридическая неоднозначность

*R. K. Toxanbayeva¹, K. K. Kenzhekanova²

^{1,2}al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty. Received 31.12.24. Received in revised form 31.01.25. Accepted for publication 17.02.25.

THE USE OF SYNONYMY AND POLYSEMY IN THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The research investigates linguistic challenges in legal translation, with a focus on synonymy and polysemy in the Kazakh and Russian versions of the Civil Code of Republic of Kazakhstan. Linguistic indeterminacy in legal language, caused by the use of equivalent terms in translation, can lead to ambiguity, impacting the interpretation and application of laws. The primary aim of the study is to explore whether the use of synonyms and polysemy in the Civil Code occurs intentionally or arises from translation errors. This is especially relevant in Kazakhstan, where laws are drafted in Russian and translated into Kazakh, often leading to inaccuracies due to the subjectivity of translation. This research employs a comparative method, examining and contrasting the general and special parts of the Kazakh version of the Civil Code with the Russian version to uncover inconsistencies and assess their implications. The study highlights the practical and scientific significance of addressing linguistic precision in legal texts, as errors in translation can lead to conflicting interpretations and unjust outcomes. By examining the terms in the Civil Code in the framework of synonymy and polysemy, the research contributes to the field of legal linguistics and proposes solutions to enhance the clarity and accuracy of legal documents.

Keywords: synonymy, polysemy, Civil Code, legal translation, legal ambiguity

<https://doi.org/10.48081/DEMG4541>

***Г. С. Умарова¹, А. Г. Бозбаева²**

Западно-Казахстанский
университет имени М. Утемисова,
Республика Казахстан, Уральск.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9755-5349>

*e-mail: umarova_1959@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАРТИНА МИРА КАЗАХСКОГО ЭТНОСА В ЛИНГВИСТИКЕ И ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Настоящее исследование отражает теоретическое осмысление понятия «художественная картина мира», основанное на философской категории «картина мира». Привлечены результаты последних исследований по рассматриваемой проблеме европейских филологов.

В исследовании учтено мнение, что описание нематериальных явлений (язык, культура, обычаи, традиции и др.), характерных свойств восприятия жизни как глубокого слоя, инварианта абстрактных моделей, по Л. В. Миллер, и есть художественная картина мира, отличающаяся концептуализированным художественным пространством и оригинальной уникальностью ментальности этноса, есть особый литературный феномен.

В предлагаемой статье содержится описание предпринятого практического анализа художественной картины мира в научной статье Ч.Валиханова с описанием ценностью доминанты из языковой картины мира его родного народа, связанная с историей концепта «айналмак». Данный концепт, позднее представленный его инвариантом «айналайн», а также народное поверье в «аруахов» рассмотрены в лирике О. Сулейменова; через когнитивный, тезаурусный уровень языковой личности писателя В. И. Даяя проделана попытка реконструкции ХКМ казахского этноса в его повести о казахах. Результаты предпринятого исследования предоставляют возможность более глубокого и разностороннего освещения индивидуальных стилей авторов произведений с их личным опытом, собственной неповторимой картиной мира. Опыт проделанного анализа можно применить при анализе произведений литературы

в рамках исследования имагологии в аспекте отображения ХКМ одного этноса представителем иной культуры. Факт исследования ХКМ казахского этноса в лингвистике и литературе встречается нечасто, что придает новизну настоящему исследованию.

Ключевые слова: художественная картина мира, лингвистика, литературоведение, инвариант, индивидуальный опыт писателя.

Введение

Термин «художественная картина мира» значим в выявлении «принципиальной целостности, идеальности стоящего за ним содержания», если сопоставить с «картиной мира с некоей творческой концепцией» [1]. Все же точного описания термина ни в лингвистике, ни в литературоведении не наблюдается, но несмотря на это, филологи, в частности, литературоведы, ссылаются на лингвистическое понимание картины мира как своеобразной системы важнейших концептов, ориентированных на аналитическое постижение действительности, и в соответствии с трактовкой термина философами как взгляда на изучение мироздания как целостного явления. Акцент при этом делается на понимание картины мира как мироощущение, как духовно-эмоциональное восприятие. Предлагаемое исследование отражает результаты теоретического осмысления понятия «художественная картина мира» лингвистами и литературоведами, а также представляет практическое применение его при исследовании художественной картины мира казахского этноса В. И. Далем (1801–1872); этнографической статьи Ч. Валиханова и лирики О. Сулейменова.

«Картина мира» как понятие впервые было введено в научный оборот Г. Герцем [2]. Картина мира как мировосприятие, миропонимание человека формируется в течение всей его жизни, его коммуникации с остальными членами общества, профессиональной деятельностью. Картина мира диктуется, по Ю. М. Лотману, «определенным историческим временем», даже каким-то его «отрезком». Она отличается восприятиями представителей разных этносов «добра и зла, нормы и ценности» [3]. На индивидуальное видение мира оказывают особое влияние личностные смыслы и понимания, в которых проявляется одновременно «система инвариантных образов мира» или же общие черты в мировосприятии другими людьми «абстрактных моделей» [4, с. 273]. Образец подобного описания типичных черт восприятия окружающей действительности разными людьми как инварианта абстрактных моделей, как наиболее глубокий слой так называемой художественной картины мира исследователь Л. В. Миллер замечает в русской литературе. В свою очередь авторы данной статьи, соглашаясь с видением литературоведа, отмечают подобные инварианты абстрактных моделей во множестве

художественных текстов мировой, и, в частности, в казахской литературе. Картина мира может пониматься в качестве когнитивного, тезаурусного уровня языковой личности, ее знания о мире и о себе, об окружающей действительности. Художественная картина мира, по видению Л. В. Миллера, включает в себя присущие для каждого лингвокультурного сообщества традиционно сложившиеся эмоциональные реакции и оценки, составляющие систему моделей особого мировосприятия. Каждый литературный феномен отличается концептуализированным художественным пространством и неповторимой уникальностью национальной ментальности, который находит отражение в художественной картине мира.

Всю «совокупность, все концептуальное содержание данного языка» Ю. Н. Караулов относит к «языковой картине мира» [5]. Об относительности, условности языкового значения, о специфичности языковой картины мира, не всегда совпадающей с реальной, научной, пишет Б. Норман [6]. О необязательной иррациональности индивидуальной картины мира любой личности утверждают также авторы исследования Charlie Pilgrim, Adam Sanborn, Eugene Malthouse, Thomas T.Hills [7]. Структуру картины мира, по последним трудам зарубежных ученых в области когнитивной науки [8], создают хранящиеся в памяти человека внутренние модели, внутренне сгенерированные предсказания мира. Среди них теория байесовского вывода (Кайзер, Кординг и Кениг, 2004; Yuille & Kersten, 2006), а также переработки прогнозов (Clark, 2013; Келлер и Мрсик-Флогель, 2018).

Границы определения термина «картина мира» находим у В. И. Хализева [9], выделяющего понятие одним из главных при анализе эстетических категорий в области литературоведения. Им предлагаются синонимы к изучаемому термину: «модель мира», «видение мира», «образ мира». Как альтернативу В. П. Завальников предлагает ввести понятие «этническая картина мира», «адаптивную» роль и отражающую характерные культуре определенного этноса «ценностные доминанты» [10]. Три уровня предлагает рассматривать в рамках термина «картина мира» Г. Д. Гачев. Первый уровень – «природа (Космос)», на фоне которой обитает этнос, второй – «склад его души (Психея)»; третий – «логика его ума» (Логос)» [11].

Объектом исследования предлагаемой статьи являются лингвистические и литературоведческие определения художественной картины мира. Предмет исследования – художественная картина мира в мире художественных смыслов, воссоздающих картину мира этноса через картину мира, мировосприятие нематериальных явлений, описание «ценностных доминантов» родного народа в статье Ч. Валиханова; через когнитивный, тезаурусный уровень языковой личности писателя В. И. Даля в его повести о казахах; а также в стихотворениях О. Сулейменова. Гипотеза заключается

в выявлении и выяснении способа выражения характеризующих казахский этнос национально-культурных, эстетико-смысловых символов, знаков в художественном дискурсе, способствующих описанию типического художественного смысла, художественной картины мира, утратившего на современном этапе свое значение как символ, знак и превратившегося в своеобразный художественный концепт в роли продукта в качестве нового смыслового образования сознания. Нами доказывается мысль о том, что анализ художественной картины мира на основе теоретических определений данного термина способствуют выявлению новых смыслов произведений. Предпринятый анализ также содействует выяснению своеобразия компонентов художественного мира самого автора произведения, навеянного его личным опытом, мировоззрением, мировосприятием, собственной картиной мира.

Методы и материалы

Материалом статьи послужили научные труды известных лингвистов и литературоведов; статьи Ч. Валиханова, повесть В. И. Даля «Бикей и Мауляна», стихотворения О. Сулейменова. Применены филологический анализ поэтики текста, историко-культурные методы.

Результаты и обсуждение

Картина мира казахского этноса, состоящая из Космоса в форме природы девятнадцатого века, Психеи как отражение души и Логоса или логики мышления [5], отражена была впервые не только в русской прозе, но и в мировой литературе представителем иной культуры – В. И. Далем в повести «Бикей и Мауляна» (1836). Сюжет повести составили реальные события, история любви молодых людей, чьими именами автор называет произведение. Космос картины мира казахского этноса Даль отображает через описание быта, культуры народа девятнадцатого века. Так, главные герои познакомились и влюбились во время байги, конных состязаний между девушкой и жигитами на лоне природы. Психею как отражение казахской души той эпохи читатель наблюдает при отображении впервые созданного особого литературного феномена с характерным концептуальным художественным пространством и неповторимой уникальностью национального менталитета, который выразился в поступке отца убитого героя, «отца семейства и родоправителя» Исянгельды. Он винит себя за убийство сына. Писателю значима мысль по отношению поступка «отца семейства», стремящегося «думать о живых сородичах: не допустить мести между детьми и внуками, родственниками», что нередко повторялось в быту [12]. В то же время правомерность адекватного понимания картины мира казахов Далем свидетельствует веками сложившееся миропонимание

этнoса по поводу преждевременной смерти человека, воспринимаемое как предначертание Всевышнего.

В свою очередь, мы можем говорить и о художественной картине мира самого писателя, проявившейся через творческое осмысление значимости в судьбе человека таких жизненных ценностей, как Любовь, Верность, Гнев, Свобода через повествование о Бикее и Мауляне.

Логос или логику мышления, выраженную через языковую картину мира [5] этноса со всей «совокупностью, всем концептуальным содержанием», не всегда совпадающей с реальной, научной картиной мира [6], В. И. Даль вводит в русский текст повести, начиная с концепта *аксакал*, повествуя об Исянгельды [Есенгелды в оригинале на казахском языке – Г. У., А. Г.] в качестве элемента художественной картины мира национально-эстетической традиции и кода казахского этноса. *Аксакал* Исянгельды отображен как самая значительная личность. Семантика концепта – один из представителей родового старшинства, выступающий в роли руководителя всего племени [12, с. 63–64]. Национально-эстетический код *аксакал* в повести как составляющее художественной картины мира наделяется, по нашим наблюдениям, обоим инвариантом одновременно: и как наделенный властью человек, но, в первую очередь, как неординарная личность с большим жизненным опытом, отличающаяся индивидуальными, неповторимыми смыслами и восприятиями [12, с. 273]. Только Исянгельды, как мудрый *аксакал*, ведаёт, что в картине мира его народа «месть за кровь убитого есть доблесть» [12, с. 74]. В. Даль использует концепт «*аксакал*» с семантикой «как личностные смыслы и восприятия, так и инвариантные образы мира, абстрактные модели», а также в качестве национально-эстетического кода концепта «*аксакал*» инвариант «почётный, уважаемый в обществе человек». Далевский вариант концепта «*аксакал*», согласно Д. Лихачеву [13], воспринимается как «алгебраическое выражение» семантики указанного слова, отталкиваясь от контекста применения слова, расширив его смысл не только в качестве «мыслительного (ментального) образования, но и используя в роли инструмента при создании концептосферы казахского языка. Архетипические признаки портрета *аксакала* писателю удалось преобразить в литературный штамп, а не в стереотип. Индивидуальная авторская художественная система Даля сохранила в оригинале семантическое ядро рассматриваемого концепта, и не изменила понятийное и эмоциональное содержимое концепта «*аксакал*», его ассоциативное поле, не утратив его уникальную этноспецифичность. В итоге, когнитивный, тезаурусный уровень языковой личности В. И. Даля отразил необычную собственную картину мира писателя.

Логика мышления, построенная из картины мира, синтеза понимания о мире, оформленных исторически в сознании носителей языка представлена концептом «айналайын» в статье «Тенкри (Бог)» Ч. Валиханова (1835–1865). Этнограф сообщает о существовании поверья «айналмак» как принесения себя в жертву ради смертельно больного родного/любимого, «принимая болезнь и предлагая себя духам» [14, с. 21]. Инвариант восприятия концепта «*айналайын*» современными казахами становится художественным концептом с инвариантной семантикой в значении «милый/-ая», «любимый/-ая» в контексте одноименного стихотворения О. Сулейменова (род. в 1936 г.), где казахский космос представлен русскому читателю без перевода. Воспринятые с детства сознанием казахского русскоязычного поэта народные представления, верования, национальное мировидение, или же «расовые» признаки, по И. Тэну [15], составили картину мира родного этноса О. Сулейменова, обогащаясь индивидуальной картиной мира и языковой картиной самого автора. Смысл казахизма «*айналайын*» в русском тексте трактуется поэтом как обращение к самому дорогому, любимому. «*Кружусь вокруг тебя*» – (Подстрочный перевод). «*Принимаю твои болезни*» и «*Любовь моя*» – (Смысловые переводы) [16].

Казахская языковая картина мира также передана в качестве «расового» показателя в языке через народное поверье в *аруахов*, как часть художественной картины мира этноса: *Предки / В бою поддержите меня под мышки...! / ...Аруах! / Укажи мне дорогу...* («Предки кумана». Куманы – византийское название половцев. О. С.). К духам умерших предков – *аруахам* (ангелам-хранителям) казахи обращаются в надежде получить их благословение, поддержку и защиту перед значительными событиями. В поверии-просьбе в концепте *Аруах* проявилась «специфическая окраска» этнической картины мира, согласно В. А. Масловой [17], объяснимая национальной сущностью явлений, процессов, особенностями образа жизни, народной культуры и народного мировидения.

Выводы

Теоретическое осмысление «художественной картины мира» заключается в смысле миропонимания, духовно-эмоционального восприятия действительности. Практическое применение основных положений исследования даны через описание «ценностных доминантов» родного народа в статье Ч. Валиханова; через когнитивный, тезаурусный уровень языковой личности писателя В. И. Даля и поэта О. Сулейменова. Предпринятый анализ ХКМ содействовал выяснению новых смысловых уровней компонентов художественного мира самих авторов научного текста и литературных произведений, навеянного их личным опытом, мировосприятием, собственной картиной мира.

Список использованных источников

- 1 **Богатова, С. М.** Концепт ДОМ как средство исследования художественной картины мира Вирджинии Вулф [Текст] : Дисс...канд.филол. наук. – Омск, 2006. – 176 с.
- 2 **Вардзелашвили, Ж. А.** Метафорические номинации в языковой картине мира [Текст] // Санкт-Петербургский государственный университет и Тбилисский государственный университет. Научные труды. Серия : филология. Выпуск II. – СПб-Тб., 2001. – С. 32–37
- 3 **Лотман, Ю. М.** Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. [Текст] – М. : Языки русской культуры. 1996. – 464 с.
- 4 **Миллер, Л. В.** Лингвокогнитивные механизмы формирования художественной картины мира: На материале русской литературы [Текст] / Автореф. докт. дисс. – Санкт-Петербург, 2004. – 42 с.
- 5 **Караулов, Ю. Н.** Общая и русская идеография. [Текст] – М. : Наука, 1996. – 264 с.
- 6 **Норман, Б.** The Problem of Feminities : Objective Reality, Linguistic Picture of the World and metalinguistic assessment. [Проблема феминитивов: объективная реальность, языковая картина мира и металингвистическая оценка][Текст] – Zbornik Matice Srpske za Slavistiku, 2021(100). – С. 231–246.
- 7 **Charlie Pilgrim, Adam Sanborn, Eugene Malthouse, Thomas T. Hills.** Confirmation bias emerges from an approximation to Bayesian reasoning [Text] // Confirmation-bias-emerges-from-an-approximation-to-Bayesian-re_2024_Cognition.pdf
- 8 **Gongting Wang, Matthew J. Foxwell, Radoslaw M. Cichy, David Pitcher, Daniel Kaiser.** Individual differences in internal models explain idiosyncrasies in scene perception [Text] // file:///C:/Users/user/Downloads/Individual-differences-in-internal-models-explain-idio
- 9 **Хализев, В. И.** Теория литературы. [Текст] – 6-е изд., испр. – М., 2013. – 432 с.
- 10 **Завальников, В. П.** К вопросу об экстралингвистических детерминантах языковой картины мира: обобщение известного // Язык. Человек. Картина мира: материалы Всерос. науч. конф. Ч. 1. [Текст] – Омск, 2000. – 212 с. – С. 26–30.
- 11 **Гачев, Г. Д.** Национальные образы мира. Общие вопросы. [Текст]. – М.: Советский писатель, 1988. – 450 с.
- 12 **Даль, В. И.** Бикей и Мауляна // Умарова Г.С. Қазақ сөз өнері/Казахская словесность: Хрестоматия. [Текст] – Алматы : Бастау, 2018. – I часть. – 224 с. – С. 63–64.

- 13 **Лихачёв, Д. С.** Концептосфера русского языка // Русская словесность от теории словесности к структуре текста: антология [Текст] / под. ред. В. П. Нерозняка. – М., 1997. – С. 280–287.
- 14 **Валиханов, Ч.** Тенгри (Бог). // Ч.Валиханов. Собр.соч.в 5 томах. АН КазССР. [Текст] – А.-А., 1984. – Том 1. – С. 208–211.
- 15 **Тэн, И.** О методе критики и об истории литературы. [Текст] – С-Пб : Изд. И. Юровского, 1896. – 64 с.
- 16 **Сулейменов, О.** Айналайын. Стихи и поэмы. Пер. с рус. [Текст] – Ташкент, 1987.
- 17 **Маслова, В. А.** Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст]. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

References

- 1 **Bogatova, S. M.** The concept of HOME as a means of studying the artistic picture of the world by Virginia Woolf [Text] : Diss...candidate of philological sciences. – Omsk, 2006. – 176 p.
- 2 **Vardzelashvili, Zh. A.** Metaforicheskie nominacii v yazy'kovoj kartine mira [Metaphorical nominations in the linguistic picture of the world] [Text] // Sankt-Peterburgskij gosudarstvenny'j universitet i Tbilisskij gosudarstvenny'j universitet. Nauchny'e trudy'. Seriya : filologiya. Vy'pusk II. – SPb-Tb., 2001. – P. 32–37
- 3 **Lotman, Yu. M.** Vnutri my'slyashhix mirov: Chelovek. Tekst. Semiosfera. Istoriya. [Inside Thinking Worlds: Man. Text. Semiosphere. History] [Text] – М. : Yazy'ki russkoj kul'tury'. 1996. – 464 p.
- 4 **Miller, L. V.** Lingvokognitivny'e mexanizmy' formirovaniya xudozhestvennoj kartiny' mira: Na materiale russkoj literatury' [Linguocognitive mechanisms of formation of artistic picture of the world : On the material of Russian literature] [Text] / Avtoref.dokt.diss. – Sankt-Peterburg, 2004. – 42 p.
- 5 **Karaulov, Yu. N.** Obshhaya i russkaya ideografiya. [General and Russian ideography] [Text] – М. : Nauka, 1996. – 264 p.
- 6 **Norman, B.** The problem of feminities: objective reality, linguistic picture of the world and metalinguistic assessment [Text] – Zbornik Matice Srpske za Slavistiku, 2021(100). – P. 231–246
- 7 **Charlie Pilgrim, Adam Sanborn, Eugene Malthouse, Thomas T. Hills.** Confirmation bias emerges from an approximation to Bayesian reasoning [Text] // Confirmation-bias-emerges-from-an-approximation-to-Bayesian-re_2024_Cognition.pdf
- 8 **Gongting Wang, Matthew J. Foxwell, Radoslaw M. Cichy, David Pitcher, Daniel Kaiser.** Individual differences in internal models explain

idiosyncrasies in scene perception [Text] // file:///C:/Users/user/Downloads/Individual-differences-in-internal-models-explain-idio

9 **Khalizev, V. I.** Theory of literature. [Text] – 6th ed., revised. – M., 2013. – 432 p.

10 **Zavalnikov, V. P.** On the question of extralinguistic determinants of the linguistic picture of the world: generalization of the known // Language. Human. Picture of the world : materials of Vseros. scientific conf. Part 1. [Text] – Omsk, 2000. – 212 p. – P. 26–30.

11 **Gachev, G. D.** National images of the world. General questions. [Text] – M. : Soviet writer, 1988. – 450 p.

12 **Dal', V. I.** Bikej i Maulana // Umarova G.S. Қазақ сөз өнері/Kazaxskaya slovesnost' : Xrestomatiya. [Bikej and Maulana // Umarova G.S. / Kazakh literature : A textbook] [Text] – Almaty' : Bastau, 2018. – I chast'. – 224 p. – P. 63–64.

13 **Lixachyov, D. S.** Konceptosfera russkogo yazы'ka // Russkaya slovesnost' ot teorii slovesnosti k strukture teksta: antologiya [Conceptosphere of the Russian language // Russian literature from the theory of literature to the structure of the text: an anthology [Text] / ed. by V. P. Neroznyak. P. Neroznyak] [Text] / pod. red. V. P. Neroznyaka. – M., 1997. – P. 280–287.

14 **Valixanov, Ch.** Tenkri (Bog). // Ch.Valixanov. Sobr.soch.v 5 tomax. AN KazSSR. [Tenkri (God). // Ch.Valikhanov. Collected works in 5 volumes. Academy of Sciences of the Kazakh SSR] [Text] – A.-A., 1984. – Tom 1. – P. 208–211.

15 **Te`n, I.** O metode kritiki i ob istorii literatury' [On the method of criticism and on the history of literature] [Text] – St-Petersburg : Izd. I. Yurovskogo, 1896. – [2], 64, [2] p.

16 **Sulejmenov, O.** Ajnalajy`n. Stixi i poe`my`. Per. s rus. [Aynalaiyn. Poems] [Text] – Tashkent, 1987.

17 **Maslova, V. A.** Lingvokul'turologiya: Ucheb. posobie dlya stud. vy`ssh. ucheb. zavedenij. [Linguoculturology : Textbook for Students of Higher Education Institutions] [Text] – M. : Izdatel'skiy centr «Akademiya», 2001. – 208 p.

Поступило в редакцию 19.01.24.

Поступило с исправлениями 22.11.24.

Принято в печать 17.02.25.

*Г. С. Умарова¹, А. Г. Бозбаева²

^{1,2}М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Орал қ.

19.01.24 ж. баспаға түсті.

22.11.24 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕСІ

Бұл зерттеу «әлемнің суреті» философиялық категориясына негізделген «әлемнің көркем суреті» ұғымының теориялық түсінігін көрсетеді. Еуропалық филологтардың қарастырып отырған мәселеге қатысты соңғы зерттеулерінің нәтижелері қамтылған.

Дүние суреті дүниетаным, рухани және эмоционалды қабылдау ретінде түсіндіріледі. «Әлем суреті» ұғымының синонимдері: «әлем үлгісі», «әлемнің көрінісі», «әлем бейнесі». Этникалық топ мәдениетінің сипатты белгілерін зерттеу үшін «құндылық үстемдіктерін» пайдалану идеясы алға қойылған. Зерттеу Г. Д. Гачевтің дүниенің ұлттық суретін үш деңгейден қарастыратын теориясына негізделген: табиғат ретіндегі Космос, «жанның бейімділігін» көрсететін Психика және халықтың «ақыл-ой логикасы» мағынасында Логос.

Зерттеуде материалдық емес құбылыстарды (тіл, мәдениет, әдет-ғұрып, дәстүр және т.б.) сипаттау, өмірді терең қабат ретінде қабылдауға тән қасиеттер, абстрактілі модельдердің инвариантары, этнос менталитетінің концептуалды көркемдік кеңістігімен және өзіндік бірегейлігімен ерекшеленетін дүниенің көркем суреті, ерекше әдеби құбылысы бар, деп Л. В. Миллер айтқандай.

Ю. Н. Караулов пен Б. Норман кез келген этностың дүниесінің лингвистикалық бейнесін дүниенің ғылыми суретімен сәйкес келе бермейтін дүниенің көркем суретінің ерекшелігі деп санайды. Адам жадында сақталған ішкі модельдер, дүниенің іштей жасалған болжамдары қазіргі шетелдік филологтардың пікірінше, дүние суретінің құрылымын құрайды.

Ұсынылып отырған мақалада Ш. Уәлихановтың «айналмақ» тұжырымдамасының тарихымен байланысты туган халқының әлемінің тілдік бейнесіндегі доминанттың құндылығын сипаттайтын ғылыми мақаласында әлемнің көркем бейнесін практикалық

талдаудың сипаттамасын келтірілген. Кейінірек оның инварианты «айналай» ұсынған бұл тұжырымдама, сондай-ақ «аруахтарға» деген халық сенімі О. Сүлейменовтің лирикасында қарастырылған; жазушы В. И. Дальдың тілдік тұлғасының танымдық, тезаурустық деңгейі арқылы қазақ этносының ӘКБ-ің оның қазақтар туралы өңгімесінде қайта құруға әрекет жасалды.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері шығармалар авторларының жеке стильдерін олардың жеке тәжірибесімен, өздерінің әлемнің өзіндік қайталанбас көзқарастары мен тереңірек және жан-жақты қамтуға мүмкіндік береді. Жүргізілген талдау тәжірибесін әдебиет туындыларын талдау кезінде имагологияны зерттеу аясында басқа мәдениеттің өкілі басқа этностың ӘКБ-ің көрсетілген аспектісінде қолдануға болады. Қазақ этносының лингвистика мен әдебиеттегі зерттеу фактісі сирек кездеседі, бұл осы зерттеуге жаңалық береді.

Кілтті сөздер: әлемнің көркемдік бейнесі, лингвистика, әдебиеттану, инвариант, жазушының жеке тәжірибесі.

*G. S. Umarova¹, A. G. Bozbayeva²

^{1,2}Mahambet Utemisov

West Kazakhstan University,

Republic of Kazakhstan, Uralsk.

Received 19.01.24.

Received in revised form 22.11.24.

Accepted for publication 17.02.25.

ARTISTIC PICTURE OF THE WORLD OF KAZAKH ETHNOS IN LINGUISTICS AND LITERARY STUDIES

The present study reflects the theoretical understanding of the concept of «artistic picture of the world» based on the philosophical category of «picture of the world». The results of recent studies on the problem in question by European philologists are involved.

The study takes into account the opinion that the description of intangible phenomena (language, culture, customs, traditions, etc.), characteristic properties of the perception of life as a deep layer, an invariant of abstract models, according to L. V. Miller, and is an artistic picture of the world, distinguished by conceptualised artistic space and original uniqueness of the ethnos' mentality, is a special literary phenomenon.

The proposed article contains the description of the undertaken practical analysis of the artistic picture of the world in the scientific article of Ch. Valikhanov with the description of the value dominant from the linguistic picture of the world of his native people, related to the history of the concept «aynalmak». This concept, later represented by its invariant «aynalain», as well as folk belief in «aruakhov» are studied in the lyrics of O. Suleimenov; through the cognitive, thesaurus level of the linguistic personality of the writer V. I. Dahl an attempt to reconstruct the HCM of the Kazakh ethnos in his story about Kazakhs was made. The results of the undertaken research provide an opportunity for a deeper and more versatile illumination of individual styles of the authors of works with their personal experience, their own unique picture of the world. The experience of this analysis can be applied to the analysis of works of literature within the framework of the study of imagology in the aspect of representation of artistic picture of the world of one ethnos by a representative of another culture. The fact of the study of the Kazakh ethnos HCM in linguistics and literature is rare, which gives novelty to the present study.

Keywords: artistic picture of the world, linguistics, literary studies, invariant, individual experience of the writer, invariant.

<https://doi.org/10.48081/HAJQ8680>

***Р. М. Ускенбаева¹, А. Ж. Үдербаев², Г. К. Шахажанова³,
С. А. Оданова⁴, К. Б. Жаксылыкова⁵**

^{1,2,3,4,5}Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ

ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0401-611X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8750-0769>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1349-4981>

*e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university

ҚАЗАҚ МИФОЛОГЕМАСЫНДАҒЫ «ТӘҢІР» МИФОНИМІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІГІ

Кез келген ұлттың тарихы, мәдениеті, тіл арқылы көрінетінін ескерсек, қазіргі жаһандану дәуірінде Әлемдік кеңістікте мәдениетаралық қатынастар барысында ұлт құндылығын, танымын бойына сіңірген тәңір теонимін тіл тұрғысынан талдап, көрсетуді осы мақалада негіз етіп алдық. Түркі халықтарына ортақ «жаратушы», «әлемді билеуші» мағынасымен қатар, қазақ халқының таным-түсінігіндегі «тәңір» сөзі «құдыретті тылсым ие» ұғымында қолданылатыны белгілі. Ұлттың болмысындағы өзгешеліктер ұлттық этносқа қатысты. Басқаша айтқанда, мұндай ерекшеліктер этносқа ғана тән дүние. Сол себептен де ерек этносқа тиесілі өзгешелікті қисын тұрғысынан этно-мәдени яки ұлттық, мәдени-ұлттық немесе мәдени-тілдік деген жөн болар. Осыған орай, лингвомәдени талдаулар тіл өзгешелігі мен мәдениеттің өзара қатынасында іске асатын ұлт негізіндегі құбылыстарды зерттеу нысанына алады

Ұсынып отырған мақалада қазақ мәдениетінің базистік феномені, ежелгі кезеңдегі таным-түсініктің, ортаны меңгеру мүмкіндігінің ең ескі көрінісі ретіндегі мифологемалардың этномәдени және танымдық аспектісін ашу мәселесі тілді зерттеудің «қазақ әлемін тіл арқылы тану» үрдісіне жаңа бағыттарымен

сабақтасады. Сонымен қатар мақалада галамның мифопоэтикалық үлгісіндегі мифологемалардың ұлттық-дүниетанымдық ерекшелігінің лингвомәдени мазмұны ашылып, шынайылық дәрежесі қазақ мифологиялық моделін құрайтын қазақ тіліндегі мифологемалардың өрісі арқылы дәлелденеді. Мақалада қазақ тілінде ғана емес түркі тілдерінде де кең қолданысқа ие тәңір сөзінің танымдық, ұлттық мәдени қыры айқындалады. Оның мифологиялық, фольклорлық шығармалар тіліндегі қолданысы сараланады. Көркем шығармалар тіліндегі қолданыс өрісі көрсетіледі.

Кілтті сөздер: тәңір, құдай, жаратушы, мифтік ойлау, ұлттық мәдениет, мифологема, мифоним.

Кіріспе

Тіл білімінде кеңінен қарастырылып жүрген «тіл мен мәдениеттің» өзара қатынасқа түсу жағдайы, ең алдымен, зерттеудің терминологиялық жағдайымен байланысты, демек, зерттеудің техникалық қырының анықтауын көздейді. Сонымен қатар, мазмұндық қырының да айқындалуын керек етеді, себебі бұл зерттеудің шынайылығының көрінісі. Аталмыш мәселелер тілдік бірліктердің, оның ішінде мифологемалардың да ұлттық яки мәдени, таза ұлттық және мәдени ұлттық компоненттерін айқындауда керек екендігі сөзсіз.

Ұлттық және мәдени компоненттер өзара әрекеттестігінің күрделі сипаты, олардың бір-бірінен ажыратылмас байланысының дәлелі деп санаймыз. Алайда ұлттық және мәдени ерекшеліктердің аражігін ажырату ең маңызды мәселелердің де бірі болып саналады. Фольклорлық-мифтік, көркем шығармалардағы мифологемалардың ұлттық-танымдық көрінісі туралы белгілі ғалым Ж. Манкеева мынадай пікір айтады: «тіл этностың бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспеттес. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретіндегі тілдің мұрагерлік қызметін зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі, әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, төл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол – жай таңбалық жүйе емес, ұлт болмысын сипаттайтын мәдениет» [1, 16-б.].

Сол себептен де ұлттың тілінде кездесетін ерекшеліктер этноспен тығыз байланыста қарастырылуы заңдылық. Яғни, нақты этосқа тән өзгешелікті ұлттық немесе этно-мәдени, ұлттық-мәдени немесе мәдени-тілдік деп атаған қисынды. Сондықтан, қандай да бір лингвомәдени зерттелім мәдени және тілдік ерекшеліктердің өзара әрекеттестіктерінде жүзеге асатын ұлттық сипаттағы құбылыстарды қарастырады. Алайда, «этно/ұлттық-мәдени»

және «мәдени-тілдік» ерекшелік терминдердің синонимдік қасиеттерімен бірге, кейбір жағдайларда олардың бір тұстарының басымдылық танытатын жағдаяттары да болады. Мәселен, «этно/ұлттық-мәдени ерекшелік» термині мәдени-тілдік ерекшелігі әрекетін белгілі бір этнос шеңберінде ғана шектеп көрсетеді» [2, 73-б.]. Лингвомәдениеттаным мен когнитивтік лингвистика мәселелеріне негізделген тілдегі архетип, миф, символ, концепт табиғаты мәселесін өз зерттеулерінде жан-жақты зерделеген ғалым Ж. Аймұхамбет келесідей тұжырым жасайды: «Мифтік танымға ікелей қатысы бар фольклор кейіпкерлерінің көпшілігіне тән ерекшелік – олардың адамзат нәсілінен өзге саналы тіршілік иелерінің қолдауына ие болатындығы немесе солармен қалайда бір байланысқа түсетіндігі. Бұл әлем халықтары фольклорында тұрақты кездесетін мотив» [3, 30-б.]. Осыдан мифтік танымға негізделген көркем шығармалардағы кейіпкерлердің жасампаздығын көреміз. Ұсынып отырған мақалада түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының таным-түсініндегі «тәңір» мифологемасының тілдегі көрінісі жан-жақты қарастырылатын болады.

Материалдар мен әдістері

Лингвомәдени зерттеудің негізгі бағыты тілдік-мәдени өзгешелікті анықтау екендігі белгілі. Осыған орай зерттеулердің басым бөлігінде салыстырмалы және интроспективтік әдістерді қолданатындығы белгілі. Мақалада осы негізге туыс тілдердегі ұлттық ерекшеліктің тілдегі мәдени, этностық ерекшелігінің көрінісін салыстыра қарастырылды. Сонымен қатар, интроспективтік әдіс бойынша бір тілдегі мәдени-ұлттық өзгешелікті айқындауды, саралауды негіз етіп алдық.

Лингвомәдени көзқарас негізінде тілдік мәдени өзгешеліктер мен тілдік мәдени эмбедеп ұғымдардың да аражігі айқындалуы керек деп санаймыз. Өйткені аталған түсініктер мәдениет пен тіл арақатынасының өзара әрекеттестігі негізінде көрінетін тілдік категория қатарында көрініс табады. Дегенмен, тілдік мәдени өзгешеліктер мен эмбебап мәдени категорияларды өзара қайшы ұғым ретінде түсіну қиынсыз болар еді. Кез келген халық тілінің ұлттық ерекшеліктерге ие болуы ұлттың рухани өмірімен, ұлттық дүниетаным, әлеуметтік және саяси жағдай, жалпы қоғамның даму деңгейімен байланысты. Ғалым Д. А. Керімбаеваның пікірі бойынша: «Ғаламның тілдік бейнесі, ең алдымен, нақты ұлттық (этникалық ерекшеліктерден) концептуалдық дүние бейнесінен құралады. Басқаша айтқанда, ғаламның тілдік бейнесі әрқашанда ұлттық ерекшеліктерден түзіліп, этномәдени сипатта қалыптасады» [4, 74-б.]. Яғни әрбір ұлттың өзіндік танымы, түсінігі, дүниетанымы, діні, тілі болады, соның негізінде ерекше «ғаламның тілдік бейнесі» қалыптасатыны да сөзсіз.

Ғаламның тілдік бейнесі тілді дүниетаныммен байланыста қарайтыны белгілі. Осы ғаламның тілдегі көрінісі тіл тәсілі негізінде бізді қоршаған әлемнің концептуалдануын іске асырады. Әлем бейнесі тілдегі белгілі жүйенің әртүрлі тілдік бірліктерінің мнәгзіінде қалыптасады. Концептосфера болса сол тілдегі сөздік мүмкіндік негізінде қалыптасып, тілдік жүйедегі сөздік қорды анықтайды. Былайша айтқанда, тілдің ғаламдық бейнесі тіл негіздерінің барша әдіс-амаланың өзара әрекеттестігі негізінде қалыптасады десек, ал концептосфера ұлт өзгешелігін айқындайтын концептілердің айнала ортаны тануымен байланыстырамыз. Ғаламның тілдік бейнесінде құбылыстың лингвистикалық қалыбы негізгі болып танылса,, концептосферада алғашқы менталдылық құбылысын басшылыққа аламыз. Осы қырынан қарағанда әлемнің тілдік бейнесін әр деңгей негізіндегі тіл бірліктерінің бірізді, жүйеленген қолданысқа түсуі бойынша айнала қоршаған ортаның байланысын таныту деп білеміз «Концептосфера қызметтік аспекспен тығыз байланысты, себебі, ол белгілі бір ұлттық-мәдени қауымдастық тіл иелерінің мәдени ақпараттық кеңістігін білдіреді» [5], сондықтан да концептосфера менталды-ақпараттық сала болып табылады.

Ұлттық таным-түсініктің қазіргі жас ұрпақтың санасында заманауи мультимедиялық-ақпараттық құралдар арқылы жаңғыртудың өзектілігін Ж. Аймұхамбет ғылыми-зерттеу еңбегінде талдап, көрсетеді [6].

Сонымен, қазақ халқының мифологиялық шығармалар тілінде кездесетін және сол мифологиялық шығармалардың тууына, қоршаған орта туралы таным-түсініктердің қалыптасуына тікелей негіз болып отырған мифологемаларды ұлттық мәдени құндылық ретінде зерделей отырып, мифологемаларды мағыналық топтастыру барысында олардың ең көбі *ономастикалық бірліктер* екендігіне көз жеткіздік.

Теология ғылымын зерттеуші ғалымдар жаратушы ұғымына қатысты құдайлардың есімдерін дін тұрғысынан түсіндіріп, оларды теологиялық атау ретінде түсіндірсе, біз олардың мифологиялық шығармалар тілінде де кездесіндігін айтымыз келеді. Яғни, діни атауға ие болған атаулар діндік түсінімдерге дейін мифтік кейіпкер болған болуы мүмкін деген тұжырым жасаймыз. Ол атаулар, яғни мифонимдер: *Алла, Тәңірі, Құдай, Мұхаммед пайғамдар және т.б.*

Мифологиялық шығармалар қатарында қатастырып отырған еңбектердегі мифтік персонаждардың, атап айтсақ түркі халықтарына ортақ ««Қорқыт ата»» шығармасында *Алла, Тәңір, Құдай* теонимдерінің қатар қолданылғандығын көреміз. Ойымызды «Қорқыт» шығармасынан келтірілген мысалдар арқылы көрсетсек: «*О, бек жігіт, Алла бұйрығы солай болды* [7, 67-б.] немесе *Тәңірге сиынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. Тәңірісі құрамаса, ешкімнің бірі екеу болмайды. Тәңірі бәндесінің*

маңдайына ие жазса, сол болады [7, 7-б.]. Сол сияқты *Құдайдың өзі берген бағың өшпесін, үмітің өлмесін* [7, 33-б.]. «Қолданыс аясы, берер мағынасы тұрғысынан алғанда бір ұғымға саятын үш лексикалық бірліктің бір шығарманың бойынан табылуы шығарманың түркі даласына ислам дінінің тарау кезеңінде дүниеге келуінен болуы керек. Себебі, түркі халықтары ислам дінін қабылдамай тұрғанда әлемді басқарушы күш иесі *тәңір* деп сенген» [5, 318-б.]. Яғни *тәңір* сөзі аталған шығармада екі лексикалық бірлікке қарағанда жиірек қолданыс тапқан. «Тәңір» – түркілік сөз.

«Тәңір» сөзінің қалыптасуында мифтік танымның негізі жатқандығын тілші-ғалымдар атай отырып, «Содержание этого полумифического предания сводилось к следующему: два божества – таң «утренняя заря» и іңір «вечерняя заря», – якобы поочередно берегут покой землян целые сутки. Смены караула производится перед наступлением сумерек, т.е. когда дневное светило уходит на ночлег», – деп түсіндіреді [8, 316-б.]. Ары қарай ғылыми мақалада қазақ түсінігіндегі «қарауылдардың» алмасуы уақытына қарай ұлт тіліндегі қолданыста «*күнмен бірге таласа жатпау, екі кештің арасында ұйықтамау*» сияқты таным-түсінікті айқындайтын лексикалық бірліктердің қалыптасуын көрсетеді.

Адамзат баласының айнала қоршаған ортаны алғаш қабылдауында барлық заттар *жанды, тіршілік иесі* ретінде қабылдағандығын зерттеу объектісіне мифті арқау етіп алған ғалымдардың барлығы дерлік айтқан. Сол сияқты Күннің шығар уақыты *таңғы* уақыт пен кешкі *іңір* уақытын айқындайтын таң және іңір қолданыстарының ұзақ қолданыс барысында тілдің кірігуі заңдылығының негізінде, *таң+іңір+таңіңір+* тәңір сөзінің қалыптасқандағы сөз болады [8, 316-б.].

Түркі дүниесіне ортақ Махмұт Қашқари еңбегі «Түрік сөздігінде» *тәңір* тіл бірлігінің түзілуіне, қолданысқа енуіне *іңір* сөзінің негіз болғандығын «жарық пен қараңғының өзара шарпысып, астасуы» деген мағынада қолданылуынан екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, оғыздардың тілінде *ітір-імір* ретінде айтылатындығын көрсетеді [9, 123-б.]. В. В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты шығармасында іңір лексемасының «вечерняя заря, сумерки, вечерь» сияқты мағынасымен қоса *іңгір* нұсқасын де «вечерь» кеш мағынасын беретіндігін айтады. [10, 1432–1446-б.].

Тәңір лексемасы қазақ тілімен қатар түркі халықтарының барлығында да қолданысқа ие. Оңтүстік Сібір мен Алтай аймағындағы халықтардың таным түсінігіне ортақ аталған лексикалық бірліктің «шығыстың мифологиялық бейнесі» екендігін айтқан Мұрад Аджи шығыс халықтары, қыпшақ тілдік тобындағы халықтар қолданысындағы *тәңір* «Тенгери», «Тенгри», буряттықтар – «Тэнгэри», шуваш халқы – «Тура», моңғол елі – «Тэнгер»,

түрінде әрқалай дыбысталғандығын осы халықтардың түсінігіндегі тәңірі ұғымының ортақтығын білдіреді [11, 25–51-б.].

«Дәстүрлі түркі танымындағы Тәңірі түсінігі мен оның сипатын анықтау түркілердің мінез-құлқы мен психологиясын танудың бастау бұлағы іспетті. Көк Тәңірін ұлықтап жүретін көне түркі – өр мінезді, төзімді, әділ, жауынгер. Мифологиялық ұғым бойынша көне түркілер өздерін «аспаннан шыққан немесе аспан түріктері» деп өзіндік жасампаздық болмыстарын қалыптастырған» [12, 156-б.].

Сонымен қатар, халық тұрмыс-тіршілігіне тәуелсіздіктің соңғы жылдарында ислам дінінің етене енуіне байланысты ұлт өкілдерінің тілдік қолданысында *Алла* сөзінің жиі контекске түсуі де байқалады.

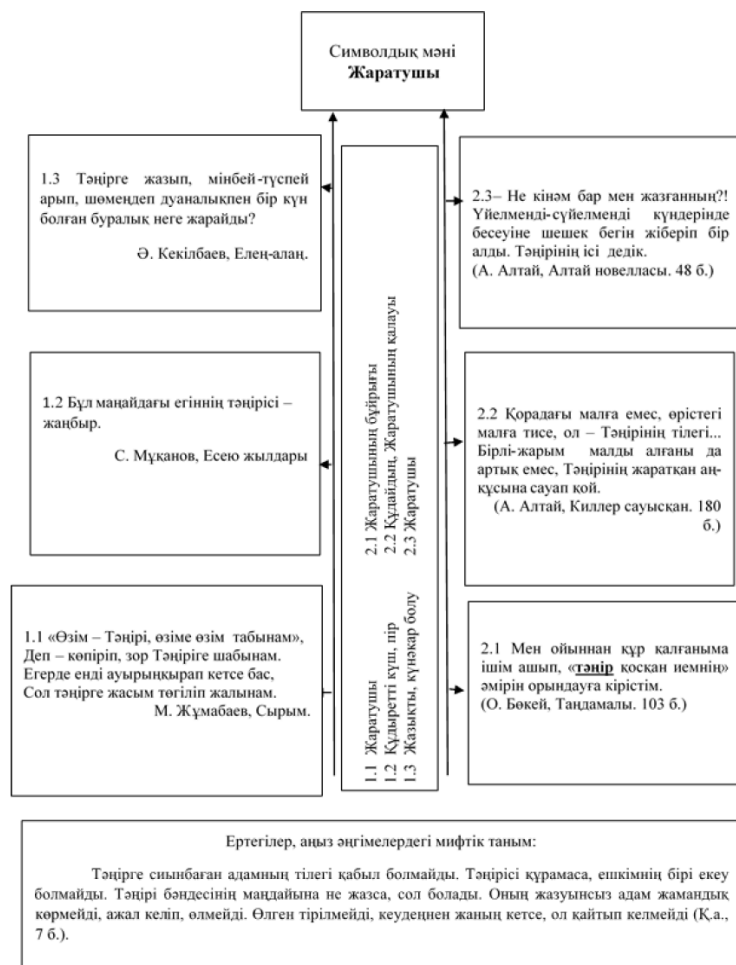
Нәтижелер және талқылау

Мифологиялық шығармалардағы жаратушы ұғымында қолданысқа түскен *Тәңір* мифологемасының мифологиялық шығармалармен қатар қазіргі мифопоэтикалық шығармалардағы қолданыстық аясын келесі сурет арқылы көрсетуге болады (Сурет 1).

Сол сияқты, ««Қорқыт ата»» шығармасында тәңір сөзіне байланысты «*Тәңірге сиынбаған адамның тілегі қабыл болмайды. Тәңірісі құрамаса, ешкімнің бірі екеу болмайды. Тәңірі бәндесінің маңдайына не жазса, сол болады*» деген сөйлем жолдары арқылы мифологиялық шығармаларда аталған мифологеманың **жаратушы** мағынасында қолданылғандығын көреміз.

Бұл сөйлем жолдарындағы аталған үш лексикалық бірліктің берер мағынасына назар аударма келе, Тәңір және Алла лексемаларының ортақ қолданыста, яғни тура мағынасында, ал *Құдай* сөзінің жаратушы мағынасымен қатар басқа да ауыспалы мағынаға ие екендігін байқауға болады. Айтпағымыз, негізі мифтік түсініктен басталып, ел танымында *ғалам иесі, жаратушы* мағынасындағы *тәңір* сөзі мифологиялық шығармаларда жиі қолданысқа ие болып, түркі даласына мұсылмандықтың тарауынан соң Алла лексемасымен қатар және бір жағынан ежелден қалыптасқан мифтік таным-түсінікті айқындай қолданысқа түскен.

Бертін келе мифтік танымды өз шығармасында ұтымды қолданып, төл әдебиеттің көркеюіне үлес қосып жүрген А. Алтайдың «Казино» атты әңгімесінде керісінше *Құдай* сөзі жиі яғни он бес рет қолданылса, *тәңір* сөзі екі рет жұмсалған.

1 - Сурет – Тәңір мифологемасының мағыналық өрісі

Мысалы: «Мұның құмарын тарқататын, азартын ашатын – казино. Есілайдың айдар таққан «Хрусталь Храм», «Пирамида» да жел мен уақыттың жемі. Бір-ақ сәтте күйрейді. Адамның көкірек қуысындағы жан сұлулығы емес, адам қолы уысындағы тән сұлулығы. Бар-жоғы быт-шыт болар шыны ғана. Шыны... шыны-адам... шыны-қоғам... бәрі де шытынағыш. Тәңірінің тәлкегі – бәрі. ... Жо-жоқ. Адамның арсыздығы. Ал Құдай жоқ. Жо-о-оқ!»

«Құдай жоқ! – деді Жошы ішінен тағы да, ұлы күреге көлігінің дөңгелегі тие бере. – Құдай бар болса, дүниені шыныдай шытынатпас еді. Құдай жоқ болғандықтан ада ойына келгенін істеп жүр. Жер бетіндегі адамға «все дозволено!» Өзі үшін өте мәнді осындай бір оппа ойға бекіді» [13, 12-б.].

Осы берілген бір фразалық тұтастықта тәңірі сөзінің мағыналық аясы тарылып, керісінше Құдай сөзі жиі жұмсалатындығы көрінеді.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, тәңір сөзінің түркі халықтарына ортақ теонимдік қолданысымен қатар, қазақ тіліне тән ұлттық ерекшелігін де бойына сіңірген мифоним ретінде қолданыста екендігін айтқымыз келеді. Зерттеу барысында аталған мифологеманың қалыптасуына түркі дүниесіне, қазақ даласына ислам діні тарамай тұрып, мифтік, сакральдық персонаж ретінде танылуына мифтік ойлаудың әсері болуы мүмкін екендігін байқаймыз. Тәңір мифологемасының әмбебептығына, жасампаздығына көз жеткіземіз. Қазақ санасында «құдай» деген ұғымға дейін жету жолы көне мифологиялық шығармалардан бастап қолданылу сағысын көрсете отырып, дәлдеуге тырыстық.

Яғни, қазіргі көркем шығарма тіліндегі «Тәңір» сөзі көне шығармалардағы қолданысынан гөрі ежелгі мифтік танымның негізіндегі қолданысы басым екендігін байқауымызға болады.

Бұл арқылы қазіргі тілдік қолданыста *тәңір* сөзінің мифологиялық шығармалардағыдай жаратушы мағынасынан гөрі мифтік танымның негізінде қалыптасқан ұғымында сақталып қалуынан деп ойлаймыз. Яғни ислам дінінің таралуының негізінде қазіргі тілдік қолданыста ертедегі мифологиялық шығармаларда қолданылған жаратушы мағынасынан гөрі мифтік кейіпкер мағынасында танылуынан деген ойдамыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Манкеева, Ж. А.** Ұлт тұғыры – тілде // Этнос және тіл. Академик Ә. Т. Қайдардың 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы : «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – Б. 15–19.

2 **Ускенбаева, Р. М.** Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде). Филос. ғыл. докт. ... дис. (PhD) / Алматы, 2016. – 149 б.

3 **Аймұхамбет, Ж. Ә.** Мифтік кеңістіктегі адамзат пен пері-зат байланысы және оның көркем әдебиетте бейнеленуі. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы – № 2(123). – 2018. – 30–38 бб.

4 **Керимбаева, Д. А.** Об этнических аспектах изучения языковой картины мира казахских народных сказок//Тіл әлемі. Мир языка. – Алматы, 2005. – С. 73–79.

5 **Uskenbayeva, R. M., Zhanyzbekova, E.** Myth and Kazakh mythology: retrospective analysis and prospects of research. *Indian Journal of Science and Technology*. – 2016. – V. 9. Iss.22 ISSN. 0974-6846. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57190126724>

6 **Aimukhambet, Z., Aituganova, S., Alimbayev, A., Sagynadin, G., Seiputanova, A.** The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. *Journal of Curriculum Studies Research*, 2023, 5(2). – p. 167–185. <https://doi.org/10.46303/jcsr.2023.25>

7 **Қоңыратбаев, Ә.** Қорқыт ата кітабы. Алматы: Жазушы. 1986. – 125 б.

8 **Жубанов, Е., Ибатов, А.** Анализ этимона ТҰҢҒІ всевышний: (Опыт ретроспективного подхода) //Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата : Ғылым, 1990.– С. 314–336.

9 **Қашқари, М.** Түрік сөздігі. 1-том/Аударған А.Егеубай. – Алматы : Арда+7, 2017. – 592 б.

10 **Радлов, В. В.** Опыт словаря тюркских наречий.–СПб., 1899. – Вып. 2–3. – 960 с.

11 **Мурат, А.** Полюнь половецкого поля. – М., ООО «Издательство АСТ», 2015. 9-ое издание. – 404 с.

12 **Пансат, Ж., Мамраева, Г., Алкай, Е.** «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифологиялық сипаты. *Turkic Studies Journal*, 2023, 5. № 3. – Б. 146–157.

13 **Алтай, А.** Казино. Алматы : Атамұра. 2008. –267 б.

References

1 **Mankeeva, J. A.** Ült tüğyry – tilde [The foundation of the nation is in the language] // Etnos және тіл. Академик Ә. Т.Қайдардың 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. (Алматы : «Кіе» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. –Б. 15-19.)

2 **Uskenbaeva, R. M.** Qazaq tilindegi mifologemalardıñ etnomädenitanymdyq aspektısı (mifologialyq şyğarmalar negızinde). [Ethnocultural-cognitive aspect of mythologems in the Kazakh language (based on mythological works)] *Filos. ғыл. dokt. ... dis. (RHD)* (Алматы, 2016. 149 б)

3 **Aimühambet, J. Ä.** Miftık keñistiktegi adamzat pen peri-zat bailanysy және onyñ körkem ädebiette beinelenui. [The connection between humanity and fairy-matter in the mythical space and its depiction in fiction.] L. N. Gumilev

atyndaғы Eurazia ülttyq universitetiniñ habarşysy. // Filologia seriasy. – № 2(123). – 2018. – 30–38 pp.

4 **Kerimbaeva, D. A.** Ob etnişeskih aspektah izuşeniä äzykovoi kartiny mira kazahskih narodnyh skazok//Тіл әлемі. Мир азыка. [On the ethnic aspects of the study of the language world of Kazakh folk tales//Language world. The language of the world] (Алматы, 2005. – P. 73–79.) [in Russian]

5 **Uskenbayeva, R. M., Zhanyzbekova, E.** Myth and Kazakh mythology: retrospective analysis and prospects of research. // *Indian Journal of Science and Technology*. – 2016. – V. 9. Iss.22 ISSN. 0974–6846. – <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57190126724>

6. **Aimukhambet, Z., Aituganova, S., Alimbayev, A., Sagynadin, G., Seiputanova, A.** The Effects of Computer Aided Education in the Education of Folk Cultural Products. // *Journal of Curriculum Studies Research*. – 2023. – 5(2), – P. 167–185.

7 **Qoñyratbaev, Ä.** Qorqyt ata kitabı. [Book of Grandfather Korkyt.]. – Алматы : Jazuşy, 1986 – 125 p.

8 **Jubanov, E., İbatov, A.** Analiz etimona TÄŃRI vsevyşni: (Opyt retrospektivnogo podhoda) [Analysis of the etymology of God Almighty: (Experience in retrospect approach)] // *Problemy etimologii türkskih äzykov*. – Alma-Ata: Ğylym, 1990.– S. 314-336. [in Russian]

9 **Qaşqari, M.** Türk sözdıđı. [Turkish dictionary] Volume 1 / Audargan A. Egeubay. – Алматы : Arda+7, 2017. – 592 p.

10 **Radlov, V. V.** Opyt slovarä türkskih nareşii. [An attempt at a dictionary of Turkic dialects]. – SPb., 1899. – Vyp. 2–3. – 960 p. [in Russian]

11 **Murad, A.** Polyn poloveskogo polä. [Polyn Polovtsian field]. – М. : ООО «Izdatelstvo AST», 2015. 9th edition. – 404 p. [in Russian]

12 **Pansat J., Mamraeva G., Alkaia E.** 2023 «Kök Täñiri», «kök börü», «kök türk» sözderiniñ mifolingvistikalyq sipaty. [The mytho-linguistic nature of the words «Blue God», «blue wolf», «blue Turk»]// *Turkic Studies Journal*. 5. – № 3. – P. 146–157.

13 **Altai, A.** Kazino. [Casino]. – Алматы : Atamūra, 2008. – 267 p.

18.11.24 ж. баспаға түсті.

21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Р. М. Ускенбаева¹, А. Ж. Үдербаяев², Г. К. Шахажанова³,С. А. Оданова⁴, К. Б. Жаксылыкова⁵^{1,2,3,4,5}Қазақхский национальнй исследовательский

технический университет имени К. И. Сатпаева,

Республика Қазақстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 18.11.24.

Поступило с исправлениями 21.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МИФОНИМА «ТЕНГРИ» В КАЗАХСКОЙ МИФОЛОГЕМЕ

Данная статья основана на лингвистическом анализе теонима Тенгри, который отражает ценности и знания нации, приобретённые в процессе межкультурных отношений. Известно, что помимо общепринятого у тюркских народов значения «творец», «властитель мира», у казахов используется понятие «Тенгри», «обладающий могущественной тайной». Национальные различия тесно связанные с этнической принадлежностью уникальны для конкретной этнической группы. Следовательно, логично назвать признак того или иного этноса национальным или этнокультурным, национально-культурным или культурно-языковым. Таким образом, любое лингвокультурологическое исследование рассматривает национальные феномены, происходящие во взаимодействии культурных и языковых особенностей.

В данной статье проблема выявления этнокультурных и когнитивных аспектов основного феномена казахской культуры, мифологии как очень старого проявления древних представлений, мировоззрения «познания мира казахов через его язык» связана с новыми современными направлениями современного казахского языкознания. Кроме того, в статье сделана попытка раскрытия лингвокультурного содержания национально-мировоззренческих особенностей мифопоэтической модели мироздания, степень достоверности которой подтверждается мифологическим полем в казахском языке, образующей казахский мифологический модель. В статье также раскрывается лингвокультурное содержание национальных и мировоззренческих особенностей мифологемов в мифопоэтической модели мира, а степень достоверности подтверждается полем мифологемов казахского языка, составляющим казахскую мифологическую модель. Даже в статье

определены познавательные, национальные и культурные аспекты слова Тенгри, которое широко используется не только в казахском, но и в других тюркских языках. Рассматривается его использование в мифологических, фольклорных и художественных произведениях.

Ключевые слова: Тенгри, бог, творец, мифологическое мышление, национальная культура, мифология, мифоним.

*R. Uskenbayeva¹, A. Uderbayev², G. K. Shakhazhanova³,S. A. Odanova⁴, K. Zhaxylikova⁵^{1,2,3,4,5}K. I. Satpayev Kazakh National

Research Technical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 18.11.24.

Received in revised form 21.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

ETHNOCULTURAL PECULIARITIES OF MYTHONYM TENGGRI IN THE KAZAKH MYTHOLOGEM

This article is based on a linguistic analysis of the theonym Tengri, which reflects the values and knowledge of the nation acquired in the process of intercultural relations. It is known that in addition to the generally accepted in the Turkic peoples meaning «creator», «ruler of the world», the Kazakh people use the concept «Tengri», «possessing a powerful secret». National differences are closely related to ethnicity, i.e. they are unique to a particular ethnic group. Consequently, it is better to call a trait of a particular ethnic group national or ethno-cultural, national-cultural or cultural-linguistic. Thus, any linguocultural study examines national phenomena occurring in the interaction of cultural and linguistic features.

In this article, the problem of identifying ethno-cultural and cognitive aspects of the main phenomenon of Kazakh culture, mythology as a very old manifestation of ancient ideas, the worldview of «knowledge of the Kazakh world through its language» is connected with new modern directions of modern Kazakh linguistics. In addition, the article makes an attempt to reveal the linguistic and cultural content of the national worldview features of the mythopoetic model of the universe, the degree of reliability of which is confirmed by the mythological field in the Kazakh language, which forms the Kazakh mythological model. In addition, the article reveals the linguistic and cultural content of national and ideological features of

mythologemes in the mythopoetic model of the world, and the degree of reliability is confirmed by the field of mythologemes of the Kazakh language, constituting the Kazakh mythological model.

The article identifies cognitive, national and cultural aspects of the word Tengri, which is widely used not only in Kazakh, but also in other Turkic languages. It is considered its use in mythological, folklore and art works.

Keywords: Tengri, god, creator, mythological thinking, national culture, mythology, mythonym.

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/SNHG1359>***Г. К. Шаукова**

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3878-5574>*e-mail: gulvira97@mail.ru

КОММУНИКАТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ В РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Статья посвящена выявлению, определению и анализу коммуникативных стратегий и тактик в рекламных текстах. Актуальность работы определяется необходимостью использования коммуникативных стратегий и тактик при составлении рекламных текстов и возможностью достигать определенных объемов продаж и воздействовать на мысли и чувства адресата. В статье исследуются ключевые принципы, влияющие на эффективность рекламы в современном мире. В условиях перенасыщенного информационного пространства рекламные сообщения требуют особого внимания к выбору стратегий и тактик для установления успешного общения с целевой аудиторией. Работа делится на несколько частей. В первой части рассматриваются теоретические аспекты коммуникации в рекламе, включая понятия стратегии и тактики. Стратегия определяется как долгосрочное направление, которое устанавливает общие цели и задачи рекламной кампании, тогда как тактика представляет собой конкретные приемы и методы, используемые для их достижения. Во второй части статьи обсуждаются различные коммуникативные тактики, а также их влияние на восприятие рекламного текста. Акцент делается на важности понимания потребительской психологии и формирования эмоциональной связи с аудиторией, что способствует повышению эффективности рекламного сообщения. Третья часть посвящена анализу конкретных примеров рекламных текстов, где применяются различные тактические приемы, такие как стимулирование, обратной психологии и др. Успешное использование данных приемов может значительно усилить воздействие рекламы на потенциальных клиентов. Статья завершается выводами о необходимости

интеграции комплексного подхода к конструированию рекламных текстов, который сочетает в себе как стратегии, так и тактики. Это позволит рекламодателям не только донести необходимую информацию, но и сформировать положительный имидж бренда, а также увеличить его конкурентоспособность на рынке.

Ключевые слова: коммуникативные стратегии, тактики, рекламный текст, анализ, потребитель.

Введение

Ключевым инструментом в современном мире маркетинга и информационных технологий являются рекламные тексты. Важно отметить, что они играют важную роль в продвижении товаров и услуг, брендов и их производителей, а также в привлечении внимания потребителей и установлении связи с ними. Однако, чтобы эти тексты были эффективными, необходимо использовать коммуникативные стратегии и тактики, которые помогают достичь поставленных целей. В данной статье будут рассмотрены основные коммуникативные стратегии и тактики, которые используются в рекламных текстах.

Социальные стратегии и тактики являются неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, а также влияют на наше взаимодействие с другими людьми. Они дают возможность нам эффективно передавать свои идеи, поддерживать контакт с людьми и достигать поставленные перед собой цели в общении. Коммуникация – это не только передача информации, но и способность слушать, понимать и адаптироваться к собеседнику.

Вопросы коммуникативных стратегий и тактик в рекламных текстах исследовали множество ученых на протяжении нескольких десятков лет. Работы И. А. Гусейновой направлены на изучение структурных, содержательных и вербальных особенностей рекламных текстов [1]. Внимание Ю. К. Пироговой сосредоточено на стратегии коммуникативного воздействия. Автором проводится анализ основных целей коммуникативной деятельности, формирующих стратегии и тактики речевого воздействия в дискурсах рекламы [2]. Работы Э. А. Лазаревой сфокусированы на изучении свойств рекламных произведений, способов создания коммуникативных стратегий, тактик и ходов [3]. З. Д. Яндиева рассматривала лингвистические особенности и основные характеристики коммуникативных стратегий, используемых в гендерных рекламных текстах и причины нарушения морально-этических и нормативно-правовых параметров рекламного текста [4]. А также О. Я. Гойхман, Т. М. Надеина, Н. Н. Романова, А. В. Филиппов, Е. Н. Зарецкая, Е. В. Клюев, Г. Г. Почепцов, Т. Д. Чхетиани,

С. И. Виноградов, М. Н. Смирнова, О. Н. Шаповалова, А. В. Капишникова, И. П. Тарасова и др. [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Среди казахстанских ученых можно выделить несколько ученых, которые внесли важный вклад в изучение данного вопроса. С. В. Мисяченко и Е. В. Сабиева занимаются изучением особенностей казахской картины мира, являющейся ярким показателем сохранения традиций и культуры казахского народа и отражающейся в современных рекламных текстах; И. Г. Оразбекова, А. И. Рустемова, З. А. Тлеугабылова свои работы посвящают рассмотрению различных техник перевода рекламных текстов с русского языка на казахский; Г. Капарова анализирует коммуникативные стратегии и тактики в рекламных текстах, особенности риторики, эмоциональное воздействие на потребителя и другие аспекты рекламной коммуникации.

Материалы и методы

В работе используются следующие методы и приемы: контент-анализ, позволяющий идентифицировать наличие или отсутствие конкретных стратегий и тактик в рекламных текстах; анализ дискурса, способствующий изучению широкого контекста коммуникации, включая социальные, политические и культурные аспекты. Последний дает возможность исследовать способы, которыми коммуникация формирует и отражает определенные взгляды, ценности и нормы. Комбинация этих методов и приемов может быть полезной для изучения и понимания различных коммуникативных стратегий и тактик, их эффективности и влияния на коммуникацию.

Материалом исследования послужили тексты российской и казахстанской рекламы на русском языке. Было проанализировано около 350 рекламных текстов разного объема и содержания.

Результаты и обсуждение

Первое, что необходимо сделать при создании рекламных текстов – определить целевую аудиторию. В основе коммуникативной стратегии лежит адаптация к потребностям, возможностям и особенностям выбранной аудитории. В рекламе, направленной на молодёжь, можно использовать современную молодёжную лексику и юмор. В случае если потенциальная целевая аудитория – бизнесмены, следует использовать деловой стиль и акцентировать внимание на функциональности и практичности предлагаемого продукта или услуги.

Мы в своем исследовании опираемся на определение, предложенное Е. В. Ключевым, и рассматриваем стратегию как «совокупность запланированных говорящим заранее и реализуемых в ходе коммуникативного акта теоретических ходов, направленных на достижение коммуникативной цели» [11, с. 18].

При выборе коммуникативной стратегии необходимо учитывать уникальность продукта или услуги, акцентировать внимание на их преимуществах и связать с потребностями целевой аудитории. Рекламный текст должен привлекать внимание потребителей, предлагая то, чего нет у конкурентов и что делает продукты или услуги особенными. Одной из таких стратегий в рекламных текстах является стратегия завоевания потребителя, которая реализуется в различных коммуникативных тактиках.

Реклама сегодня активно использует социальные сети и обратную связь от потребителей. Коммуникативная тактика включает использование положительных отзывов, рекомендаций и историй успеха социальных сетей, чтобы убедить потенциальных покупателей в качестве продукта или услуги.

Чтобы убедить потребителей совершить покупку, рекламный текст должен содержать конкретные предложения. Потребитель должен знать, что он получает и за какую цену. В тексте должна быть информация о цене, акциях, скидках, условиях доставки и гарантии качества.

В текстах рекламного характера часто используются различные тактики: эмоции, рассуждения, доверия, стимулирования, выражения эксклюзивности, социального влияния, доказательства, вызова чувства недостатка, повышения статуса, создания ситуации или сценария, обратной психологии и другие.

Одна из самых эффективных коммуникативных тактик названной стратегии – использование эмоций. Потребители принимают решения о покупке, основываясь на эмоциях и желании испытать то или иное чувство или состояние. Рекламные тексты должны вызывать положительные эмоции, такие как радость, восхищение, удивление или восхищение. Этого можно добиться, используя яркие и позитивные образы, метафоры и создавая атмосферу успеха или удовлетворения.

Некоторые рекламные тексты создают связь с потребителем, используя эмоциональные образы и сюжеты. Такие тексты могут включать истории успеха, которые активизируют положительные эмоции и побуждают к действию. Как правило, используют вопросительные или побудительные предложения, восклицательную интонацию. Например: «Хочешь изменить гардероб? Это знак, которого ты ждала!», «А у вас уже есть «то самое» черное платье? Если нет, мы знаем, где найти идеальное!».

В последнее время в рекламных текстах часто встречается тактика рассуждения. Автор использует структуру текста одного из типов речи – текста рассуждения. Формулирует тезис, приводит аргументы и делает вывод. Например: 1) Почему вам стоит выбрать это платье? Оно подойдет как для торжественного ужина, так и для уютной встречи с близкими. Практичность: можно надеть и на рабочий корпоратив, и на торжественное мероприятие; 2) Почему оно заслуживает вашего внимания? Пышные полупрозрачные

рукава с узором добавляют нотку утонченности. Лаконичный силуэт идеально подчеркивает фигуру, сохраняя комфорт. Акцент на спинке – изысканный бант, который добавляет образу завершенность.

Тактика влияния (эффекта) авторитета применяется с целью убедить потребителей в авторитетности бренда или продукта. Они могут включать рекомендации от известных фигур или цитаты от экспертов. Например: «Ищите идею для ужина? Наш ресторан предлагает изысканные блюда от звездных шеф-поваров. Нежные вкусы и стильное оформление – все это ждет вас у нас!», «Ваш автомобиль неисправен? Наш автосервис решит все ваши технические вопросы и сделает ваш автомобиль как новым. Доверьте свой автомобиль профессионалам!».

Тактику доверия используют, когда стремятся установить близкий, доверительный контакт с потенциальным потребителем. Для этого вводят местоимение мы, тем самым придавая ощущение личной сопричастности к происходящему. Например, текст может содержать утверждение вроде «Мы понимаем ваши потребности» или «Мы всегда рядом, чтобы помочь вам».

Рекламные тексты могут использовать тактики стимулирования, чтобы убедить людей совершить покупку или действие. Они могут предлагать временные скидки, ограниченное количество товара или бесплатные подарки при покупке. Стимулирование чаще всего передается при помощи глаголов в повелительном наклонении. Например: «Хватит мечтать о комфорте, приобретите его уже сегодня!», «Детали, которые вдохновляют: идеальная посадка, глубокий оттенок синего и вырез, который гарантирует комплименты», «Успейте, пока ваши любимые вещи есть в наличии – акция продлится до конца января», «Станьте самой стильной даже в повседневных образах», «Не упустите шанс сделать себе подарок, о котором давно мечтали», «Станьте воплощением элегантности в этом платье!», «Приходите к нам и найдите свой идеальный образ!».

В рекламных текстах с тактикой эксклюзивности создается ощущение, что продукт или услуга доступны только определенным людям. Например, они могут использовать конструкции типа «для тех, кто» или «имеется ограниченное количество мест». Часто используется ограничительная частица только. «Блузка свободного кроя с изысканной черной вышивкой – выбор для тех, кто ценит стиль и комфорт», «Идеальна для тех, кто любит быть в центре внимания и не боится экспериментировать с цветом!», «Наш бутик – это целый мир стильной одежды только для уверенных и смелых женщин».

Некоторые рекламные тексты могут использовать тактики, которые основываются на социальных нормах и влиянии группы. Это сложившиеся и принятые в обществе правила поведения, которые служат ориентиром в

выборе и условием подтверждения качества продукта или услуги. Например: «Более 1 миллиона людей уже выбрали нашу компанию». Применение тактики социального доказательства показывает, что многие уже доверились данному продукту или услуге. Главными показателями этой тактики являются слова более, больше, усилительная частица уже.

Тактика социального статуса позволяет подчеркнуть то, как продукт или услуга могут повысить статус или привлекательность клиента. Например: «Наша коллекция создана для женщин, которые ценят комфорт, качество и стиль», «Это черное платье – воплощение утонченности и стиля», «Идеальный вариант для деловых встреч, торжественных событий или уютных вечеров. Не упустите возможность обогатить свой гардероб стильной и практичной одеждой!», «Платье, которое подчеркнет ваш стиль!».

Использование отзывов клиентов, рекомендаций экспертов или результатов исследований необходимо с целью подтверждения надежности или качества товаров или услуг. Этому служит тактика приведения доказательства и экспертного мнения. Например, «Наши молочные продукты рекомендованы минздравом Республики Казахстан!», «В этом году наши товары были признаны лучшими на рынке в Казахстане!», «Компания работает с 2017 года и зарекомендовала себя как производитель вкусных и качественных полуфабрикатов».

Тактика создания специальных условий подразумевает указание на акции, скидки, подарки или дополнительные бонусы, которые доступны только при покупке в определенное время или совершении определенного действия. Например: «Боишься публичных выступлений? Наш курс по импровизации поможет тебе чувствовать себя уверенно и находить слова в любой ситуации! Только сейчас скидка 90 % – успевай записаться!», «Повтора теперь не будет».

Для мотивирования принятия быстрого решения для подчеркивания ограниченности предложения или эксклюзивности товара применяется тактика вызова чувства недостатка. Например: Поторопитесь, пока платье еще есть в наличии! Остались последние по одной штуке.

Зачастую используется стратегия переключения внимания, необходимая для заголовков и фраз, которые привлекают внимание и создают желание прочитать или услышать больше. Например: Самое выгодное предложение этого года! Узнайте секрет идеального вкуса! Это больше не повторится!

При создании ситуации или сценария рассказывается о том, как продукт или услуга может использоваться в повседневной жизни или создавать особую атмосферу. Например: «Погрузитесь в мир невероятного комфорта и стиля с нашей новой ночной сорочкой, украшенной нежным принтом. Эта невесомо легкая ночная сорочка станет вашим надежным спутником для

приятных вечеров и утренних кофейных посиделок. Почувствуйте магию комфорта!», «Не упустите возможность превратить каждую ночь в маленький праздник с нашей новой ночной сорочкой!».

Иногда рекламные тексты могут использовать тактику обратной психологии, чтобы вызвать любопытство и интерес потребителя. Например, они могут говорить: «Не покупайте это», вызывая желание узнать, почему они отговаривают от покупки. Такая тактика часто используется в рекламных текстах инстаграма: «Не покупайте курсы! На канале в Телеграм они в открытом доступе! Переходите и подписывайтесь», «Не покупайте текстиль! Пока не увидите нашу распродажу!».

Процент использования различных тактик в рекламных текстах из проанализированных нами представлен в таблице 1.

Таблица 1 – Показатели применения тактик в рекламных текстах, в %

№	Тактика	%
А	Стратегия завоевания потребителя	
1	Эмоция	5
2	Рассуждение	11
3	Влияние (эффект) авторитета	8
4	Доверие	5
5	Стимулирование	15
6	Эксклюзивность	6
7	Социальная норма	5
8	Социальный статус	9
9	Приведение доказательства и экспертного мнения	9
10	Создание специальных условий	3
11	Вызов чувства недостатка	4
Б	Стратегия переключения внимания	
12	Создание ситуации или сценария	6
13	Обратная психология	14

Данные показатели демонстрируют распределение применения различных тактик в рекламных текстах. Наиболее часто используемыми тактиками являются «Стимулирование» (15 %), «Рассуждение» (11 %), и «Обратная психология» (14 %). Менее популярными тактиками являются «Создание специальных условий» (3 %) и «Вызов чувства недостатка» (4 %). Распределение показывает, какие методы наиболее эффективны при привлечении внимания и воздействии на аудиторию в рекламных сообщениях.

Выводы

Коммуникативные стратегии и тактики в рекламных текстах играют огромную роль в привлечении внимания, убеждении потребителей и стимулировании покупок. Выбор стратегий и тактик должен быть основан на понимании целевой аудитории и ее потребностях, уникальном предложении продукта или услуги, использовании эмоций, обращении к авторитетам, социальной обратной связи и конкретных предложений. Только с помощью действенных коммуникативных стратегий и тактик рекламные тексты смогут эффективно выполнять свои задачи и привлекать новых клиентов.

Список использованных источников

1 **Гусейнова, И. А.** Дескриптивные рекламные тексты как инструмент воздействия в системе маркетинговой коммуникации (на материале журнальной прессы ФРГ) : дисс. ... канд. филол. наук / Моск. гос. лингв. университет [Текст]. – М., 1999. – 223 с.

2 **Пирогова, Ю. К.** Стратегии коммуникативного воздействия и их отражение в рекламном тексте // «Текст. Интертекст. Культура»: сб. докл. междунар. науч. конф. (Москва, 4–7 апреля 2006 г.) [Текст]. – М. : Азбуковник, 2006. – С. 47–58.

3 **Лазарева Э. А.** Рекламный дискурс: стратегии и тактики / Э. А. Лазарева // Лингвистика : Бюллетень Уральского лингвистического общества [Текст]. – Т. 9. – Екатеринбург, 2003. – С. 82–121.

4 **Яндиева, З. Д.** Коммуникативные стратегии в гендерном рекламном тексте // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук [Текст]. – Нальчик, 2011. – 24 с.

5 **Блохина, Т. Р.** Коммуникативные стратегии и тактики в рекламной электронной рассылке // Международный научно-исследовательский журнал [Электронный ресурс]. – Выпуск №8 (134), 2023. – <https://research-journal.org/archive/8-134-2023-august/10.23670/IRJ.2023.134.52>.

6 **Точицкая, Н. А.** Коммуникативные стратегии и тактики речевого воздействия в жанрах арт-журналистики (рецензия, репортаж) [Текст] // Медиалингвистика. – Том 8. – № 3. – 2021. – С. 287–298.

7 **Katermina, V. V., Buyanova, L. Yu.** Modern Russian Advertising Discourse: Semiotics, Mentality, Manipulation [Text] // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – P. 438–446.

8 **Sotnikova, E.** Cultural and linguistic peculiarities of Russian social advertising discourse / E. Sotnikova, O. Drobysheva [Text] // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. Proceedings of the

IX International Conference «Word, Utterance, Text : Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects» (WUT 2020). – 2020. – Vol. 86. – P. 1344–1352.

9 **Sotnikova, E.** Features of social advertising discourse / E. Sotnikova [Text] // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. Word, Utterance, Text: Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects (WUT 2018). – 2018. – Vol. 39. – P. 375–383.

10 **Wilson, L. J.** Extending strategic planning to communication tactics / In C. Skinner, L. Von Essen, G. M. Mersham, S. Motau (Eds.) [Text] // Handbook of public relations. – Oxford, UK : Oxford University Press, 2001. – P. 215–222.

11 **Клюев, Е. В.** Речевая коммуникация : учебное пособие для университетов и институтов [Текст]. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2002. – 320 с.

References

1 **Gusejnova, I. A.** Deskriptivny`e reklamny`e teksty` kak instrument vozdejstviya v sisteme marketingovoj kommunikacii (na materiale zhurnal`noj pressy` FRG) [Descriptive advertising texts as a tool of influence in the marketing communication system (based on the material of the German magazine press)]: diss. ... kand. filol. nauk / Mosk. gos. lingv. universitet [Text]. – M., 1999. – 223 p.

2 **Pirogova, Yu. K.** Strategii kommunikativnogo vozdejstviya i ix otrazhenie v reklamnom tekste [Strategies of communicative influence and their reflection in the advertising text] // «Tekst. Intertekst. Kul`tura»: sb. dokl. mezhdunar. nauch. konf. (Moskva, 4–7 aprelya 2006 g.) [Text]. – M.: Azbukovnik, 2006. – P. 47–58.

3 **Lazareva E. A.** Reklamny`j diskurs: strategii i taktiki [Advertising discourse : strategies and tactics] / E. A. Lazareva // Lingvistika : Byulleten` Ural`skogo lingvisticheskogo obshhestva [Text]. – V. 9. – Ekaterinburg, 2003. – P. 82–121.

4 **Yandieva, Z. D.** Kommunikativny`e strategii v gendernom reklamnom tekste [Communication strategies in the gender advertising text] // Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk [Text]. – Nal`chik, 2011. – 24 p.

5 **Bloxina, T. R.** Kommunikativny`e strategii i taktiki v reklamnoj e`lektronnoj rassy`lke [Communication strategies and tactics in advertising e-mail] // Mezhdunarodny`j nauchno-issledovatel`skij zhurnal – Vy`pusk №8 (134), 2023. – [Electronic resource]. – <https://research-journal.org/archive/8-134-2023-august/10.23670/IRJ.2023.134.52>.

6 **Tochiczskaya, N. A.** Kommunikativny`e strategii i taktiki rechevogo vozdejstviya v zhanrax art-zhurnalistiki (recenziya, reportazh) [Communicative strategies and tactics of speech influence in the genres of art journalism (review, reportage)] [Text] // Medialingvistika. – Vol 8. – № 3. – 2021. – P. 287–298.

7 **Katermina, V. V., Buyanova, L. Yu.** Modern Russian Advertising Discourse : Semiotics, Mentality, Manipulation [Text] // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. – 2020. – P. 438–446.

8 **Sotnikova, E.** Cultural and linguistic peculiarities of Russian social advertising discourse / E. Sotnikova, O. Drobysheva [Text] // The European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. Proceedings of the IX International Conference «Word, Utterance, [Tex] : Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects» (WUT 2020). – 2020. – Vol. 86. – P. 1344–1352.

9 **Sotnikova, E.** Features of social advertising discourse / E. Sotnikova [Text] // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. Word, Utterance, Text : Cognitive, Pragmatic and Cultural Aspects (WUT 2018). – 2018. – Vol. 39. – P. 375–383.

10 **Wilson, L. J.** Extending strategic planning to communication tactics / In C. Skinner, L. Von Essen, G. M. Mersham, S. Motau (Eds.) [Text] // Handbook of public relations. – Oxford, UK : Oxford University Press, 2001. – P. 215–222.

11 **Klyuev, E. V.** Rechevaya kommunikaciya: uchebnoe posobie dlya universitetov i institutov [Speech communication: a textbook for universities and institutes] [Tekst]. – М. : RIPOL KLASSIK, 2002. – 320 p.

Поступило в редакцию 09.09.24.

Поступило с исправлениями 21.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

*Г. К. Шаикова

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
09.09.24 ж. баспаға түсті.
21.01.25 ж. түзетулерімен түсті.
17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

КОММУНИКАТИВТІ СТРАТЕГИЯЛАР МЕН ТАКТИКАЛАР ЖАРНАМАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕ

Мақала жарнамалық мәтіндердегі коммуникативті стратегиялар мен тактикаларды анықтауға, анықтауға және талдауға арналған. Жұмыстың өзектілігі жарнамалық мәтіндерді құрастыру кезінде коммуникативті стратегиялар мен тактикаларды қолдану қажеттілігімен және сатылымның белгілі бір көлеміне жету және адресаттың ойлары мен сезімдеріне әсер ету мүмкіндігімен анықталады. Мақалада қазіргі әлемдегі жарнаманың тиімділігіне

әсер ететін негізгі принциптер қарастырылады. Қаныққан ақпараттық кеңістік жағдайында жарнамалық хабарламалар мақсатты аудиториямен сәтті байланыс орнату үшін стратегиялар мен тактикаларды таңдауға ерекше назар аударуды қажет етеді. Жұмыс бірнеше бөлікке бөлінеді. Бірінші бөлімде жарнамадағы коммуникацияның теориялық аспектілері, соның ішінде стратегия мен тактика ұғымдары қарастырылады. Стратегия жарнамалық науқанның жалпы мақсаттары мен міндеттерін белгілейтін ұзақ мерзімді бағыт ретінде анықталады, ал тактика оларға жету үшін қолданылатын нақты әдістер мен әдістерді білдіреді. Мақаланың екінші бөлімінде әртүрлі коммуникативті стратегиялар, сондай-ақ олардың жарнамалық мәтінді қабылдауға әсері талқыланады. Тұтынушылық психологияны түсінудің және аудиториямен эмоционалды байланысты қалыптастырудың маңыздылығына баса назар аударылады, бұл жарнамалық хабарламаның тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Үшінші бөлім жарнамалық мәтіндердің нақты мысалдарын талдауға арналған, мұнда ынталандыру, кері Психология және т.б. сияқты әртүрлі тактикалық әдістер қолданылады. Авторлар бұл әдістерді сәтті пайдалану жарнаманың әлеуетті тұтынушыларға әсерін айтарлықтай арттыра алатынын атап көрсетеді. Мақала стратегияларды да, тактиканы да біріктіретін жарнамалық мәтіндерді жобалауға кеиенді тәсілді біріктіру қажеттілігі туралы қорытындылармен аяқталады. Бұл жарнама берушілерге қажетті ақпаратты жеткізіп қана қоймай, брендтің оң имиджін қалыптастыруға, сондай-ақ оның нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: коммуникативті стратегиялар, тактика, жарнамалық мәтін, талдау, тұтынушылар.

*G. K. Shaikova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Received 09.09.24.

Received in revised form 21.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

COMMUNICATION STRATEGIES AND TACTICS IN ADVERTISING TEXTS

The article is devoted to the identification, definition and analysis of communication strategies and tactics in advertising texts. The relevance of the work is determined by the need to use communicative strategies and tactics in the preparation of advertising texts and the ability to achieve certain sales volumes and influence the thoughts and feelings of the addressee. The article examines the key principles influencing the effectiveness of advertising in the modern world. In an oversaturated information space, advertising messages require special attention to the choice of strategies and tactics to establish successful communication with the target audience. The work is divided into several parts. The first part examines the theoretical aspects of communication in advertising, including the concepts of strategy and tactics. Strategy is defined as a long-term direction that sets the overall goals and objectives of an advertising campaign, whereas tactics are specific techniques and methods used to achieve them. The second part of the article discusses various communication strategies, as well as their impact on the perception of the advertising text. The emphasis is on the importance of understanding consumer psychology and forming an emotional connection with the audience, which helps to increase the effectiveness of an advertising message. The third part is devoted to the analysis of specific examples of advertising texts, where various tactical techniques are used, such as stimulation, reverse psychology, etc. The authors emphasize that the successful use of these techniques can significantly enhance the impact of advertising on potential customers. The article concludes with conclusions about the need to integrate an integrated approach to the design of advertising texts, which combines both strategies and tactics. This will allow advertisers not only to convey the necessary information, but also to create a positive brand image, as well as increase its competitiveness in the market.

Keywords: communication strategies, tactics, advertising text, analysis, consumers.

<https://doi.org/10.48081/REPT2789>

***Y. Y. Shaimardan¹, G. K. Ismagulova²**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9893-3826>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

*e-mail: yerkes555@gmail.com

MOTHER–DAUGHTER RELATIONSHIP IN ALI SMITH'S NOVEL «AUTUMN»

This study scrutinizes mother-daughter relationship theory through literary analysis, focusing on the primary female characters in Ali Smith's novel «Autumn»: the mother, Wendy, and the daughter, Elisabeth. It seeks to explore and comprehend the roles of these women as portrayed by the contemporary Scottish writer. Mothers exert significant influence on their children from birth, shaping their mental, physical, gender identification and personal identity. Moreover, the perception of the relationship between the same genders boils down to the mother's unbiased approach to it. Consequently, the nature of maternal relationships can profoundly impact children's societal roles and self-perceptions. The primary objective is to uncover Ali Smith's portrayal of mother and daughter roles through language and culture, particularly her treatment of enmeshed mother-daughter relationships in contemporary English literature. The data is derived from «Autumn», using conversational analysis as the principal method to meticulously examine the mother-daughter dyads and their interactions in the novel.

Keywords: mother-daughter relationship theory, Ali Smith, English fiction, contemporary novel, independence.

Introduction

Portrayal of female roles is one of the most relevance theme that is reflected in the novel. It is reflected in the major genres of the novel like romance, tragedy, and satire. Such instances are created through language that gives individual traits of feminism representation in each genre. Many scientists discover feminism roles in different fields. Accordingly, mentioning about researchers who figured out this field have made important study. The word feminism itself originates from French,

ultimately from Latin, *fémínisme* «feminism», *fémínin* «woman» [1]. Female roles might refer to activities, clothing, speech patterns, occupations and alike that are assigned by society to individuals according to their sexes. Until recently, household chores, for example, were solely classified as feminine work. Therefore, society expects them to perform such tasks. Although some change has been seen on various fronts, gender divisions can still be widely felt. Since 1970s and 1980s, women's historians, members of feminist organizations and consciousness-raising groups, they present themselves as feminists, and their work has been published by the feminist social movement at that time. The notion feminism historicizes the recent study of Nancy Cott and demonstrates that the word entered American usage with its meaning in the first decade of 20th century [2, p. 3].

Lexically, feminism is defined as a movement advocating for the full equality of rights between women and men. This movement emerged in response to women's enduring subordination. Historically referred to as women's emancipation, feminism represents women's demands for equal rights across political, intellectual, cultural, and literary domains. Through feminist principles, women can demonstrate their authenticity, challenging the long-standing perception of women as weak or fictitious constructs in the male imagination [3, p. 7].

In feminist theory, creating a language that accurately represents women has been seen as crucial for enhancing the political visibility of women. This is particularly significant given the widespread cultural context where women's experiences were often misrepresented or entirely absent [4, p. 4].

Literature can be characterized as a mirror reflecting all facets of social life. Novels can be analyzed as a cultural structure and process. Research in psychology and psychoanalysis is closely linked to the theory of mother-daughter relationships. This theoretical framework focuses on the emotional and psychological bonds between mothers and daughters, examining how these dynamics shape the development of personality. According to Sigmund Freud, he initially explored and researched the intricate relationship dynamics between mothers and daughters, laying foundational groundwork for subsequent studies in this area. Thus, Freud stated that «a girl's relationship with her mother is of vital importance to her development as a woman» [5, p. 88]. His investigations into familial dynamics provided insights into how early experiences within the mother-daughter relationship contribute to broader psychological development. Over time, this research has evolved, integrating diverse perspectives and methodologies to further understand the complexities of maternal influence on daughters' emotional and cognitive growth.

The conflict between nurturance and autonomy in mother-daughter relationships and within feminism is provided as a relevant topic. It explores how traditional female roles, especially that of the mother, can create tension

between the need for care and the desire for independence. It also considers how these internal conflicts are reflected in feminist theory and practice. The main point of the mother-daughter relationship is that it is important for women to find a balance between caring for others and maintaining their own independence. It is essential to understand and overcome the conflicts that arise from these two aspects of female identity, both in personal relationships and in the context of the feminist movement [6, p. 189].

Marianne Hirsch's work on mother-daughter relationships, particularly in the context of her scholarly contributions, often explores new perspectives and insights into this complex dynamic. Her research emphasizes the significance of intergenerational connections, the transmission of identity and cultural heritage, and the psychological impact of maternal influence on daughters. She critiques traditional patriarchal views of motherhood and emphasizes the importance of recognizing women's experiences and voices within familial structures [7, p. 43].

Jacobs delves into the psychoanalytic theories of Melanie Klein, which focus on early childhood development and the impact of maternal relationships on later psychological formations. This perspective provides a deep understanding of how early interactions shape the dynamics between mothers and daughters. By integrating psychoanalytic theory with feminist perspectives, Jacobs may address the ethical and political dimensions of the mother-daughter relationship. This includes examining power dynamics, agency, and the implications of maternal influence within broader societal contexts [8, p. 193].

These behaviors – fusion, projection, seeing the child as an extension of oneself, and not acknowledging the child's separate identity – are more common in early relationships between mothers and daughters than between mothers and sons. In these situations, the mother may not acknowledge her daughter's individuality, leading the daughter to struggle with understanding herself as separate. Instead, she may feel like she is just an extension of her mother, and later, of the world around her [9, p. 103].

The observations suggest that prolonged closeness and excessive identification are particularly common in early relationships between mothers and daughters. Because mothers and daughters share the same gender and have experienced girlhood, mothers of daughters often do not perceive their infant daughters as distinctly separate from themselves as mothers of infant sons do. In both cases, mothers typically feel a strong sense of unity and continuity with their infants. However, this connection tends to be stronger and more enduring with daughters. Mothers are more likely to strongly identify with their daughters and emphasize narcissistic aspects in their attachment, viewing their daughters as extensions or mirrors of themselves. In contrast, viewing the daughter as a separate sexual entity is usually a less prominent theme in these relationships [9, p. 109].

As a daughter matured and began to communicate her desires and needs, a mother consistently disregarded these expressions. Instead of responding to the child's actual behavior, the mother provided feedback based on her own projections onto her child [9, p. 101].

A girl does not just seek to identify with or emulate her mother. Instead, mother and daughter maintain elements of their primary relationship, leading them to feel fundamentally similar in certain ways [9, p. 110].

In *Autumn* Ali Smith explores the complexities and nuances of mother-daughter dynamics, illustrating how they navigate their differences while maintaining a connection rooted in love and familial obligation. Elisabeth and Wendy often experience misunderstandings and communication gaps, highlighting the differences in their perspectives and life experiences. Wendy represents a more traditional viewpoint, while Elisabeth embodies a more contemporary, questioning attitude. Despite that, Wendy's experiences and attitudes shape Elisabeth's worldview, even as Elisabeth seeks to carve out her own identity. This interplay between past and present is a recurring theme in the novel.

Materials and methods

«Autumn» marks the inception of Ali Smith's seasonal tetralogy and serves as her response to the post-Brexit landscape. The author penned the United Kingdom's 2016 European Union membership referendum, it gained recognition as a pioneering 'post-Brexit novel', tackling the fallout of the electorate's decision. The novel's significance lies in its portrayal of characters grappling with life and their unique perspectives. Despite societal norms, they embrace individuality and respect others' autonomy. The narrative primarily focuses on two female protagonists: Elisabeth Demand, a single thirty-two-years-old lecturer in art history, and her mother, who maintains a caring attitude towards her despite Elisabeth's maturity. Through the lens of a female author, the story unfolds, providing insight into Elisabeth and her mother's experiences. Elisabeth's passion for art, music, and literature shines through, emphasizing her reading habits. She embodies the ethos of a new era where women defy stereotypes and societal constraints, forging paths independent of male dominance – a beacon of independence in a changing world.

In the novel mother-daughter bonding is depicted as the strongest relationship. It shows how it is crucial for both representatives in the life especially for those who are lack of relationship from men's attitude. Because their relationship has been complicated and difficult since Elisabeth's childhood. Author tries to show that women in this novel are very smart, focusing on self-development, modest, with some restrictions regarding the social stereotypes. The one thing that author does not write about is romantic relationship and marriage. The protagonist is young and is not interested in seeing and loving someone from the bottom of her heart, especially men. Furthermore, Elisabeth is portrayed as a bisexual character.

She has affairs with her girlfriend and is not mentioned that she hides it. We think the author would like to show through the text that people have opportunity of free choice. The same regarding her mother who divorced with her husband and since she has never been in marriage. Despite this, she grew up her daughter alone.

Therefore, mother's attitude ultimately contributes to becoming daughter's personality and self-esteem. In the work of Thompson and Walker, daughters who had low self-esteem meant that interdependency between mothers and daughters were higher. In this article we would like to identify mother-daughter interdependency and attachment and its impact on their present. Moreover, to find out hierarchy whether it exists or not [10, p. 314].

Lejla Mulalić suggests that in «Autumn», Ali Smith delves into the political landscape of Britain post-EU exit, while using it as a backdrop to explore the lives of the characters. Elisabeth's exploration of Pauline Boty in her writing and teaching is seen as a political gesture, symbolizing her reconciliation with her mother and acknowledgment of her past neglect, as well as an effort to bring attention to overlooked women in British Pop art. The use of various discourses and styles by the author reflects the book's themes of disruption and healing. Elisabeth's questioning of the divide between academic language and personal reflection exemplifies this. In «Autumn», the structure and content mutually influence and mirror each other as the narrative seeks innovative ways to address contemporary issues [12, p. 8].

This article employs a feminist lens and conversational analysis to explore how Ali Smith addresses the relationship between mother and daughter and how literary context of her work influences the portrayal of characters and presentation of the issue. The most crucial uses of people's language are conversation. Therefore, human society depends on conversational interactions. It helps to develop, socialize and make relationships with other human beings. It is possible to identify social life, class, power relations and gender through conversation.

Results and discussion

The novel *Autumn*, published in 2016, is set in the United Kingdom, with its publication year and setting coinciding significantly. The narrative highlights the independence of women in Britain, particularly emphasizing the open and accepting relationship between mother and daughter, irrespective of sexual orientation. It underscores the notion of individual freedom and self-determination, allowing people to be true to themselves regardless of gender. The book illustrates that women can meet their own needs without relying on men, reinforcing the idea of self-sufficiency. Through *Autumn*, it is evident that British women are depicted as autonomous individuals who do not require a partner to attain happiness. Ali Smith, the female author, actively supports women's movements through her literature, showcasing women's inherent power and independence.

Consequently, female authors often portray women as liberated, progressive, and striving for a better future, reflecting their strength and autonomy. Despite some tough relationships between the mother and the daughter they usually figure it out and reach a compromise.

Extract 1

The participants in this discourse are designated as Elisabeth and Mrs. Wendy Demand (Elisabeth's mother) begins the conversation by disputing her mother's authoritarianism by resisting her mother's sayings about respect to grownups. A mother and her daughter are involved in the conversation. In this excerpt, Wendy tries to be domineering and ignore, stopping herself from confronting the subject. In front of her daughter, she asserted her control and influence. Meanwhile, Elisabeth is demonstrating that, despite her age, she is an adult. Furthermore, both fight about viewpoint mismatches. Her mother wants her daughter to be under her care and control. Wendy is narcissistic mother, emotionally abuses her daughter because she tries to impose her ideals and compel her to follow:

Mr. Gluck from next door is going to look after you today, her mother said.

I have to go to London again.

I don't need Daniel to look after me, Elisabeth said.

You are eleven years old, her mother said. You don't get a choice here. And don't call him Daniel. Call him Mr. Gluck. Be polite.

What would you know about politeness? Elisabeth said.

Her mother gave her a hard look and said the thing about her being like her father.

Good, Elisabeth said. Because I wouldn't want to end up being anything like you [13, p. 67].

Women have traditionally been associated with being more nurturing than men, for a duration of time in history; furthermore, during puberty girls tend to experience increased levels of supervision and restrictions compared to boys. As a result of this dynamic both aspects of the role: nurturing and authority hold significance in the bond, between mothers and daughters [5, 88]. Elisabeth decides to stay with her neighbor and express her anger to her mother after she mentions her father's resemblance to her. As a result, in this extract, her mother utilizes her influence on limiting Elisabeth's freedom of action. Furthermore, age discrimination is apparent since she refuses her daughter's request, relying on her power as a mother to keep her staying with the neighbor. Not unexpectedly, representations of female children's intrinsic deficiencies in humanist educational guides frequently conflict with the belief that female minds require nurturing [14, p. 6]. What Elisabeth requires is simply access to a mother discourse that will allow her to build an autonomous female identity. To develop this female

identity, she must maintain a bond with her mother. An ambiguous mother-daughter connection makes things tough for both parties.

Extract 2

In the texts portrayal of the mother-daughter relationship it seems to revolve around conversations and compromises, with a blend of encouragement and testing boundaries. The mother listens to Elisabeth's worries while also pushing her to think outside the box and analyze situations thoughtfully.

He probably can't speak very good English, her mother said. You can't just go bothering old frail people.

He's not frail, Elisabeth said. He's not foreign. He's not old. He doesn't look in the least imprisoned.

He doesn't look what? her mother said.

It has to be done for tomorrow, Elisabeth said.

I've an idea, her mother said. Why don't you make it up? Pretend you're asking him the questions. Write down the answers you think he'd give.

It's supposed to be true, Elisabeth said. It's for News.

They'll never know, her mother said. Make it up. The real news is always made up anyway.

The real news is not made up, Elisabeth said. It's the news.

That's a discussion we'll have again when you're a bit older, her mother said. Anyway. It's much harder to make things up. I mean, to make them up really well, well enough so that they're convincing. It requires much more skill. Tell you what. If you make it up and it's convincing enough to persuade Miss Simmonds that it's true, I'll buy you that Beauty and the Beast thing.

The video? Elisabeth said. Really?

Uh huh, her mother said, pivoting on one foot to look at herself from the side.

In any case our video player is broken, Elisabeth said.

If you persuade her, her mother said. I'll splash out on a new one.

Do you mean it? Elisabeth said.

And if Miss Simmonds gives you a hard time because it's made up, I'll ring the school and assure her that it's not made up, it's true, her mother said. Okay?

Elisabeth sat down at the computer desk [13, p. 45].

Girls, on the other hand, complain about overprotection, having to work around the house, and not being permitted to stay up late. Their objections are directed at categorical rules that have nothing to do with their behavior. At this point, in her growth and development journey the daughter's tendency to be critical adds complexity to the relationship, between mother and daughter [5, 90].

Elisabeth's mother imparts lessons on thinking and the distinction, between truth and falsehoods within the realm of journalism and news reporting. She

mentions that presenting fabricated information effectively may sometimes be deemed acceptable sparking a conversation about news, versus fabricated stories.

The focus of their discussion revolves around Elisabeth's task of interviewing a neighbor for a news article assignment she has been given to complete at school. This situation showcases the differing perspectives of Elisabeth and her mother; while Elisabeth values authenticity, Wendy emphasizes the aspect by suggesting that if Elisabeth effectively uses her creativity to persuade others with a story she could potentially be rewarded for her efforts. Their exchange also delves into themes such as perception, youth and societal challenges prompted by the mention of the fence and its symbolic significance.

Extract 3

In the dialogue from which is taken, for example, there are two main topics: underestimating her mother's job, honoring herself. These two topics correlate with areas of expertise of mother and daughter who are spending evening together and means each of them gets a turn at being the expert. The participants in this extract are the mother (Wendy) and her daughter (Elisabeth). In this extract, it shows how her mother keeps ignoring Elisabeth and how she tries to keep herself away from discussing the matter. However, Wendy keeps looking for a chance to talk to her daughter about the program she took part, but her mother keeps justifying herself and showing off that she was with celebrities.

Elisabeth is faintly perturbed. She realizes this is because she likes to imagine her mother knows nothing much about anything.

See? her mother says. Yes, but you've seen this episode already. So it's no big deal you knowing where they come from, Elisabeth says.

I know that. I meant I'm learning, her mother says. I meant I now know that that's what they are.

And I'd say that's the lot I'd be most worried about at auction, the first expert says in voiceover while the program shows pictures of the chipped old charity boxes, one of the ordinary people rocking the red girl with the brace on her leg from side to side to see if there's any money still inside it.

I can't watch any more of this, Elisabeth says.

Why not? her mother says.

I mean I've seen enough, Elisabeth says. I've seen plenty. Thank you. It's very very exciting that you'll be on it.

Then her mother takes the laptop back to show Elisabeth one of the celebrities she'll be on the program with.

Up comes a photograph of a woman in her sixties. Her mother waves the laptop in the air [13, p. 134].

Extract 4

It indicates that women can oversee social control and that girls should always get permission from their mother or the family head before doing anything. Elisabeth's mother's disapproval makes her feel hopeless. She detests living up to her mother's expectations. Elisabeth is not permitted to do as she wants; she must live through the point of view of her mother and accept this reality, according to their talk, which further demonstrates the tension between mothers and daughters as well as women's roles of dominance and subjugation.

Her mother was ultra-sensitive and ultra-irritating right now. It was something to do with Elisabeth being thirteen, not twelve. Whatever it was about, it was ultra-annoying.

Don't be rude, her mother said. And what you are is thirteen years old. You've got to be a bit careful of old men who want to hang around thirteen-year-old girls.

He's my friend, Elisabeth said.

He's eighty-five, her mother said. How is an eighty-five-year-old man your friend? Why can't you have normal friends like normal thirteen-year-olds? [13, p. 77].

Elisabeth's bisexuality is demonstrated by the fact that she likes both her boyfriend and her girlfriend. Love between women was either encouraged or accepted in Britain. The scholars explain that women didn't have to fear their emotions being seen as immoral or unhealthy, which allowed them to express their feelings naturally [14].

They cried with laughter, then Marielle Simi, who was French, put her arm round Elisabeth and kissed her. It was nice.

I just can't lie, Elisabeth said. I love being with you. It's great. But I have to be truthful [13, p. 146].

Similarly with her mother's orientation, in this work, Wendy tells her daughter about her relationship with Zoe, expressing how much she likes her and describing it as magical. Women who loved other women were able to establish their own identities, shaping their behaviors and appearance according to sexological principles. Despite the challenges posed by patriarchy, radical feminists often view the acceptance of same-sex desire as a key indicator of women's overall well-being [14].

It is like magic has happened in my life, Elisabeth's mother whispers to Elisabeth when Zoe's left the room. Unnatural, Elisabeth says. Who'd have known, who'd have guessed, it'd be love, at this late stage, that'd see me through? Elisabeth's mother says [13, p. 238]. This extract indicates that Elisabeth and Wendy are bisexual position, however, in spite of their orientation they support each other, especially Elisabeth seeing how her mother is pleased to find someone whom she admires and to be loved.

Conclusions

Here in this article, we can assume that mother-daughter relationship is not good enough. First reason is huge age difference and different society system they grow up. Moreover, the characteristics of the mother in the texts show that she tends to be more authoritative and a bit stiff as she was divorced and tried to be like a father in her family. Furthermore, Elisabeth was perturbed toward her mother because of lack of her loyalty to her daughter. Elisabeth is not that usual girl who fits to the society norms. Regarding her gender identity she is bisexual person like her mother which is depicted in the end of the story. Which means that it is genetic factor which may be affected to Elisabeth. It is pointed out in examples how single mother tried to dominate and put her priorities higher than her daughter convincing that as an old woman she knows better. In conclusion, the hierarchy between mother and daughter still exists in the novel. The mother-daughter relationship in «Autumn» does not indicate only personal story but also resonates with broader cultural and societal themes to comprehend the characters' evolution and the narrative's all messages about women's identities and relationship.

References

- 1 Online Etymology Dictionary [Electronic resource]. – URL: <https://www.etymonline.com/> (Review date 23.04.2023)
- 2 **Louise, A.** Gender, Women's History, and Social History [Text] // *Social Science History*, 1989. – Vol. 13, No. 4. – P. 439–462.
- 3 **Arizah, M.** Feminism: Equality Gender In Literature [Text] // International Seminar and Annual Meeting BKS-PTN Wilayah Barat. – 2020. – P. 509 – 515.
- 4 **Butler, J.** Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity [Text]. – Routledge New York and London, 1999. – 256 p.
- 5 **Wodak, R., Schulz, M.** Language of Love and Guilt : Mother-Daughter Relationships from a Cross-Cultural Perspective [Text] // John Benjamins Publishing Company. – 1986. – P. 87 – 111.
- 6 **Flax, J.** The Conflict between Nurturance and Autonomy in Mother-Daughter Relationships and within Feminism [Text] // *Feminist Studies*, Inc. June. – 1978. – Vol. 4. – No. 2. – P. 171–189.
- 7 **Hirsch, M.** Mothering and Mother-Daughter Relationships: A Selected Bibliography [Text] / *Women's Studies Quarterly*, Teaching about Mothering // Published by: The Feminist Press at the City University of New York. Winter. – 1983. – Vol. 11, No. 4. – P. 38–43.
- 8 **Jacobs, A.** The Potential of Theory: Melanie Klein, Luce Irigaray, and the Mother-Daughter Relationship [Text] // Wiley on behalf of Hypatia, Inc., Summer. – 2007. – Vol. 22, No. 3. – P. 175 – 193.

9 **Chodorow, N.** The Reproduction of Mothering : Psychoanalysis and the Sociology of Gender [Text] // University of California Press Berkeley and Los Angeles, California. – 1978. – 135 p.

10 **Thompson, L., & Walker, A. J.** Mothers and daughters: Aid patterns and attachment [Text] // *Journal of Marriage and the Family*. – 1984. – P. 313–322.

11 **Mulalić, L.** Politics and the Novel in a Post-Brexit World: Ali Smith's Autumn [Text] // *Journal of Education and Humanities*. – Volume 3 (1). – Summer 2020. – P. 43 – 52.

12 **Higginbotham, J.** Roaring Girls and Unruly Women: Producing Femininities [Text] // *The Girlhood of Shakespeare's Sisters* // Edinburgh University Press Stable. – 2013. – P. 62–103.

13 **Smith, A.** Autumn [Text] // Penguin Books. – 2016. – 264 p.

14 **Maciejewski, S. P.** The Relationship Between Sexology and the Lesbian Identity in Early 20th – Century Britain [Text] // Thesis University of New Hampshire. – 2016. – P. 1 – 40.

Received 23.09.24.

Received in revised form 08.01.25.

Accepted for publication 17.02.25.

**Е. Е. Шаймардан¹, Г. К. Исмагулова²*

^{1,2}Ж. Н. Гумилев ағындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

23.09.24 ж. баспаға түсті.

08.01.25 ж. түзетулерімен түсті.

17.02.25 ж. басып шығаруға қабылданды.

АЛИ СМИТТИҢ «КҮЗ» РОМАНЫНДАҒЫ АНА МЕН ҚЫЗДЫҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Бұл мақала шотланд жазушысы Али Смиттің «Күз» романының басты әйел кейіпкерлеріне: анасы Уэнди мен қызы Элизабетке назар аудара отырып, әдеби талдау арқылы ана мен қызының арасындағы қарым-қатынас теориясын қарастырады. Али Смиттің шығармасы қазіргі әйелдердің рөлдерін зерттеуге және түсінуге бағытталған. Аналар балаларына туғаннан бастап олардың психикалық, физикалық гендерлік ерекшеліктерін және жеке тұлға ретінде қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Сонымен қатар, бір жыныстың өкілдері арасындағы қарым-қатынасты қабылдау ананың оларға бейтарап көзқарасына байланысты. Анасының қыз баласына деген қарым-

қатынасының сипаты олардың қоғамдағы рөліне және өз – өзін қабылдауына айтарлықтай әсер етеді. Али Смиттің «Күз» шығармасындағы негізгі мақсат әйелдердің тіл мен мәдениеттегі ролін, атап айтқанда оның қазіргі ағылшын әдебиетіндегі ана мен қыз баланың арасындағы шиеленіскен қарым-қатынастың бейнесін ашу. Деректер зерттеудің негізгі әдісі ретінде сойлесу талдауын пайдалана отырып, «Күз» романындағы ана мен қыздың өзара әрекеттесуінен алынған.

Кілтті сөздер: ана мен қыздың қарым-қатынас теориясы, Али Смит, ағылшын көркем әдебиеті, заманауи роман, тәуелсіздік.

**Е. Е. Шаймардан¹, Г. К. Исмагулова²*

^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана

Поступило в редакцию 23.09.24.

Поступило с исправлениями 08.01.25.

Принято в печать 17.02.25.

ОТНОШЕНИЯ МАТЕРИ И ДОЧЕРИ В РОМАНЕ АЛИ СМИТ «ОСЕНЬ»

Это исследование рассматривает теорию взаимоотношений матери и дочери с помощью литературного анализа, уделяя особое внимание главным женским персонажам романа Али Смит «Осень»: матери Уэнди и дочери Элизабет. Оно направлено на изучение и осмысление ролей этих женщин, описанных современной шотландской писательницей. Матери оказывают значительное влияние на своих детей с самого рождения, формируя их психическую, физическую, гендерную и личную идентичность. Более того, восприятие отношений между представителями одного пола сводится к непредвзятому подходу к ним со стороны матери. Следовательно, характер материнских отношений может существенно повлиять на роль детей в обществе и их самовосприятие. Основная цель – раскрыть то, как Али Смит изображает роль женщин в языке и культуре, в частности, ее трактовку запутанных отношений матери и дочери в современной английской литературе. Данные взяты из романа “Осень” с использованием разговорного анализа в качестве основного метода для тщательного изучения пары мать-дочь и их взаимодействия в романе.

Ключевые слова: теория взаимоотношений матери и дочери, Али Смит, английская художественная литература, современный роман, независимость.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Аитова Жанар Жумабековна, Филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: aitova_1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Айтбаева Күннұр Болатқызы, филология ғылымдарының магистрі, докторант, шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: kzhapparova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5422-7580>

Аканова Айкерім Ибрагимқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: comfort_land_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4294-6345>

Акылбекова Адемау Каиргельдиновна, «Шет тілі: екі шет тілі» мамандығы бойынша докторант, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ademau07@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4569>

Ақтай Гүлайхан, PhD, адъюнкт, Адам Мицкевич атындағы университеті, Познань қ., 61-714, Польша Республикасы, e-mail: akgul@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-3258-6520>

Алдашева Камар Сагинғалиевна, PhD докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., А15ЕЗВ6 (050059), Қазақстан Республикасы, e-mail: kama_kz89@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Алпысбаева Айгүл Ерболатовна, PhD, аға оқытушы, филология факультеті, Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5947-6084>

Атабаева Мереке Сатылғановна, филология ғылымдарының докторы, Қазақ тіл білімінің теориясы және әдістемесі кафедрасы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mereke.atabaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9455-6653>

Әбдиманұлы Өмірхан, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdimanuly@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9134-5132>

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,

Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Әбікенова Гүлнат Төкенқызы, Филология ғылымдарының докторы, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: abikenoova-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Әмірбаева Шолпан Мейрамғазықызы, филология ғылымдарының магистрі, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: samirbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3168-6020>

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Бердыбекова Жанар Маженовна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2199-3203>

Бигужина Гульназ Каиркелдиевна, филология мамандығы, 2 курс, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 15000, Қазақстан Республикасы, e-mail: biguzinagulnaz@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0009-0801-5403>

Бозбаева Айгүл Галимжановна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, М. Өтемисов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bozbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9755-5349>

Вахитова Танзиля Фанисовна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7473-4336>

Гафиатулина Юлия Олеговна, филология магистрі, оқытушы (ассистент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: julia_g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Ғабдрахман Төлеген Сағынбекұлы, «8D02305 – Филология» мамандығының докторанты, 3-курс, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tolegen88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>

Дауткулова Акмарал Калиярбековна, филология ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы, Х. Досмұхамедов

атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
e-mail: sat.tom@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1493-5953>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamiya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Джесур Куршат, PhD, қауымд. профессор, Педагогика факультеті, Чанаккале Онсекиз Март университеті, Чанаккале қ., 17000, Түркия, e-mail: kursatcesur@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>

Еликпаев Серик Толеубаевич, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология және журналистика» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Ерғалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Ерғалиева Самал Жанатқызы, философия докторы (PhD), қауымд. профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2832-6996>

Еркінбекова Эльвира Еркінбекқызы, докторант, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071405, Қазақстан Республикасы, e-mail: elerki@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8930-336X>

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Жазыбекова Айсулу Кенжетәевна, білім магистрі, Журналистика кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Жаксылыкова Куляй Баймендіқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: kulyai@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1349-4981>

Жолдыбаев Олжас Мұратбекұлы, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: zet.olji@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1592-4989>

Жумабекова Баян Болатовна, гуманитарлық білімдер магистрі, аға оқытушы, «Үштүғырлы» тіл кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayashka80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6869-893X>

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Ибраева Айзат Дюсеновна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: ibraevaiazat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>

Ильясова Нагима Әбзелбековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: nagima68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Кабжанова Айжан Шукирқызы, докторант, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bkaraguloval@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>

Кенжеқанова Құралай Кенжеқанқызы, PhD доктор, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay.kenzhekanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

Коксал Динчай, доктор, профессор, Педагогика факультеті, Чанаккале Онсекиз Март университеті, Чанаккале қ., 17000, Түркия, e-mail: koksaldincay@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>

Крылова Наталья Федоровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, мемлекеттік басқару университеті, Мәскеу қ., 143408, Ресей Федерациясы, e-mail: krylova.tasha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0081-5686>

Култанова Жанара Мерекеевна, педагогикалық ғылымдарының магистрі, ағылшын тілі аға оқытушысы, Педагогикалық институт, Астана Халықаралық университеті, Астана қ., 010017, Қазақстан Республикасы, e-mail: timewise_2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7952-7088>

Кыяхметова Шара Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қадыров Жанбай Тұрарұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының меңгерушісі, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5494-9105>

Қайырбекова Аида Құманғазықызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: aida_k96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3373-0750>

Қапасова Бақытгүл Қасымбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Филология және журналистика» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Қонаев Диар Асқарұлы, филология ғылымдарының кандидаты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: diar.konayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0355-5514>

Құлыбекова Жанар Сейілбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Тіл және әдебиет институты, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 19zhanka71@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-4951-5211>

Құмар Лаура Қайратқызы, филология ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров

университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-2637-0936>

Машрапова Зауре Серикбайқызы, кітапхана ісі магистрі, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Мамбетова Маншук Қудайбергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., А15Е3В6 (050059), Қазақстан Республикасы, e-mail: mmanshuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8870-4787>

Мәдібаева Қанипаш Қайсақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kapi-51@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>

Молдағали Бақытгүл, PhD, қауымд. профессор міндетін атқарушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Мүлкаманова Айгерім Жарылғасынқызы, филология ББ докторант, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-4851>

Насипов Илшат, Сахиятуллович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті М. Ақмуллы, Уфа қ., 450000, Ресей Федерациясы, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7611-3026>

Несипбай Гульдана Бериковна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, докторант, 3 курс, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050059, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldana.nessipbay95@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1266-1255>

Несипбай Айнұр Шыңғысханқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 070000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainur-nessipbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3317-2007>

Нуркина Назгуль Амантаевна, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Нұрбеков Талғат Балтабекұлы, «Филология» мамандығының докторанты, 2 курс, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Нұрғожина Бақтыгүл Валерьевна, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, филология ғылымдарының кандидаты, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibgul-n@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>

Оданова Сагира Амангелдіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>

Олдфилд Анна, Ph.D., доценті, ағылшын тілі кафедрасы, Әлем және ағылшын әдебиеті факультеті, Coastal Carolina университеті, Конвей қ., 29526, Оңтүстік Каролина штаты, АҚШ, e-mail: aoldfield@coastal.edu, <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Отарбекова Жамила Керімбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ тіл білімінің теориясы және әдістемесі кафедрасы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Өскенбаева Рауза Мүгәліпқызы, PhD доктор, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-0401-611X>

Попович Ольга Александровна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), филология және журналистика кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: olpopovich@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6600-3026>

Рамазанова Мейрамгуль Абаевна, әлеуметтану магистрі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: soehne@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0004-8129-5548>

Сағидуллиева Сандұғаш Саматқызы, «Филология» білім беру бағдарламасы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: samatovna2021@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5971-0224>

Салқынбай Анар Бекмырзақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сарыбаева Баян Жұмашевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayanjan73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1096-8918>

Саулебаева Анар Болатқызы, филология магистрі, № 23 Қостанай қалалық мектебінің оқытушысы, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы, e-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>

Сәкен Сейілбек Икрамбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: seilbeksaken2207@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-8199-1701>

Сейденова Сауле Дусуповна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, филология факультеті, Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: seidenova.saule@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Сейсенқұлұлы Өміржан, докторант, Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: seisenkulomirzhan@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0042-5936>

Тайжанов Улан Орынбаевич, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, КЕАҚ, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru,
<https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Такиров Саржан Уахитович, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: sarzhan68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7268-0127>

Тараков Әнуар Сауатұлы, филология ғылымдарының докторы, доцент, «Шетел филологиясы және аударма ісі» кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Тлеулинова Мейрамкүл Бейсенбайқызы, «Шетел филологиясы және аударма ісі» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5505-7202>

Токсанбаева Рахия Куантқановна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8363-4225>

Толубаева Камшат Аманбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.tolubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультеті, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, қауымд. профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Умарова Гульнара Сидегалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, М. Өтемисов атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>

Үдербаев Алмас Жауынбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасының меңгерушісі, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Худиева Севда Рамизовна, PhD докторы, қауымд. профессор (доцент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Шаикова Гульвира Кимқызы, филология ғылыми кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulvira97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3878-5574>

Шаймардан Еркежан Ержанқызы, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Yerkesh555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9893-3826>

Шакирова Катира Миравовна, педагогика ғылымдарының магистрі, Арқалық педагогикалық институты, Ы. Алтынсарина, Арқалық қ., 110300, Қазақстан Республикасы, e-mail: katira_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6068-3825>

Шапауов Әліби Қабыкенұлы, филология ғылымдарының кандидаты, ЖАК профессоры, «Қазақ ұлттық өнер университеті» Республикалық мемлекеттік мекеме Ғылыми-зерттеу орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., Z10H8P3, Қазақстан Республикасы, e-mail: shapau@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Шахажанова Гүлнәр Кәрімжанқызы, PhD философия докторы, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: sulnar79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8750-0769>

Шоманова Гульнар, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gau.06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3437-1718>

Ылғын Али, доцент, Әдебиет факультеті, Стамбул университеті, Стамбул қ., 34459, Түркия Республикасы, e-mail: Ali.ilgin@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1991-1739>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абикенова Гульнат Токеновна, доктор филологических наук, Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: abikeno-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Абсадық Алмасбек Ахметулы, доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан, e-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Айтбаева Куннур Болатовна, магистр филологических наук, докторант, кафедра иностранной филологии и переводческого дела, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: kzhapparova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5422-7580>

Аитова Жанар Жумабековна, кандидат филологических наук, Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: aitova_1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Аканова Айкерим Ибрагимовна, докторант, специальность «Филология», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: comfort_land_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4294-6345>

Акылбекова Адемау Каиргельдиновна, докторант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Павлодарский педагогический университет имени Элкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ademau07@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4569>

Ақтай Гүлайхан, PhD, адъюнкт, Университет имени Адама Мицкевича, Познань, 61-714, Республика Польша, e-mail: akgul@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-3258-6520>

Алдашева Камар Сагингалиевна, PhD, доцент, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050059, Республика Казахстан, e-mail: kama_kz89@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Алпысбаева Айгүл Ерболатовна, PhD, ст. преподаватель, филологический факультет, Казахский национальный университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5947-6084>

Амирбаева Шолпан Мейрамгазықызы, магистр филологических наук, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: samirbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3168-6020>

Атабаева Мереке Сатылгановна, доктор филологических наук, кафедра теории и методики преподавания казахского языка, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: merেকে.atabaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9455-6653>

Әбдиманулы Омирхан, доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, кафедра казахской литературы и теории литературы, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: abdimanuly@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9134-5132>

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Бердыбекова Жанар Маженовна, магистр педагогических наук, преподаватель, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2199-3203>

Бигужина Гульназ Каиркелдиевна, специальность филология, 2 курс, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Институт языка и литературы, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: biguzinagulnaz@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0009-0801-5403>

Бозбаева Айгүл Галимжановна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Филологический факультет, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: bozbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9755-5349>

Вахитова Танзиля Фанисовна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7473-4336>

Габдрахман Тoleген Сагынбекович, докторант, 3 курс, специальность «8D02305 – Филология», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tolegen88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>

Гафиятулина Юлия Олеговна, магистр филологии, преподаватель (ассистент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: julia_g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Дауткулова Акмарал Калиярбековна, магистр филологии, ст. преподаватель, кафедра Казахского языка и литературы, Атырауский университет Х. Досмухамедова, г. Атырау, 060000, Республика Казахстан, e-mail: sat.tom@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1493-5953>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, ассоц. профессор, кандидат филологических наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, Гуманитарный факультет, Кафедра казахского языка и литературы, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Джесур Куршат, PhD, ассоц. профессор, Педагогический факультет, Университет Чанаккале Онсекиз Март, Чанаккале, 17000, Турция, e-mail: kursatcesur@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>,

Еликпаев Серик Толеубаевич, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология и журналистика», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Ергалиева Самал Жанаткызы, доктор философии (PhD), ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samall7.12@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2832-6996>

Еркинбекова Эльвира Еркинбеккызы, докторант, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071405, Республика Казахстан, e-mail: elerki@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8930-336X>

Еспекова Лаззат Аубакировна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Жазыбекова Айсулу Кенжетасевна, магистр образования, Кафедра журналистики, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Жаксылыкова Куляй Баймендиновна, доктор педагогических наук, профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: kulyai@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1349-4981>

Жолдыбаев Олжас Муратбекулы, научный сотрудник, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: zet.olji@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1592-4989>

Жумабекова Баян Болатовна, магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель, кафедра «Трехязычие», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bayashka80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6869-893X>

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Ибраева Айзат Дусеновна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: ibraevaiazat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>

Ильясова Нагима Абзелбековна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: nagima68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

Исмагулова Гульнар Кульмухамбетовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилев, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Кабжанова Айжан Шукиркызы, докторант, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Кадыров Жанбай Турарович, кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой «Казахский язык и литература», Институт языка и литературы, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5494-9105>

Капасова Бахытгуль Касымбаевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология и журналистика», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Карагулова Балгенже Сагидуллаевна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Актюбинский региональный

университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: bkaragulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>

Кенжеқанова Құралай Кенжеқанқызы, PhD, Филологический факультет, Казахский национальный университета имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: kuralay.kenzhekanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

Коксал Динчай, доктор, профессор, Педагогический факультет, Университет Чанаккале Онсекиз Март, Чанаккале, 17000, Турция, e-mail: koksal.dincay@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>.

Крылова Наталья Федоровна, кандидат филологических наук, доцент, Государственный университет управления, г. Москва, 143408, Российская Федерация, e-mail: krylova.tasha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0081-5686>

Кулибекова Жанар Сеилбековна, кандидат филологических наук, доцент, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, Институт языка и литературы, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: 19zhanka71@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-4951-5211>

Култанова Жанара Мерекеевна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель английского языка, Педагогический институт, Международный университет «Астана», г. Астана, 010017, Республика Казахстан, e-mail: timewise_2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7952-7088>

Кумар Лаура Кайратовна, магистр филологических наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-2637-0936>

Кунаев Диар Аскарлович, кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: diar.konayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0355-5514>

Кыяхметова Шара Асетовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетysуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қайырбекова Аида Құрманғазықызы, докторант, образовательная программа «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: aida_k96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3373-0750>

Машрапова Зауре Серикбайқызы, магистр библиотечных дел, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140010, Республика Казахстан, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Мадиебаева Канипаш Кайсақызы, доктор филологических наук, профессор, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kapi-51@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>

Мамбетова Маншук Кудайбергеновна, кандидат филологических наук, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, А15Е3В6 (050059), Республика Казахстан, e-mail: mmanshuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8870-4787>

Молдагали Бакытгул, PhD, и. о. ассоц. профессора, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Мулкаманова Айгерим Жарылгасынқызы, докторант, ОП «Филология», Факультет филологии, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актөбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-4851>

Насипов Илшат Сахиятуллович, доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, г. Уфа, 450000, Российская Федерация, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7611-3026>

Несипбай Айнур Шынгысханқызы, докторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных наук, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 070000, Республика Казахстан, e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3317-2007>

Несипбай Гульдана Бериковна, магистр гуманитарных наук, докторант, 3 курс, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050059, Республика Казахстан, e-mail: guldana.nessipbay95@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1266-1255>

Нургожина Бактыгуль Валерьевна, докторант, специальность «Филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Нуркина Назгуль Амантаевна, докторант, специальность «Казахская филология», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Нұрбеков Талғат Балтабекұлы, докторант, 2 курс, специальность «Филология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bibgul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>

Оданова Сагира, Амангелдиевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>

Олдфилд Анна, доктор философии, доцент, кафедра Английского языка, Факультет мировой и англоязычной литературы, Университет Костал Каролина, г. Конвэй, 29526, США, штат Южная Каролина, e-mail: aoldfield@coastal.edu, <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Оразбек Мактагуль Социаловна, доктор философских наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Отарбекова Жамила Керимбаевна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра «Теории и методики преподавания казахского языка», Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Попович Ольга Александровна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), кафедра филологии и журналистики, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: olpopovich@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6600-3026>

Рамазанова Мейрамгуль Абаевна, магистр социологии, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: soehne@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8129-5548>

Сагидуллиева Сандугаш Саматовна, докторант, образовательная программа «Филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: samatovna2021@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5971-0224>

Сакен Сеилбек Икрамбайұлы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: seilbeksaken2207@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8199-1701>

Салқынбай Анар Бекмырзақьзы, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой казахского языкознания имени А. Байтурсынова, филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сарыбаева Баян Жумашевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bayanjan73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1096-8918>

Саулебаева Анар Болатовна, магистр филологии, учитель, Костанайская городская школа №23, г. Костанай, 110005, Республика Казахстан, e-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>

Сейденова Сауле Дусуповна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологический, Казахский национальный университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: seidenova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Сейсенкулулы Омиржан, докторант, кафедра казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: seisenkulomirzhan@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0042-5936>

Тайжанов Улан Орынбаевич, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Такиров Саржан Уахитович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: sarzhan68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7268-0127>

Тараков Ануар Сауатович, доктор филологических наук, доцент, кафедра иностранной филологии и переводческого дела, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет

имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Тлеулинова Мейрамкүл Бейсенбайқызы, докторант, специальность «Иностранная филология и переводческое дело», Филологический факультет, Казахский национальный университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5505-7202>

Токсанбаева Рахия Куанткановна, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университета имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8363-4225>

Толеубаева Камшат Аманбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>

Түлебаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Удербаяев Алмас Жауынбаевич, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Заведующий кафедрой казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Умарова Гульнара Сидегалиевна, кандидат филологических наук, доцент, Филологический факультет, Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>

Ускенбаева Рауза Муталиповна, PhD, ассоц. профессор, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-0401-611X>

Худиева Севда Рамизовна, PhD, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Шайкова Гульвира Кимовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gulvira97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3878-5574>

Шаймардан Еркежан Ержанқызы, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: Yerkesh555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9893-3826>

Шакирова Катира Мирановна, магистр педагогических наук, Аркалыкский педагогический институт имени Ы. Алтынсарина, г. Аркалык, 110300, Республика Казахстан, e-mail: katira_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6068-3825>

Шапауов Алиби Кабыкенович, кандидат филологических наук, профессор ВАК, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра, Республиканское государственное учреждение «Казахский национальный университет искусства», г. Астана, Z10H8P3, Республика Казахстан, e-mail: shapau@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Шахажанова Гульнар Каримжановна, PhD, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: sulnar79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8750-0769>

Шоманова Гульнар, кандидат филологических наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Высшая школа гуманитарных наук, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: gau.06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3437-1718>

Ылғын Али, доцент, факультет Литературы, Стамбульский университет, г. Стамбул, 34459, Турция, e-mail: Ali.ilgin@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1991-1739>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdimanuly Omirkhan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdimanuly@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9134-5132>

Abikenova Gulnat Tokenovna, Doctor of Philological Sciences, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: abikenova-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Absadyk Almasbek Akhmetuly, Doctor of Philology, Professor of Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan, e-mail: absalmas@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

Aitbayeva Kunnur Bolatovna, Master of Philology, doctoral student, Department of Foreign Philology and Translation Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: kzhapparova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5422-7580>

Aitova Zhanar Zhumabekovna, Candidate of Philological Sciences, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: aitova_1@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3771-2656>

Akanova Aikerim Ibragimovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: comfort_land_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4294-6345>

Akylbekova Ademau Kairgeldinovna, doctoral student in «Foreign Language: Two Foreign Languages», Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ademau07@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0008-3308-4569>

Aldasheva Kamar Sagingaliyevna, PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, A15E3B6 (050059), Republic of Kazakhstan, e-mail: kama_kz89@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5292-6727>

Alpysbaeva Aigul Erbolatovna, Senior lecturer, PhD, Faculty of Philology, Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5947-6084>

Amirbayeva Sholpan Meiramgazykyzy, Master of Philological Sciences, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: samirbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3168-6020>

Aqtay Gulayhan, PhD, Assistant professor, Adam Mickiewicz University, Poznan, 61-714, Poland, e-mail: akgul@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-3258-6520>

Atabayeva Mereke Satylganovna, Doctor of Philological Science, professor, Department of Theory and Methods of Teaching the Kazakh Language, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mereke.atabaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9455-6653>

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Berdybekova Zhanar Mazhenovna, Master of Pedagogical Sciences, teacher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanarberdib@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2199-3203>

Biguzina Gulnaz Kairkeldiyevna, specialty philology, 2 course, Institute of language and literature, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: biguzinagulnaz@gmail.com, <http://orcid.org/0009-0009-0801-5403>

Bozbaeva Aigul Galimzhanovna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Philology, M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bozbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9755-5349>

Cesur Kursat, PhD, associated professor, Faculty of Education Canakkale Onsekikiz Mart University, Canakkale, 17000, Turkiye, e-mail: kursatcesur@comu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>

Dautkulova Akmaral Kalyarbekovna, Master of Philology, Senior Lecturer, Department of Kazakh Language and Literature, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, 060000, Republic of Kazakhstan, e-mail: sat.tom@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1493-5953>

Gabdrakhman Tolegen Sagynbekovich, 3rd year doctoral student in «8D02305 Philology», L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tolegen88@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0154-6737>

Gafiatulina Yuliya Olegovna, Master of Philology, teaching assistant, Faculty of Humanities and Social Sciences, non-profit joint-stock company Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: julia_g777@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0006-0733-8567>

Ibraeva Aizat Dusenovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: ibraevaaizat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>

Ilgın Ali, Associate professor, Literature faculty, Istanbul university, Istanbul, 34459, Turkey, e-mail: Ali.ilgin@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1991-1739>

Ilyassova Nagima Abzelbekovna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: nagima68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0027-2706>

Ismagulova Gulnar Kulmukhambetovna, PhD in Philology, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulnar.ism@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2342-575X>

Jakypbekova Mamilya, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Kabzhanova Aizhan Shukirkyzy, doctoral student, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Kadyrov Zhanbay Turarovich, chair Candidate of Philological Sciences, professor, EP «Kazakh language and literature», Institute of language and literature, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhkadyrov_777@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-5494-9105>

Kaiyrbekova Aida, Doctoral student, EP «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: aida_k96@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3373-0750>

Kapasova Bakhytgul Kasymbaevna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapasova1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5131-1103>

Karagulova Balgenzhe Sagidullaevna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Philological Faculty, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bkaragulova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0545-977X>

Kenzhekanova Kuralay Kenzhekankyzy, doctor, Philological Faculty, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay.kenzhekanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1826-4392>

Khudiyeva Sevda Ramizovna, PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8420-8850>

Koksal Dincay, Doctor, professor, Faculty of education, Canakkale Onsekiz Mart University, Canakkale, 17000, Turkiye, e-mail: koksal.dincay@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8681-4093>

Krylova Natalya Fedorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, State University of Management, Moscow, 143408, Russian Federation, e-mail: krylova.tasha@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0081-5686>

Kulibekova Zhanar Seilbekovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Institute of Language and Literature, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 19zhanka71@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-4951-5211>

Kultanova Zhanara Merekeyevna, Master of Pedagogics, Senior teacher of English, Institute of Pedagogics, Astana International University, Astana, 010017, Republic of Kazakhstan, e-mail: timewise_2008@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7952-7088>

Kumar Laura, Master of Philological Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kumarlaura1996@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0005-2637-0936>

Kunayev Diar Askaruly, Candidate of Philological Sciences, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: diar.konayev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0355-5514>

Kyyakhmetova Shara, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Madibayeva Kanipash Kaisakyzy, Doctor of Philological Sciences, Professor, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kapi-51@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2396-1467>

Mambetova Manshuk Kudaibergenovna, Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, A15E3B6 (050059), Republic of Kazakhstan, e-mail: mmanshuk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8870-4787>

Mashrapova Zauze Serikbaykyzy, Master of Library Affairs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zauze-mashrapova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5272-3521>

Moldagali Bakytgul, PhD, associate professor of executive responsibility, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1916-2371>

Mulkamanova Aigerim Zharylgassynkyzy, Doctoral student of EP «Philology», Philological Faculty, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigerim_mulkaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-4851>

Nasipov Ilshat, Doctor of Philological Sciences, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, 450000, Russian Federation, e-mail: nasipov2021@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7611-3026>

Nessipbay Ainur Shyngishankyzy, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanity Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 070000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainur-nessipbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3317-2007>

Nessipbay Guldana Berikovna, Master of Arts in Humanities, 3rd year doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, A15E3B6 (050059), Republic of Kazakhstan, e-mail: guldana.nessipbay95@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1266-1255>

Nurbekov Talgat Baltabekuly, doctoral student in «Philology», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9141-5620>

Nurgozhina Baktygul Valerievna, doctoral student in «Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahyt_81@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7450-3204>

Nurkina Nazgul Amantaevna, doctoral student in «Kazakh philology», Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurkina.nazgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0458-8588>

Nygmetyova Bibigul Dshambulovna, Candidate of Philology Sciences, associate professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibgul-n@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2407-8318>

Oldfield Anna, PhD, Associate Professor of World and Anglophone Literature Faculty, Department of English at Coastal Carolina University, Conway, South

Carolina, 29526, USA, e-mail: aoldfield@coastal.edu, <https://orcid.org/0000-0002-9461-2002>

Orazbek Maktagul Socialovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Otarbekova Zhamilya Kerimbayevna, Candidate of Philological Sciences, Assistant professor, Department of Theory and Methods of Teaching the Kazakh Language, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhimi_ok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8289-9050>

Popovich Olga Alexandrovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: olpopovich@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6600-3026>

Ramazanova Meiramgul Abaevna, Master of Sociology, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: soehne@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8129-5548>

Sagidulliyeva Sandugash Samatovna, doctoral student in «Philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: samatovna2021@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5971-0224>

Saishanhuli Wumuerjiang Doctoral student, Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: seisenkulomirzhan@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-0042-5936>.

Saken Seilbek Ikrabayuly, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: seilbeksaken2207@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8199-1701>

Salkynbay Anar Bekmyrzakzy, Doctor of Sciences in Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Linguistics named after A. Baitursynov, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Sarybayeva Bayan Zhumashevna, Candidate of Philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayanjan73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1096-8918>

Saulebayeva Anar Bolatovna, Master of Philology, teacher, Kostanay city school No. 23, Kostanay, 110005, Republic of Kazakhstan, e-mail: b-anar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-0608-0500>

Seidenova Saule Dusupovna, Candidate of Philological Sciences, associated professor, Faculty of Philology, Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: seidenova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Shaikova Gulvira Kimovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulvira97@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3878-5574>

Shaimardan Yerkezhan Yerzhankyzy, Doctoral student in «Foreign Philology», Philology Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Yerkesh555@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9893-3826>

Shakhzhanova Gulnar Karimzhanovna, PhD, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulnar79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8750-0769>

Shakirova Katira, Master of Pedagogical Sciences, Arkalyk Pedagogical Institute named after Y. Altynsarin, Arkalyk, 110300, Republic of Kazakhstan, e-mail: katira_1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6068-3825>

Shapauov Alibi Kabykenovich, Candidate of Philological Sciences, Full Professor, Kazakh National University of Art leading researcher at the Research Center, Astana, Z10H8P3, Republic of Kazakhstan, e-mail: shapau@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Shomanova Gulnar, Candidate of Philology Sciences, Senior Lecturer, Faculty of Humanities Sciences, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gau.06@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3437-1718>

Taizhanov Ulan Orynbayevich, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: ulan.tayzhanov@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-2273-2759>

Takirov Sarzhan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: sarzhan68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7268-0127>

Tarakov Anuar Sauatovich, Doctor of Philology, Associate Professor, Department of Foreign Philology and Translation Studies, Al-Farabi

Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Tleubekova Botakoz Turgambaevna, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Tleulinova Meiramkul Beisenbaykyzy, Doctoral student in «Foreign Philology and Translation Study», Faculty of Philology Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5505-7202>

Toleubayeva Kamshat, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Philology, Karaganda University named after academician E. A. Buketov, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8423-5581>

Toxanbayeva Rakhiya Kuantkanovna, doctoral student in «Foreign philology», Faculty of Philology and World Languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: rakhiyatoxic@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8363-4225>

Tulebayeva Kuralai Toktarovna, Candidate of Philological Sciences, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1636-8822>

Uaikhanova Meruyert Assetovna, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Uderbayev Almas Zhaubayevich, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.uderbayev@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0002-1787-8624>

Umarova Gulnara Sidegalievna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, M. Utemisov West Kazakhstan University», Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: umarova_1959@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3870-8998>

Uskenbayeva Rauza Mutalipovna, PhD, Associate Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university, <https://orcid.org/0000-0002-0401-611X>

Vakhitova Tanzilya Fanisovna, Candidate of Philological Science, Senior Lecturer, Faculty of Philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tanzilusha_v@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7473-4336>

Yelikpaev Serik Toleubaevich, Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: serik.elikbay@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9091-6391>

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, Candidate of Philology, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2832-6996>

Yerkinbekova Elvira, Doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071405, Republic of Kazakhstan, e-mail: clerki@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-8930-336X>

Yespekova Lazzat Aubakirovna, Candidate of Philological Sciences, Docent, Faculty of Philology, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: espekova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5485-5125>

Yudanova Sagira Amangeldievna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: s.odanova@satbayeva.university, <https://orcid.org/0000-0003-2939-7198>

Zhaxylikova Kulyay Baimendinovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: kulyai@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1349-4981>

Zhazybekova Aisulu, Master of Education, Department of Journalism, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Zholdybaev Olzhas Muratbekuly, Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: zet.olji@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1592-4989>

Zhumabekova Bayan Bolatovna, Master of Humanities, Senior lecturer, Department of «Trilingualism», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayashka80@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-6869-893X>

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 40 000 (қырық мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- **Мақалада қамтыуы тиіс:**

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматтында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысу үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛІА АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 40 000 (сорок тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ecologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikayeva

Toraigyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомым компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Карона, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In *Pedagogy*. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovanii u vospitaniu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In *Idei i idealy*. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraiyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақтылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидастары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незачинного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 17.02.2025 ж. жіберілді. Басуға 28.03.2025 ж. қол қойылды.
Электронды баспа
4,76 МБ RAM
Шартты баспа табағы 30,73. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 4350

Сдано в набор 17.02.2025 г. Подписано в печать 28.03.2025 г.
Электронное издание
4,76 МБ RAM
Усл. печ. л. 30,73. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова
Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 4350

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
Торайғыров университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@tou.edu.kz
www.vestnik.tou.edu.kz